

(DUE DATE SLIP)

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

अश्विनौ देवता

(मंत्रसंग्रह)

[पद, अन्वय, अर्थ, भावार्थ, मानवधर्म और टिप्पणी]

संपादक

पं० श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

अध्यक्ष, स्वाध्याय-मंडल, औंध. (जि. सातारा)

संवत् २००५, सन १९४८

मूल्य ५) रु.

अश्विनौ देवताकी भूमिका

अश्विनौ देवताके मंत्रोंका अनुवाद पाठकोंके सामने इस पुस्तकके रूपमें रखा है । इसकी विस्तृत भूमिका वृहदाकार पुस्तकके रूपमें योग्य समयके पश्चात् पाठकोंके पास पहुँच जायगी ।

निवेदक

श्री. दा. सातवळेकर

दि० १५/५/४८

अध्यक्ष, स्वाध्याय-मण्डल, औंध (जि० सातारा)

मुद्रक आर प्रकाशक

व० श्री० सातवळेकर, बी. ए., भारत मुद्रणालय,

स्वाध्याय-मण्डल, औंध (जि० सातारा)

ॐ

दैवत-संहिता ।

[ऋग्यजुःसाम,थर्ववेदोंके मन्त्रोंका देवतानुसार मन्त्रसंग्रह]

५ अश्विनौ देवता ।

[१] (ऋ० १।३।१-३)

(१-३) मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । गायत्री ।

१ अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ।

पुरुभुजा चनस्यतम् १

१ अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी ।

शुभः । पती इति । पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥१॥

१ अन्वयः— पुरु-भुजा ! शुभस्पती ! द्रवत्पाणी अश्विना ! यज्वरीः इषः चनस्यतम् ॥१॥

१ अर्थ— हे (पुरु-भुजा) विशाल बाहुवाले ! हे (शुभस्पती) शुभ कार्यों के पालनकर्ता ! और हे (द्रवत्-पाणी) अपने हाथों से अतिशीघ्र कार्य करने-वाले या कार्य में शीघ्र जुटजानेवाले (अश्विनौ) अश्वि देवो ! इन हमारे दिये (यज्वरीः इषः) यज्ञ के योग्य अर्थात् पवित्र अन्नोसे (चनस्यतम्) सन्तुष्ट हो जाओ । इस अन्न का सेवन कर के आनन्दित हो जाओ ।

१ भावार्थ— अश्विदेव विशाल भुजावाले, केवल शुभ कार्य ही करनेवाले और आरंभित कार्य अतिशीघ्र समाप्त करनेवाले हैं । वे हमारे यज्ञ में आकर हमारा दिया पवित्र अन्न सेवन करें और हर्षित, प्रसन्न हो जायें ।

१ मानवधर्म— मनुष्य अपनी भुज,ओंको पुष्ट और बलवान बनावें, सदा शुभ कर्म ही करें; आरंभ किया हुआ कार्य अतिशीघ्र परंतु उत्तम संपन्न करने की कर्म-कुशलता अपने हाथोंमें लावें, पवित्र अन्न खाकर आनन्दित, प्रसन्न रहें ।

अश्विनौ १

१ टिप्पणी- पुरु+पुजा = विशाल भुजावाले, बहुतों को भोजन देनेवाले ।
 द्रवत् पाणी = शीघ्र कार्य करनेवाले, दान देनेके कारण जिनके हाथ गले हुए
 हैं, कर्म करने में कुशल । अश्विनौ = बहुत घेड़े पास रखनेवाले, घोड़ोंपर बैठने
 वाले, घुड़सवार, घोड़ोंको शिक्षा देनेवाले, अश्विनी कुमार (देवता) । चनस्यति =
 आनंदित होना, संतुष्ट होना, प्रसन्न होना । यज्वरी इपः = जिससे यज्ञ होता है
 ऐमा अन्न, पवित्र अन्न, श्रेष्ठ अन्न ।

[२]

२ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।

धिण्या वनतं गिरः

२

२ अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिण्या । वनतम् । गिरः ॥२॥

२ अन्वयः- पुरुदंससा ! धिण्या ! नरा अश्विना ! शवीरया धिया गिरः
 वनतम् ॥ २ ॥

२ अर्थ- हे (पुरु-दंससा) बहुत कार्य करनेवाले । (धिण्या) धैर्य
 युक्त बुद्धिवान् ! तथा (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवो ! (शवीरया धिया)
 बहुत तेज बुद्धिसे अर्थात् ध्यान पूर्वक (गिरः वनतं) हमारे भापणोंका
 स्वीकार करो, अर्थात् हमारा भापण प्रेम से सुनो ।

२ भावार्थ- अश्विदेव बहुत कार्य करते हैं, बड़े बुद्धिमान हैं, नेता बने
 हैं, वे अपनी सूक्ष्म बुद्धिसे हमारे कथन को सुनें ।

२ मानवधर्म-मनुष्य बहुत प्रकारके कार्य पूर्णतासे करे, धैर्ययुक्त तथा बुद्धिमान
 बने, नेता होकर अनुयायियों को योग्य मार्ग से चलावे, बहुत अन्दर घुमनेवाली
 सूक्ष्म बुद्धि से अपने कार्य करे और अनुयायियों के कथन शान्ति से सुने ।

२ टिप्पणी- पुरुदंसस् = पुरु = बहुत = दंसस् = कर्म करनेवाला,
 अनेक प्रकारके उत्तम कर्म करनेवाला । धिण्या = बुद्धि, धैर्ययुक्त । शवीरा =
 गतिमान, सूक्ष्म गति से युक्त । वन् = सेवन करना, प्रेम करना, इच्छा करना,
 प्राप्त करना, स्वीकार करना ।

३ दक्षा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी

३

३ दक्षा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तवर्हिषः ।

आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥३॥

३ अन्वयः— दक्षा ! नासत्या ! रुद्रवर्तनी ! युवाकवः वृक्तवर्हिषः, सुताः, आयातं ॥३॥

३ अर्थ— हे (दक्षा) शत्रु के विनाशकर्ता ! और (नासत्या) असत्य से दूर रहनेवाले (रुद्र-वर्तनी ।) हे शत्रुओंको खलानेवाले वीरों के मार्ग से जानेवाले तुम दोनों अश्वि देवो ! (युवाकवः वृक्तवर्हिषः) ये मिश्रित किये हुए और जिनसे तिनके निकाल लिये हैं ऐसे (सुताः) अभी निचोड़े हुए सोमरस को पीने के लिये (आयातं) इधर पधारो ।

३ भावार्थ— अश्वि देव शत्रुओं का वध करने में प्रवीण, वीरभद्रके मार्ग से जानेवाले और कभी असत्य का आश्रय करनेवाले नहीं हैं । उन्हें अपने पास बुलाना और निचोड़ा सोमरस दूध जल आदि के साथ मिश्रित कर के उनको पीने के लिये देना चाहिये ।

३ मानवधर्म— शत्रु के मार्ग से जानेवाले, शत्रु का नाश करनेवाले और कभी असन्मार्ग से जो नहीं जाते, वैसे वीरों को बुलाकर उनको उत्तम रस पानेके लिये दे कर उनका सम्मान करना योग्य है ।

३ टिप्पणी— दक्षा=उत्तम कर्म करनेवाला, अद्भुत सहायता देनेवाला. (शत्रु का) नाश करनेवाला, (रोग) दूर करनेवाला (वैद्य) । नासत्य = जो असत्य का कभी आश्रय नहीं करते, सदा सत्य मार्ग से जानेवाले. (नास-त्य) नासि का में रहनेवाले श्वास और उच्छ्वास । वृक्त वर्हिषः= जिस रस से छाननेके बाद सब तिनके निकले हैं, जिन्होंने आसन फैलाये है (और जो देवों को उनपर बैठने के लिये बुलाते हैं,) रुद्र-वर्तनी = भयंकर मार्ग से जानेवाले, शत्रुवीरों के मार्ग से जाकर वीरता के कार्य करनेवाले ।

[४] (क्र० १।१५।११)

मेधातिथिः काण्वः । (ऋतुसहितौ) । गायत्री ।

४ अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता ।

ऋतुना यज्ञवाहसा

११

४ अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ।

शुचिऽव्रता । ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥११॥

४ अन्वयः- शुचि-व्रता । यज्ञ-वाहसा ! दीद्यग्नी अश्विना ! ऋतुना मधु पिबतम् ॥११॥

४ अर्थ- (शुचि-व्रता) हे शुद्ध व्रतों का अनुष्ठान करनेवाले ! (यज्ञ-वाहसा) हे यज्ञों को भली भांति पूर्ण करनेहारे ! और हे (दीद्यग्नी अश्विना) धधकते हुए अग्नि में हवन करनेवाले अग्निदेवो ! (ऋतुना मधु पिबतं) ऋतु के अनुकूल मधुका, मीठे सोमरसका पान करो ।

४ भावार्थ- पवित्र व्रतोंका आचरण करनेहारे, यज्ञोंको चलानेवाले और अग्निहोत्र ठीक प्रकार निभानेवाले अश्विरीर ऋतु के अनुकूल ही मधुर रसों का पान करें ।

४ मानवधर्म- पवित्र व्रतोंका अनुष्ठान करें, शुभ कर्मोंको करें, अग्नि प्रदीप्त कर के यज्ञों को चलावें, ऋतुके अनुसार खानपान करें ।

४ टिप्पणी- शुचिव्रत=पवित्र व्रतका अनुष्ठान करनेवाला, शुभ कर्म करनेवाला । दीद्यग्नि=प्रदत्त अग्नि करनेवाला अर्थात् हवन करनेवाला । मधु=मधुर सोमरस, शहद मधुमिश्रित रस ।

[५] (क्र० १।२२।१-४)

५ प्रातर्युजा वि बोधया—ऽश्विनोवेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये

१

५ प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥१॥

५ अन्वयः- प्रातः युजा अश्विनौ वि बोधय, अस्य सोमस्य पीतये इह आ गच्छताम् ॥१॥

५ अर्थ- (प्रातः युजा) प्रातः कालही काममें जुट जानेवाले या रथ जोड़कर जानेवाले (अश्विनौ वि बोधय) अश्वि देवोंको विशेष रूप से जगा दो, स्मरण कर दो कि वे दोनों (अस्थ सोमस्य पीतये) इस सोमरस का पान करने के लिए (इह आ गच्छतां) इधर पधारें।

५ भावार्थ- बड़े कार्य कर्ता तड़के उठकर अपने कार्य में नियुक्त होते हैं। इसलिए ऐसे निरलस कार्यकर्ताओं को स्मरण दिलाकर उनका यथोचित सत्कार करना चाहिए।

५ मानवधर्म- मनुष्य बड़े तड़के उठे और निजी कार्य में स्वयंही जुट जाय। (अथवा बड़े तड़के उठकर घोड़े पर सवार हो कर अथवा गाड़ी जोतकर निरीक्षण करने के लिये जाय।) ऐसे कर्मतत्पर मनुष्य को स्मरण दे देकर रसपान के लिये आदर से बुलाना योग्य है।

५ टिप्पणी- प्रातर्युज्=प्रातःकाल में उठकर अपने कर्म में लगनेवाला, सबेरे ही घोड़े को जोत कर निरीक्षण के लिये जानेवाला।

[६]

६ या सुरथा रथीतमा उभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे

२

६ या । सुरथा । रथीतमा । उभा । देवा । दिविस्पृशा ।

अश्विना । ता । हवामहे ॥२॥

६ अन्वयः- या उभा देवा सुरथा रथी-तमा दिवि-स्पृशा अश्विना ता हवामहे ३

६ अर्थ- (या उभा देवा) जो दोनों देव (सुरथा) अपने पास उत्तम रथ रखते हैं, जो (रथीतमा दिविस्पृशा) रथियों में अत्यन्त उत्तम महारथी और बुलोकतक जानेवाले हैं (ता अश्विना हवामहे) उन दोनों अश्विदेवों को हम बुलाते हैं।

६ भावार्थ- अश्विदेवों का रथ उत्तम है, वे स्वयं महारथियों में भी श्रेष्ठ महारथी हैं, वे बुलोक में भी जाते हैं, उन वीरों को हम बुलाते हैं।

६ मानवधर्म- मनुष्य अपने पास उत्तम रथ रखे, बड़ा प्रभावी महारथी बने, पहाड़ों के शिखरोंपर चढ़कर भी शत्रु से लड़े। ऐसे वीर का सत्कार सब लोग करें।

६ टिप्पणी- सु-रथ = उत्तम रथ अपने पास रखनेवाला । रथी-न्तम = रथियों में उत्तम महारथी, प्रभावी वीर । दिविस्पृश = बुलोक को स्पर्श करनेवाला पर्वत शिखरपर भ्रमण करनेवाला, पर्वत शिखरपर रहकर लठनेवाला । (इस मन्त्र से ऐसा प्रतीत होता है कि रथ पास रखना एक साधारण सी बात वैदिक पद्धति के अनुसार थी ।)

[७]

७ या वां कशा मधुमती—अश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ३

७ या । वाम् । कशा । मधुमती । अश्विना । सूनृतावती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥३॥

७ अन्वयः- अश्विना । वां या कशा मधुमती सूनृतावती, तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

७ अर्थ- (अश्विना) हे अग्निदेवो ! (वां) तुम दोनों की (या कशा) जो वाणी (मधुमती) मिठाससे पूर्ण तथा (सूनृतावती) सचाई से युक्त है, (तया) उस से (यज्ञं मिमिक्षतं) इस यज्ञ का सेवन करो, अर्थात् इस यज्ञ को सब मधुर अन्नासों से परिपूर्ण बनाओ ।

७ भावार्थ- अग्निदेव अपनी मधुर और सत्ययुक्त वाणी से यज्ञ को रसमय कर दें ।

७ मानवधर्म- मनुष्य सत्य बोले और मधुर भी बोले । और अपनी वाणीसे बड़े बड़े कार्य संपन्न करे ।

७ टिप्पणी- कशा = चाबुक; वाणी (विधं १।११), उत्साह वर्धक भाषण । सूनृतावती (सु- उन्नतता-वती = सुष्ठु ऊनयति अप्रियं सून् । तथा विधं ऋतं यस्यां सा) जो अप्रिय को दूर करता है ऐसा सत्य जिसमें है वह वाणी । मिह = पानी छिड़काना, गीला करना, रसयुक्त बनाना ।

[८]

८ नहि वामास्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ४

८ नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।

अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥४॥

८ अन्वयः- अश्विना । यत्र सोमिनः गृहं रथेन गच्छथः, वां दूरके नहि अस्ति ॥४॥

८ अर्थ- हे (अश्विना) अश्विदेवो । (यत्र सोमिनः गृहं) जहाँ पर सोमयाग करनेवाले का घर है, वहाँ अपने (रथेन गच्छथः) रथपर से तुम दोनों जाते हो, क्योंकि (वां दूरके नहि अस्ति) तुम दोनों के लिए कोई सुदूर स्थान नहीं है ।

८ भावार्थ- अश्वि देवों के पास उत्तम रथ है, इसीलिए कोई स्थान उन दोनों के लिए सुदूर नहीं प्रतीत होता है । सोमयाग करनेवाले के पास जाने के लिये वे दोनों अपने रथ पर चढ़कर दूरदूर की यात्रा करते हैं ।

८. मानवधर्म- मनुष्य अपने पास उत्तम घोड़े और उत्तम रथ रखे । जहाँ यज्ञ अदि सत्कर्म हो रहे हों, वहाँ रथ पर बैठकर शीघ्र ही पहुँचे । जिस के पास शीघ्रगामी रथ हैं उस के लिये कोई स्थान दूर नहीं है ।

८. टिप्पणी- सोमिन् = जिस के पास सोम है, सोमयान करनेवाला, यज्ञ करनेवाला ।

[९] (क्र० १।३०।१७)

(९-११) शुनः शेष आजीगर्तिः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः ।

९ आश्विनावश्वावत्ये—पा यातं शवीरया ।

गोमद् दत्ता हिरण्यवत् १७

९ आ । अश्विनौ । अश्ववत्या । इपा । यातम् । शवीरया ।

गोमत् । दत्ता । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

९. अन्वयः- दत्ता अश्विनौ ! शवीरया अश्ववत्या इपा आयातं, गोमत् हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

९. अर्थ- हे (दत्ता) शत्रु विनाशकर्ता (अश्विनौ) अश्विदेवो । (शवीरया अश्ववत्या इपा) गतिमय बल से युक्त, तथा घोड़े रूपी धन से पूर्ण अन्नसामग्री को साथ लिए हुए (आयातं) तुम दोनों आओ । (गोमत् हिरण्यवत्) हमारा घर तुम दोनों की कृपा से गौओं से पूर्ण और सुवर्ण से भरा रहे ।

९ भावार्थ- हे अश्विदेवो ! हमें गौयें, धन, घोड़े और अन्न तथा बल दो ।

९ मानवधर्म- मनुष्य के पास प्रभावी बल रहे, तथा गायें, घोड़े और धन विपुल प्रमाण में रहें ।

९ टिप्पणी- दक्षा (मन्त्र ३), शवीर (मं. १)
[१०]

१० समानयोजनो हि वां रथो दस्त्रावमर्त्यः ।

समुद्रे अश्विनेर्यते

१८

१० समानयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईर्यते ॥१८॥

१० अन्वयः- दस्त्रौ अश्विना ! वां अमर्त्यः रथः हि समानयोजनः समुद्रे ईर्यते ॥ १८ ॥

१० अर्थ- (दस्त्रौ अश्विना) हे शत्रु को नष्ट करनेवाले अश्वि देवों ! (वां अमर्त्यः रथः हि) तुम दोनों का अविनाशी रथ निश्चयपूर्वक (समान-योजनः) तुम दोनों का एक ही है, वह (समुद्रे ईर्यते) समुद्र में अथवा अन्तरिक्ष में भी चला जाता है ।

१० भावार्थ- अश्वि देवों का रथ न बिगड़नेवाला और समुद्र में तथा आकाश में संचार करनेवाला है ।

१० मानवधर्म- मनुष्य अपने रथ ऐसे बनावे कि, जो बारंबार न बिगड़े और समुद्र में तथा अन्तरिक्ष में भी गमन कर सके ।

१०-टिप्पणी- दक्षा (मं० ३) । अमर्त्यः=जो मरण धर्मवाला नहीं, न बिगड़नेवाला, अटूट । समान-योजनः=जिस में अनेकों के लिये बैठने के आसन हों । समुद्र=समुद्र, जल, अन्तरिक्ष, मेघमण्डल ।

[११]

११ न्य॑ अन्यस्य॑ मूर्ध॑नि च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः ।

परि॑ द्याम॒न्यदी॑यते

१९

११ नि । अ॒न्यस्य॑ । मूर्ध॑नि । च॒क्रम् । रथ॑स्य । येम॒थुः ।

परि॑ । द्याम् । अ॒न्यत् । ईर्यते ॥१९॥

११ अन्वयः- रथस्य चक्रं अन्यस्य मूर्धनि नियेमथुः, अन्यत् द्यां परि ईर्यते ॥ १९ ॥

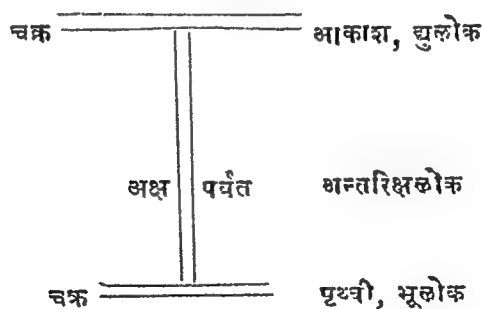
११ अर्थ- (रथस्य चक्रं) अपने रथके एक पहियेको, (अधन्यस्य मूर्धनि) अभेद्य पर्वत की तलहटीमें (नियेमथुः) तुम दोनों स्थिर रख चुके हो, (अन्यत्) और उसका दूसरा पहिया (द्यां परि र्द्वयते) धुल्लोकके ऊपर घूमता है ।

११ भावार्थ- अधिदेवोंके रथका एक चक्र पर्वत की तुनियाद में और दूसरा आकाश में घूमता है ।

११ मानवार्थ- रथ के चक्र पर्वत पर भी चलने योग्य बनाने चाहिये । तथा अन्तरिक्षमें संचार करनेकी भी योजना उनमें चाहिये ।

११ टिप्पणी- अधन्य=अवध्य, अभेद्य, शत्रु से आक्रमण होना जहां असंभन हो ऐसा दुर्गम स्थान । द्यु=स्वर्ग, आकाश, पर्वतके उंचे शिखरपर का प्रदेश जैसा तिब्बत देश । मूर्धन्=शिखर, सिर, (Base) तल, तुनियाद, तराई ।

इस मन्त्र में (रथस्य चक्रं अधन्यस्य मूर्धनि, अन्यत् द्यां परि- र्द्वयते) अधि देवोंके रथका एक चक्र पर्वतके मूलमें और दूसरा पर्वतके शिखर पर आकाश में घूमता है, ऐसा वर्णन है । रथ के दो चक्र होते हैं । एक चक्र पृथ्वी है और दूसरा चक्र आकाश है और इन दोनों चक्रों का अक्ष पर्वत है । ये दोनों चक्र घूम रहे हैं । यह विश्व ही अधिदेवों का रथ है ।

पृथ्वी और आकाश एक जैसे घूमने का दृश्य उत्तर ध्रुव के पास ही देखता है । वहां नक्षत्र मनुष्य के सिर पर प्रदक्षिणा की गति से घूमते हैं, यहां के समान प्रतिदिन अस्त उदय नहीं होते । इसलिये यह वर्णन वहीं सार्थ हो सकता है ।

इस मन्त्र से ऐसा अर्थ समझने के लिये ' मूर्धनि ' पद का प्रसिद्ध अर्थ छोड़कर दूसरा करना पड़ेगा जो कि ऊपर दिया है । पर्वत की [एक नोक पर पृथ्वीरूपी एक चक्र लगा है और दूसरे (सिरे पर) आकाशरूपी चक्र लगा है और ये दो चक्र (प्रदक्षिणा की गति से) घूम रहे हैं । ' यहां प्रदक्षिणाकी गतिदर्शक अधिनौ २

‘ परि ई ’ किया है । केवल ‘ मूर्धनि ’ पद का अर्थ (Base) बुनियाद तलभाग, तलहटी ऐसा भूमिति में होनेवाला अर्थ जो कोशों में है वही यहां लेना होगा । पृथ्वी और आकाशको दो चक्रोंके रूपमें वेदमें अन्यत्रभी बताया है । यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिः विष्वक्तस्तंभ पृथिवीं उत द्यां । (क्र. १०।८९।४) जैसे अक्ष से गाड़ी के दोनों पहिये बैसेही पृथ्वी और आकाश उस प्रभु ने जोड़ रखे हैं । यहां भी पृथ्वीको रखका एक चक्र और आकाश को दूसरा चक्र माना है । ये कवि उत्तरध्रुव के स्थानमें विद्यमान होंगे और प्रत्यक्ष दीखनेवाला साक्षात्कृत दृश्य ही वर्णन करते होंगे, क्योंकि यहांके कवि ऐसा वर्णन करने में असमर्थ ही होंगे ।

[१२] (क्र० १।३४।१-१२)

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । जगती; ९.१२ त्रिष्टुप् ।

त्रि॒श्चिन् नो अ॒द्या भ॑वतं नवे॒दसा वि॒भुर्वा॑ याम॑ उ॒त रा॒तिर॑श्चि॒ना ।
यु॒वोहि॑ य॒न्त्रं हि॒म्येव॒ वास॑सो ऽभ्यायं॒सेन्या॑ भवतं म॒नीषि॑भिः ॥

१२ त्रिः । चि॒त् । नः । अ॒द्य । भ॒वत॑म् । न॒वे॒दसा॑ ।
वि॒ऽभुः॑ । वा॒म् । यामः॑ । उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्चि॒ना ।
यु॒वोः । हि । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॑व । वास॑सः ।
अ॒भिऽआ॑यं॒सेन्या॑ । भ॒वत॑म् । म॒नीषि॑भिः ॥ १॥

१२ अन्वयः- नवेदसा अश्विना । अद्य त्रिः चित् नः भवतं, वां यामः उत रातिः विभुः; वाससः हिरया इव युवोः यंत्रं हि, मनीषिभिः अभ्यायंसेन्या भवतम् ॥ १॥

१२ अर्थ- (नवेदसा अश्विना) हे ज्ञानी अश्वि देवो (अद्य) आज तुम दोनों (त्रिः चित् नः भवतं) तीनों बार हमारे ही होकर रहो । (वां यामः) तुम दोनों का रथ (उत रातिः विभुः) और दान बड़ा होता है; (वाससः हिम्या इव) जैसे कपड़े का सदा से सम्पन्ध अत्यन्त घनिष्ठ है वैसे ही (युवोः यन्त्रं हि) तुम दोनों का नियंत्रण हम से घनिष्ठ होता रहे, (मनीषिभिः अभ्यायंसेन्या भवतं) मननशील लोगों को तुम दोनों सहज ही से प्राप्त होते रहो ।

१२ भावार्थ— अश्विदेव ज्ञानी हैं । वे हमारे यज्ञ में आज तीनों सबनों में आजायँ । उनका रथ भी बड़ा है और उनके पास दान देने योग्य धन भी उस रथ में बहुत रखा रहता है । सर्दी से कपड़े का सम्बन्ध जैसे अटूट रहता है वैसेही अश्वि देवों की निगरानी का सम्बन्ध हम से रहे । अश्वि देवों की सहायता मननशील लोगों को सहज ही से प्राप्त होती रहे ।

१२ मानवधर्म- मनुष्य ज्ञान प्राप्त करे। अपने बड़े रथमें दूसरों की सहायता करने की पर्याप्त सामग्री रखे । वह दिन मे तीन बार अनुयायियों के कर्मों की देख भाल करे । वह मननशील ज्ञानियों से सहजही से मिलता रहे, उन का कथन सुने और उन से अपना सम्बन्ध अटूट रखे ।

१२ टिप्पणी- नवेदस (न-वेदस) = नहीं है अधिक ज्ञान जिस से ऐसा अद्वितीय विद्वान्, जो कभी विपरीत ज्ञान नहीं रखता । यामः = रथ, मार्ग, गति । वासस् = कपड़ा, वस्त्र, ओढ़ने का वस्त्र । वासस् = दिन, दिवस । हिम्याः = सर्दी, शीतलता, हिमकाल की रात्री । यन्त्र = नियन्त्रण नियमन करनेवाला सम्बन्ध । अभ्यायंसेन्या (अभि-आ-यंसेन्या) = चारों ओरसे पूर्णतया नियमोंद्वारा संबंध ।

[१३]

त्रयः पवयौ मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद् विदुः ।
त्रयः स्कम्भासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्विश्विना दिवा ॥

१३ त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे ।

सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कभितासः । आरभे ।

त्रिः । नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊँ इति । अश्विना । दिवा ॥

१३ अन्वयः— मधुवाहने रथे त्रयः पवयः, विश्वे इत् सोमस्य वेनां अनु विदुः, अश्विना ! आरभे त्रयः स्कम्भासः स्कभितासः नक्तं त्रिः याथः दिवा उ त्रिः ॥ २ ॥

१३ अर्थ— इन के (मधु-वाहने रथे) मधु को ढोनेवाले रथ में (त्रयः पवयः) तीन पहिये लगे हैं, (विश्वे इत्) सभी आप दोनों की (सोमस्य वेनां अनु विदुः) सोम की चाह को जानते हैं । हे (अश्विना] अश्वि देवो

(आरम्भे त्रयः स्कम्भाः) तुम दोनों के रथपर आलम्बन के लिए तीन खम्भे (स्कम्भिताः) स्थिर किये हुए हैं, (नक्तं त्रिः याथः) रात्री के समय तुम दोनों तीन बार यात्रा करते हो, (दिवा उ त्रिः) और दिन के समय भी तीन बार घूमते हो ।

१३ भावार्थ- अश्विदेवों के रथ के तीन पहिये हैं । उसमें बैठ कर वे सोम के स्थानपर जाते हैं क्योंकि वे सोम को चाहनेवाले हैं । इनके रथमें पकड़ने के लिये तीन खम्भे हैं, ये खम्भे स्थिर हैं । रात्रीमें तथा दिन में तीन तीन बार ये अश्विदेव इस रथ में बैठकर भ्रमण करते हैं । इनके रथमें पर्याप्त मधु रहता है ।

१३ मानवधर्म- श्रेष्ठ रथ के तीन पहिये हों (दो पीछे और एक आगे हो) रथ में बैठनेवालों को पकड़कर बैठने के लिये इस में तीन खम्भे हों । बैठनेवाले इन खम्भों को पकड़कर बैठें । इस रथ पर खाने पीने के मधुर पदार्थ रहें । इस रथ में बैठकर वीर दिन में तथा रात्री में तीन तीन बार भी (यज्ञ के) विविध स्थानोंपर जायें और याजकों की सहायता करें ।

१३ टिप्पणी- मधुवाहन=मधुर पदार्थोंको ले जानेवाला वाहन । चेना= इच्छा, चाह, एक स्त्री (चन्द्रमा की पुत्री) । आरम्भ=आलम्बन, आश्रय, सहारा । स्कम्भः=स्तम्भ ।

[१४]

समाने अहन् त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाजवतीरिपो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसश्च पिन्वतम् ॥

१४ समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यगोहना ।

त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाजवतीः । इपः । अश्विना । युवम् ।

दोषाः । अस्मभ्यम् । उपसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

१४ अन्वयः- अवद्य-गोहना अश्विना ! समाने अहन् अद्य यज्ञं त्रिः मधुना मिमिक्षतम्, युवं अस्मभ्यं उपसः दोषाः च वाजवतीः इपः त्रिः पिन्वतम् । ३ ।

१४ अर्थ- हे (अवध-गोहना अश्विना) अश्वि देवों ! तुम दोनों दोषों को गुप्त रखनेवाले हो । (समाने अहन्) एक ही दिन (अद्य) आज (यज्ञ त्रिः) हमारे यज्ञ को तीन बार (पशुना भिमिक्षतं) यशु से पूर्ण करो ; (युवं अस्मभ्यं) तुम दोनों हमें (उपसः दोषाः च) प्रातःकाल तथा सायंकाल (वाजघतीः इषः) बल वर्धक अन्न (त्रिः पिन्वतं) तीन बार भरपूर देदो ।

१४ भावार्थ- अश्विदेव हमारे कर्म में दोष अर्थात् त्रुटि रही तो उसकी क्षमा करते हैं । दिन में तीन तीन बार यज्ञ में आते और मधु देते हैं, तथा सवेरे और शाम को बल वर्धक अन्न दिन में तीन बार देते हैं ।

१४ मानवधर्म- नेता अपने अनुयायियों के दोष गुप्त रखे (और एकान्त में उनके दूर करने की विधि समझा दें ;) समाज में उन का अपमान हो ऐसी रीतिसे उन दोषों की घोषणा न करें । दिन में तीन तीन बार बलवर्धक मधुर अन्न और मधुर पेय अपने अनुयायियों को देते रहें ।

१४ टिप्पणी- अवधगोहना (अ-वध-गोहना) निम्न दोष, त्रुटि की गुप्तता रख कर उसको दूर करना । उपस=उपःकाल, दिन । दोषा=रात्री ।

[१५]

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधाश्च शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं बहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥

१५ त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने ।

त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । बहतम् । अश्विना । युवम् ।

त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

१५ अन्वयः- अश्विनौ ! वर्तिः त्रिः यातं, अनुव्रते जने त्रिः, सुप्राव्ये त्रिः, त्रेधा इव शिक्षतं, युवं नान्द्यं त्रिः बहतं, अस्मे अक्षरा इव पृक्षः त्रिः पिन्वतम् ॥ ४ ॥

१५ अर्थ- हे अश्विनौ ! (वर्तिः त्रिः यातं) हमारे घरपर तुम दोनों तीन बार आओ, (अनुव्रते जने त्रिः) अनुयायी लोगों के मध्य तुम दोनों तीन बार जाओ, (सुप्राव्ये) उत्तम रक्षा करने योग्य मनुष्यों को (त्रिः) तीन बार (त्रेधा इव शिक्षतं) तीन प्रकार के ज्ञान को पढाओ, (युवं) तुम दोनों

१७ अर्थ- हे (शुभः पत्नी अश्विना) शुभ कर्मों के पालनकर्ता अश्वि देवो ! (नः) हमें (दिव्यानि भेषजा त्रिः) धूलोक की दवाइयाँ तीन बार (पार्थिवानि त्रिः) भूमि पर की औषधियाँ तीन बार और (अद्भ्यः त्रिः दत्तं) जलों से तीन बार औषधों का दान करो । (मनकाय सूनवे शंयोः) मेरे पुत्र को सुख की प्राप्ति होने के लिए (ओमानं त्रिधातु शर्म वहतं) संरक्षण तथा तीन धातुओं की सुस्थिति से मिलनेवाला सुख पहुँचा दो ।

१७ भावार्थ- अश्विदेव हमारे शुभ कर्मों की रक्षा करें । पर्वत, भूमि और जल से चिकित्सा करें और वात बच्चों की सुरक्षा के लिये वात-पित्त कफ की (विषमता को दूर कर के) समता का सुख दें ।

१७ मानवधर्म- सब स्थानों से औषधियाँ लाकर चिकित्सा का योग्य प्रबंध राष्ट्र में किया जाय । विशेषतः बालवच्चों की सुरक्षा के लिये विशेष ही प्रबन्ध किया जाय । (वात-पित्त-कफ की विषमता का नाम रोग है, इसको दूर करने और उक्त) तीनों धातुओं की समतासे जो सुख मिलना सम्भव हो, वह सब को मिले । विशेषतः बालवच्चों की सुस्थिति स्थायी रखने का प्रयत्न किया जाय ।

१७ टिप्पणी - दिव्यं भेषजं=पर्वत की चोटी पर उत्पन्न होनेवाली औषधि, आकाश से प्राप्त औषध । पार्थिवं भेषजं=पृथ्वीपर उत्पन्न होनेवाली वनस्पतियाँ । अद्भ्यः भेषजं=जल से, अन्तरिक्ष से, पर्वत की तराई से, मेघमण्डल से प्राप्त औषध । शं-युः=रोग शमन रूप शान्ति सुख, अनन्द की प्राप्ति । ओमानं=संरक्षण । त्रिधातु शर्म=कफ-पित्त वात नामक तीन धातुओं से मिलनेवाला शान्ति सुख ।

[१८]

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥

१८ त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे ।

परि । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । अशायतम् ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः ।

आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥७॥

१८ अन्वयः- यजता अश्विना । नः दिवेदिवे त्रिः पृथिवीं त्रिधातु परि अशायतं; रथ्या नासत्या । परावतः, स्वसराणि वातः आत्मा इव तिस्रः गच्छतं ॥७॥

१८ अर्थ— (यजता अश्विना) हे पूजनीय अश्वि देवो ! (नः दिवे दिवे) हमारे प्रतिदिन करने के (त्रिः) तीनों यज्ञों में (पृथिवीं) पृथ्वी स्थानीय वेदीपर (त्रिः परि अशायतं) तीन बार आकर बैठो, (रथ्या नासत्या) हे रथारूढ और सत्य पालक देवो ! (परावतः) सुदूरवर्ती स्थान से भी (वातः आत्मा हव) प्राण वायुरूपी आत्मा के समान (स्वसराणि तिस्रः गच्छतं) हमारे घरों में तीनों बार आओ ।

१८ भावार्थ— पूजनीय अश्वि देव प्रतिदिन के यज्ञ में तीन बार आकर आसनों पर बैठें । जब वे दूर देश में हों तब भी वे रथपर चढ़ कर, जैसा प्राण शरीर में घुसता है वैसे, वेगसे हमारे यज्ञस्थानमें शीघ्रतासे आ जायँ । अर्थात् जहाँ कहीं भी हों वहाँ से वे अवश्य आ जायँ ।

१८ मानवधर्म— नेता कहीं भी हों, वहाँसे वे अपने अनुयायियोंके कार्यों की निगरानी करने के लिये, प्राण शरीरमें आने की तरह, आ जायँ । हो सके तो दिन में तीन बार भी आ जायँ । (नेता अनुयायियों का प्राण होता है । नेता सत्यका पालन करें और शुद्धाचारी रहे ।)

१८ टिप्पणी— स्वसरं=घर, शरीर, इंद्रिय गण ।

(१९)

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिः त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥८॥

१९ त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः ।

त्रयः । आहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः ।

नाकम् । रक्षेथे इति । द्युभिः । अक्तुभिः । हितम् ॥८॥

१९ अन्वयः— अश्विना । सप्तमातृभिः सिन्धुभिः त्रिः, त्रयः आहावाः हविः त्रेधा कृतं, तिस्रः पृथिवीः उपरि प्रवा दिवः हितं नाकं द्युभिः अक्तुभिः रक्षेथे ॥ ८ ॥

१९ अर्थ— हे अश्वि देवो ! (सप्तमातृभिः सिन्धुभिः) माताओं के समान पवित्र सातों नदियों के जल से (त्रिः) तीन बार, (त्रयः आहावाः) ये तीन पात्र भर दिये हैं, (हविः त्रेधा कृतं) हवि को भी तीन हिस्सों में बांट रखा अश्विनौ ३

है, (तिष्ठः पृथिवीः उपरि प्रवा) इन तीनों लोगों में ऊपर जानेवाले तुम दोनों (दिवः हितं नाकं) दुलोक में प्रस्थापित सुख की (शुभिः भक्तुभिः) दिनों और रात्रियों में (रक्षेथे) रक्षा करते हो ।

१९ भावार्थ- आश्विदेवों का सत्कार करने के लिये सात नदियोंका जल भरकर रखा है जिस से ये तीन पात्र भरे पड़े हैं । उन के लिये हवि भी तीन पात्रों में रखा है । ये दोनों देव तीनों लोकों में भ्रमण करते हैं और स्वर्ग में रहे सुख की दिन रात सुरक्षा करते रहते हैं ।

१९ मानवधर्म- नेता का सत्कार करने के लिये बड़े बड़े नदियों का जल लाया जाये, उनके लिये देने योग्य अन्न भी तीन थालियों में रखा जाय, और वह उनको तीन बार परोसा जाये । नेता सर्वत्र गमन कर के दिनरात सभी सुखदायक रथानों की रक्षा करें ।

१९ टिप्पणी- अक्षु=रात्री । आहावः=पात्र ।

(२०)

क्व॑ त्री च॒क्रा त्रिवृ॑तो रथ॑स्य क्व॑ त्रयो ब॒न्धुरो॑ ये सनी॑लाः ।
क॒दा यो॒गो वा॒जिनो॑ रास॑भस्य येन॑ य॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॒याथः॑ ॥९॥

२० क्व । त्री । च॒क्रा । त्रिवृ॑तः । रथ॑स्य ।

क्व॑ । त्रयः॑ । ब॒न्धुरः॑ । ये । स॒नी॑लाः ।

क॒दा । यो॒गः । वा॒जिनः॑ । रास॑भस्य ।

येन॑ । य॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या । उ॒प॒याथः॑ ॥९॥

२० अन्वयः- नासत्या ! त्रिवृतः रथस्य त्री चक्रा क्व ? ये त्रयः सनीलाः बन्धुरः क्व ? वाजिनः रासभस्य योगः कदा, येन यज्ञं उपयाथः ॥ ९ ॥

२० अर्थ- (नासत्या) हे सत्य का पालन करनेवाले देवो ! (त्रिवृतः रथस्य) तीन छोरवाले रथ के (त्री चक्रा क्व) तीन पहिये किधर हैं ? (ये सनीलाः त्रयः) जो एक ही स्थान में रहे हुए तीनों (बन्धुरः क्व) खंभे हैं वे कहाँ हैं ? (वाजिनः रासभस्य) बलवान गर्वभ का तुम्हारे (योगः कदा) रथ में जोतना कब होगा ? तुम दोनों (येन यज्ञं उपयाथः) जिस रथपर चढ़कर यज्ञ में आते हो ।

१० भावार्थ— रथ को पूर्णतया तैयार करके तथा रथ की सभी वस्तुओंकी भलीभाँति जाँच पड़ताल कर के ही यात्रा करनी चाहिए ।

१० टिप्पणी— सनील = एक स्थान में रखा हुआ ।

(११)

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।
युवोहि पूर्वसवितोपसो रथं मृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १०

११ आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः ।
मध्वः । पिवतम् । मधुपेभिः । आसभिः ।
युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उपसः । रथम् ।
मृताय । चित्रम् । घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

११ अन्वयः— नासत्या ! हविः हूयते, आगच्छतं, मधुपेभिः आसभिः मध्वः पिवतं । युवः चित्रं घृतवन्तं रथं हि सविता उपसः पूर्वं मृताय इष्यति ॥ १० ॥

११ अर्थ— (नासत्या) हे असत्यसे दूर रहनेवाले देवो ! (हविः हूयते) यहाँ हविको अग्नि में डाला जाता है, अतः (आ गच्छतं) यहाँ आओ । (मधुपेभिः आसभिः) मधु पीनेवाले मुखोंसे (मध्वः पिवतं) भीठे सोम रसका पान करो । (युवः चित्रं घृतवन्तं रथं हि) तुम दोनों के विचित्र एवं घीसे युक्त रथ को तो (सविता उपसः पूर्वं) सूर्य उपःकालके पहले ही (मृताय इष्यति) यज्ञ के लिए प्रेरित करता है ।

११ भावार्थ— प्रातःकाल होते ही रथ को सज्ज कर के यज्ञ स्थान के पास जाना चाहिए । अश्विदेव उपः काल के पहिले ही यज्ञ स्थान पर जाते हैं । क्योंकि सूर्य ही उस समय सत्र को यज्ञ करने के लिये प्रवृत्त करता है ।

(१२)

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवोभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेपो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

२२ आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह ।
 देवैर्मिः । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ।
 प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् ।
 सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥११॥

२२ अन्वयः— नासत्या अश्विना । त्रिभिः एकादशैः देवैः इह मधुपेयं आयातं, आयुः प्र तारिष्टं, रपांसि निमृक्षतं, द्वेषः सेधतं, सचाभुवा भवतं ॥ ११ ॥

२२ अर्थ—(नासत्या अश्विना) हे सत्यके पालक अश्विदेवो । (त्रिभिः एकादशैः देवैः) तीनवार ग्यारह अर्थात् तैंतीस देवोंके साथ (इह मधुपेयं आयातं) इधर मीठे सोमरस के पान करने के लिए यज्ञ में आ जाओ । (आयुः प्र तारिष्टं) हमारे जीवन को सुदीर्घ करो । (रपांसि नि मृक्षतं) दोषोंको पूर्णतया दूर कर के हमारी शुद्धता करो । (द्वेषः सेधतं) द्वैरभाव को दूर करो । (सचा भुवा भवतं) हमारे साथ रहो ।

२२ भावार्थ—अश्विदेव सत्य का पालन करते हैं । तैंतीस देवों के साथ वे हमारे यहाँ रसपान करने के लिये आवें और हमें दीर्घायु करें । हमारे अन्दर के दोष दूर करें, द्वेषभाव दूर करें, और मित्र जैसे हमारे पास रहें ।

२२ मानवधर्म— मनुष्य सत्यका पालन करे । तैंतीस देवोंके साथ परिचय करे, उनसे दीर्घ आयु होनेके उपाय जाने । दोष दूर कर के पवित्र बने, द्वेष न करे । मित्रतासे सब मिलजुल कर रहें ।

२२ टिप्पणी— मधुपेयं = मधुर पेय, रसपान, सोमरस का पान । रपस् = दोष, न्यूनता, पाप । सचाभुवा = साथ साथ रहनेवाले ॥ अश्विदेव वैद्य हैं, ये ३३ देवों के साथ आते हैं । ये ३३ देव उनकी सहायता करके चिकित्सा करते हैं । सभी वैद्य ३३ देवताओं की विद्यासे ही चिकित्सा करते हैं । अग्नि, जल, औषधि, मृत्तिका, वायु, सूर्य प्रकाश, विद्युत् आदि देवों का चिकित्सामें कितना उपयोग हो रहा है यह देख कर ३३ देवोंसे होनेवाली चिकित्सा को पाठक जाने । चिकित्सा करके शरीर-मन-बुद्धि के दोष दूर करने हैं, दोष दूर होने से मीरोग होना संभव है । मन बुद्धि से द्वेष भाव दूर करने चाहिये । यह मन बुद्धि की शुद्धता ही है । इस तरह शुद्धता करना ही चिकित्सा है और इससे दीर्घायु मिलती है । इस मन्त्र

में चिकित्सा के तीन साधन बताये हैं (१) दोष (शारीरिक तथा मानसिक) दूर करना, (२) द्वेष भाव दूर करना, और (३) निसर्ग की ३३ शक्तियों की सहायता लेना । इस का फल दीर्घ और नीरोग जीवन मिलना है ।

(२३)

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेना—ऽर्वाञ्च रयि वहतं सुवीरम् ।
शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि—वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

२३ आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन ।

अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुवीरम् ।

शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि ।

वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥ १२ ॥

२३ अन्वयः—अश्विना ! त्रिवृता रथेन सुवीरं रयिं नः अर्वाञ्चं आवहतं, वां शृण्वन्ता अवसे जोहवीमि, वाजसातौ च नः वृधे भवतं ॥ १२ ॥

२३ अर्थ—हे अश्विदेवो ! (त्रिवृता रथेन) तीन छोरवाले रथसे (सुवीरं रयिं) अच्छे वीरों से युक्त धन को (नः अर्वाञ्चं आवहतं) हमारे समीप पहुंचा दो । (वां शृण्वन्ता) तुम दोनों सुननेवालों को (अदस्ते जोहवीमि) मैं अपनी रक्षा के लिए बुलाता हूँ । (वाजसातौ च) और युद्ध के मौकेपर (नः वृधे भवतं) हमारी वृद्धि के लिए तुम प्रयत्नशील बनो ।

२३ भावार्थ—अश्विदेव अपने त्रिकोणाकृति रथपरसे वीरोंके साथ रहनेवाला धन हमारे पास ले आवें । वे हमारी प्रार्थना सुनते हैं, इसलिये हम उन को बुलाते हैं । युद्ध छिड़जानेपर वे हमारी ही सहायता करें ।

२३ मानवधर्म—मनुष्य ऐसा धन प्राप्त करें कि जिस के साथ वीर रहते हों और बालवच्चे भी होते हों । नेता अपने अनुयायियों का कथन सुने और उसका निरुद्धर न बरे । युद्ध छिड़जाने पर अनुयायियों की हर प्रकार से समृद्धि करने का यत्न करना नेता का कर्तव्य है ।

२३ टिप्पणी—अवस् = रक्षा । वाजसातौ = अन्न का घँटवारा, युद्धका छिड़जाना, युद्ध का समय । वृध् = वृद्धि, उन्नति ।

[२४] (क्र० १।४६।१-१५)

प्रस्कण्वः काण्वः । गायत्री ।

२४ एषो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुपे वामश्विना बृहत् ॥१॥

२४ एषोइति । उपाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।

स्तुपे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥१॥

२४ अन्वयः- अश्विना ! एषा प्रिया अपूर्व्या उपाः दिवः व्युच्छति, वामं बृहत् स्तुपे ॥१॥

२४ अर्थ- हे अश्वि देवो ! (एषा प्रिया) यह प्रिय (अपूर्व्या उपाः) अपूर्वसी दीखनेवाली उपा (दिवः व्युच्छति) सुलोकसे आती है । अर्थात् अन्धकार दूर करती है । इस समय (वामं बृहत् स्तुपे) तुम दोनों की मैं बहुत स्तुति करता हूँ ।

२४ भावार्थ- उपा आ कर अन्धकार को दूर करती है । हे अश्वि देवो ! इस समय मैं आप की स्तुति करता हूँ ।

२४ मानवधर्म- मनुष्यको अपना अज्ञान दूर करना चाहिये ।

[२५]

२५ या दक्षा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

धिया देवा वसुविदा ॥२॥

२५ या । दक्षा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् ।

धिया । देवा । वसुऽविदा ॥२॥

२५ अन्वयः- या देवा, दक्षा, सिन्धुमातरा, रयीणां मनोतरा, धिया वसु विदा ।

२५ अर्थ- (या देवा, दक्षा) जो तुम दोनों देवतारूपी, शत्रुविनाशकर्ता (सिन्धु-मातरा, रयीणां मनो-तरा) नदी को माता समझनेवाले, धनों को मनसोक्त देनेहारे तथा (धिया वसुविदा) कर्म और बुद्धिके अनुसार धन को देने क्षारे हो ।

२५ भावार्थ- अश्विदेव शत्रु का नाश करनेवाले, धनका दान करनेवाले नदीको माया माननेवाले और कर्म करने की योग्यतानुसार धन देनेवाले हैं ।

२५ मानवधर्म- मनुष्य अपने शत्रु को दूर करे, धन का दान करे, जो जैसा कर्म करेगा वैसा धन उस कर्म की योग्यतानुसार उस को देता रहे, अधिक कर्म कराकर थोड़ा धन न देवे, अपने देश की नदियों की माता के समान सुरक्षा करें । क्योंकि उनसे धान्य उत्पन्न होकर मानवों का पोषण होता है ।

[२६]

२६ वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।

यद् वां रथो विभिष्यतात् ॥३॥

२६ वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि ।

यत् । वाम् । रथः विभिः । पतात् ॥३॥

२६ अन्वयः- वां रथः यत् विभिः पतात्, जूर्णायां, अधि विष्टपि, वां ककुहासः वच्यन्ते ॥ ३ ॥

२६ अर्थ- (वां रथः) तुम दोनों का रथ (यत् विभिः पतात्) जिस समय पक्षि के सदृश उड़ने लगता है, तब (जूर्णायां) प्रशंसा के योग्य (अधि विष्टपि) ब्रह्मलोक में भी (वां ककुहासः वच्यन्ते) तुम दोनों के प्रधान कर्मों का वर्णन किया जाता है ।

२६ भावार्थ- अश्वि देवों का रथ पक्षी के सदृश आकाश में उड़ने लगता है, तब स्वर्ग में भी उस की प्रशंसा होती है । (यह रथ विमान ही है ।)

२६ मानवधर्म- आकाशमें गमन करने के लिये आकाश गामी रथ (विमान) मनुष्य बनावे । यह कर्म प्रशंसा योग्य है ।

[२७]

२७ हविषां जारो अपां पिपर्ति पपुर्निरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥४॥

२७ हविषां । जारः । अपाम् । पिपर्ति । पपुर्निरा । नरा ।

पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥४॥

२७ अन्वयः- नरा ! अपां जारः, पपुरिः कुटस्य चर्षणिः पिता हविषा पिपतिं । ३-४ ॥

२७ अर्थ- हे (नरा !) नेताओ ! (अपां जारः) जलों को सुखानेवाला (पपुरिः पिता) पोषणकर्ता पिता (कुटस्य चर्षणिः) किये हुए कार्योंका निरीक्षक सूर्य (हविषा पिपतिं) हविं से आपको संतुष्ट करता है।

२७ भावार्थ- जल को सुखानेवाला, सब का पोषक, कृत कर्मों को देखने वाला पिता सूर्य अश्विदेवों को अन्न से सन्तुष्ट करता है।

२७ मानवधर्म- मनुष्य अन्न उत्पन्न करे, उस से यज्ञ करे, अनुयायियोंका पोषण करें, अनुयायियों के लिये कर्मों का निरीक्षण करे और योग्यतानुसार उन को धन आदि देवे।

२७ टिप्पणी- कुट = कृत = किया कर्म।

[२८]

२८ आदुरो वां मतीनां नासत्या मतवचसा ।

पातं सोमस्य धृष्णुया ॥५॥

२८ आऽदुरः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा ।

पातम् । सोमस्य । धृष्णुया ॥५॥

२८ अन्वयः- मतवचसा नासत्या ! वां मतीनां आदुरः; धृष्णुया सोमस्य पातं ।

२८ अर्थ- (मत-वचसा नासत्या) हे मनन पूर्वक भाषण करनेवाले तथा असत्य से दूर रहनेवाले अश्विदेवो ! यह (वां मतीनां आदुरः) तुम दोनों की बुद्धियों को प्रेरणा करनेवाला है, (धृष्णुया सोमस्य पातं) धर्षक शक्ति देनेवाले सोम का पान करो ।

२८ भावार्थ- अश्विदेव मनन पूर्वक भाषण करते हैं, वे सोम रस पीते हैं जो वीरत्व के उत्साह को बढ़ाता है ।

२८ मानवधर्म- मनुष्य भाषण करने के पूर्व मनन करे और अपना वक्तव्य निश्चित करे और उतना ही बोले । बल वर्धक रसों का पान करें ।

२८ टिप्पणी- मतवचस् = मनन पूर्वक किया भाषण । धृष्णु = शत्रु पर हमला करने की शक्ति ।

[२२]

२९ या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषम् ॥६॥

२९ या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥६॥

२९ अन्वयः— अश्विना ! या ज्योतिष्मती तमः तिरः नः पीपरत्, तां ह्वं अस्मे रासाथां ॥६॥

२९ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (या ज्योतिष्मती) जो प्रकाश से पूर्ण हो कर (तमः तिरः) अँधियारी को दूर हटाकर (नः पीपरत्) हमें पुष्ट करता है, (तां ह्वं) उस अन्न को (अस्मे रासाथां) हमें दे दो ।

२९ भावार्थ— अश्विदेव ऐसा अन्न देते हैं, जो हमें प्रकाश देगा, अन्धकार दूर करेगा और हमारा पालन भी करेगा ।

२९ मानवधर्म— मनुष्य अपने अज्ञानान्धकार को दूर करें, ज्ञानके प्रकाश को प्राप्त करें और उत्तम पुष्टि देनेवाला अन्न प्राप्त करें ।

[३०]

३० आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।

युञ्जार्थमश्विना रथम् ॥७॥

३० आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे ।

युञ्जार्थम् । अश्विना । रथम् ॥७॥

३० अन्वयः— अश्विना ! रथं युञ्जार्थां, पाराय गन्तवे नः मतीनां नावा आयातं ॥ ७ ॥

३० अर्थ— हे अश्वि देवो ! (रथं युञ्जार्थां) तुम दोनों अपना रथ जोतो, (पाराय गन्तवे) पार चले जाने के लिये (नः मतीनां) हमारी बुद्धिपूर्वक रची हुई (नावा आयातं) नौकासे आओ ।

३० भावार्थ— समुद्र को पार कर के आना हो तो नौकासे आओ, ये नौकाएं उत्तम बुद्धि से तैयार की हैं । भूमि पर से रथ जोड़ कर आओ ।

३० मानवधर्म- मनुष्य समुद्र पार करनेके लिये उत्तमसे उत्तम नौकायें तैयार करे और भूमीपर संचार करनेके लिये उत्तम रथ तैयार करे ।

[३१]

३१ अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः ।

धिया युयुज्ज इन्दवः ॥८॥

३१ अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।

धिया । युयुज्जे । इन्दवः ॥८॥

३१ अन्वयः- सिन्धूनां तीर्थे वां अरित्रं दिवः पृथु रथः, इन्दवः धिया युयुज्जे ॥८॥

३१ अर्थ- (सिन्धूनां तीर्थे) नदियों की उतराई के स्थानपर (वां अरित्रं) तुम दोनों की यही या नाव खेनेका डंडा (दिवः पृथु) छुलोक जैसा विस्तीर्ण है, (रथः) तुम दोनों का रथ भी तैयार है, यहां वे (इन्दवः धिया युयुज्जे) सोमरस कुतलतां से तैयार किये हैं ।

३१ भावार्थ- नदियों में जहां उतार होता है, वहां अच्छी विस्तीर्ण बलियां तैयार हैं, भूमि पर रथ भी तैयार है, यहां सोमरस भी तैयार रहे हैं ।

३१ मानवधर्म- नदियोंके उतारके स्थानपर नौका रखनेके लिये आवश्यक साधन रहें, मनुष्योंके लिये रथ भी वहाँ रहें और खानपानका भी सतत प्रबंध रहे ।

[३२]

३२ दिवस्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे ।

स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥९॥

३२ दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे ।

स्वम् । वत्रिम् । कुहं । धित्सथः ॥९॥

३२ अन्वयः- कण्वासः । दिव इन्दवः, सिन्धूनां पदे वसु, स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

३२ अर्थ- (कण्वासः) हे कण्वपरिवारके लोगो ! (दिवः इन्द्रवः) शुलोक से सोमरस लाये हैं । (सिन्धूनां पदे वसु) नदियों के तटपर धन है, अब (एवं वामि) अपने स्वरूप को (कुह धितस्थः) भला तुम दोनों किधर रखना चाहते हो ?

३२ भावार्थ- पर्वतके शिखर पर से सोम लाकर तयार रखा है, नदीपार होनेपर यहां धन भी बहुत है । हे बुद्धिमानों ! आप अब कहां जायेंगे ?

३२ मानवधर्म- पर्वतपरसे औषधियां ला कर उन के रस पीने के लिये तैयार करो । समुद्र के पार जाकर धन भी कमाओ ।

[३३]

३३ अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।

व्यख्यजिह्वयासितः ॥ १० ॥

३३ अभूत् । ऊँ इति । भाः । ऊँ इति । अंशवे ।

हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥

३३ अन्ययः- भाः अंशवे अभूत् उ, सूर्यः हिरण्यं प्रति; असितः जिह्वया वि अख्यत् ॥ ९-१० ॥

३३ अर्थ- (भाः अंशवे) यह आभा सोम के लिये ही (अभूद् उ) प्रकट हुई है, (सूर्यः हिरण्यं प्रति) सूर्य सुवर्ण तुल्य प्रकाश से युक्त हो रहा है । (भ-सितः) कुछ फीकासा पड़ा हुआ अग्नि (जिह्वया वि अख्यत्) अपनी ज्वाला से विशेषतया प्रकाशमान हो चुका है ।

३३ भावार्थ- सोम का रस तैयार करने के लिये ही यह उपा का प्रकाश हुआ है, इसीलिये सूर्य प्रकाशित हुआ है, अग्नि भी इसीलिये प्रदीप्त हुआ है ।

३३ मानवधर्म- सोम, सूर्य और अग्नि मनुष्यों की सहायता करने के लिये सिद्ध हैं (अर्थात् मनुष्य पुरुषार्थ करके उनसे सुख प्राप्त करे ।)

[३४]

३४ अभूद् पारमेतवे पन्थां क्रतस्य साधुया ।

अदक्षिं वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

३४ अभूत् । ऊँ इति । पारम् । एतवे ।

पन्थाः । ऋतस्य । साधुऽया ।

अदर्शि । वि । स्मृतिः । दिवः ॥११॥

३४ अन्वयः- ऋतस्य पन्थाः पारं एतवे साधुया अभूत् उः दिवः विस्मृतिः अदर्शि ॥ ११ ॥

३४ अर्थ- (ऋतस्य पन्थाः) यज्ञ का मार्ग (पारं एतवे) दुःख के पा होने के लिए (साधुया अभूत् उ) अच्छा बन चुका है । (दिवः) शुलोव से (विस्मृतिः अदर्शि) विशेष प्रकाश की प्रभा दीख पड़ी है ।

३४ भावार्थ- दुःख से पार होनेके लिए यह यज्ञ का मार्ग उत्तम रीतिसे बन गया है । मानो यह स्वर्ग से प्रकाश ही आया है ।

३४ मानवधर्म- मनुष्यों के दुःख दूर करने के लिये यह यज्ञ का मार्ग बड़ा ही सरल मार्ग है । इसमें किसी तरहके कष्ट नहीं हैं । यह स्वर्गका ही मार्ग है ।

[३५]

३५ तत्तदिद्विश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति ।

मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥१२॥

३५ तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः ।

जरिता । प्रति । भूषति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥१२॥

३५ अन्वयः- सोमस्य मदे पिप्रतोः अश्विनोः तत् तत् अवः इत् जरित प्रति भूषति ॥ १२ ॥

३५ अर्थ- (सोमस्य मदे) सोमरसके सेवन से उत्पन्न हर्षमें (पिप्रतोः अश्विनोः) जनता को सन्तुष्ट रखनेवाले अश्विदेवों के (तत् तत्) उसी (अव इत्) संरक्षणको (जरिता प्रति भूषति) स्तोता अच्छे ढंगसे वर्णित करता है ।

३५ भावार्थ- अश्विदेव सोम पीकर आनन्दित होते और जनताको सन्तुष्ट करके उन की सुरक्षा करते हैं । इस की स्तुति सभी करते हैं ।

३५ मानवधर्म- मनुष्य स्वयं आनन्द प्रसन्न रहें, अन्योको संतुष्ट करें और जनताकी उत्तम रक्षा करें । यही प्रशंसनीय कार्य है ।

[३६]

३६ वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा ।

मनुष्वच्छंभू आ गतम् ॥ १३ ॥

३६ वावसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शम्भू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

३६ अन्वयः— शंभू । मनुष्वत् विवस्वति वावसाना । गिरा सोमस्य पीत्या आगतम् ॥ १३ ॥

३६ अर्थ— हे (शंभू) सुख देनेवाले और (मनुष्वत् विवस्वति) मनु के समान विशेष सेवा करनेवाले के समीप (वावसाना) रहने की इच्छा करने-वाले अग्निदेवो ! (गिरा) हमारे भाषण से आकर्षित होकर (सोमस्य पीत्या) सोमपान करने के निमित्त (आगतं) इधर आओ ।

३६ भावार्थ— अग्निदेव सब को सुख देते और अनुयायियों के संघ में रहते हैं । वे सोमपान के लिये यहां आवें ।

३६ मानवधर्म— नेता अनुयायियोंको सुख देवे, उनके साथ रहे, उनसे पृथक् न रहे । वनस्पतियों के मधुर रसों का पान करे ।

[३७]

३७ युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् ।

ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

३७ युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् ।

परिज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुभिः ॥ १४ ॥

३७ अन्वयः— परिज्मनोः युवोः श्रियं अनु उपा उपाचरत् अक्तुभिः ऋता वनथः ॥ १४ ॥

३७ अर्थ- (परिज्मनोः युवोः) चारों ओर घूमनेवालों तुम दोनों की (श्रियं भुज्) शोभाके पीछे पीछे (उषा उपाचरत्) उषा प्रकट हो समीप संचार कर रही है; (भक्तुभिः) रात्रियों में (ऋता वनथः) तुम दोनों यज्ञों का सेवन करते हो ।

३७ भावार्थ- उषः काल के पूर्व अश्विदेव चारों ओर भ्रमण करते हैं । और रात्री के समय में भी यज्ञों को देखते हैं ।

३७ मानवधर्म- नेता लोग अनुयायियों के पूर्व ही उठकर चारों ओर के सब कर्मों की अच्छी तरह देखभाल करें । रात्रियों के समयमें भी निरीक्षण करें ।

३७ टिप्पणी- परि-ज्मा= चारों ओर भ्रमण करनेवाला । ऋतं=सरलता, यज्ञ, श्रेष्ठ कर्म । अक्तु = रात्री ।

[३८]

३८ उभा पिबतमाश्विनो—भा नः शर्म यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः कृतिभिः ॥१५॥

३८ उभा । पिबतम् । अश्विना ।

उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । कृतिभिः ॥१५॥

३८ अन्वय- अश्विना । उभा पिबतं, अविद्रियाभिः कृतिभिः उभा नः शर्म यच्छतम् ॥ १५ ॥

३८ अर्थ- हे अश्विदेवो । (उभा पिबतं) तुम दोनों सोमपान करो, (अविद्रियाभिः कृतिभिः) निरलस रक्षाओं की आयोजनाओं के साथ (उभा) तुम दोनों (नः शर्म यच्छतं) हमें सुख दे दो ।

३८ भावार्थ- अश्विदेव सोम पान करें और निरलस रक्षाओं से सब को सुख दें ।

३८ मानवधर्म- नेता लोग आलस्य छोड़कर अनुयायियों की रक्षा करें और उनको सुखी करें । वनस्पतियों के रसों का पान करें ।

३८ टिप्पणी- अ-विद्रिया = विद्रि = निन्दा, अ-विद्रिया = अनिन्द्य, निरलस कृति ।

[३९] (ऋ० १४७।१-१०)

प्रगाथः=(विषमा) बृहती, (समा) सतो बृहती ।

३९ अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमः ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्वयं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥१॥

३९ अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतावृधा ।

तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःअह्वयम् ।

धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥१॥

३९ अन्वयः- ऋतावृधा अश्विना ! अयं मधुमत्तमः सोमः वां सुतः ; तिरोअह्वयं तं पिबतं, दाशुषे रत्नानि धत्तम् ॥ १ ॥

३९ अर्थ- हे (ऋतावृधा अश्विना) यज्ञ को बढ़ानेवाले अश्विदेवो ! (अयं मधुमत्तमः) यह अत्यन्त मीठा (सोमः वां सुतः) सोम तुम दोनोंके लिए निचोड़ा जा चुका है, (तिरोअह्वयं तं पिबतं) कल निचोड़े हुए उस रसको तुम दोनों पी लो और (दाशुषे रत्नानि धत्तं) दाता को अनेक रत्न दे दो ।

३९ भावार्थ- यज्ञ की वृद्धि करनेवाले अश्विदेव यहां आवें और हमने गत दिन तैयार कर के रखा हुआ यह अत्यंत मीठा सोमरस पीवें, और दाता को अनेक रत्न दें ।

३९ मानवधर्म- यज्ञ की वृद्धि करो । सोम आदि वनस्पतियोंका रस पीओ और उदार दाताओं को बहुत धन दे दो ।

३९ टिप्पणी- ऋतावृधा = सत्यका विस्तार करनेवाले, यज्ञ मार्गका प्रचार करनेवाले, सत्य धर्म के प्रचारक । तिरो-अह्वयं = गत दिन ।

[४०]

४० त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वांसो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥२॥

४० त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा ।

रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

कण्वांसः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे ।

तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥२॥

४० अन्वयः- अश्विना । सुपेशसा त्रिवृता त्रिवन्धुरेण रथेन आयातं, अध्वरे वां कणासः ब्रह्म कृण्वन्ति, तेषां हवं सु शृणुतम् ॥ २ ॥

४० अर्थ- हे अश्वि देवो ! (सुपेशसा त्रिवृता) सुन्दर आकारवाले, तीन छोरवाले, (त्रिवन्धुरेण रथेन आयातं) तीन शिखरोंसे युक्त रथपर चढकर आओ । (अध्वरे) हिंसा रहित कार्य-में (वां) तुम दोनों के लिए (कणासः ब्रह्म कृण्वन्ति) कण्व परिवार के लोग काव्य, स्तोत्र, बनाते हैं, करते हैं, (तेषां हवं) उन की पुकार को (सु शृणुतं) भली भाँति सुन लो ।

४० भावार्थ- हे अश्विदेव ! तुम दोनों दीखने में सुन्दर, तीन छोरवाले और तीन शिखरोंवाले अपने रथ में बैठकर यहाँ आओ और इस हिंसा रहित यज्ञ में जो कण्वों का मन्त्र पाठ हो रहा है उसे सुन लो ।

४० मानवधर्म- सुन्दर रथ तैयार करो, उन रथों में बैठकर यज्ञ के स्थान में जाओ और वहाँ के पुण्य वर्म का निरीक्षण करो । नेता लोग वहाँ के काव्य गान को सुनें ।

४० टिप्पणी- सुपेशस = सुन्दर, सुहृप, जिस पर निशेष चमक है । त्रिवृत = तीन आवरणवाला, तीन वाजूवाला । त्रिवन्धुर = तीन शिखरवाला, तीन आसन जिस में हैं, तीन दण्ड जिस में लगें हो । अध्वरः = जिस में हिंसा नहीं होती, जो अनिदित है, जिस में कपट छल आदि नहीं है ।

[४१]

४१ अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दस्त्रा वसु विभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

४१ अश्विना । मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतुवृधा ।

अथ । अद्य । दस्त्रा । वसु । विभ्रता । रथे ।

दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

४१ अन्वयः- ऋतावृधा ! दस्त्रा ! अश्विना । मधुमत्तमं सोमं पातं : अथ अद्य रथे वसु विभ्रता दाश्वांसं उपगच्छतम् ॥ ३ ॥

४१ अर्थ- हे (ऋतावृधा) यज्ञ को बढ़ानेवाले । (दस्त्रा अश्विना) ऋतुविनाशकर्ता अश्विदेवो ! (मधुमत्तमं सोमं पातं) अत्यन्त मीठे सोमरसका

तुम दोनों पान करो । (अथ अद्य) और आज के दिन (रथे वयु विश्रता) रथ में धन रखे हुए तुम दोनों (दायांसं उप गच्छतं) दानी के समीप चले जाओ ।

४१ भावार्थ— यज्ञ मार्ग के प्रचारक, शत्रु का नाश करनेवाले अश्विदेवो ! मधुर सोमरस पीओ और अपने रथ में बहुत धन रखकर दाताको उस का दान करो ।

४१ मानवधर्म— यज्ञ मार्ग का प्रचार करो । शत्रु का नाश करो । धनका दान करो और रसपान करो ।

[४२]

४२ त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

४२ त्रिऽसुधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा ।

मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिद्यवः ।

युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥४॥

४२ अन्वयः— विश्ववेदसा अश्विना ! त्रिषधस्थे बर्हिषि यज्ञं मध्वा मिमिक्षतम्; अभिद्यवः कण्वासः वां सुतसोमाः युवां हवन्ते ॥ ४ ॥

४२ अर्थ— हे (विश्ववेदसा अश्विना) सब कुछ जाननेहारे अश्विदेवो ! (त्रिषधस्थे बर्हिषि) तीन स्थानों पर रखे हुए कुशासनपर बैठकर (यज्ञं मध्वा मिमिक्षतं) यज्ञ को मधु से युक्त करो (अभिद्यवः कण्वासः) द्योतमान कण्वके पुत्र (वां सुतसोमाः) तुम दोनों के लिए सोमरस निचोड़कर (युवां हवन्ते) तुम दोनों को बुलाते हैं ।

४२ भावार्थ— सर्वज्ञ अश्विदेवो ! तीन कोनोंवाले आसन पर बैठो और यज्ञ को मधुरिमाप्य करो । सोमरस निचोड़कर ये कण्व तुम्हें बुलाते हैं ।

४२ मानवधर्म— आसन पर आकर बैठो, सर्वत्र मीठा वायुमण्डल बनाओ ।

४२ टिप्पणी— विश्ववेदस्=सब कुछ जाननेवाले, सब धन जिनके पास है । अभिद्यु= तेजस्वी, जिम के चारों ओर तेज है ।

अश्विनौ ५

[४३]

४३ याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ण्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

४३ याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः ।

प्र । आव-व । युवम् । अश्विना ।

ताभिः । सु-अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

पातम् । सोमम् । ऋतवृधा ॥५॥

४३ अन्वयः- ऋतावृधा शुभस्पती अश्विना ! युवं याभिः अभिष्टिभिः कण्वं प्रावतं, ताभिः अस्मान् सु अवतं, सोमं पातम् ॥ ५ ॥

४३ अर्थ- हे (ऋतावृधा) यज्ञ को बढानेवाले (शुभस्पती अश्विना) सज्जनों के पालक अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनों ने (याभिः अभिष्टिभिः) जिन वृद्धा योग्य शक्तियोंसे (कण्वं प्र अवतं) कण्व की अच्छी रक्षा की थी (ताभिः अस्मान्) उन्हीं से हमारी (सु अवतं) भली प्रकार रक्षा करो और (सोमं पातं) सोम का पान करो ।

४३ भावार्थ- अश्विदेव यज्ञ के प्रसारक और शुभ कार्यों के रक्षक हैं । उन्होंने कण्व की जैसी रक्षा की थी, वैसी ही वे हमारी रक्षा करें, क्योंकि हम भी अच्छे कर्म कर रहे हैं ।

४३ ध्यानवर्धन- मनुष्य यज्ञ मार्ग का प्रचार करें और सदा शुभ कर्म करते रहें । तथा शुभ कर्म करनेवालों की रक्षा करें ।

४३ टिप्पणी- अभिष्टि = प्रशंसनीय शक्ति, जो शक्ति हर एक के पास रहने योग्य है ।

[४४]

४४ सुदासेँ दस्त्रा वसु विभ्रता रथे पृथ्वी वहतमश्विना ।

रथिँ समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे घत्तं पुरुस्पृहम् ॥६॥

४४ सु॒दासे । दु॒स्त्रा । वसु॑ । विभ्र॑ता । रथे॑ ।

पृ॒क्षः । व॒हत॑म् । अ॒श्विना॑ ।

र॒थिम् । स॒मुद्रा॑त् । उ॒त । वा । दि॒वः । परि॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्तम् । पु॒रु॒ऽस्पृ॒हम् ॥६॥

४४ अन्वयः— दस्त्रा अश्विना ! रथे वसु विभ्रता सुदासे पृक्षः वहतं; समुद्रात् उत दिवः परि वा अस्मे पुरुस्पृहं रथि धत्तम् ॥ ६ ॥

४४ अर्थ— हे (दस्त्रा अश्विना) शत्रु नाशक अश्विदेवो ! (रथे वसु विभ्रता) रथ में धन रखकर आनेवाले तुम दोनों (सुदासे पृक्षः वहतं) सुदास को अन्न सामग्री पहुँचाओ; (समुद्रात्) समुन्द्रमें से (उत) या (दिवः परि वा) छलोक से (अस्मे) हमारे लिए (पुरुस्पृहं रथि धत्तं) बहुतों द्वारा स्पृहणीय धन दे दो ।

४४ भावार्थ— अश्विदेव शत्रु का नाश करते हैं । उन्होंने अपने रथ पर बहुत धन रख कर सुदास को बहुत ही द्रव्य दिया था, उसी तरह समुद्रसे अथवा स्वर्ग से धन लाकर वे हमें दें ।

४४ मानवधर्म— मनुष्य शत्रु का नाश करें । अपने रथ पर बहुत धन और धान्य रख कर अपने अनुयायियों को बाँटें । वे यह धन समुद्रके पार से, पर्वतके शिखरपर जा कर अथवा किसी अन्य स्थान से ले आवें और उस का प्रदान करें ।

४४ टिप्पणी— पृक्षः = अन्न । वसु = धन । पुरुस्पृह = बहुतों द्वारा प्रशंसित ।

[४५]

४५ यन्ना॑स॒त्या परा॒वति॑ यद् वा स्थो॑ अ॒र्धिं तूर्व॑शे ।

अतो॑ रथे॒द् सुवृ॑ता न आ ग॒तं सा॒कं सूर्ये॑ र॒श्मिभिः॑ ॥७॥

४५ यत् । ना॒स॒त्या । परा॒वति॑ ।

यत् । वा । स्थः । अ॒र्धिं । तूर्व॑शे ।

अतः॑ । रथे॒न । सु॒वृता॑ । नः । आ । ग॒तम् ।

सा॒कम् । सूर्ये॑स्य । र॒श्मिभिः॑ ॥७॥

४५ अश्वयः- नासत्या । यत् तुर्षशे अधिस्थः यत् वा परावति अतः सुवृता
रथेन सूर्यस्य रश्मिभिः साकं नः आगतं ॥ ७ ॥

४५ अर्थ- (नासत्या !) हे सत्य के पालक अश्विदेवो ! (यत् तुर्षशे
अधिस्थः) जो तुम दोनों समीप रहे हो, (यत् वा) अथवा (परावति)
सुदूरवर्ती स्थान में रहे हो, (अतः सुवृता रथेन) वहाँ से, सुन्दर रथ में
बैठकर (सूर्यस्य रश्मिभिः साकं) सूरज के किरणों के साथ (नः आगतं)
हमारे समीप आओ ।

४५ भावार्थ- अश्विदेव सत्य का पालन करते हैं । वे समीप हों या दूर
रहें, परन्तु वे अपने रथ पर चढ़ कर सूर्योदय के समय ही हमारे पास आवें ।

४५ मानवधर्म- मनुष्य सत्य का पालन करें । असत्य मार्ग से न जाय । नेता
लोग कहीं भी हों, वे अपने वाहनोपर बैठकर जहाँ कार्यकर्ता कार्य करते हों,
वहाँ तबके ही पहुँच जायें और उस कार्य का निरीक्षण करें ।

४५ टिप्पणी- तुरेवशः = त्वरासे वश होनेवाला, समीपस्थ । परा-वत् =
दूर रहनेवाला ।

[४६]

४६ अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।

इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानवे आ वह्निः सीदतं नरा ॥८॥

४६ अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः ।

वहन्तु । सवना । इत् । उप ।

इषम् । पृञ्चन्ता । सुकृते । सुदानवे ।

आ । वह्निः । सीदतम् । नरा ॥८॥

४६ अश्वयः- नरा ! अध्वर श्रियः सप्तयः वां सवना अर्वाञ्चा उप इत्
वहन्तु, सुकृते सुदानवे इषं पृञ्चन्ता वह्निः आसीदतं ॥ ८ ॥

४६ अर्थ- हे (नरा) नेताओ ! (अध्वरश्रियः सप्तयः) यज्ञ की शोभा
बढानेवाले तुम्हारे घोड़े (वां सवना) तुम दोनों को सोम सवन के उद्देश्यसे
(अर्वाञ्चा) समीप आनेवाले घनाकर (उप इत् वहन्तु) यज्ञ के समीप ही
जरूर ले आयँ, (सुकृते सुदानवे) अच्छे कार्य कर्ता और दानी पुरुष के लिए
(इषं पृञ्चन्ता) अन्न की पूर्ति करते हुए तुम दोनों (वह्निः आसीदतं) कुशा-
सन पर बैठ जाओ ।

४६ भावार्थ- हे नेता अश्विदेवो ! तुम्हारे घोड़े यज्ञ भूमि की शोभा बढ़ाते हैं । वे तुम्हें सोमरस निचोड़ने के समय यज्ञ के पास ले आवें । आने पर तुम दोनों आसनों पर बैठ जाओ ।

४६ मानवधर्म- नेता लोग सदा जहां शुभ कार्य चलते हों वहां जायँ, उस कार्य के कर्ताओं की हर प्रकार की सहायता करें । शुभ कार्यों में जायँ, वहां बैठें, उस का निरीक्षण करें ।

४६ टिप्पणी- सुकृत् = उत्तम शुभ कार्य करनेवाला । सुदानु = उत्तम दान देनेवाला, उदार । अध्वरश्री = यज्ञकी शोभा बढ़ानेवाला ।

[४७]

४७ तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥९॥

४७ तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥९॥

४७ अन्वयः- नासत्या । येन सूर्यत्वचा रथेन दाशुषे शश्वत् वसु ऊहथुः तेन मध्वः सोमस्य पीतये आगतं ॥ ९ ॥

४७ अर्थ- (नासत्या) हे असत्य से दूर रहनेवाले ! (येन सूर्यत्वचा रथेन) जिस सूर्यसम कान्तिवाले रथ से (दाशुषे शश्वत्) दानी के लिए हमेशा (वसु ऊहथुः) धन ढोकर तुम दोनों पहुँचा देते हो, (तेन) उसी रथ पर बैठकर (मध्वः सोमस्य पीतये) मीठे सोमरस के पान के लिए (आगतं) तुम दोनों आओ ।

४७ भावार्थ- अश्विदेव असत्यको आश्रय कभी नहीं करते । अपने सूर्य के समान तेजस्वी रथ पर बैठकर दाता लोगों को धन देने के लिये सदा जाते हैं । उसी रथ पर बैठकर वे मधुर सोमरस पीने के लिये हमारे पास आ जायँ ।

४७ मानवधर्म- कभी असत्य का आश्रय न करो । अपने रथ पर चढ़ कर अपने अनुयायियों को धन का प्रदान करो ।

४७ टिप्पणी- सूर्यत्वक् = सूर्य के समान त्वचावाला, तेजस्वी ।

[४८]

४८ उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत् कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥१०॥

४८ उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू ।

अर्कैः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् ।

सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥१०॥

४८ अन्वयः- पुरुवसू अश्विना । उक्थेभिः अर्कैः च अवसे अर्वाक् नि ह्वयामहे; कण्वानां प्रिये सदसि हि कं सोमं शश्वत् पपथुः ॥ १० ॥

४८ अर्थ- हे (पुरुवसू अश्विना) बहुत धनवाले अश्विदेवो ! (उक्थेभिः अर्कैः च) स्तोत्रों से और अर्चनों से हम (अवसे) अपनी रक्षा के लिए (अर्वाक् नि ह्वयामहे) हमारे सम्मुख तुम्हें बुला रहे हैं । (कण्वानां प्रिये सदसि हि) कण्वों के प्रिय यज्ञ सभा मंडप में तो (कं सोमं) आनन्ददायी सोमरस को (शश्वत् पपथुः) सदासे तुम दोनों पीते आये हो ।

४८ भावार्थ- अश्विदेवों के पास बहुत ही धन रहता है । अपनी रक्षा करने के लिए उन को हम स्तोत्रों द्वारा बुलाते हैं । कण्वों के यज्ञ में ये सोम रस पीने के लिये वारंवार आते हैं ।

४८ मानवधर्म- नेता अपने पास बहुत धन रखे । उस से अपने अनुयायियों का हित करे, अनुयायियों को सुरक्षित रखने के लिये प्रयत्न करे ।

४८ टिप्पणी- पुरुवसू=बहुत धनी । उक्थ=स्तोत्र, सूक्त । अर्क=पूजा, अर्चना ।

[४९] (ऋ० १।९।१।६-१८)

गोतमो राहूगणः । उष्णिक् ।

४९ अश्विना वर्तिरस्मदा गोमद् दस्त्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥१६॥

४९ अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ ।

गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥१६॥

४९ अन्वयः— दत्ता समनसा ! गोमत् हिरण्यवत् अस्मत् वर्तिः आ, रथं अर्वाक् निगच्छतम् ॥ १६ ॥

४९ अर्थ— हे (दत्ता समनसा) शत्रुनाशक और समान विचारवाले अश्विदेवो ! (गोमत् हिरण्यवत्) गोधन एवं सुवर्णसे युक्त होकर तुम (अस्मत् वर्तिः आ) हमारे घर आ जाओ, (रथं अर्वाक्) रथको हमारी ओर (नि गच्छतं) रोककर रखो ।

४९ भावार्थ— अश्विदेव शत्रु का नाश करते और दोनों मिलकर एक मन से कार्य करते हैं । वे गौवें और सुवर्णादि धन हमें दे दें । अपने रथमें बैठकर हमारे घर पर आ जायें ।

४९ मानवधर्म— मनुष्य अपने शत्रु को दूर करें । सब मिलकर एक विचारसे अपना कर्तव्य करें । गौवें और धन अनुयायियोंको बांट दें । रथ में बैठकर अनुयायियों के घर जाकर उनकी परिस्थितिका निरीक्षण करें ।

४९ टिप्पणी— समनसा = एक विचारसे कर्तव्य करनेवाला । वर्तिः = घर ।

[५०]

५० यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥

५० यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः ।

ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

५० अन्वयः— अश्विना । इत्था यौ श्लोकं ज्योतिः दिवः जनाय चक्रथुः युवं नः ऊर्जं आवहतम् ॥ १७ ॥

५० अर्थ— हे अश्विदेवो ! (इत्था यौ) इस भाँति जो तुम दोनों (श्लोकं ज्योतिः) वर्णनीय प्रकाश को (दिवः जनाय चक्रथुः) द्युलोक से जनता के लिए कर चुके हो, ऐसे (युवं नः) तुम दोनों हमारे लिए (ऊर्जं आवहतं) बल प्रद अन्न ढोकर ला दो ।

५० भावार्थ— अश्विदेव द्युलोक से उत्तम वर्णनीय प्रकाशको मनुष्यों के लिये यहाँ लाते हैं । वे हमें बलवर्धक अन्न पहुँचा दें ।

५० मानवधर्म- नेता अपने अनुयायियों को प्रकाश का मार्ग बतावें । बल-वर्धक अन्न दे कर अपने अनुयायियों को हृष्ट पुष्ट और बलिष्ठ करें ।

५० टिप्पणी-- ऊर्ज = बल वर्धक अन्न, बल ।

[५१]

५१ एह देवा मयोभुवा दत्ता हिरण्यवर्तनी ।

उपवृधो वहन्तु सोमपीतये ॥१८॥

५१ आ । इह । देवा । मयःऽभुवा ।

दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी ।

उपःऽवृधः । वहन्तु । सोमपीतये ॥१८॥

५१ अन्वय- उपवृधः इह सोमपीतये दत्ता देवा मयोभुवा हिरण्यवर्तनी आवहन्तु ॥ १८ ॥

५१ अर्थ- (उपवृधः) हे प्रातःकाल जागनेवालों ! (इह सोमपीतये) यहाँपर सोमपान करनेके लिए (दत्ता देवा) शत्रु विनाशकर्ता, देवतारूपी (मयोभुवा हिरण्यवर्तनी) आरोग्य देनेवाले और सुवर्णमय रथवाले अश्वि-देवों को (आवहन्तु) पहुँचा दें ।

५१ भावार्थ- अश्विदेव शत्रु को दूर करते, प्रकाश देते, आरोग्य देते और अपने सुवर्ण के रथपर से वे आते हैं । प्रातःकाल जागनेवाले उन को यहाँ पहुँचा दें ।

५१ मानवधर्म- शत्रु को दूर करे । अपने अनुयायियों को सरल मार्ग बतावें, उन को नीरोग रखे, और सुखी रखे । प्रातःकाल ही उठकर अनुयायी लोग ऐसे नेता का स्वागत करें ।

५१ टिप्पणी- उपवृध = सेवरे उठनेवाले । मयोभु = सुख देनेवाला, आरोग्य देनेवाला ।

[५२] (ऋ० १।११२।१-१५)

कुत्स आङ्गिरसः । १ (आद्यपादस्य) द्यावापृथिव्यौ, १ (द्वितीय-पादस्य) अग्निः, १ (उत्तरार्धस्य) अश्विनौ, २-२५ अश्विनौ ।

जगती; २४-२५ त्रिष्टुप् ।

५२ ईले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

यामिर्मरे कारमंशाय जिन्वथस्तामिरु पु ऊतिमिरश्विना
गतम् ॥१॥

५२ ईळे । धावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये ।

अग्निम् । धर्मम् । सुरुचम् । यामन् । इष्टये ।

यामिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥१॥

५२ अन्वयः- यामन् इष्टये, पूर्वचित्तये, सुरुचं धर्मं अग्निं धावा पृथिवी ईळे; अश्विना । यामिः कारं भरे अंशाय जिन्वथः ताभिः ऊतिभिः सु आगतम् ॥१॥

५२ अर्थ- (यामन् इष्टये) पहिले ही समय में यज्ञ करने के लिए और (पूर्वचित्तये) प्रथम ही अपना चित्त लगाने के लिये (सुरुचं धर्मं) अच्छी दीप्तिवाले और धर्म (अग्निं धावा-पृथिवी ईळे) अग्नि और धावापृथिवीकी स्तुति में करता हूँ, हे अश्विदेवो ! (यामिः) जिनसे (कारं) कार्य कुशल पुरुष को (भरे अंशाय जिन्वथः) संग्राम में अपना हिस्सा पाने के लिए प्रेरित करते हो, (ताभिः ऊतिभिः) उन रक्षाओं के साथ (सु आगतं) तुम दोनों भली भाँति हमारे पास आओ ।

५२ भावार्थ- मेरा यह यज्ञ सफल हो और इस में मेरा चित्त लग जाय, इस लिये मैं ध्रुलोक, पृथ्वी लोक तथा उस में रहनेवाले अग्नि की स्तुति सबसे प्रथम करता हूँ । अश्विदेवो ! कुशल शूर पुरुषको युद्ध में अपना भाग प्राप्त कर लेने के लिये जिन रक्षक शक्तियों के साथ उसे तुम दोनों प्रेरित करते हो, उन संरक्षक शक्तियों के साथ हमारे पास आओ और हमारी सुरक्षा करो ।

५२ मानवधर्म- अपना सत्कर्म सफल बनाने की इच्छासे मनुष्य देवता की प्रार्थना करे । अपना न्याय्य भाग प्राप्त करने के लिये आवश्यक हुए युद्ध में जाने के लिये कुशलता से युद्ध करनेवाले शूर पुरुष को नेता लोग प्रेरणा करें । नेता उन की हर प्रकार की सुरक्षा और सहायताका प्रबंध करे ।

५२ टिप्पणी- यामन्=गमन, गति, आगमन, चढ़ाई, प्रार्थना, अर्पण । इष्टि=इच्छा, आकांक्षा, त्वरा, यज्ञ, यजन, अर्पण । पूर्वचित्ति=पहिले चित्त को लगाना । कारः=कारीगर, कुशल, कार्यकर्ता । भर=भार, विपुल संख्या, संप्रद, चढ़ाई, शुद्ध । जिन्व=तत्पर रहना, उत्साहित करना, प्रेरणा करना, बढ़ाना, सन्तुष्ट करना ।

अश्विनौ ६

[५३]

५३ युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।
याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये तामिहृषु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥

५३ युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः ।
रथम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तवे ।
याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ गतम् ॥

५३ अन्वयः— अश्विना । सुभराः असश्चतः वचसं मन्तवे न, युवोः
रथं दानाय आ तस्थुः । कर्मन् इष्टये याभिः धियः अवथः ताभिः ऊतिभिः सु
भागतम् उ ॥ २ ॥

५३ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (सुभराः असश्चतः) उत्तम ढंग से भरण
पोषण करनेके इच्छुक भतएव इधर उधर भ्रमण न करनेवाले लोग (वचसं
मन्तवे न) विद्वान के पास उस की सलाह पूछने के लिये जैसे जाते हैं, वैसे
(रथं युवोः दानाय आतस्थुः) तुम्हारे रथ के पास तुम्हारा दान प्राप्त करने
के लिये खड़े रहते हैं, (कर्मन् इष्टये) कर्म करने के लिए और इष्टकी प्राप्ति
के लिए (याभिः धियः अवथः) जिन से उनकी बुद्धियोंका संरक्षण तुम
दोनों करते हो, (ताभिः ऊतिभिः सु भागतं) उन्हीं रक्षाओं से तुम दोनों
ठीक तरह इधर आओ ।

५३ भावार्थ— जो लोग भरना भरण पोषण उत्तम प्रकारसे करना चाहते
हैं, वे किसी अन्य के पास इधर उधर भ्रमण नहीं करते, वे सीधे अश्विदेवोंके
रथ के पास आते हैं और उनसे दान प्राप्त करते हैं; जिस तरह विद्वान से
संमति मांगने के लिए उन के पास लोग जाते हैं । जिन संरक्षक शक्तियोंसे
अश्विदेव उनकी बुद्धियों और कर्मों की रक्षा करते हैं, उन शक्तियोंसे वे
हमारे पास आवें और हमारी रक्षा करें ।

५३ मानवधर्म— अनुयायी लोग अपने नेता के पास जायँ, उनकी सलाह लें
और उन से आवश्यक सहायता माँगें । नेता लोग उनकी हर प्रकारसे सहायता
करें । नेता लोग अनुयायियों की बुद्धि विकसित करें और उन के शुभ कर्मों की
रक्षा करके उनकी वृद्धि करें ।

५३ टिप्पणी- सश्च=(गतौ) गमन करना, सत्कार करना, संमान करना, व्यापना, जाना, । असश्चत्= अचंचल, इधर उधर न जानेवाला । वक्षस्= वक्ता, विद्वान् ।

[५४]

५४ युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्जना ।
याभिर्धेनुमस्वम् पिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिराश्विना
गतम् ॥३॥

५४ युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रशासने ।
विशाम् । क्षयथः । अमृतस्य । मज्जना ।
याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ ।
गतम् ॥३॥

५४ अन्वयः- अश्विना नरा ! युवं दिव्यस्य अमृतस्य मज्जना तासां विशां प्रशासने क्षयथः; याभिः अस्वं धेनुं पिन्वथः, ताभिः ऊतिभिः उ सु आगतम् ॥ ३ ॥

५४ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (नरा) हे नेताओ ! (युवं दिव्यस्य अमृतस्य मज्जना) तुम दोनों, दुलोकमें उत्पन्न सोमरस रूपी अमृतके बल से, (तासां विशां प्रशासने क्षयथः) उन प्रजाओं का राज्य शासन चला ने के लिए उनमें निवास करते हो, (याभिः) जिन से (अस्वं धेनुं) प्रसूत न हुई गौ को (पिन्वथः) पुष्ट कर के अधिक दुधारू बना दिया, (ताभिः) उन (ऊतिभिः) रक्षाओं से युक्त होकर (उ) निश्चय से हमारे पास (सु आगतं) अच्छी तरह आओ ।

५४ भावार्थ- हे नेता अश्विदेवो ! तुम दोनों सोमरस का पान करने से बलवान बने हो और उस बल के कारण इन सब प्रजाजनों का राज्य शासन चलानेके लिये उन में ही रहते हो। तुम ने जिन चिकित्सा प्रयोगोंसे प्रसूत न होनेवाली गौको भी प्रसूत होने योग्य बनाकर दुधारूभी बना दिया, उन चिकित्साकी शक्तियों से सुसज्ज होकर हमारे पास आओ ।

५४ मानवधर्म— नेता लोग औषधि रसों का सेवन करके बलवान बनें । प्रजाजनों का राज्य शासन चलाने के लिये प्रजाओं में ही रहें, कभी प्रजाको छोड़ कर अन्य देश में जा कर न रहें । गौ को गर्भवती होने योग्य पुष्ट बनाने और दुधारु बनाने के चिकित्सा के प्रयोग करके गौओंके दूधकी वृद्धि करनी चाहिये ।

५४ टिप्पणी— दिव्य अमृतं=पर्वत शिखर पर होनेवाले सोम का रस, वृष्टि का जल । अस्व=प्रसूत न होनेवाली । (शयुकी गौको प्रसव होने योग्य बना कर दुधारु बनाना क्र. १।११९।६) मज्जन=धीर्य, सत्व, मज्जा । दिव्य=यु अर्थात् शिखरपर उत्पन्न हुआ, आकाश में उत्पन्न, अद्भुत तेजस्वी ।

[५५]

५५ याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तूर्पु तरणिर्वि-
भूषति । याभिस्त्रिमन्तुरभवद् विचक्षणस्ताभिर्लु पु ऊतिभि-
रश्विना गतम् ॥४॥

५५ याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्जना ।

द्विमाता । तूर्पु । तरणिः । विभूषति ।

याभिः । त्रिमन्तुः । अभवत् । विचक्षणः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

५५ अन्वयः— परिज्मा द्विमाता तनयस्य मज्जना याभिः तूर्पु तरणिः वि-
भूषति; त्रिमन्तुः याभिः विचक्षणः अभवत्, ताभिः ऊतिभिः अश्विना, सु उ
आगतं ॥ ४ ॥

५५ अर्थ— (परिज्मा द्विमाता) चारों ओर जानेवाला दोनों माताओंसे युक्त
(तनयस्य मज्जना) अपने पुत्र के बल से (याभिः) जिन की सहायता से (तूर्पु
तरणिः विभूषति) दौड़नेवालों में आगे निकलनेवाला हो कर अलंकृत होता
है तथा (त्रिमन्तुः याभिः) तीन मनन साधनोंवाला जिनसे (विचक्षणः अभवत्)
महा विद्वान् हो गया, (ताभिः ऊतिभिः) उन रक्षाओंसे युक्त होकर हे अश्वि-
देवो । तुम दोनों (सु उ आगतं) ठीक प्रकार से हमारे पास आओ ।

५५ भावार्थ— सर्वत्र गमन करनेवाला वायु, दो अरणीरूपी दो माताओंसे
उत्पन्न हुए अपने पुत्रस्थानीय अग्नि के बल से युक्त होकर, जिन शक्तियोंसे

गतिमानों में भी विशेष गतिमान होकर सर्वोपरि विराजता है, तथा त्रिमन्तु (कक्षीवान ऋषि) जिन साधनों से बड़ा विद्वान बना, उन संरक्षण की शक्तियों से सज्जित बनकर, हे अग्निदेवो ! तुम दोनों यहाँ हमारे पास आओ (और उनसे हमें लाभ पहुँचाओ)

५५ मानवधर्म- जिस तरह द्विजन्मा अग्नि और वायु परस्पर सहायक होते हैं और परस्पर के बलसे परस्पर की उन्नति करते हैं, इसी तरह द्विजन्मा ब्राह्मण और क्षत्रिय परस्परकी सहायता करके समूची जनता की उन्नति करें । जिस तरह त्रिमन्तु विद्वान हुआ, उसी तरह (व्यक्ति, समाज, जनता इन तीनों की उन्नति का मनन करनेवाले सभी युवक विद्वान बनें । नेता लोग सब प्रकार की संरक्षक शक्तियाँ अपने अनुयायियों की सहायतार्थ उपयोग में लायें और उस से जनता की उन्नति करें ।

५५ टिप्पणी- द्विमाता=दो मातावाङ्, दो माताओं से जन्मा, द्विज । दो अरणियों से उत्पन्न होने के कारण अग्नि द्विमाता अथवा द्वैमतुर है । पृथ्वी और द्यौ रूपी दो माताओंसे उत्पन्न होने के कारण वायु भी द्विमाता है । ब्राह्मण और क्षत्रिय तथा वैश्य भी अपनी जन्मदात्री माता, तथा सरस्वती (विद्या) दूसरी माता, इन दो माताओं से उत्पन्न होने के कारण द्विज अथवा द्विजन्मा अत एव द्विमाता कहलाते हैं । यहाँ अग्नि ब्राह्मणों का और वायु क्षत्रियों का सूचक है । इस मंत्र का पद द्विमाता ' परिज्मा ' का तथा ' तनय ' का विशेषण है । तनय का विशेषण मानने में विभक्ति का व्यत्यय करना पड़ता है । परिज्मा=वायु, चारों ओर गमन करने वाला । ' वायोः अग्निः । ' (तै. उ.) वायु से अग्नि बना, इस कारण वायु का पुत्र अग्नि माना जाता है । वायु से अग्नि प्रज्वलित किया जाता है । और अग्निके धधकने से वायु भी बहने लगता है इस तरह ये पिता पुत्र परस्पर के सहायक हैं । वैसे सब पिता पुत्र परस्परों के सहायक बनें । वैसे शरीरमें प्राण और (वाणी) शब्द परस्पर सहायक हों । राष्ट्रमें ब्राह्मण और क्षत्रिय सहायक हों । परिज्मा=सर्वत्र गतिमान वायु, सर्वत्र प्रगति करनेवाला क्षत्रिय, प्राण । तरणिः=सूर्य, तैरकर पार होनेमें समर्थ, कठिनताओं को पार करनेवाला । त्रिमन्तुः=तीनोंका मनन करनेवाला, व्यक्तिमें शरीर मन और बुद्धि इन तीनों का मनन पूर्वक विकास करनेवाला, व्यक्ति-प्रमाण और संपूर्ण जनता, इन तीनों की उन्नति का विचार करनेवाला । ऊतिः=संरक्षक व्यक्ति ॥

[५६]

५६ याभीं रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद् वन्दनमैरयतं स्वदृशे ।
 याभिः कण्वं प्र सिपासन्तमावृतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना
 गतम् ॥५॥

५६ याभिः । रेभम् । निऽवृतम् । सितम् । अद्भ्यः ।
 उत् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे ।
 याभिः । कण्वम् । प्र । सिपासन्तम् । आवृतम् ।
 ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

५६ अन्वयः— अश्विना । निवृतं सितं रेभं वन्दनं च याभिः अद्भ्यः
 स्वः दृशे उत् ऐरयतं; सिपासन्तं कण्वं याभिः प्र आवृतं, ताभिः ऊतिभिः उ
 सु आगतं ॥ ५ ॥

५६ अर्थ— हे अश्विदेवो । (निवृतं) पूर्णरूप से जल में डुबोये हुए और
 (सितं रेभं वन्दनं च) बँधे हुए रेभ और वन्दन को (याभिः) जिन साधनों
 से (अद्भ्यः) जलों से (स्वः दृशे उत् ऐरयतं) प्रकाश को दिखाने के
 लिए तुम दोनों ने ऊपर उठाया तथा (सिपासन्तं कण्वं) भक्ति करने की
 इच्छा करनेवाले कण्व को (याभिः प्र आवृतं) जिन साधनों से तुम दोनोंने
 भलीभाँति सुरक्षित रखा था, (ताभिः ऊतिभिः उ) उन्हीं रक्षाओं के साधनों
 से युक्त होकर तुम दोनों (सु आगतं) अच्छे प्रकार से हमारे पास आओ ।

५६ भावार्थ— अश्विदेवोंने जल में डूबनेवाले और बँधे हुए रेभ और वन्दन
 को जल से ऊपर उठाया और प्रकाश में घूमने योग्य बनाया । इसी तरह
 उपासक कण्व को सुरक्षित किया । यह सब जिन साधनों से किया उन
 साधनों के साथ वे देव हमारे पास आवें और उन शक्तियों से हमारी
 सहायता करें ।

५६ मानवधर्म— कोई अनुयायी जल में डूबता हो, किसी शत्रु ने उसे बंधन
 में डाला हो अथवा डर बताया हो, तो उनको सुरक्षाके साधनोंसे तत्काल
 सहायता पहुँचानी चाहिये और अनुयायियों को निर्भय बनाना चाहिये ।

५६ टिप्पणी— निवृत=निवारित, प्रतिबंध में रखा, जल में डुबोया ।

सित=बंधनों से बंधा, रस्सियों से जकड़ा । सिवास्तन्=सेवा या भक्ति करने के लिये तैयार ।

[५७]

५७ याभिरन्तर्कं जसमान्मारेण भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।
याभिः कर्कन्धुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥६॥

५७ याभिः । अन्तर्कम् । जसमानम् । आऽअरणे ।
भुज्युम् । याभिः । अव्यथिभिः । जिजिन्वथुः ।
याभिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः अश्विना । गतम् ॥६॥

५७ अन्वयः— अश्विना । आरणे जसमानं अन्तर्कं याभिः, अव्यथिभिः
याभिः भुज्युं जिजिन्वथुः, कर्कन्धुं वय्यं च याभिः जिन्वथः, ताभिः सु ऊतिभिः
आगतम् ॥ ६ ॥

५७ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (आरणे जसमानं) गड्ढेमें पीड़ित (अन्तर्कं
याभिः) अन्तर्क को जिनसे तुम ने छुड़ाया था, (अव्यथिभिः याभिः)
जिन अथक रक्षाओं से (भुज्युं जिजिन्वथुः) तुम दोनों ने भुज्यु को सुरक्षित
किया था, (कर्कन्धुं वय्यं च) और कर्कन्धु तथा वय्य का (याभिः जिन्वथः)
जिन रक्षाओं से तुम दोनोंने संभाल किया, (ताभिः सु ऊतिभिः) उन सुन्दर
रक्षाओं से (आ गतं) तुम दोनों हमारे पास आओ ।

५७ भावार्थ— गड्ढे में पड़े और बहुत पीड़ित हुए अन्तर्क को अश्विदेवों ने
गड्ढे से बाहर निकाला, अथक परिश्रम करके भुज्यु को सुरक्षित करनेके कारण
प्रसन्न किया और कर्कन्धु तथा वय्य को संतुष्ट किया । यह जिन साधनों से
किया उन साधनों के साथ वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें ।

५७ मानवधर्म— शत्रुने अपने अनुयायियों को खाई में गिरा दिया, अनेक
प्रकार की पीड़ा दी, समुद्र में हमला किया अथवा अन्य प्रकार के दुःख दिये, तो
नेता त्वरा से अनुयायियों की सहायता करें और उन के कष्ट दूर करें ।

५७ टिप्पणी— आरण=अगाध, कूआ, गड्ढा । जसमान=हिंस्यमान, दुःख
दिया हुआ पीड़ित । अव्यथ=अथक । अन्तर्क, कर्कन्धु, वय्य इनको अश्वि-

देवों ने सहायता पहुंचाई थी। भुज्यु- तुग्रराजाका पुत्र। यह देशान्तर में युद्ध के लिये गया था। वहाँ उस की किशती डूबने लगी। अश्विदेवों ने विमानों से उस को सहायता पहुंचाई। (७१, ७९-८१; ऋ. १।११६।३-५)

[५८]

५८ याभिः शुचन्ति धनसां सुसंसदं तसं घर्ममोम्यावन्तमत्रये ।
याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥७॥

५८ याभिः । शुचन्तिम् । धनऽसाम् । सुऽसंसदम् ।
तसम् । घर्मम् । ओम्याऽवन्तम् । अत्रये ।
याभिः । पृश्निऽगुम् । पुरुऽकुत्सम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । गतम् ॥७॥

५८ अन्वयः- अश्विना । याभिः धनसां शुचन्ति; सुसंसदं तसं घर्म
मत्रये ओम्यावन्तं; पृश्निगुं पुरुकुत्सं याभिः आवतं, ताभिः ऊतिभिः सु
आगतं उ ॥ ७ ॥

५८ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (याभिः) जिन साधनोंसे (धनसां शुचन्ति
सुसंसदं) धन बांटनेवाले शुचन्ति को उत्तम रहने योग्य घर दिया और (तसं
घर्म) गर्म और तपे हुए कारागृह को (अत्रये ओम्यावन्तं) अग्नि ऋषि के
लिए शान्त बना दिया, (पृश्निगुं पुरुकुत्सं) पृश्निगु और पुरुकुत्स को (याभिः
आवतं) जिन रक्षाओं से तुम दोनों ने बचाया, (ताभिः ऊतिभिः) उन
रक्षाओं से (सु आगतं उ) युक्त होकर तुम दोनों भलीभाँति इधर हमारे पास
अवश्यही आओ ।

५८ भावार्थ- [अग्नि ऋषि को स्वराज्य का आन्दोलन करने के कारण
असुरों ने कारावास में रखा था और वहाँ अग्नि जला दिया था। अग्निको
उस गर्मी के कारण बड़े क्रोध हो रहे थे, अतः] अग्नि को आराम देने के
लिए अश्विदेवों ने उस अग्नि को शान्त किया। धन बांटनेवाले शुचन्ति को
घर दिया, पृश्निगु और पुरुकुत्स को सुरक्षित किया। यह जिन साधनोंसे किया
उन के साथ वे हमारे पास पधारें और हमारी सहायता करें।

५८ मानवधर्म— जनताके हितके लिये हलचल करनेके कारण जो कारा-वासमें पड़े होते हैं, उनको आराम पहुंचानेके लिये नेताका प्रयत्न होना चाहिये । ज्ञानियोंकी ज्ञानवृद्धिके कार्यके लिये उनको धन और घर देना चाहिये, तथा गोपालकोंको सुरक्षित रखना चाहिये ।

५८ टिप्पणी— ओम्यावान् = सुखकारक । सुसंसद् = उत्तम बैठनेका स्थान, उत्तम घर । पृश्निगुः = जिसके पास चितकबरी गौवें बहुत हैं ।

[५९]

५९ याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षसे एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां प्रसिताममुञ्चतं तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥८

५९ याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजम् ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । प्रसिताम् । अमुञ्चतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥८

५९ अन्वयः— वृषणा ! अश्विना । याभिः शचीभिः परावृजं अन्धं चक्षसे, श्रोणं एतवे प्र कृथः, प्रसितां वर्तिकां याभिः अमुञ्चतं, तामिः ऊतिभिः उ सु आ गतम् ॥ ८ ॥

५९ अर्थ— हे (वृषणा अश्विना ।) बलवान् अश्विदेवो ! (याभिः शचीभिः) जिन शक्तियोंसे तुम दोनोंने (परावृजं) ऋषि परावृक्को (अन्धं) अन्ध को (चक्षसे) दृष्टि संपन्न किया और (श्रोणं एतवे) लंगड़े लड़ेको चलने फिरने योग्य (प्रकृथः) बना दिया, तथा (प्रसितां वर्तिकां) भेड़ियेने मुखमें पकड़ी हुई चिड़ियाको (याभिः अमुञ्चतं) जिन शक्तियोंकी सहायतासे तुम दोनों छुड़ा चुके, (तामिः ऊतिभिः उ) उन संरक्षणकी आयोजनाओंके साथ अवश्य (सु आगतं) तुम दोनों ठीक तरह हमारे पास आओ ।

५९ भावार्थ— हे बलवान् अश्विदेवो ! परावृक् ऋषि अन्धा और लूला था, उसको तुम दोनोंने अच्छी दृष्टि दी और घूमने फिरने योग्य बना दिया । भेड़ियेने चिड़ियाको मुखमें पकड़ा था, उसके दांतोंसे यह घायल हुई थी, उसको उसके मुखसे छुड़वाया और चिड़ियाको आरोग्ययुक्त किया । यह सब जिन शक्तियोंसे किया, उन शक्तियोंसे तुम दोनों हमारे पास आओ और हमारी सहायता करो ।

५९ मानवधर्म- चिकित्सा शास्त्रकी इतनी उन्नति करनी चाहिये कि, जिस से अन्धोंकी दृष्टी अच्छी होसके, दृष्टी ठीक की जाय, लंगड़े लड़कों पांव अच्छे बनाकर चलने फिरने योग्य बनाया जाय और घायलको ठीक आरोग्य संपन्न बनाया जाय । यह चिकित्सा जैसी मनवाँकी वैसी ही पशुपंछियोंकी भी होवे ।

५९ टिप्पणी- श्रोण=लंगडा लला ।

[६०]

६० याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्रुतं वसिष्ठं यामिरजरावर्जिन्वतम् ।
याभिः कुत्सं श्रुतयं नयमावतं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥९॥

६० याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असंश्रुतम् ।
वसिष्ठम् । याभिः । अजरौ । अर्जिन्वतम् ।
याभिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नयम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥९॥

६० अन्वय- अजरौ अश्विना ! मधुमन्तं सिन्धुं याभिः असंश्रुतं, याभिः वसिष्ठं अर्जिन्वतं; याभिः कुत्सं श्रुतयं नयं आवतं, ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतम् ॥ ९ ॥

६० अर्थ- हे (अजरौ अश्विना !) जराहीन अश्विनौ ! (मधुमन्तं सिन्धुं) मीठे रससे युक्त नदीको (याभिः असंश्रुतं) जिन शक्तियोंसे तुम दोनोंने प्रवाहित करदिया, (याभिः वसिष्ठं अर्जिन्वतं) जिनसे वसिष्ठको तृप्त कर दिया, (याभिः कुत्सं, श्रुतयं नयं आवतं) जिनसे कुत्स, श्रुतयं तथा नयं का संरक्षण किया (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं संरक्षणकी शक्तियोंसे युक्त होकर (सु आगतं) तुम दोनों ठीक प्रकारसे हमारे पास आओ ।

६० भावार्थ- अश्विदेव जराहीन हैं, निरय तरुण हैं, इन्होंने मीठे जलवाली नदियोंको जलसे भरपूर करके बहा दिया, वसिष्ठ, कुत्स, श्रुतयं और नयंको शत्रुओंसे सुरक्षित रखा । जिन शक्तियोंसे यह किया उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आकर हमारी सहायता करें ।

६० मानवधर्म- जरावस्थाको दूर रखना चाहिये, वृद्धावस्थामें भी तारुण्य का उत्साह रहना चाहिये । नदियोंको बन्ध आदि द्वारा ठीक तरह बहा देनेका

प्रबन्ध करना चाहिये, जिससे उनका खेती आदिमें उपयोग अधिकसे अधिक हो और प्रजाको किसी तरह क्लेश न पहुँचे । तथा ज्ञान प्रसार करनेवाले ऋषियोंको सुरक्षित रखना चाहिये, जिससे उनके ज्ञान प्रसारके कार्यमें कोई विघ्न न हो सकें ।

६० टिप्पणी- अश्विदेव नदियोंसे नहर आदि निकाल देनेकी विद्या अच्छी-तरह जानते थे ऐसा इस मन्त्रसे प्रतीत होता है ।

[६१]

६१ याभिर्विष्पलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीळ्ह आजौवर्जिन्वतम् ।
याभिर्वशमश्व्यं प्रेणिमावतं ताभिः पु ऊतिभिः अश्विना गतम् ॥ १०

६१ याभिः । विष्पलाम् । धनसाम् । अथर्व्यम् ।

सहस्रमीळहे । आजौ । अर्जिन्वतम् ।

याभिः । वशम् । अश्व्यम् । प्रेणिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६१ अन्वयः- अश्विना ! सहस्रमीळहे आजौ याभिः धनसां अथर्व्यं विष्पलां अर्जिन्वतं ; याभिः प्रेणिं अश्व्यं वशं आवतं ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतम् ॥ १० ॥

६१ अर्थ- हे अश्विनौ ! (सहस्रमीळहे आजौ) सहस्रों लोग मिलकर जहाँ लड़ते हैं ऐसे युद्धमें (याभिः) जिन शक्तियोंसे (धनसां अथर्व्यं विष्पलां) धनका दान करनेहारी और स्थिर रूपसे युद्धमें खड़ी हुई अथवा अथर्व कुलमें उत्पन्न विष्पलाको (अर्जिन्वतं) तुम दोनोंने सहायता की, (याभिः) जिन शक्तियोंसे (प्रेणिं अश्व्यं वशं) प्रेरणकर्ता तथा अश्वके पुत्र वश नामक ऋषिको (आवतं) तुम दोनोंने सुरक्षित रखा, (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं संरक्षण की शक्तियोंके साथ (सु आगतं) तुम दोनों ठीक तरह हमारे पास आओ ।

६१ भाष्यार्थ- अश्विदेवोंने युद्धमें जाकर लड़नेवाली विष्पलाको सहायता की और अश्व पुत्र वशको संकटोंसे बचाया । यह जिन शक्तियोंसे उन्होंने किया उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें ।

६१ मानवधर्म- नेता लोग युद्धमें लड़नेवाले वीर नारियों और पुरुषोंकी सब प्रकारसे सहायता करें । अपने अनुयायियोंको संकटोंसे बचावें ।

६१ टिप्पणी—सहस्रमीळहा आजिः=सहस्रोंकी संख्यामें जहां सैनिक लडते हैं ऐसे युद्ध । विश्पला=खेल प्रदेशके राजाकी स्त्री वा पुत्री । यह अथर्व कुलमें उत्पन्न हुई थी । यह युद्धमें जाकर शत्रुसे लडती थी । युद्धमें इस वीर स्त्रीकी टांग टूट गयी । अश्विदेवोंने लोहेकी टांग लगा दी, पश्चात् इस वीर स्त्रीने युद्धमें विजय प्राप्त किया । (देखो ९१; क्र. १।११६।१५) । वश—देखो, ९७; क्र. १।११६।२१)

[६२]

६२ यामिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् । कक्षीवन्तं स्तोतारं यामिरावतं तामिरु षु ऊति-भिरश्विना गतम् ॥११॥

६२ यामिः । सुदानू इति सुदानू । औशिजाय । वणिजे । दीर्घश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् । कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । यामिः । आवतम् । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६२ अन्वयः—सुदानू अश्विना । औशिजाय दीर्घश्रवसे वणिजे यामिः कोशः मधु अक्षरत्, स्तोतारं कक्षीवन्तं यामिः आवतं, तामिः ऊतिभिः उ सु आगतम् ॥ ११ ॥

६२ अर्थ—हे (सुदानू अश्विना) अच्छे दान देनेहारे अश्विदेवो । (औशिजाय दीर्घश्रवसे वणिजे) उशिक पुत्र दीर्घश्रवा नामक व्यापारीके लिए (यामिः) जिन शक्तियोंसे तुम दोनोंने (कोशः मधु अक्षरत्) शहदका भण्डार दिया और (स्तोतारं कक्षीवन्तं) स्तुति करनेहारे कक्षीवान्को (यामिः आवतं) जिन शक्तियोंसे तुम दोनोंने सुरक्षित किया (तामिः ऊतिभिः उ) उन्हीं रक्षाओंके साथ (सु आगतं) तुम दोनों ठीक प्रकार हमारे पास आओ ।

६२ भावार्थ—अश्विदेव उत्तम दान देते हैं । इन्होंने उशिकपुत्र दीर्घश्रवा को मधुके भण्डार दानमें दिये और उपासक कक्षीवान्को शत्रुसे बचाया । यह जिन शक्तियोंसे इन्होंने किया उन शक्तियोंके साथ ये हमारे पास आ जायें और हमारी सहायता करें ।

६२ मानवधर्म- नेता उदार और दाता होने चाहिये। वे अपने अनुयायियों को मधु जैसा पौष्टिक अन्न दे दें और अन्य प्रकारसे अपने अनुयायियोंको सुरक्षित रखें।

[६३]

६३ याभी' रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे।
याभिस्त्रिशोकं उस्त्रिया उदाजत ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥१२॥

६३ याभिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः ।
अनश्वम् । याभिः । रथम् । आवतम् । जिषे ।
याभिः । त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ ।
गतम् ॥१२॥

६३ अन्वयः- अश्विना ! रसां याभिः क्षोदसाः उद्गः पिपिन्वथुः याभिः
अनश्वं रथं जिषे आवतं; त्रिशोकः याभिः उस्त्रियाः उदाजत, ताभिः ऊतिभिः
सु आगतम् ॥ १२ ॥

६३ अर्थ- हे अश्विदेवो ! तुम दोनोंने (रसां) नदीको (याभिः) जिन
शक्तियोंसे (क्षोदसा उद्गः) तटों को कुचलनेवाले जलसमूहसे (पिपिन्वथुः)
परिपूर्ण करवाला, (याभिः अनश्वं रथं) जिन शक्तियोंकी सहायतासे घोटे
से रहित रथको (जिषे आवतं) जय पानेके लिए तुम दोनोंने सुरक्षितरीतिसे
चला दिया और (त्रिशोकः याभिः) त्रिशोक जिन शक्तियोंकी सहायतासे
(उस्त्रियाः उदाजत) गौपूँ पा सका, (ताभिः ऊतिभिः) उन्हीं रक्षा शक्तियोंको
साध लेकर (सु आगतं) अच्छी तरह हमारे पास आओ ।

६३ भावार्थ- अश्विदेवोंने अपनी शक्तियोंसे रसा नदीको महापूरके जलसे
भरपूर भर दिया, बिना घोड़ेके रथको वेगसे चला कर शत्रुको परास्त करके
जय प्राप्त किया और त्रिशोकको दुधारु गौवें दीं। जिन शक्तियोंसे यह
हुआ, उन शक्तियोंसे वे हमारेपास आ जायँ और हमारी सहायता करें।

६३ मानवधर्म- राष्ट्रमें नेता लोग जलके प्रवाहोंको इकट्ठा करके भरपूर जलके
साध नहरोंको बहा दें, घेडे आदि प्राणियोंके जीतनेके बिना ही वंशकी शक्ति ही

रथोंको वेगसे चलावें । तथा गौँओंकी दुरध देनेकी क्षमता बढा कर वैसी गौँवें अपने अनुयायियोंको प्रदान करें ।

६३ टिप्पणी—क्षोदसा उद्गः = नदीके दोनों तटोंको घर्षण करनेवाले जलसे, महापूरके वेगसे जानेवाले जलसे । अनश्वः रथः = घोड़ेके बिना चलनेवाला रथ ।

[६४]

६४ याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वावतम् ।
याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं तामिरूपु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १३

६४ याभिः । सूर्यम् । परिऽयाथः । पराऽवति ।

मन्धातारम् । क्षेत्रऽपत्येषु । आवतम् ।

याभिः । विप्रम् । प्र । भरत्स्वाजम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ ।

गतम् ॥ १३ ॥

६४ अन्वयः— अश्विना ! परावति सूर्यं याभिः परियाथः, क्षेत्रपत्येषु मन्धातारं आवतं, याभिः विप्रं भरद्वाजं प्र आवतं, तामिः ऊतिभिः सु आगतम् ॥ १३ ॥

६४ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (परावति सूर्यं) दूरस्थानमें अवस्थित सूर्यके (याभिः परियाथः) चारों ओर तुम दोनों जिन शक्तियोंसे जाते हो, (क्षेत्रपत्येषु मन्धातारं आवतं) क्षेत्रपतिके सम्यन्धमेंके करने योग्य कर्मोंमें मन्धाताकी रक्षा तुम दोनों कर लुके; और (याभिः) जिन शक्तियोंकी सहायता पाकर (विप्रं भरद्वाजं प्र आवतं) तुम दोनों ज्ञानी भरद्वाजकी उत्कृष्ट रक्षा कर लुके, (तामिः ऊतिभिः) उन्हीं रक्षाओंकी साथ लिए हुए तुम दोनों (सु आगतं) अच्छे प्रकारसे हमारे पास आओ ।

६४ भावार्थ— अश्विदेव सूर्यके चारों ओर प्रदक्षिणा करते हैं, इन दोनों देवों ने मन्धाताको क्षेत्रपतिके कर्तव्योंको निभानेमें बड़ी सहायता की, तथा विप्र भरद्वाजकी रक्षा भी की, यह जिन शक्तियोंसे किया गया था, उन शक्तियों को साथ लेकर वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें ।

६४ मानवधर्म— नेता लोग देश पालन करनेके विषयमें जो जो आवश्यक कर्तव्य होते हैं, उनके निभानेमें सय प्रकारकी सहायता कार्यकर्ताओंको दें

ज्ञानियोंकी रक्षा करें और उनका ज्ञान प्रसारका कार्य चलते रहें। सवको भरपूर सूर्य प्रकाशमें विचरनेका अवसर दें, क्योंकि सूर्य ही जीवनका आदि स्रोत है, उस के प्रकाशसे जीवन शक्ति मिलती है।

६४ टिप्पणी- परि या=प्रदक्षिणा करना, चारों ओर भ्रमना। क्षेत्रपत्यं= देशके पालन करनेके सम्बन्धके कर्तव्य।

[६५]

६५ याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहृत्य आवतम् ।
याभिः पूभिद्ये त्रसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥ १४ ॥

६५ याभिः । महाम् । अतिथिऽग्वम् । कशःऽजुवम् ।
दिवःऽदासम् । शम्बरऽहत्ये । आवतम् ।
याभिः । पूःऽभिद्ये । त्रसदस्युम् । आवतम् ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६५ अन्वयः- अश्विना ! शम्बरहृत्ये याभिः अतिथिग्वं, कशोजुवं, महो दिवोदासं आवतं, याभिः त्रसदस्युं पूभिद्ये आवतं, ताभिः ऊतिभिः ३ सु भागतम् ॥ १४ ॥

६५ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (शम्बर-हृत्ये) शम्बरका वध करनेके युद्धमें (याभिः) जिन रक्षाओंसे (अतिथिग्वं) अतिथिग्व (कशो-जुवं) कशो-जुव और (महो दिवोदासं) बड़े दिवोदासकी (आवतं) तुम दोनोंने रक्षा की थी, (याभिः) जिनसे (त्रसदस्युं) दस्युओंको डरानेवाले नरेशको (पूभिद्ये आवतं) शत्रु नगरियोंको तोड़नेके युद्धमें तुम दोनोंने सुरक्षित बना दिया था, (ताभिः ऊतिभिः) उन्हीं रक्षाओंसे युक्त बनकर (सु भागतं) तुम दोनों भली प्रकार हमारेपास आओ ।

६५ भावार्थ- अश्विदेवोंने शम्बरका वध करनेके लिये किये गये युद्धमें अतिथिग्व, कशोजुज और दिवोदासकी रक्षा की और त्रसदस्युकी भी शत्रुके किले तोड़नेके काममें सहायता की थी। यह जिन शक्तियोंसे किया था, उन शक्तियोंसे वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें।

६४ मानवधर्म- नेता लोग अपने वीरोंकी उचित सहायता युद्धके समय अवश्य करें। युद्धके समय किसी चीजकी न्यूनता सैनिकोंको न रहें। विजयके लिये इस तरहके प्रबंध करनेकी अत्यंत आवश्यकता है।

६५ **टिपणी-** अतिथि-वच=अतिथि जिसके पास जाते हैं, जो अतिथि को गौंवे देता है । कशो-जूः=जलोंके पास जानेवाला । कशस्=जल । अस-दस्युः=दस्युको दुःख देनेवाला, दुष्टोंको संवस्त करनेवाला ।

[६६]

६६ याभिर्विभ्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।
याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १५

६६ याभिः । वज्रम् । विऽविपानम् । उपऽस्तुतम् ।

कलिम् । याभिः । वित्तऽजानिम् । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वम् । उत । पृथिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६६ **अन्वयः-** अश्विना ! याभिः विपिपानं उपस्तुतं वज्रं, याभिः वित्तजानिं कलिं दुवस्यथः; उत याभिः व्यश्चं पृथिं आवतम्, ताभिः ऊतिभिः सु आगतम् ॥ १५ ॥

६६ **अर्थ-** हे आश्विदेवो ! (याभिः) जिन शक्तियोंसे (विपिपानं उपस्तुतं) सोमरसका विशेष पान करनेवाले, समीपस्थों द्वारा प्रशंसित (वज्रं) वज्र नामक ऋषिको तुम दोनों सुरक्षित कर चुके, (याभिः वित्तजानिं कलिं दुवस्यथः) जिन शक्तियोंसे विवाहित कलिकी सुरक्षा तुम दोनों करते हो, (उत) और (याभिः) जिनसे (व्यश्चं पृथिं आवतं) घोड़ेसे बिछुड़े हुए पृथिकी रक्षा तुम दोनोंने की थी, (ताभिः ऊतिभिः सु आगतं) उन रक्षाओंसे तुम दोनों डीक प्रकारसे इधर हमारेपास आओ ।

६६ **भावार्थ-** आश्विदेवोंने बहुत सोमरस पीनेवाले, प्रशंसित वज्र नामक ऋषिकी रक्षा की, कलिको उत्तम धर्मपत्नी देकर उसकी रक्षा की, पृथिके घोड़े दूर होनेपर भी उसकी रक्षा की, वे अपनी सब शक्तियोंसे हमारेपास आ जायँ और हमारी रक्षा करें ।

६६ **मानवधर्म-** नेता लोग अपने अनुयायियोंकी सुरक्षा सदा करते रहें, किसीको अन्न पान अधिक लगता हो तो उसे वह दें, किसीको धर्मपत्नी चाहिये तो उसके व्याहका प्रबंध करें, घोड़े बिछुड़े जानेपर उसको वे पुनः मिलें ऐसा प्रबंध करें । अर्थात् अपनी शक्तियोंसे अनुयायियोंको असुरक्षित न रहने दें ।

६६ टिप्पणी- इस मन्त्रके उपस्तुत, वज्र, कलि, व्यश्व, पृथि ये पाँचों पद ऋषिनाम हैं ऐसा कइयोंका मत है, हमने पहिले और चौथेको विशेषण माना है । वित्त-जानि=प्राप्त हुई स्त्री जिसको वह । वि अश्व=बिछुड़े अश्व है जिसके ।

[६७]

६७ याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीपथुः ।
याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना
० गतम् ॥ १६ ॥

६७ याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये ।
याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईपथुः ।
याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमरश्मये ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६७ अन्वयः- नरा अश्विना । याभिः शयवे, याभिः अत्रये, याभिः मनवे पुरा गातुं ईपथुः; स्यूमरश्मये याभिः शारीः आजतं, ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतम् ॥ १६ ॥

६७ अर्थ- हे (नरा अश्विना !) नेता अश्विदेवो ! (याभिः शयवे) जिन शक्तियोंसे युक्त होकर शयुको मदद देनेके लिए, (याभिः अत्रये) जिन शक्तियोंसे युक्त होकर अत्रि ऋषिको कारावाससे छुड़ानेके लिए, (याभिः मनवे) जिन शक्तियोंसे युक्त होकर मनुके लिए (पुरा गातुं ईपथुः) प्राचीन कालमें दुःखसे छूट जानेका मार्ग तुम दोनोंने बतानेकी इच्छा की थी, तथा (स्यूमरश्मये) स्यूमरश्मिको सहायता देनेके लिए (याभिः शारीः आजतं) जिन शक्तियोंसे बाणोंको शत्रुदलपर तुम दोनोंने प्रेरित किया था, (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं संरक्षणकी आयोजनाओंको साथ लिए हुए तुम दोनों (सु आगतं) भली भाँति इधर हमारे पास आओ ।

६७ भावार्थ- जिन शक्तियोंसे अश्विदेवोंने शयु, अत्रि, मनु, और स्यूमरश्मिकी सहायता की, उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें ।

६७ मानवधर्म- नेतालोग साधुओंका परित्राण करें और दुर्जनोंका नाश करें और सज्जनोंकी रक्षा करें । (देखो भ० गीता-४।८)

अश्विनौ ८

६७ टिप्पणी- शयु=(देखो ९८; क्र. १।११६।२६।२२)। अत्रि=(५८, ६७, ८४, १०४, १३३, १४३, १७८, २०६, २६३, २६४, २६८, ३४२, ३६६, ४०८)। मनुः=(६७, ६९, १२२, ४६६, ४७७)। इन नामोंको इन मंत्रोंमें देखो ।

[६८]

६८ याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जमनाग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना ।
याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥१७॥

६८ याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जमना ।

अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातम् । अवथः । महाधने ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

६८ अन्वयः— अश्विना । इद्धः चितः अग्निः न, पठर्वा याभिः अज्मन्
जठरस्य मज्जमना भा अदीदेत्, महाधने याभिः शर्यातं अवथः ताभिः उ
ऊतिभिः सु आगतम् ॥ १७ ॥

६८ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (इद्धः चितः) प्रज्वलित और समिधाओंके
डालनेसे बढते हुए (अग्निः न) अग्निके तुल्य, (पठर्वा) पठर्वा नरेश (याभिः
अज्मन्) जिन रक्षाओंसे मदद पाकर युद्धमें (जठरस्य मज्जमना) अपने शारी-
रिक बलसे (भा अदीदेत्) पूर्णतया प्रदीप्त हो उठा था; (महाधने याभिः)
अधिक संपत्ति पानेके लिए किये जानेवाले युद्धमें जिनसे (शर्यातं अवथः)
तुम दोनोंने शर्यातकी रक्षा की थी, (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं रक्षाओंसे
सुसज्ज होकर (सु आगतं) तुम दोनों हमारे समीप आओ ।

६८ भावार्थ— अश्विदेवोंकी शक्तियोंकी सहायतासे पठर्वा नरेश अपना
सामर्थ्य बढानेके कारण युद्धमें बडा तेजस्वी सिद्ध हुआ, इसी तरह शर्यातकी
भी अश्विदेवोंने महायुद्धमें रक्षा की, उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ
जायें और हमारी रक्षा करें ।

६८ मानवधर्म— नेता लोग अपने वीरोंकी युद्धके समय पूर्ण रूपसे सहायता
करें और शत्रुका पराभव होनेतक मदद करते रहें ।

६८ टिप्पणी— अज्मन्=युद्धमें । महाधन=महायुद्ध ।

[६९]

६९ याभिरङ्गिरो मनसा निरण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः।
याभिर्मनुं शूरमिषा समावतंतामिरूपु ऊतिभिरश्विना गतम्॥१८

६९ याभिः । अङ्गिरः । मनसा । निरण्यथः ।

अग्रम् । गच्छथः । विवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुम् । शूरम् । इषा । सम्ऽआवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम्॥

६९ अन्वयः— अश्विना ! याभिः मनसा अङ्गिरः निरण्यथः गोअर्णसः विवरे अग्रं गच्छथः; शूरं मनुं याभिः इषा सं भावतं, ताभिः उ ऊतिभिः सु भागतं ॥ १८ ॥

६९ अर्थ— हे अश्विदेवो ! तुम दोनों (मनसा) मनःपूर्वक किये (अङ्गिरः) अंगिरसोंके स्तोत्रसे संतुष्ट होकर (याभिः) जिन शक्तियोंसे उनको (निरण्यथः) सन्तुष्ट कर चुके तथा (गोअर्णसः विवरे) बन्द रखे हुए गौओंके छुंडको पानेके लिए गुहाके मुँहमें जानेके लिए (अग्रं गच्छथः) आगे चले जाते हो; और (शूरं मनुं) पराक्रमी मनुको, (याभिः इषा सं भावतं) जिन शक्तियोंसे अन्न प्राप्त कराके तुम दोनों सुरक्षित रख चुके हो, (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं रक्षाओंसे युक्त होकर तुम दोनों (सु भागतं) भलीभाँति इधर आओ ।

६९ भावार्थ— अश्विदेवोंकी स्तुति अंगिरसोंने की, उससे प्रसन्न होकर अश्विदेवोंने उनको सन्तुष्ट किया; जब गौओंको छुंडनेके लिए गुहामें जानेका अवसर आया, उस समय अश्विदेव आगे बढ़े, शूर मनुको युद्धमें परास्त अन्न सामग्री पहुँचाई । यह सब जिन शक्तियोंसे किया उन शक्तियोंसे वे हमारेपास आजायँ और हमें सहायता करें ।

६९ मानवधर्म— नेतालोग अपने अनुयायियों को आवश्यक सामग्री देकर संतुष्ट करें, शूरवीरताके कार्यमें सबसे आगे बढ़ें । इस तरह अपने अनुयायियोंकी सुरक्षाक उत्तम प्रबंध रखें ।

६९ टिप्पणी— गो अर्णस=गौरूप धन । विवरं=गुहा ।

[७०]

७० याभिः पत्नीर्विमदाय न्यहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।
याभिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥ १९ ॥

७० याभिः । पत्नीः । विमदाय । निऽऊहथुः ।
आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।
याभिः । सुदासे । ऊहथुः । सुदेव्यम् ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

७० अन्वयः- अश्विना विमदाय याभिः पत्नीः नि ऊहथुः, याभिः वा
अरुणीः घ आ अशिक्षतं, याभिः सुदासे सुदेव्यं ऊहथुः, ताभिः उ ऊतिभिः सु
आगतम् ॥ १९ ॥

७० अर्थ- (अश्विना) हे अश्विदेवो ! (विमदाय)-विमदके लिए उसके
घर (याभिः) जिन शक्तियोंसे (पत्नीः नि ऊहथुः) उसकी धर्मपत्नीको
तुम दोनोंने ठीक तरह पहुँचा दिया था, (याभिः वा) जिन शक्तियोंसे (अरुणीः
घ) अरुण रंगकी घोड़ियोंको (आ अशिक्षतं) पूर्णतया सिखाया था और
(याभिः सुदासे) जिनसे सुदासके घरमें (सुदेव्यं ऊहथुः) अच्छा देनेयोग्य
धन तुम दोनोंने दिया था, (ताभिः उ ऊतिभिः) उन्हीं रक्षाभोंके साथ तुम
दोनों (सु आगतं) ठीक प्रकार हमारे पास आओ ।

७० भावार्थ- अश्विदेवोंने जिन शक्तियोंसे विमदकी धर्मपत्नीको उसके
घर पहुँचाया, लाल रंगकी घोड़ियोंको अच्छी तरह सिखाया और सुदासको
बहुत धन दिया, उन शक्तियोंसे वे यहां हमारे पास आये और हमारी
सहायता करें ।

७० मानवधर्म- नेता लोग अपने अनुयायियोंकी पत्नियोंको शत्रुसे सुरक्षित
रखें, घोड़ियोंको शिक्षित करें और दानमें धन दें और सब प्रकारसे जनताको
प्रसन्न रखें ।

७० टिप्पणी- विमदः=(देखो ७०, १७, १२१, ४५८, ५८०, ५८९) अरुणीः=
लालरंगवाली गौँ, अथवा घोड़ी । सुदासः=पिजवनका पुत्र ।

[७१]

७१ याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिर-
 ध्रिगुम् । ओम्यावतीं सुभरांमृतस्तुभं ताभिरू पु ऊतिभिर-
 श्विना गतम् ॥२०॥

७१ याभिः । शन्ताती इति शम्ऽताती । भवथः । ददाशुषे ।
 भुज्युम् । याभिः । अवथः । याभिः । अध्रिऽगुम् ।
 ओम्याऽवतीम् । सुऽभराम् । ऋतऽस्तुभम् ।
 ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

७१ अन्वयः— अश्विना । ददाशुषे याभिः शन्ताती भवथः, याभिः भुज्युं,
 याभिः अध्रिगुं अवथः, सुभरां ओम्यावतीं ऋतस्तुभं, ताभिः उ ऊतिभिः सु
 आगतं ॥ २० ॥

७१ अर्थ— हे अश्विदेवो । (ददाशुषे याभिः) दानी पुरुषके लिये जिन
 शक्तियोंसे तुम दोनों (शन्ताती भवथः) सुखदायक बनते हो, (याभिः भुज्युं)
 जिनसे भुज्युकी तथा (याभिः अध्रिगुं अवथः) जिनसे अध्रिगुकी रक्षा करते
 हो, उसी प्रकार जिनसे (सुभरां ओम्यावतीं) अच्छी पुष्टिकारक तथा सुखदा-
 यक अन्न सामग्री (ऋतस्तुभं) ऋतस्तुभको दे डालते हो, (ताभिः उ ऊतिभिः)
 उन्हीं रक्षाओंसे युक्त तुम दोनों (सु आगतं) इधर अच्छी तरह हमारे
 पास आओ ।

७१ भावार्थ— अश्विदेवोंने अपनी शक्तियोंसे दाताको सुख दिया, भुज्यु
 और अध्रिगुकी रक्षा की और ऋतस्तुभ को पुष्टि कारक और सुखदायक अन्न
 दिया । जिन शक्तियोंसे उन्होंने यह किया है उन शक्तियोंसे वे यहां हमारे
 पास आ जायें और हमारी सहायता करें ।

७१ मानवधर्म— नेता लोग उदर दाताओंको सुख दें, जिनको अवश्यक है
 उनको पौष्टिक और आरोग्यवर्धक अन्न दें और अन्य अनुययियोंकी उत्तम रक्षा करें ।

७१ टिप्पणी— भुज्यु=तुम राजाका पुत्र (देखो ५७, ७१, ७९-८१, ११५
 ११६, १३२, १४१, १४५, १७१, १७९, १९८-२००, ३११, ३४४, ३५३,
 ४०५, ५८६, ६०३, ६३१) अध्रिगु=देवोंका शमिता ऋत्विक् ।

[७२]

७२ याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।
मधु प्रियं भरथो यत् सरड्भ्यस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना
गतम् ॥२१॥

७२ याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः ।
जवे । याभिः । यूनः । अर्वन्तम् । आवतम् ।
मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरट्भ्यः ।
ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

७२ अन्वयः- अश्विना ! असने कृशानुं याभिः दुवस्यथः, याभिः यूनः अर्वन्तं जवे आवतं, यत् सरड्भ्यः प्रियं मधु भरथः ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतं ॥ २१ ॥

७२ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (असने) युद्धमें (कृशानुं) कृशानुकी (याभिः दुवस्यथः) जिन शक्तियोंसे तुम दोनों सहायता करते हो, (याभिः) जिनसे यूनः अर्वन्तं) युवकके घोड़ेको (जवे आवतं) वेग पूर्वक दौड़नेमें तुम दोनों बचा चुके, और (यत् प्रियं मधु) जो प्यारा मधु (सरड्भ्यः भरथः) मधु-मक्षिकाओंके लिए तुम दोनों उत्पन्न करते हो, (ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतं) उन्हीं रक्षाओंके साथ तुम दोनों इधर हमारे पास आओ ।

७२ भावार्थ- अश्विदेवोंने युद्धमें कृशानुकी रक्षा की, दौड़नेवाले घोड़ेको बचाया और मधुमक्षिकाओंको मधु दिया । यह जिन शक्तियोंसे किया, उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ जायँ और हमारी रक्षा करें ।

७२ मानवधर्म- नेता लोग युद्धमें अपने वीरोंकी सुरक्षाका प्रबंध करें, घोड़ों को उत्तम शिक्षित करें, जिससे वे बड़ी दौड़में भी बचे रहें । मधुका भी प्रदान करें क्योंकि मधु पुष्टिकारक अन्न है ।

७२ टिप्पणी- सरट्=मधुमक्षिका । अर्वा=घोड़ा । दुवस्=परिचर्या, सेवा, सहायता करना । असनं=बाण फेंकना, युद्ध ।

[७३]

७३ याभिर्नरं गोषुयुधं नृपाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः।
 याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिः पु ऊतिभिरश्विना
 गतम् ॥२२॥

७३ याभिः । नरम् । गोषुऽयुधम् । नृऽसह्ये ।
 क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।
 याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः ।
 ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

७३ अन्वयः- अश्विना । याभिः गोषु-युधं नर नृपाह्ये, क्षेत्रस्य तनयस्य साता जिन्वथः; याभिः रथान्, याभिः अर्वतः अवथः, ताभिः उ ऊतिभिः सु आगतम् ॥ २२ ॥

७३ अर्थ- हे अश्विदेवो । (याभिः) जिन शक्तियोंसे (गोषुयुधं नरं) गौओंके लिए लड़नेवाले नेताको (नृपाह्ये) युद्धमें तथा (क्षेत्रस्य तनयस्य साता) खेतकी उपजका बँटवारा करते समय (जिन्वथः) तुम दोनों सुरक्षित करने द्वारा सन्तुष्ट करते हो, (याभिः रथान्) जिनसे रथोंको, (याभिः अर्वतः अवथः) जिनसे घोड़ोंको सुरक्षित रखते हो, (ताभिः उ ऊतिभिः) इन्हीं रक्षाओं से युक्त होकर (सु आगतं) सुन्दर प्रकारसे आओ ।

७३ भावार्थ- गौओंकी सुरक्षा करनेके लिए होनेवाले युद्धोंमें लड़नेवाले वीरोंको अश्विदेव सुरक्षित रखते हैं, खेत की उपजका बँटवारा करनेके समय विरोध होने नहीं देते और रथों और घोड़ोंकी सुरक्षा करते हैं । ये देव जिन शक्तियोंसे यह करते हैं उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ जायँ और हमारी सहायता करें ।

७३ मानवधर्म- नेता लोग गौओंको सुरक्षित रखें, गौओंपर हमला करनेवाले शत्रुके साथ लड़ें, ऐसे युद्धोंमें लड़नेवाले वीरोंको सुरक्षित रखनेका प्रबंध करें, खेतकी उपजका बँटवारा करनेके समय अनुयायियोंमें झगडा होने न दें, तथा अपने वीरोंके घोड़ों और रथोंको सुरक्षित रखें ।

७३ टिप्पणी- गो सु युध् = गौकी रक्षा करनेके लिये उत्तम रीतिसे लड़ने-वाला वीर । नृ साह्य = वीरों द्वारा ही जो सहा जाता है वह युद्ध ।

[७४]

७४ याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतु प्र तुर्वीति प्र च दभीतिमाव-
तम् । याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं ताभिर्ऋषु ऋतिभिर-
श्विना गतम् ॥ २३ ॥

७४ याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतु इति शतऽक्रतु ।
प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् । आवतम् ।
याभिः । ध्वसन्तिम् । पुरुषन्तिम् । आवतम् ।
ताभिः । ॐ इति । सु । ऋतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

७४ अन्वयः— शतक्रतु अश्विना । याभिः आर्जुनेयं कुत्सं, तुर्वीति दभी-
ति च प्र आवतं; याभिः ध्वसन्ति पुरुषन्ति आवतं ताभिः उ ऋतिभिः सु
आगतम् ॥ २३ ॥

७४ अर्थ— (शतक्रतु अश्विना) हे सैकड़ों कार्य करनेवाले अश्विदेवो ।
(याभिः) जिनसे (आर्जुनेयं कुत्सं) अर्जुनीके पुत्र कुत्स, (तुर्वीति दभीति च)
और तुर्वीति तथा दभीतिको तुम दोनों (प्र आवतं) प्रकर्षसे बचाचुके,
(याभिः ध्वसन्ति पुरुषन्ति आवतं) जिनसे ध्वसन्ति और पुरुषन्तिको तुम
दोनों बचाचुके हो (ताभिः उ ऋतिभिः) उन्हीं रक्षाओंसे युक्त होकर (सु
आगतं) तुम दोनों इधर हमारे पास आओ ।

७४ भावार्थ— अश्विदेव सैकड़ों कर्म करनेवाले हैं, उन्होंने अर्जुनीके पुत्र
कुत्सकी, तथा तुर्वीति, दभीति, ध्वसन्ति और पुरुषन्तिकी सुरक्षा की ।
जिन शक्तियोंसे यह किया, उन शक्तियोंके साथ वे हमारे पास आ जायें और
हमारी रक्षा करें ।

७४ मानवधर्म— नेता लोग सैकड़ों कर्म करनेमें कुशल बनें । अपने अनुया-
यियोंको वे अपनी आयोजनाओंसे बचावें ।

७४ टिप्पणी— शत क्रतुः = सैकड़ों शुभ कर्म करनेवाले । आर्जुनेय-अर्जुन
इन्द्र, आर्जुनेय = इन्द्रका पुत्र । तुर्वीति = शत्रुका नाश करनेवाला । तुर्व =
नाश करना । दभीति = शत्रु को दवानेवाला । ध्वसन्ति = शत्रुका ध्वंसन अर्थात्
नाश करनेवाला । पुरुष-सन्ति = बहुत दान देनेवाला ।

[७५]

७५ अम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषाम्॥

अधूत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ॥२४॥

७७ अम्रस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति ।

कृतम् । नः । दत्ता । वृषणा । मनीषाम् ।

अधूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् ।

वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥२४॥

७५ अन्वयः— दत्ता । वृषणा ! अश्विना ! नः मनीषां, अस्मे अम्रस्वतीं वाचं कृतं; वां अधूत्ये अवसे निह्वये, वाजसातौ च नः वृधे भवतम् ॥ २४ ॥

७५ अर्थ— हे (दत्ता) शत्रुविनाशकर्ता ! (वृषणा अश्विना !) बलवान् अश्विदेवो ! (नः मनीषां) हमारी इच्छा को पूर्ण करो, (अस्मे) हमारी (अम्रस्वतीं वाचं कृतं) वाणीको कर्मयुक्त बना दो, (वां) तुम दोनोंको (अधूत्ये) अँधेरेमें (अवसे निह्वये) रक्षाके निमित्त बुलाता हूँ, (वाजसातौ च) और अन्नका दान करते समय (नः वृधे भवतं) हमारी वृद्धिके लिए प्रयत्नशील बनो ।

७५ भावार्थ— हे शत्रुके नाशकर्ता शक्तिमान अश्विदेवो ! हमारी यही एक इच्छा है । वह यह कि हमारे भाषण शुभ कर्मोंको बढ़ानेवाले हों । इस अँधेरी रात्रीमें आपकी हमारी रक्षा करनेके लिए बुलाते हैं । तुम दोनों हमारे पास आओ, इस अन्नके दान करनेके कार्यमें हमारी सहायता करो । इससे हमारी वृद्धि होती रहे ।

७५ मानवधर्म— मनुष्य शत्रुका नाश करे, सामर्थ्यवान् बने । ऐसे भाषण करे कि जिनसे सत्कर्मोंकी समृद्धि हो जाय । अन्धकारके समय सब अनुयायी सुरक्षित रहें । अनुयायियोंको पर्याप्त अन्न दिया जाय । उनकी वृद्धि होती रहे ऐसा प्रबंध सर्वदा करना योग्य है ।

७५ टिप्पणी— अम्रस्वती=कर्म युक्त । अधूत्ये=अ-प्रकाश, अन्धरा ।

[७६]

७६ द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौमंगेभिः ।

तन्ना मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत

द्यौः ॥२५॥

अश्विनौ ९

७६ द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । परि । पातम् । अस्मान् ।

अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् ।

अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥२५॥

७६ अन्वयः— अश्विना । द्युभिः अक्तुभिः अरिष्टेभिः अस्मान् परि पातं; तत् मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः नः मामहन्ताम् ॥ २५ ॥

७६ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (द्युभिः अक्तुभिः) दिन और रात (अरिष्टेभिः सौभगेभिः) अक्षुण्ण अच्छे ऐश्वर्योत्से (अस्मान् परि पातं) हमारी पूर्णतया रक्षा करो, (तत्) इसका मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, भूलोक तथा द्यूलोक (नः मामहन्तां) हमारे लिए अनुमोदन करें । अर्थात् इनकी सहायतासे हमारी वह पूर्वोक्त इच्छा सफल हो ।

७६ भावार्थ— दिन रात हमें अद्वैत ऐश्वर्य मिलता रहे और उससे हमारी रक्षा होती रहे । सब देव इस हमारी इच्छाकी सफलता होनेमें सहायकें बनें ।

७६ मानवधर्म— मनुष्य दिन रात ऐसे शुभ कर्म करे कि जिनसे उसको अपरिमित ऐश्वर्य मिले और उससे उसकी सुरक्षा हो जाय । सब उसकी सहायता करें ।

७६ टिप्पणी— द्यु=दिन । अक्तु=रात्री । अ-रिष्ट=अद्वैत, अपरिमित, अविच्छिन्न । सौभगं=सौभाग्य, ऐश्वर्य, भाग्य ।

[७७] (क्र० १।११६।१-२५)

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः त्रिष्टुप् ।

७७ नासत्याभ्यां बृहिरिव प्र वृज्जे स्तोमाँ इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतु रथेन ॥१॥

७७ नासत्याभ्याम् । बृहिःइव । प्र । वृज्जे ।

स्तोमान् । इयमि । अभ्रियाइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् ।

सेनाऽजुवा । निऽजुहतुः । रथेन ॥१॥

७७ अन्वयः— यौ सेनाजुवा रथेन अर्भगाय विमदाय जायां निजुहतुः नासत्याभ्यां स्तोमान्; वातः अभ्रिया इव इयमि, बृहिः इव प्र वृज्जे ॥ १ ॥

७७ अर्थ- (यौ) जो दोनों अश्विदेव (सेनाजुवा रथेन) सेनाके साथ चलनेवाले रथपरसे, (अर्भगाय विमदाय) नवयुवक विमदके लिए (जायां नि ऊहतुः) पत्नीको पहुँचा आये, उन (नांस्त्याभ्यां) असत्यसे रहित अश्विदेवोंके लिए मैं (स्तोमान्) स्तोत्रोंको, (वातः अग्निया इव) पवन मेघमण्डलमें स्थित जलोंको जैसे प्रेरित करता है, या आगे फैला देता है, वैसे (इयामि) मैं प्रेरित करता हूँ, तथा (बर्हिः इव) कुशासनोकी नाई (प्रवृज्जे) विस्तारित करता हूँ ।

७७ भावार्थ- दोनों अश्विदेव अपनी सेनाके साथ शत्रुपर हमला करनेवाले रथमें बैठकर नवयुवक विमदकी पत्नीको उसके घर पहुँचा आये थे, उनके स्तोत्रोंको मैं फैलाता हूँ, जैसे मेघोंको वायु और आसनोंको यज्ञकर्ता फैलाता है ।

७७ मानवधर्म— जो वीर अपने वीरोंकी और उनके घरवालोंकी सुरक्षा करेंगे, उनकी प्रशंसा करना योग्य है ।

७७ टिप्पणी- सेना-जु=सेनाको चलानेवाला । अर्भग=अर्भक=तरुण, बाल, छोटी आयुवाला । अग्नि-य=मेघोंमें स्थित जल । यहां अर्भक विमदकी पत्नी अश्वि-देवोंने उनके घर पहुँचाई ऐसा लिखा है । अर्भगका अर्थ बालक ऐसा प्रसिद्ध है, वेद मंत्रोंमें भी इस अर्थमें ही यह पद आया है । यदि यही अर्थ लिया जाय तो 'वाल विवाह' का सूचक यह मन्त्र होगा । इसलिये यहा इसका अर्थ ' तरुण ' किया है । परन्तु यह अर्थ विवादास्पद है । ' अर्भग ' का अर्थ वेद मन्त्रोंमें निःसंदेह क्या है इसका निर्णय करना योग्य है । कथा— ' विमद स्वयंवरको गया था, उसने एक स्त्री स्वयंवरमें प्राप्त की । घर वापस आते समय शत्रुसेनाने उसपर हमला किया । अश्विदेवोंने शत्रुसेनाको भगाकर विमदकी पत्नीको निमदके घरपर पहुँचाया । यह कथा इस मन्त्रसे सूचित होती है ऐसा कहते हैं । इसके प्रमाण वैदिक ग्रन्थोंमें अन्वेषणीय हैं । देखो ' विमद ' ७०; ७७; १२१, ४५८, ६८० ॥ ' अर्भ ' पद ऋग्वेदमें १।७।५; ४०।८, ५१।१३, ८१।१, १०२।१०, १२४।६; १४६।५, ६।५०।४, ७।३७।३, ८।४७।८, १०।९१।८ इतने ११ स्थानोंमें है । यहाँ 'अल्प' ऐसा इसका अर्थ है । ' अर्भक ' पद ऋग्वेदमें १।२७।१३, ११४।७, ११६।१, ४।२।२३, ७।३३।६, ८।३०।१, ६।९।१५ इतने ७ स्थानोंमें है । इनमें इसी १।११६।१ में ' अर्भग ' पद है । शेष स्थानोंमें ' अर्भक ' है । सर्वत्र ' गुणोंमें कम, बाल, शिशु, अल्पशरीर ' ऐसे अर्थ हैं । इतनेही बार ये पद ऋग्वेदमें है ।

[७८]

७८ वीलुपत्तमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।
तद् रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥२॥

७८ वीलुपत्तमऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा ।
देवानाम् । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ।
तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् ।
आजा । यमस्य । प्रऽधने । जिगाय ॥२॥

७८ अन्वयः- नासत्या ! वीलुपत्तमभिः वा आशुहेमभिः देवानां जूतिभिः
वा शाशदाना, रासभः तद् सहस्रं यमस्य प्रधने आजा जिगाय ॥ २ ॥

७८ अर्थ- हे (नासत्या) असत्यसे दूर रहनेवाले अश्विदेवो ! (वीलुपत्तम-
भिः वा) आकाशमें वेगसे उड़नेवाले, और (आशु हेमभिः) शीघ्रगतिसे जाने-
वाले, (देवानां जूतिभिः वा) देवोंकी गतिसे संचालित होनेवाले यानोंसे
(शाशदाना) शीघ्र गतिसे जानेवाले तुम दोनों हो; तुम्हारे यानोंको जोता
(रासभः) रासभ (तद् सहस्रं) उस सहस्र संख्यावाले शत्रुदलको (यमस्य
प्रधने आजा) यमके लिये ही प्रिय होनेवाले युद्धमें शत्रुको (जिगाय)
जीत चुका ।

७८ भावार्थ- सत्यका पालन करनेवाले दोनों अश्विदेव अतिवेगसे आकाशमें
उड़नेवाले, अति शीघ्र गतिसे जानेवाले और (विद्युत् आदि) देवताओंकी
गतिसे दौड़नेवाले यानोंसे अति शीघ्र गतिसे जाते हैं । इनके यानोंको जोते
हुए रासभने यमको ही आनन्द देनेवाले भयंकर युद्धमें सहस्रों की संख्यामें
शत्रु सैनिकोंको जीत लिया था ।

७८ मानवधर्म- (जल अग्नि वायु विद्युत् आदि) देवताओंकी शक्तिसे
आकाश यान तथा अन्यान्य यान अतिशीघ्र गतिसे चढाना योग्य है । भयानक
युद्धमें वीर ऐसा पराक्रम करें कि, जिससे शत्रुके सैनिक सहस्रोंकी संख्यामें मर जायें।

७८ टिप्पणी- वीलु-पत्तमन्=बलशाली उद्गण, महावेग । आशु-हेमन्=शीघ्र
गति । देवानां जूतिः= देवताओंकी शक्ति । रासभ=गधा, खच्चर, गति देने-
वाला साधन । यमस्य प्रधने आजौ = यमको प्रिय युद्ध, भयंकर युद्ध ।

[७९]

७९ तुग्रो ह भुज्युमश्चिनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।
तमूहथुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥३॥

७९ तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्चिना । उदमेधे ।
रयिम् । न । कः । चित् । ममृवान् । अर्वा । अहाः ।
तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्स्वतीभिः ।
अन्तरिक्षप्रुद्भिः । अपोदकाभिः ॥३॥

७९ अन्वयः— अश्चिना कश्चित् ममृवान् रयिं न, उदमेधे तुग्रः भुज्युं ह अवाहाः; आत्मन्वतीभिः, अन्तरिक्षप्रुद्धिः अपोदकाभिः नौभिः तं ऊहथुः ॥ ३ ॥

७९ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (कश्चित् ममृवान्) कोई मरनेवाला (रयिं न) जिस प्रकार अपनी धनसंपदाको छोड़ देता है, उसी प्रकार (उदमेधे) जलोंसे भरे प्रचण्ड समुद्रमें (तुग्रः भुज्युं ह) तुम नरेशने अपने पुत्र भुज्युको शत्रुपर हमला करनेके लिए (अवाहाः) छोड़ दिया; (तं) उसे (आत्मन्वतीभिः) निजशक्तियोंसे युक्त, (अन्तरिक्षप्रुद्भिः) अन्तरिक्षमेंसे जानेवाली तथा (अपोदकाभिः) जलोंको दूर करके जलमें भी जानेवाली (नौभिः ऊहथुः) नौकाओंसे तुम दोनों ऊपरसे झेलकर आगे ले चले ।

७९ भावार्थ— जैसा मरनेवाला मनुष्य अपने धनकी आशा छोड़ देता है, उसी तरह [अपने पुत्रकी आशा छोड़कर] तुम नरेशने अपने भुज्यु नामक पुत्र को [शत्रुपर हमला करनेके लिए] बड़े गहरे महासागरमें जानेकी आशा दी । [भुज्यु गया और उसका बेटा दूट गया तब] उसे तुम दोनोंने अपनी अद्भुत शक्तिवाली, आकाशमें संचार करनेवाली और जलको तोड़कर जलमें भी जानेवाली नौकाओंसे, उठाकर उसको [पिताके पास] पहुंचाया ।

७९ मानवधर्म— राजा अपने सागरके परे रहनेवाले शत्रुका पराभव करनेके लिए अपने वीरों को विशेष तैयारीके साथ भेज दे । उन वीरोंकी सुरक्षा के लिये ऐसे यान रखे कि जो भूमिपर, जलमें तथा आकाशमें भी उत्तम गतिसे चल सकें ।

[८२]

८२ यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित् स्वस्ति ।

तद् वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत् पैद्रो वाजी सदमिद्धव्यो
अर्यः ॥६॥

८२ यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् ।

अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् ।

पैद्रः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥६॥

८२ अन्वयः— अश्विना ! अघाश्वाय यं श्वेतं अश्वं ददथुः शश्वत् इत् स्वस्ति;
वां तत् दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत् । पैद्रः अर्यः वाजी सदमित् हव्यः ॥६॥

८२ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (अघाश्वाय) अघाश्व नरेशको (यं श्वेतं अश्वं
ददथुः) जिस सफेद घोड़ेका दान तुम दोनोंने दिया (शश्वत् इत्) वह हमेशा
ही (स्वस्ति) कल्याणकारक है; (वां तत् दात्रं) तुम दोनोंक! वह दान
(महि कीर्तेन्यं भूत्) बड़ा भारी वर्णन करने योग्य हुआ है (पैद्रः अर्यः
वाजी) वह पेदुको दिया, शत्रु सेनापर चढाई करनेवाला घोडा भी (सदमित्
हव्यः) सदैव समीप बुलानेयोग्य है ।

८२ भावार्थ— अश्विदेवोंने अघाश्वको श्वेत घोडा दिया, और पेदुको चढाई
करनेके कार्यमें निपुण घोडा दिया । ये दान प्रशंसाके योग्य हैं ।

८२ मानवधर्म— घोडोंको विविध कार्योंमें उत्तम शिक्षित करके वारोंको दानमें
देना योग्य है ।

- ८२ टिप्पणी- दात्रं = दान । कीर्तेन्यं = वर्णनके योग्य । अघाश्व = इस
नामका राजा, अहननीय अश्वोंका पालक । पैद्र = पेदुको दिया, शीघ्रगामी, दौडते
जानेवाला ।

[८३]

८३ युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भां असिञ्चतं सुरायाः ॥७॥

८३ युवम् । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय ।
 कक्षीवते । अरदतम् । पुरंम्ऽधिम् ।
 कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः ।
 शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥७॥

८३ अन्वयः— नरा ! युवं स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते पुरंधि अरदतं; वृष्णस्य अश्वस्य कारोतरात् शफात् सुरायाः शतं कुम्भान् असिञ्चतम् ॥ ७ ॥

८३ अर्थ— हे (नरा) नेतृत्वगुणसे युक्त अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनोंने (स्तुवते) स्तुति करनेवाले (पञ्जियाय कक्षीवते) पञ्च कुलोपस्य कक्षीवानको (पुरंधि अरदतं) नगरका संरक्षण करनेकी क्षमता बढानेवाली बुद्धिको दे डालो, (वृष्णस्य अश्वस्य) बलिष्ठ घोड़ेके खुरके समान (कारोतरात् शफात्) विशिष्ट वर्तनसे (सुरायाः शतं कुम्भान्) सुराके सौ घड़े (असिञ्चतं) तुम दोनोंने भरकर रखे ।

८३ भावार्थ— पञ्च नामक कुलमें उत्पन्न कक्षीवानको, उनके द्वारा की तुम्हारी स्तुति समाप्त होते ही, तुम दोनों नेताओंने, नगरके संरक्षण करनेमें समर्थ बुद्धि और शक्तिका प्रदान किया । इसी तरह बलिष्ठ घोड़ेके खुरके समान आकारवाले विशेष बड़े वर्तनसे शुद्ध जलके सौ घड़े तुम दोनोंने भरकर रखे ।

८३ मानवधर्म— नेता लोग नागरिकोंको ऐसी शिक्षा दें कि जिससे उनको अपने नगरका शत्रुके हमलेसे उत्तम संरक्षण करनेकी बुद्धि तथा शक्ति प्राप्त हो । तथा वे उत्तम शुद्ध गृष्टिजल बड़े बड़े पात्रोंमें भरकर रखें ।

८३ टिप्पणी— पञ्जियः=पञ्च कुलमें उत्पन्न, पञ्जः=आंगिरस कुल । पुरंधि=नगरका संरक्षण करनेकी बुद्धि और शक्ति, नगर-रक्षा-प्रबन्ध-कारिणी-समिति; स्त्री, विदुषी स्त्री । कारोतर=चमड़ेका बड़ा पात्र, बड़ा पात्र । शफ=घोड़ेका खुर । सुरा=भापसे बना पानी, गृष्टी जल (क्योंकि यह भापसे ही बनता है) शुष्का यंत्रसे भापका बनाया जल (Distilled water) सुरा ।

[८४]

८४ हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
 ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्नैन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥८॥

८४ हिमेन । अग्निम् । घ्नंसम् । अवारयेथाम् ।
 पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।
 ऋवीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवऽनीतम् ।
 उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

८४ अन्वयः—अश्विनौ ! घ्नंसं अग्निं हिमेन अवारयेथां, ऋवीसे अवनीतं अत्रिं सर्वगणं स्वस्ति उत् निन्यथुः, अस्मे पितुमतीं ऊर्जं अधत्तम् ॥ ८ ॥

८४ अर्थ—हे अश्विदेवो ! (घ्नंसं अग्निं) धधकते हुए अग्निको (हिमेन अवारयेथां) तुम दोनों वर्षा जैसे जलसे हटा चुके, (ऋवीसे अवनीतं अत्रिं) अंधेरे कारागृहमें औंधे मुँह पड़े हुए ऋषि अग्निको (सर्वगणं) उनके सभी अनुयायियोंके साथ (स्वस्ति उत् निन्यथुः) उत्तम रीतिसे ऊपर उठाचुके और (अस्मे) इसे (पितुमतीं ऊर्जं अधत्तं) पुष्टि कारक तथा बलप्रद अन्न दे चुके ।

८४ भावार्थ—[स्वराज्य प्राप्तिकी हलचल करनेवाले] अत्रि ऋषिको [असुरोंने अन्धेरे कारागारमें अनुयायियोंके साथ बन्द करके रखा था और चारों ओर आग जला दी थी जिससे उनको बड़े कष्ट हो रहे थे ।] अश्विदेवोंने जलसे उस अग्निको शान्त किया [और कारागारको तोड़ कर] अनुयायियोंके साथ अग्निको मुक्त किया, तथा उस [कृश बने] ऋषिको पुष्टिकारक और बलवर्धक अन्न दे (कर हट्ट पुष्ट कर) दिया ।

८४ मानधर्म—नेताओंको उचित है कि वे प्रजाहितकी हलचल करनेवाले कार्यकर्ताओंको कारावास आदि कष्ट हानेके समय, अनेक उपायों द्वारा उनको आराम देनेका यत्न करें और कार्यकर्ताओंके अनुयायियोंकी भी हरतरह सहायता करें ।

८४ टिप्पणी—घ्नंस = दिन, प्रज्वलित (अग्नि) । ऋवीस=उष्ण स्थान, दरार, तहखाना, तलगृह अथाह दरार, कारागृह । पितुमती ऊर्ज = पोषण करने वाला अन्न । अत्रि = देखो ६७ । अवनीतं अत्रि = तलघरमें नीचे रखे अत्रिको, जहाँ खड़ा होनेका भी स्थान न हो ऐसे स्थानमें रखे अत्रिको । उन्निन्यथुः = ऊपर उठाया, बाहर निकाला । सर्वगणं = अत्रिके साथ सब अनुयायियोंको भी बाहर निकाला ।

[८५]

८५ परावृतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुधं चक्रथुर्जिह्वावरम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥९॥

८५ परा । अवृतम् । नासत्या । अनुदेथाम् ।

उच्चाऽबुधम् । चक्रथुः । जिह्वाऽवरम् ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये ।

सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥९॥

८५ अन्वयः— नासत्या ! अवृतं परा अनुदेथां, उच्चाबुधं जिह्वावरं चक्रथुः, तृष्यते गोतमस्य पायनाय, सहस्राय राये न, आपः क्षरन् ॥९॥

८५ अर्थ— हे (नासत्या) सत्यको न छोड़नेवाले अग्निदेवों ! (अवृतं परा अनुदेथां) कूबेके जल प्रवाहको तुम दोनोंने बहुत दूरतक लेजाकर उसके (उच्चा बुधं जिह्वावरं चक्रथुः) तल भागको ऊंचा कर तथा कुटिलमार्ग द्वारा उस प्रवाहके (तृष्यते गोतमस्य पायनाय) प्यासे गोतमके पीनेके लिए (सहस्राय राये न) और सहस्र संख्याक धान्यरूप धन मिलानेके लिए इससे (आपः क्षरन्) जल धाराएँ बहादीं ।

८५ भावार्थ— सत्यका पालन करनेवाले अग्निदेव एक स्थानसे कूबेका जल बहुत दूरतक (नहरके द्वारा) ले गये, इसके लिये उन्होंने कुएँका तल ऊंचा बनाया और टेढ़े मार्गसे उससे जल प्रवाह बहा दिये और उस जलको गोतमके आश्रममें पहुँचाया, तब आश्रमवासियोंको पीनेके लिये जल मिला और सहस्रों प्रकारसे धान्यादिकी संपदा भी प्राप्त हुई ।

८५ मानवधर्म— जहाँ पानी न हो वहाँ भी दूरसे पानी नहर आदि द्वारा ला कर, उत्तम रमणीय आश्रमस्थान बनाना चाहिये । इस कार्यके लिये नहर टेढ़े या वक्र मार्गसे लाना आवश्यक हो, तो भी वैसा लाना चाहिये । इससे न केवल आश्रमवासियोंको पीनेके लिये पानी ही मिले, बल्कि खेती, फलोंके वृक्ष तथा उद्यान भी अच्छी तरह बन सकें ।

८५ टिप्पणी— अवृतं = कुआ, जल स्थान, हौज । परानुद् = दूर लेजाना उच्चा-बुध = जिसका तल भाग ऊंचा हो ऐसा हौज । जिह्वावर = कुटिल, टेढ़े मार्गसे, टेढ़े द्वारसे, टेढ़ी टेढ़ी नहरसे । देखो मरुद्देवताके मन्त्र १३२-१३३ (क. १।८५।१०-११) इन दो मन्त्रोंमें मरुत्सैनिक गौतम ऋषिके लिये ही ऊपर

के जल स्थानसे नहर द्वारा पानी लाये ऐसा वर्णन है । यहां वही कार्य अश्विदेवोंने किया है ।

[८६]

८६ जुजुरुषो नासत्योत वत्रि प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।
प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादित् पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ १० ॥

८६ जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिम् ।
प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिम् इव । च्यवानात् ।
प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा ।
आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥

८६ अन्वयः— दस्त्रा नासत्या ! जुजुरुषः च्यवानात् द्रापिं इव वत्रिं प्र अमुञ्चतं, उत जहितस्य आयुः प्र अतिरतं, आत् इत् कनीनां पतिं अकृणुतम् ॥ १० ॥

८६ अर्थ— हे (दस्त्रा नासत्या) शत्रुनाशक तथा असत्यसे रहित अश्विदेवो ! (जुजुरुषः च्यवानात्) जराजीर्ण च्यवानसे (द्रापिं इव) कवचके तुल्य (वत्रिं प्र अमुञ्चतं) बुढापेकी चमडीको तुम दोनोंने उतार कर दूर किया, (उत) और उस (जहितस्य आयुः) परित्यक्त की आयु (प्र अतिरतं) तुम दोनोंने दीर्घ बना दी, (आत् इत्) तदुपरान्त (कनीनां पतिं अकृणुतं) उसे तुम दोनोंने कमनीय नारियोंका पति भी बना दिया ।

८६ भावार्थ— शत्रु नाशक और सत्य पाकक अश्विदेवोंने अतिवृद्ध अतएव सब संबंधियोंके द्वारा परित्यक्त च्यवन ऋषिके शरीरसे कवच उतार देनेके समान बुढापेकी चमडी या झुर्रीं उतार कर उसे तरुण बनाया और दीर्घायु बनाकर, अनेक सुन्दर स्त्रियोंका पति भी बना दिया ।

८६ मानवधर्म— वयोंको उचित है कि, वे बूढेके शरीरकी वृद्धावस्थाकी चमडी, कवच उतार देनेके समान, उतार दें और औपधियोंके सेवनसे उस वृद्धको युवक बना दें । दीर्घायु बनाकर उसे विवाहित भी कर दें ।

८६ टिप्पणी— जुजुरुष = वृद्ध, जीर्ण । द्रापि = कवच, चोगा, अंगरखा । वत्रि = आवरण । जहित = त्यक्त, त्याग दिया । कनी = कन्या, कनीनां पतिः ये बहुवचनी पद बहुपत्नियोंके विवाहकी सूचना देते हैं । इस मन्त्रमें वृद्धको तरुण बनानेका वैद्यकीय प्रयोग वर्णन किया है । इस प्रयोगसे शरीरका चर्म, सांपकी

त्वचा उतर जाती है, उस तरह उतार दिया जाता है और मनुष्य सांपकी तरह फुर्तीला तरुण बनता है । चरकमें जो प्रयोग हैं उनमें 'च्यवन प्राश' का भी प्रयोग है । कुटिर प्रवेश विधिसे ये प्रयोग किये जाते हैं, चमडी, नाखून केश नये आते हैं और मनुष्य तरुण बनता है । पाठक ये प्रयोग देखें । देखो च्यवन ११४, १२२ २७२, २८२, ३४३, ३६६, ५८६ ।

[८७]

८७ तद् वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

यद् विद्वांसा निधिमिवापगूळहमुद् दर्शतादुपथुर्वन्दनाय ॥११

८७ तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च ।

अभिष्टिमत् । नासत्या । वरूथम् ।

यत् । विद्वांसा । निधिमइव । अपगूळहम् ।

उत् । दर्शतात् । उपथुः । वन्दनाय ॥११॥

८७ अन्वयः- नरा नासत्या । वां तत् अभिष्टिमत् वरूथं शंस्यं राध्यं च, विद्वांसा ! यत् अपगूळहं निधिं इव, दर्शतात् वन्दनाय उत् उपथुः ॥११॥

८७ अर्थ- हे (नरा नासत्या) नेता सत्यके पालक अश्विदेवो ! (वां तत्) तुम दोनोंका वह (अभिष्टिमत्) वाञ्छनीय (वरूथं) स्वीकार करनेयोग्य कार्य (शंस्यं राध्यं च) प्रशंसनीय और आराधनीय है, (विद्वांसा) हे ज्ञानी अश्वि देवो ! (यत्) जो (अपगूळहं निधिं इव) छिपाये हुए खजानेके समान, (दर्शतात्) देखनेयोग्य गढेसे (वन्दनाय उत् उपथुः) वन्दनको तुम दोनोंने ऊपर उठाया ।

८७ भावार्थ- वन्दन ऋषि गहरे गढेमें पड़ा था, उसको अश्विदेवोंने, गुप्त स्थानसे धनको ऊपर उठानेके समान, ऊपर उठाया, यह अश्विदेवोंका कार्य, बहुत ही प्रशंसा करने योग्य है ।

८७ मानवधर्म- कोई मनुष्य गढेमें या कुवेमें पड़ा हो तो उसे बिना कष्ट पहुंचाये ऊपर उठाकर लाना चाहिये [इस कार्यके लिये आवश्यक साधन मनुष्य अपने पास तैयार रखे ।]

८७ टिप्पणी- अभिष्टि = सब प्रकारसे इष्ट । वरूथ = श्रेष्ठ कर्म । राध्यं आराधनीय, सिद्ध होने योग्य ।

पश्चात् (हिरण्यहस्तं) हिरण्यहस्त नामक पुत्र उस (वधिमती अक्षतं) वधोमती नामक नारीको तुम दोनोंने दिया ।

८९ भावार्थ— अश्विदेव अपने भिषक्कार्यमें प्रवीण अनेकोंका पालन पोषण करनेवाले और सत्यके पालक हैं । ये बड़ी यात्रामें गये थे, उन समय एक बुद्धिमती स्त्रीने इनकी प्रार्थना की, वह प्रार्थना इन्होंने राजाकी आज्ञा जैसी मानी और उस ब्रन्ध्या स्त्रीको उत्तम पुत्र होने योग्य गर्भ धारण समर्थ बनाया और उससे उसको उत्तम पुत्र हुआ ।

८९ मानवधर्म— आयुर्वेदमें मनुष्य इतनी उन्नति करें कि जिससे नपुंसक पुरुष पुरुषत्व युक्त हो और ब्रन्ध्या स्त्री गर्भ धारण करनेमें समर्थ हो ।

८९ टिप्पणी— यामन् = यात्रा, प्रवास, गमन, उद्घाण, प्रार्थना, समर्पण । पुरन्धि = बहु बुद्धि युक्त, नगर रक्षणके कार्यमें समर्थ । वधिमती = वधि = नपुंसक, वधिमती = नपुंसक पतिकी स्त्री । अश्विदेवोंने औषध प्रयोगसे नपुंसक को वाजीकरण द्वारा पुरुषत्व युक्त किया और स्त्री को गर्भ धारणमें समर्थ बनाया । इस तरह उनको पुत्र मिला ।

[९०]

९० आसनो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

९० आसनः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके ।

युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् ।

उतो इति । कविम् । पुरुभुजा । युवम् ।

ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विचक्षे ॥१४॥

९० अन्वयः— नासत्या नरा । युवं अभीके वृकस्य आसनः वर्तिकां अमुमुक्तं, पुरु-भुजा ! उत युवं ह कृपमाणं कविं विचक्षे अकृणुतं ॥ १४ ॥

९० अर्थ— हे (नासत्या नरा) सत्यके पालक नेता अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनों (अभीके) योग्य समयपर (वृकस्य आसनः) भेड़ियेके मुँहसे (वर्तिकां अमुमुक्तं) चिड़िया को छुड़ा चुके, हे (पुरु भुजा) बहुतोंको भोजन देनेवालो ! (उत) और (युवं ह) तुम दोनोंने निश्चय पूर्वक (कृपमाणं कविं) कृपा पूर्वक प्रार्थना करते हुए कविको (विचक्षे अकृणुतं) देखनेके लिए दृष्टि युक्त बनाडाला ।

९० भावार्थ- नेता अश्विदेवोंने भेडियेके मुखसे चिडियाको निकालकर बचाया और बहुतोंको भोजन देनेवाले उन देवोंने प्रार्थना करनेवाले एक अन्धे कविको उत्तम देखनेके लिये दृष्टि दी ।

९० मानवधर्म- पशु पक्षियोंका उत्तम संरक्षण करना चाहिये तथा आयुर्वेदमें इतनी उन्नति सिद्ध करनी चाहिये कि औषधि प्रयोगसे अथवा शस्त्र कर्मसे अन्धको भी देखने योग्य दृष्टि दी जा सके ।

९० शिष्पणी- वर्तिका = चिडिया; देखो ५९, ९०, ११७, १३४, ५९५ ।
कृपमाणः=कृपाकी इच्छा करनेवाला ।

[९१]

९१ चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सत्तवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५

९१ चरित्रम् । हि । वेः इव । अच्छेदि । पूर्णम् ।

आजा । खेलस्य । परितक्म्यायाम् ।

सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै ।

धने । हिते । सत्तवे । । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥

९१ अन्वयः- वेः पूर्ण इव आजा खेलस्य चरित्रं अच्छेदि हि; परितक्म्यायां विश्पलायै हिते धने सत्तवे आयसीं जङ्घां सद्यः प्रत्यधत्तम् ॥ १५ ॥

९१ अर्थ- (वेः पूर्ण इव) पंछीका पर जैसे गिर जाता है उसी प्रकार (आजा) युद्धमें (खेलस्य चरित्रं) खेल नरेशकी संबंधिनी स्त्रीका पैर (अच्छेदि हि) दूट चुका था; तब (परितक्म्यायां) रात्रीके समयमें ही उस (विश्पलायै) विश्पलाके लिए (हिते धने सत्तवे) युद्ध शुरू होनेके बाद चढाई करनेके लिए (आयसीं जङ्घां) लोहेकी टाँग (सद्यः) तुरन्तही (प्रत्यधत्तं) तुम दोनोंने बिठला दी ।

९१ भावार्थ- जिस तरह पक्षीका पर गिर जाता है उस तरह खेल राजा की संबंधिनी विश्पला नामक स्त्रीका पैर युद्धमें कट गया और गिर गया था आप दोनोंने उसको लोहे की जाँघ बिठलाई और युद्ध शुरू होनेपर शत्रुपर हमला करनेके लिए उसे चलने फिरने योग्य बना दिया ।

९१ मानवधर्म- आयुर्वेदमें वैद्योंको इतनी उन्नति करनी चाहिये कि किसीका पांव कट जानेपर, उस स्थानपर लोहेका पांव लगाकर, उस मनुष्यको चलने फिरने योग्य बना देना संभव हो जाय ।

अश्विनौ ११

९१ टिप्पणी-खेल=एक राजाका नाम । आज कल 'खेल' नाम सामा प्रांतके पठानोंके देशोंमें प्रचलित हैं उ० 'झाकाखेल, ईसाखेल' इ० । परित-
 ष्या=अन्धेरा, रात्री, भयानक स्थिति, अशुभस्थिति, गलती । धन=संपत्ति,
 युद्ध । सत्तु=गमन, हमला । देखो 'विश्वपला' ६१, ९१, ११२, १३४, १९४,
 ५९० । विश्वपला युद्धमें गयी थी । वहां उसका पांव कट गया । उसको लोहेकी
 टांग लगा कर चलने फिरने योग्य बना दिया ।

[९२]

९२ शतं मेषान् वृक्यै चक्षुदानमुज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दत्ता भिषजावन-
 र्वन् ॥१६॥

९२ शतम् । मेषान् । वृक्यै । चक्षुदानम् ।

ऋज्जऽश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे ।

आ । अधत्तम् । दत्ता । भिषजौ । अनर्वन् ॥१६॥

९२ अन्वयः- वृक्ये शतं मेषान् चक्षुदानं तं ऋज्जाश्वं पिता अन्धं चकार ।
 भिषजौ ! दत्ता ! नासत्या । तस्मै अनर्वन् अक्षी विचक्षे आधत्तं ॥१६॥

९२ अर्थ- (वृक्ये) वृकीको (शतं मेषान्) सौ भेड़ोंको (चक्षुदानं तं
 ऋज्जाश्वं) खानेके लिये देनेके अपराधके कारण उस ऋज्जाश्वको (पिता अन्धं
 चकार) उसके पिताने दृष्टिहीन बनाडाला; हे (भिषजौ) वैद्यो ! हे (दत्ता
 नासत्या) शत्रु नाशक एवं सत्यको न छोडनेवाले अश्विदेवों ! (तस्मै) उस
 अंधेको (अनर्वन् अक्षी) प्रतिबंध रहित आँखें (विचक्षे आधत्तं) विशेषरूप
 से देखनेके लिए तुम दोनों दे चुके ।

९२ भावार्थ- ऋज्जाश्वने अपने पिताकी सौ भेड़ोंको भेड़ियेके खानेके
 लिये सौंप दिया, इस अपराधके कारण उसके पिताने उसे अन्धा बनाया ।
 वैद्य अश्विदेवोंने उसे कभी न बिगडनेवाली आँखें लगा दीं और दृष्टिवान्
 कर दिया ।

९२ मानवधर्म- अन्धेको पुनः दृष्टि देनेतक भिषग्विद्याकी उन्नति मनुष्यों
 को करनी चाहिये ।

९२ टिप्पणी- अनर्वन्=अर्वन्=गतियुक्त, परिवर्तनशील, अनर्वन्=अप-
 रिवर्तनशील, न बिगडनेवाली ।

[९३]

९३ आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्मवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

९३ आ । वांम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य ।

कार्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्भिः ।

सम् । ऊँइति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥१७॥

९३ अन्वयः— नासत्या । वां रथं सूर्यस्य दुहिता, अर्वता कार्म जयन्ती इव भा अतिष्ठत्; विश्वे देवाः हृद्भिः अन्वमन्यन्त, श्रिया सं सचेथे उ ॥१७॥

९३ अर्थ— हे नासत्या) सत्यके पालक अश्विदेवो ! (वां रथं) तुम दोनों के रथपर, (सूर्यस्य दुहिता) सूर्यकी कन्या, (अर्वता कार्म जयन्ती इव) घोड़ेकी दौड़से पहुंचनेके लकड़ीके स्थानको जीतती हुई सी, (आ अतिष्ठत्) खड़ी रही; (विश्वे देवाः) सभी देव (हृद्भिः अन्वमन्यन्त) अन्तःकरण से उसे अनुमोदित करचुके, पश्चात् (श्रिया सं सचेथे उ) तुम दोनों शोभा से युक्त बन गये ।

९३ भावार्थ— सूर्यकी पुत्री, घुड़ दौड़से अन्तिम मर्यादाको पहुंचनेके समान, अश्विदेवोंके रथतक पहुंची और रथपर चढ़ बैठ गई । सब देवोंने इसका अनुमोदन किया । तब सूर्यकी पुत्रीसे अश्विदेव बड़े शोभायुक्त दीखने लगे ।

९३ मानवधर्म— घुड़ दौड़ आदि वीरोंके स्पर्धाके खेलोंमें जो जीतेगा, उसका सब अन्य वीरोंने अभिनंदन करना योग्य है । (इससे आपस् के द्वेष बढ़ने देना योग्य नहीं है ।)

९३ टिप्पणी— कार्म=प्राप्तव्य स्थानपर जो गाड़ी जाती है वह लकड़ी । “ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । ” (ऐ. ब्रा. ४।७) प्रजापति सूर्यने राजा सोमको अपनी पुत्री देनेका संकल्प किया । सब देवोंने कहा कि जो घुड़ दौड़में पहिला होगा, उसे पुत्रीका प्रदान करना । अश्विदेव पहिले आये अतः उनके रथ पर सूर्यकी कन्या चढ़कर बैठ गयी । सब देवोंने इनका अभिनंदन किया और अश्विदेव उस कन्याको प्राप्त करनेसे शोभायमान हुए । इस कथा का सूचक यह मन्त्र है । यह आलंकारिक कथा है । सूर्यकी पुत्री उषाका यह रूपक

है। अश्वि तारकाएं पहिले उगती हैं, पश्चात् उपा आती है। अश्वि उषाका इस तरह सम्बन्ध होता है।

[९४]

९४ यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

९४ यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः ।

भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् ।

वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥१८॥

९४ अन्वयः— हयन्ता अश्विना ! भरद्वाजाय दिवोदासाय यत् वर्तिः अयातं; सचनः रेवत् रथः वां उवाह, वृषभः च शिशुमारः च युक्ता ॥१८॥

९४ अर्थ— हे (हयन्ता) बुलाने योग्य अश्विदेवो ! (भरद्वाजाय दिवोदासाय) भरद्वाज दिवोदासके (यत्) जब (वर्तिः अयातं) घरपर दोनों चले गये, तब (सचनः) सेवनीय (रेवत् रथः) धनसे भरा हुआ रथ (वां उवाह) तब दोनोंको ढोने लगा था और (वृषभः च शिशुमारः च) बैल तथा मगर दोनों उस रथमें (युक्ता) जोते थे ।

९४ भावार्थ— हे अश्विदेवो, भरद्वाज दिवोदासके घरपर तुम दोनों गये थे, तब तुम्हारे रथमें बहुत ही धन भर कर रखा था और उस समय तुम्हारे रथको एक बैल और एक मगर जोता था । यह तुम्हारा ही विकक्षण सामर्थ्य है ।

९४ मानवधर्म— जब बड़ा नेता किसीके घर जाय, तब उसको देनेके लिये बहुतसा धन वह अपने साथ रखे और वहां पहुंचने पर वह उसको देदे ।

९४ टिप्पणी— शिशुमार=मगर । भरद्वाज=भरत-वाजः=अज पर्याप्त प्रमाणमें देनेवाला, अजका दाता । रथको बैल और मगर जोतना यह बड़ेही सामर्थ्यसे सिद्ध होनेवाली बात है ।

[९५]

९५ रुयि सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जह्वावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयात्तम् ॥१९॥

९५ रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः ।
 सुऽवीर्यम् । नासत्या । वहन्ता ।
 आ । जह्वावीम् । सऽमनसा । उप । वाजैः ।
 त्रिः । अहः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

९५ अन्वयः— नासत्या । सुक्षत्रं स्वपत्यं रयिं सुवीर्यं आयुः वहन्ता, वाजैः
 अहः त्रिः भागं आदधतीं जह्वावीं समनसा उप अयातम् ॥ १९ ॥

९५ अर्थ— हे. (नासत्या) सत्यके पालक अश्विदेवो ! (सुक्षत्रं) अच्छी
 क्षत्रियोचित वीरता (स्वपत्यं रयिं) अच्छी सन्तान युक्त धनसंपदा और
 (सुवीर्यं आयुः) अच्छी वीरतासे पूर्ण जीवनको (वहन्त तुम दोनों अपने
 साथ लेकर (वाजैः) अन्नोसे (अहः त्रिः भागं आदधतीं) दिनके तीनों
 विभागोंमें यजन करनेवाली (जह्वावीं) जन्हुकी प्रजाके समीप (समनसा)
 तुम दोनों एक विचारसे (उप अयातं) चले गये थे ।

९५ भावार्थ— जन्हुकी प्रजा दिनमें तीन बार अन्नोका प्रदान करती है, तीनों
 सवनोंमें हविसे यजन करती है, इसलिये तुम दोनों उस प्रजाको उत्तम क्षात्र
 बल, उत्तम संतति, उत्तम ऐश्वर्य, और उत्तम पराक्रममय दीर्घ जीवन उनके
 पास जाकर एक मतसे देते हैं ।

९५ मानवधर्म— नेता लैंग ऐसा प्रबन्ध करें कि जिससे उनके अनुयायियों
 को उत्तम वीरता, उत्तम संतान, श्रेष्ठ ऐश्वर्य और अनुपम शौर्यके कर्म करनेमें समर्थ,
 दीर्घ जीवन प्राप्त होकर वे विश्व विजयी हों ।

९५ टिप्पणी— जह्वावी= जन्हुके कुलमें उत्पन्न प्रजा ।

[९६]

९६ परिर्विष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथु रजोभिः ।
 विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥ २० ॥
 ९६ परिर्विष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् ।
 सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजऽभिः ।
 विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन ।
 वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥ २० ॥

९६ अन्वयः- अजरयू नासत्या । विश्वतः परिविष्टं जाहुपं सुगेभिः रजोभिः नक्तं ऊहधुः, विभिन्दुना रथेन पर्वतान् वि अयातम् ॥ २० ॥

९६ अर्थ- हे (अजरयू नासत्या) जराहीन तथा सत्यके पालक अश्विदेवो ! (विश्वतः परिविष्टं) सभी ओरसे शत्रुद्वारा घेरे हुए (जाहुपं) जाहुप नरेश को (सुगेभिः रजोभिः) सुगम रीतिसे गमन करने योग्य मार्गोंसे (नक्तं ऊहधुः) रात्रीके अवसरपर तुम दोनों दूरके स्थानपर ले चले; और अपने (विभिन्दुना रथेन) विशेष रीतिसे शत्रुका भेदन करनेवाले रथपर चढ़कर (पर्वतान् वि अयातं) पर्वतों को भी पार कर तुम दोनों दूर चले गये ।

९६ भावार्थ- अश्विदेव सत्यके पालक और तरुणोंके समान कार्य करनेवाले हैं । जहुप राजा शत्रु सेनासे घेरा गया था उस समय अश्विदेवोंने रात्रीके समय उस राजाको उस घेरेमेंसे चुपचाप बठाया और गुप्त परन्तु सुगम मार्गसे उसको दूरके स्थान पर पहुँचाया । स्वयं अपने शत्रुके घेरेको तोड़ देनेवाले रथपर चढ़ कर, शत्रुका घेरा तोड़कर, वेगसे पर्वतोंके भी पार चले गये ।

९६ मानवधर्म- शत्रुके द्वारा घेरे जानेके पश्चात् युक्ति विशेष करके, शत्रुका घेरा तोड़ कर, अथवा रात्रीके समय पूर्णरीतिसे गुप्ततापूर्वक चुपचाप, शत्रुके घेरेसे बाहर निकल पडना योग्य है ।

९६ टिप्पणी- परिविष्टं=शत्रुसे चारों ओरसे घेरा हुआ । रजस्=अन्तरिक्ष मार्ग, भूमिका विवर मार्ग । वि-भिन्दु=विशेष रीतिसे भेदन करनेवाला ।

[९७]

९७ एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

९७ एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय ।

वशम् । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता ।

पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

९७ अन्वयः- वृषणौ अश्विना । सहस्रा सनये वशं रणाय एकस्या वस्तोः आवतं; पृथुश्रवसः दुच्छुनाः अरातीः इन्द्रवन्ता निः अहतम् ॥ २१ ॥

९७ अर्थ- हे (वृषणौ अभिना) बलवान् अभिदेवो ! (सहस्रा सनये) सहस्रों प्रकारके धनका लाभ करनेके लिए (वशं रणाय) वश नरेशको युद्ध के लिए (एकस्था वस्तोः आवतं) एक ही दिनमें तुम दोनोंने सुरक्षित बनाया और (पृथु श्रवसः) पृथुश्रवाके (दुच्छुनाः भरातीः) दुःख देनेवाले शत्रुओंको (इन्द्रवन्ता) तुम दोनोंने इन्द्रकी सहायता पाकर (निः अहतं) पूर्णरूपसे विनष्ट किया ।

९७ भावार्थ- बलवान् अभिदेवोंने वश नामक नरेश को सहस्रों प्रकारके धन प्राप्त हो इसलिए एक ही दिनमें युद्धके लिए योग्य बनाया और युद्धमें सुरक्षित भी किया, तथा पृथुश्रवा नरेशके दुष्ट शत्रुओंको भी इन्द्रकी सहायता पाकर पूर्ण रूपसे नष्ट किया ।

९७ मानवधर्म- नरेशोंको शत्रुके साथ युद्ध करनेकी उत्तम तैयारी करनी चाहिये और आवश्यकता होनेपर मित्र राजाओंसे सहायता भी प्राप्त करनी चाहिये । शत्रुका नाश करना ही सदा मुख्य ध्येय रहना चाहिये ।

९७ टिप्पणी- वस्तोः=दिन । दुच्छुना=दुःखदायी ।

[९८]

९८ शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः । शयवे चिनासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्य पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

९८ शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ ।

नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः ।

जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥२२॥

९८ अन्वयः- नासत्या ! आर्चत्कस्य शरस्य पातवे नीचात् अवतात् चित् वाः उच्चा आचक्रथुः, जसुरये शयवे स्तर्य गां चित् शचीभिः पिप्यथुः ॥२२॥

९८ अर्थ- हे (नासत्या) सत्य युक्त अभिदेवो ! (आर्चत्कस्य शरस्य) ऋचत्कके पुत्र शर नामवाले उपासकके (पातवे) पीनेके लिए (नीचात् अवतात् चित्) गहरें गढे या कूपमेंसे (वाः) जलको तुम दोनों (उच्चा आचक्रथुः) उपर ला चुके और (जसुरये शयवे) थके माँदे शत्रु ऋषिके लिए (स्तर्य गां चित्) बन्ध्या गायको भी (शचीभिः पिप्यथुः) अपनी शक्तियोंसे तुम दोनों दुधार बनाचुके ।

९८ भावार्थ- सत्यके पालक अश्विदेव ऋचत्कके प्यासे पुत्र शरके पीनेके लिये गहरे कूवेसे पानी ऊपर लाये और उसे पीनेके लिये दिया । तथा शयु ऋषि अत्यन्त क्षीण हो गया था, उसको दूध पीनेके लिये मिल जाय इसलिये प्रसूत न होनेवाली गौको प्रसूत होने योग्य बनाया और दुधारू भी बना दिया ।

९८ मानवधर्म- गहरे कूवेसे पानी ऊपर निकालनेके लिये विशेष आयोजना करनी चाहिये । क्षीण पुरुषोंको परिपुष्ट करनेके लिये गौका यथेष्ट दूध पीनेके लिये देना चाहिये और गौओंको दुधारू बनाना चाहिये । गौके वंशका सुधार करना चाहिये । तथा जो गौ गर्भ धारण नहीं करती उसको गर्भधारणक्षम बनाना चाहिये ।

९८ टिप्पणी- वार=जल । जसुरि:=क्षीण, दुर्बल । स्तर्य=वन्ध्या, गर्भ धारण न करनेवाली । शची=शक्ति, बुद्धि ।

[९९]

९९ अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥

९९ अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय ।

ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टमिव । दर्शनाय ।

विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ॥२३॥

९९ अन्वयः- नासत्या ! स्तुवते अवस्यते कृष्ण्याय ऋजूयते विश्वकाय शचीभिः विष्णाप्वं, नष्टं पशुं इव, दर्शनाय ददथुः ॥ २३ ॥

९९ अर्थ- हे (नासत्या) सत्यके पालक अश्विदेवो ! (स्तुवते अवस्यते) स्तुति करनेवाले और अपनी रक्षाकी चाह करनेवाले (कृष्ण्याय ऋजूयते विश्वकाय) कृष्णके पुत्र, सरल मार्गपरसे चलनेवाले विश्वकको (शचीभिः) अपनी शक्तियोंसे उसके विनष्ट हुए (विष्णाप्वं) विष्णाप्व नामक पुत्रको (नष्टं पशुं इव) मानों खोये हुए पशुकी भांति (दर्शनाय ददथुः) दर्शनके लिए तुम दोनों दे चुके ।

९९ भावार्थ- हे सत्य पाळक अश्विदेवो ! सरल मार्गसे जानेवाले कृष्ण-पुत्र विश्वकका विष्णाप्व नामवाला पुत्र गुम हो गया था, उस पुत्रको ढूँढकर तुमने अपनी शक्तियोंसे प्राप्त किया और उसके पिताके पास उसे पहुंचाया ।

१९ मानवधर्म- राष्ट्रमें या नगरोंमें रक्षाका प्रबंध ऐसा उत्तम करना चाहिये कि, किसीका पुत्र या कोई संबंधी खो जाय, तो वहाँके विभागके प्रबंध कर्ता को खबर देनेसे वे उसकी खोज करके प्राप्त करें और उसको सुरक्षित घर पहुंचा दें। लापता हुआ पशुभी इस तरह प्राप्त होवे।

१९ टिप्पणी- ऋजूयत्=सरल मार्गसे जानेवाला, यज्ञ कर्ता।

[१००]

१०० दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्रथितमप्स्वन्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥२४॥

१०० दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् ।

अवऽनद्धम् । श्रथितम् । अप्ऽसु । अन्तरिति ।

विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् ।

उत् । निन्न्यथुः । सोमम्ऽइव । सुवेण ॥२४॥

१०० अन्वयः- अप्सु अन्तः दश रात्रीः नव द्यून् अशिवेन अवनद्धं, श्रथितं, उदनि विप्रुतं प्रवृक्तं रेभं; सुवेण सोमं इव उत् निन्न्यथुः ॥२४॥

१०० अर्थ- (अप्सु अन्तः) जलोंके भीतर (दश रात्रीः) दस रातों और (नव द्यून्) नौ दिनतक (अशिवेन अवनद्धं) अमंगलकारी शत्रुने जकड़े हुए अतएव बड़े (श्रथितं) पीड़ित, हुए (उदनि विप्रुतं) जलसे भीगे हुए, तथा (प्रवृक्तं रेभं) व्यथासे भरे हुए ऋषि रेभको, (सुवेण सोमं इव) जैसे सुवासे सोमरसको ऊपर उठालेते हैं, उसी प्रकार तुम दोनों (उत् निन्न्यथुः) ऊपर लिवा लाये ।

१०० भावार्थ- रेभ नामक ऋषिको दुष्ट असुरोंने पाशरज्जूसे बांधकर जलमें फेंक दिया था। दस रात्री और नौ दिन व्यतीत होनेपर अश्विदेवोंको इसका पता लगा, तब उन्होंने तत्कालही उस भीगे, ग्रस्त हुए और पीड़ित बने ऋषिको ऊपर निकाल दिया । (और आरोग्य संपन्न बना दिया ।)

१०० मानवधर्म- जलमें डूबनेवालोंको बाहर निकालनेकी विद्यामें लोग प्रवीण बनें। तैरनेमें और तिरानेमें प्रवीण बन जायें ।

१०० टिप्पणी- श्रथित=पीड़ित, ग्रस्त । प्रवृक्त=संतप्त, दुखी ।

अश्विनौ १२

[१०१]

१०१ प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः।
उत पश्यन्नश्रुवन् दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम्॥२५

१०१ प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् ।
अस्य । पतिः । स्याम् । सुगवः । सुवीरः ।
उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घम् । आयुः ।
अस्तम् इव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥२५॥

१०१ अश्विनौ । वां दंसांसि प्र अवोचं, सुगवः सुवीरः अस्य पतिः स्यां, उत दीर्घ आयुः अश्रुवन् पश्यन्, अस्तं इव इत् जरिमाणं जगम्याम् ।

१०१ अर्थ - हे अश्विदेवो ! (वां दंसांसि) तुम दोनोंके कार्योंके बारेमें इस प्रकार मैं (प्र अवोचं) उत्कृष्ट ढंगसे वर्णन कर चुका हूँ इससे (सुगवः सुवीरः) अच्छी गायों एवं सुन्दर वीर पुत्रोंसे युक्त होकर मैं (अस्य पतिः स्यां) इस राष्ट्रका अधिपति बनूँ (उत) और (दीर्घ आयुः अश्रुवन्) दीर्घ जीवनका उद्योग लेता हुआ (पश्यन्) दर्शन आदि सभी शक्तियोंसे युक्त बनकर (अस्तं इव इत्) मानों निश्चयपूर्वक अपनेही घरमें मैं प्रवेश करने के समान मैं (जरिमाणं जगम्यां) बुढ़ापे को प्राप्त हो जाऊँ ।

१०१ भावार्थ— हे अश्विदेवों ! आपके किये कर्मोंका मैंने इस तरह वर्णन किया है । इससे मैं उत्तम गायों और शूर पुत्रोंसे युक्त तथा इस राष्ट्रका अधिपति भी बनना चाहता हूँ तथा दीर्घायु होकर, जिस तरह अपने निज घरमें प्रवेश करते हैं, उस तरह मैं बुढ़ापेमें प्रवेश करना चाहता हूँ अर्थात् अतिदीर्घ आयुतक जीवित रहना चाहता हूँ ।

१०१ मानवधर्म— शूर वीर और कर्म कुशल पुरुषोंके श्रेष्ठ कर्मोंका इतिहास सुनते हुए, गौ आदि धनों और शूर पुत्रोंको प्राप्त करके, राष्ट्रका शासक बनकर, दीर्घ आयु प्राप्त करना चाहिये ।

[१०२] (क्र० १।११७।१-२५)

१०२ मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रतो होता विवासते वाम् ।
बृहिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासृत्योष वाजैः ॥१॥

१०२ मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय ।
 प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।
 बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः ।
 इषा । यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥१॥

१०२ अन्वयः- प्रत्नः होता, मध्वः सोमस्य मदाय नासत्या अश्विना !
 वा आ विवासते; गीः विश्रिता, रातिः बर्हिष्मती, वाजैः इषा उपयातम् ॥१॥

१०२ अर्थ- (प्रत्नः होता) पुराने समयसे दान देनेवाला यह (मैं)
 पुरुष (मध्वः सोमस्य मदाय) मीठे सोमरसके पीनेसे उत्पन्न हर्षका उपभोग
 तुम्हें देनेके लिए, हे (नासत्या अश्विना) सत्य के पालक अश्विदेवो ! (वां
 आविवासते) तुम दोनोंकी पूर्ण सेवा करना चाहता है; (गीः विश्रिता)
 मेरी स्तुतियां तुम्हारे पास पहुंची हैं और (रातिः बर्हिष्मती) तुम्हें दोगेका
 दान यहाँ कुशासनपर रख दिया है, अतएव (वाजैः इषा उपयातं) अपने
 बलों तथा अश्वोंके साथ तुम दोनों हमारे समीप आओ ।

१०२ भावार्थ- हे सत्यके पालक अश्विदेवो ! मैं पुरातन समयसे तुम्हारी
 सेवा करनेवाला तुम्हारा भक्त यहाँ सोमरस तुम्हें देनेके लिए तैयार करके ले
 आया हूँ । मैंने जो स्तुति की वह तुमने सुनी है । इस आसनपर तुम्हें देनेके
 लिये यह सोमपात्र भरकर रखा है । अतः तुम दोनों अपने बलों और अश्वों
 के साथ मेरे स्थानपर आओ और मेरी सहायता करो ।

१०२ मानवधर्म- अनुयायी नेताकी सेवा करें और नेता अनुयायियोंके बल
 अन्न तथा धन बटा दें । इस तरह नेता और अनुयायी परस्परकी सहायता
 करते रहें ।

१०२ टिप्पणी- प्रत्नः=पुरातन । विवास= सेवा करना ।

[८४]

१०३ यो वामश्विना मनसो जवीयान् रथः स्वथो विश आजि-
 गाति । येन गच्छथः सुकृतां दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं
 यातम् ॥२॥

१०३ यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् ।
 रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।
 येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।
 तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥२॥

१०३ अन्वयः- नरा अश्विना ! वां यः रथः स्वश्वः मनसः जवीयान् विशः
 आजिगति, येन सुकृतः दुरोणं गच्छथः तेन अस्मभ्यं वर्तिः यातं ॥ २ ॥

१०३ अर्थ- हे (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंका
 (यः रथः स्वश्वः, मनसः जवीयान्) जो रथ अच्छे घोड़ोंसे युक्त, तथा मन
 से भी वेगवान् है, और जो (विशः आ जिगति) प्रजा जनोंके पास तुम्हें
 ले जाता है, (येन) जिस रथ पर चढ़कर (सुकृतः दुरोणं गच्छथः) शुभ
 कार्यकर्ताके घर तुम दोनों चले जाते हो, (तेन) उस रथपर बैठकर (अस्मभ्यं
 वर्तिः यातम्) हमारे घर आजाओ ।

१०३ भावार्थ- अश्विदेवोंका रथ मनसे भी वेगवान् है उसे उत्तम
 शिक्षित घोड़े जोते रहते हैं, वह रथ उन्हें प्रजाजनोंके पास ले जाता है और
 उसमें बैठकर ही वे सत्कर्म कर्ताके घर जाते रहते हैं, उस रथपर चढ़कर वे
 हमारे घर आ जायें ।

१०३ मानवधर्म- नेता लोग अपने पास उत्तम यान रखें और उनमें बैठकर
 अनुयायियोंके घर शीघ्र जायें ।

१०३ टिप्पणी- सुकृत=सत्कर्म कर्ता । दुरोण=घर । वर्तिः=घर ।

[१०४]

१०४ ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृवीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।
 मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥३॥
 १०४ ऋषिम् । नरौ । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् ।
 ऋवीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गणेन ।
 मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः ।
 अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥३॥

१०४ अन्वयः- वृषणा नरौ ! पाञ्चजन्यं ऋषिं अत्रिं अंहसः ऋवीसात् गणेन
 मुञ्चथः, मिनन्ता, अशिवस्य दस्योः मायाः अनुपूर्वं चोदयन्ता ॥ ३ ॥

१०४ अर्थ- हे (वृषणा नरौ) बलिष्ठ एवं नेता अश्विदेवो । (पाञ्चजन्यं ऋषिं अग्निं) पंचविध मानव समाजके हितकर्ता अग्नि ऋषिको (अंहसः ऋषी-सात्) कष्ट दायक अँधेरे कारागृहसे उसके (गणेन सुब्रह्मण्यः) अनुयायियोंके समेत तुम दोनोंने छुड़ाया, तथा (मिनन्ता) तुम दोनों शत्रुका विनाश करने वाले हो और (अशिवस्य दस्योः) अहितकारी शत्रुकी (मायाः) कुटिल चालबाजियोंको (अनुपूर्वं चोदयन्ता) एकके पीछे एक हटाते जाते हो ।

१०४ भावार्थ- अश्विदेव बलिष्ठ हैं, नेता हैं और शत्रुका नाश करनेवाले हैं । उन्होंने पंचजन्योंके हितके लिये प्रयत्न करनेवाले अग्नि ऋषिको, कष्ट दायक कारागृहसे, उसके अनुयायियोंके समेत, छुड़ा दिया था और शत्रुकी सब चालबाजियोंको पहिलेसे ही जानकर उनको दूर किया था ।

१०४ मानवधर्म- नेता लोग बलवान् हों एवं शत्रुका नाश करते रहें । पञ्चजन्योंका हित करनेवाले राष्ट्रसेवकोंको कारावासादि कष्टोंसे छुड़ाते रहें, अर्थात् उस कष्ट के समय उनको यथोचित सहायता देते रहें । शत्रुके कपटोंको और चालबाजियोंको पहचानलें और उनको युक्तिसे असफल बना दें ।

१०४ टिप्पणी-पाञ्चजन्यः=पञ्चजन्योंका हितकर्ता । अशिव दस्यु=अश्वि शत्रु । माया=कपट, चालबाजी, छल । देखो 'अग्नि' ५८; ६७; ८४; १०४, १३३; १४३; १७८; २०६ ।

[१०५]

१०५ अश्वं न गूळहमश्विना दुरेवैः ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥४॥

१०५ अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुःएवैः ।

ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्सु ।

सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसःऽभिः ।

न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥४॥

१०५ अन्वयः- वृषणा । नरा ! अश्विना । दुरेवैः अप्सु गूळहं, तं रेभं ऋषिं विप्रुतं दंसोभिः अश्वं न सं रिणीथः, वां पूर्या कृतानि न जूर्यन्ति ॥ ४ ॥

१०५ अर्थ- हे (वृषणा) बलवान् (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवो । (दुरेवैः) दुष्ट कर्मकर्ताओंने (अप्सु) जलोंमें (गूळहं) फँके हुए (तं रेभं ऋषिं) उस ऋषि रेभको, जो (विप्रुतं) विशेष शिथिलसा दुर्बल बन चुका था, उसको (दंसोभिः) अपने भैषजके कार्योंसे भलीभाँति (अश्वं न)

घोड़े जैसे! (संरिणीथः) सुदृढ शरीरवाला बना दिया था, (वां) तुम दोनों के ये (पूर्वा कृतानि) पहले समयके कार्य (न जूर्यन्ति) कभी जीर्ण नहीं होते हैं । कभी भूले नहीं जाते ।

१०५ भावार्थ- दुष्ट असुरोंने रेभ ऋषिको बांधकर जल प्रवाहमें फेंक दिया था, इस कारण वह अत्यंत दुर्बल बन गया था । उसको औषधादि उपचारोंसे आपने हृष्ट पुष्ट बलिष्ठ बना दिया था । ये जो आपके पूर्व समयके कार्य हैं वे कभी भूले नहीं जाते ।

१०५ मानवधर्म- शत्रुके अत्याचारके कारण जो लोग दुर्बल और रोगी बन चुके हों, उनको उत्तम औषधोपचार द्वारा पुनः सुदृढांग बना देना चाहिये ।

१०५ टिप्पणी- दुरेव=दुष्टकर्म करनेवाला । विप्रुत=क्षिण, दुर्बल । दंसस्=कर्म, उपचार ।

[१०६]

१०६ सुपुष्पांसं न निर्ऋतेऽपस्थे सूर्यं न दक्ष्णा तमसि क्षियन्तम् ।
शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥५॥

१०६ सुपुष्पांसम् । न । निःऽऋतेः । उपऽस्थे ।
सूर्यम् । न । दक्ष्णा । तमसि । क्षियन्तम् ।
शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निऽखातम् ।
उत् । उपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥५॥

१०६ अन्वयः- दक्ष्णा अश्विना । तमसि क्षियन्तं सूर्यं न, निर्ऋतेः उपस्थे सुपुष्पांसं न, दर्शतं रुक्मं न निखातं शुभे वन्दनाय उत् उपथुः ॥५॥

१०६ अर्थ- हे (दक्ष्णा अश्विना) शत्रु विनाशक अग्निदेवो ! (तमसि क्षियन्तं) अंधेरामें छिपे पड़े हुए (सूर्यं न) सूर्यके तुल्य (निर्ऋतेः उपस्थे) भूमिपर (सुपुष्पांसं न) सोये हुएके समान, (शुभे दर्शतं रुक्मं न) शोभाके लिये दर्शनीय सुवर्ण भूषणके समान (निखातं) जमीनके अन्दर गाड़े हुए (वन्दनाय) वन्दनके हितके लिये उसे (उत् उपथुः) तुम दोनों ऊपर उठा चुके ।

१०६ भावार्थ- शत्रु विनाशक अग्निदेव कुवेमें पड़े वन्दनकी उसको कथाण करनेके लिये ऊपर लाये, जिस तरह अन्धेरामें पड़े उदयके पूर्व सूर्य

को ऊपर काते हैं, भूमि पर सोये पुरुषको ऊपर उठाते हैं अथवा सुन्दर सुवर्ण के आभूषणको जिस तरह ऊपर भारण करते हैं, इस तरह चन्दनको गड्ढेसे बाहर निकाला ।

१०६ मानवधर्म- कोई जलमें डूबता हो, तो उसे बाहर निकालना चाहिये, उसे बचाना चाहिये । जैसा सुंदर आभूषण शरीरपर धारण करते हैं उस तरह उसको उठाना चाहिये, जैसे सोयेको जगाते हैं उस तरह बेसुधको होशपर लाना अथवा जगाना चाहिये और जैसे उगते सूर्य का तेज बढ़ता जाता है, उस तरह इस मनुष्यका तेज बढ़ता जाय ऐसा प्रबंध करना चाहिये ।

१०६ टिप्पणी-- निखात=गड्ढेमें गाड़ा हुआ । निर्कृति=भूमि, कष्टमय स्थिति । चन्दन देखो ५८, ८७ ।

[१०७]

१०७ तद् वां नरा शंस्यं पञ्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।
शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भान् असिञ्चतं मधूनाम् ॥६॥

१०७ तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण ।

कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय ।

शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥६॥

१०७ अन्वयः— नासत्या ! नरा ! वां तत् परिज्मन् पञ्जियेण कक्षीवता शंस्यं (यत्) वाजिनः अश्वस्य शफात् मधूनां शतं कुम्भान् जनाय असिञ्चतम् ॥ ६ ॥

१०७ अर्थ— हे (नासत्या नरा) सत्यके पाकक नेताओ ! (वां तत्) तुम दोनोंका वह (परिज्मन्) चारों ओर विख्यात हुआ कार्य है जो (पञ्जियेण कक्षीवता) पञ्च कुलमें उत्पन्न कक्षीवानको (शंस्यं) प्रशंसित करना चाहिये । (यत् वाजिनः अश्वस्य) जो बलिष्ठ घोड़ेके (शफात्) खुर जैसे बड़े पात्रसे (मधूनां शतं कुम्भान्) शहदके सौ घड़ोंको (जनाय असिञ्चतं) जनताके हितके लिए तुम दोनों भर चुके थे ।

१०७ भावार्थ— अंगिरस गोत्रमें उत्पन्न पञ्च कुलके कक्षीवान ऋषिके किये वह तुम्हारा कर्म बड़ा ही प्रशंसा करने योग्य प्रतीत होता है कि जो

तुम दोनों अश्विदेवोंने अपने बलिष्ठ घोड़ेके खुरके आकारके समान बड़े आकार के पात्रसे मधुके सौ घड़े सब लोगोंके पीनेके लिये भरकर रखे थे ।

१०७ मानवधर्म- मधुर रसके अनेक घड़े भरकर रखने चाहिये, जो लोगोंको पीनेके लिये मिलेंगे ।

१०७ टिप्पणी- मधु = सहद, मीठा सोमरस । पज्जिय = देखो ८३ ।

[१०८]

१०८ युवं नरा स्तुवते कृष्णिषाय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित् पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥७॥

१०८ युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णिषाय ।

विष्णाप्वम् । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽपदे । दुरोणे ।

पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥७॥

१०८ अन्वयः- नरा अश्विनौ । युवं स्तुवते कृष्णिषाय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः, पितृपदे दुरोणे जूर्यन्त्यै घोषायै चित् पतिं अदत्तं ॥ ७ ॥

१०८ अर्थ- हे (नरा अश्विनौ) नेता अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनोंने (स्तुवते) स्तुति करनेवाले (कृष्णिषाय विश्वकाय) कृष्णके पुत्र विश्वरुको (विष्णाप्वं) उसका विष्णाप्व नामक पुत्र (ददधुः) तुम दोनों दे चुके; तथा (पितृपदे) पिताके (दुरोणे जूर्यन्त्यै) घरपरही बूढ़ी होनेवाली (घोषायै चित्) घोषाको भी तुम दोनों (पतिं अदत्तं) पति दे चुके ।

१०८ भावार्थ- कृष्ण पुत्र विश्वरुका का पुत्र विष्णापू गुप्त हुआ था, उसकी खोज अश्विदेवोंने की और उस पुत्रको पिताके पास पहुंचाया । तथा पिताके घर, रोगी और बूढ़ होनेवाली घोषाको रोग मुक्त करके उसको तरुणी युवती बनाकर उसको सुयोग्य पति भी अश्विदेवोंने दिया ।

१०८ मानवधर्म- राजप्रबंध द्वारा गुप्त हुए संबंधियोंकी खोज करके जिसका मनुष्य उसको पहुंचा देना चाहिये । इसी तरह आयुर्वेद की इतनी उन्नति करनी चाहिये कि, रोगियोंके रोग दूर हो सकें और वृद्धोंको तरुण बनाना संभव हो जाय ।

१०८ टिप्पणी- विष्णापू देखो ५९, ५६९ । घोषा देखो ६०५

[१०९]

१०९ युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।
प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥८॥

१०९ युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् ।
महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।
प्रवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वाम् ।
यत् । नार्षदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तम् ॥८॥

१०९ अन्वयः— वृषणा अश्विना । श्यावाय युवं रुशतीं अदत्तं, क्षोणस्य कण्वाय महः; यत् नार्षदाय श्रवः अधि अधत्तं, तत् वां कृतं प्रवाच्यम् ॥८॥

१०९ अर्थ— हे (वृषणा अश्विना) बलिष्ठ अश्विदेवों ! (श्यावाय युवं) श्यावको तुम दोनोंने (रुशतीं अदत्तं) तेजस्विनी सुन्दर गारी दी, (क्षोणस्य कण्वाय महः) दृष्टि विहीन कण्वको नेत्र ज्योति का दान किया, (यत्) जो (नार्षदाय श्रवः अधि अधत्तं) नृपद पुत्रको श्रवण शक्तिका दान तुम दोनोंने दिया था (तत् वां) वह तुम दोनोंका (कृतं प्रवाच्यं) कार्य अत्यन्त वर्णन करनेयोग्य है ।

१०९ भावार्थ— अश्विदेवोंने श्याव ऋषिको सुन्दर स्त्री दी, अन्धे कण्वको उत्तम दृष्टि दी और नृपदपुत्र बधिर था उस को श्रवण करनेकी शक्ति दी । ये कार्य घड़े प्रशंसा करने योग्य हैं ।

१०९ मानवधर्म— आयुर्वेदकी चिकित्सामें ऐसी उन्नति करनी चाहिये कि जिस से अन्धेको दृष्टि, बधिरको सुननेकी शक्ति और दुर्बल रोगीको पौरुष शक्ति प्राप्त हो सके ।

१०९ टिप्पणी— रुशती=तेजस्विनी सुंदरी । क्षोण=अन्ध । श्रव=श्रवण शक्ति । श्याव रोगी और अत्यन्त कृश था, उसको शक्तिमान बनाया और उसको स्त्रीके स्वीकार करने योग्य बनाया गया ।

[११०]

११० पुरू वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवं ऊहथुराशुमश्वम् ।
सहस्रसां वाजिनमग्रतीतमहिहनें श्रवस्यं तरुत्रम् ॥९॥

११० पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना ।

नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिइतम् ।

अहिह्नम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥९॥

११० अन्वयः— अश्विना ! पुरु वर्षासि दधाना, पेदवे अप्रतीतं, अहिह्नं, सहस्रसां, श्रवस्यं, तरुत्रं, वाजिनं आशुं अश्वं नि ऊहथुः ॥ ९ ॥

११० अर्थ— हे अश्विदेवो ! तुम दोनों (पुरु वर्षासि दधाना) अनेक रूप धारण करते हो, तुमने (पेदवे) पेदुको (अप्रतीतं) अजेय, (अहिह्नं) शत्रुके वधकर्ता, (सहस्रसां श्रवस्यं) हजारों धनोके दाता और यशस्वी, (तरुत्रं वाजिनं) संरक्षक बलिष्ठ और (आशुं अश्वं) शीघ्रगामी घोडेको (नि ऊहथुः) दिया था ।

११० भावार्थ— अश्विदेव नाना प्रकारके रूप धारण करके भ्रमण करते हैं । इन्होंने पेदुको ऐसा घोडा दिया कि जो कभी युद्धसे पीछे नहीं हटता, शत्रुका वध करता, हजारों धनोको प्राप्त करता, संरक्षण करता, बलिष्ठ था, तथा शीघ्र गतिसे दौडनेवाला था ।

११० मानवधर्म— नाना प्रकारके रूप धारण करके सब खबरें उचित रीति से प्राप्त करनी चाहिये । घोडोको उत्तम शिक्षा देनी चाहिये । घोडा युद्धसे डरके मारे पीछे न हटे, शत्रुका वध अपनी लाठीसे करता जाय, युद्धमें विजय प्राप्त कर के धनोको लूट ले आवे, बलवान् हो, शीघ्रगामी हो ।

११० टिप्पणी— वर्षस्=रूप, शरीर । अ-प्रति-इतः=पीछे न हटनेवाला, शत्रुसे डरकर पीछे न आनेवाला । श्रवस्य=वर्णनीय, यशस्वी । तरुत्र=तैरकर पार जा सकनेवाला और इससे स्वामीका वचाव कर सकनेवाला । वाजी=बलवान् पेदु=देखो ८२, ११०, १३५, १४७, २३६, ५९२ ।

[१११]

१११ एतानि वां श्रवस्यां सुदानु ब्रह्माङ्गुषं सदनं रोदस्योः ।

यद् वां पञ्जासौ अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च
वाजम् ॥१०॥

१११ एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू ।

ब्रह्म । आज्ञूपम् । सदनम् । रोदस्योः ।

यत् । वाम् । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते ।

यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥१०॥

१११ अन्वयः— सुदानू ! वां एतानि श्रवस्या, आज्ञूपं ब्रह्म, रोदस्योः सदनं; अश्विना ! यत् पञ्चासः वां हवन्ते, इषा आ यातं च विदुषे वाजं च ॥ १० ॥

१११ अर्थ— हे (सुदानू) अच्छे दान देनेवाले अश्विदेवो ! (वां एतानि) तुम दोनों के ये (श्रवस्या) सुनने योग्य कार्य हैं, जिसका, (आज्ञूपं ब्रह्म) घोषणीय स्तोत्र बना है, तथा (रोदस्योः सदनं) धुलोक एवं भूलोकमें दोनों स्थानोंपर रहना, हे अश्विदेवो ! (यत् पञ्चासः) चूँकि अंगिरस लोग (वां हवन्ते) तुम दोनोंको बुलाते हैं, अतः (इषा आ यातं च) अन्न साथ लिए हुए आओ और (विदुषे वाजं च) विद्वानको अन्नका दान करो ।

१११ भावार्थ— अश्विदेव दान देनेवाले हैं । उनके इन दानोंका यह बड़ा स्तोत्र बन गया है । वे धुलोकमें तथा भूलोकमें भी रहते हैं । अंगिरस कुल में उत्पन्न पञ्च लोग अश्विदेवों की उपासना करते हैं । अतः जब वे आपको बुलावें तब अन्नोंके साथ आना और उनको वह अन्न दे देना ।

१११ मानवधर्म— नेता लोग अनुयायियोंको अन्नादि देकर उचित सहायता करें और अनुयायी उनके कार्यों की योग्य प्रशंसा करें, उनके कृतज्ञ बनें ।

१११ टिप्पणी— आज्ञूपम् = एक स्तोत्रका नाम । ब्रह्म = स्तोत्र । पञ्च = देखो ८३, १०७ ।

[१११]

११२ सुनोर्मनैनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥११॥

११२ सुनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना ।

वाजम् । विप्राय । भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना ।

सम् । विश्पलाम् । नासत्या । अरिणीतम् ॥११॥

११२ अन्वयः- भुरणा ! नासत्या अश्विना ! सूनोः मानेन गृणाना, विप्राय वाजं रदन्ता, ब्रह्मणा अगस्त्ये वावृधाना विश्पलां सं अरिणीतम् ॥११॥

११२ अर्थ- हे (भुरणां) सबके पोषणकर्ता ! (नासत्या अश्विना) सत्य के पालक अश्विदेवो (सूनोः मानेन गृणाना) पुत्रकी प्राप्ति के लिए मानसे स्तुति होनेपर उस (विप्राय वाजं रदन्ता) ज्ञानीके लिये तुमने वह बल दिया और (अगस्त्ये) अगस्त्यके (ब्रह्मणा वावृधानाः) स्तोत्रसे दृढिगत हो कर तुम दोनोंने (विश्पलां सं अरिणीतं) विश्पलाको भली भाँति चंगा बना दिया ।

१११ भावार्थ- अश्विदेव सबका पोषण करते और सत्य पर स्थिर रहते हैं। मानने पुत्र प्राप्ति के लिये उनकी प्रार्थना की, उस ज्ञानीको पुत्र उत्पन्न होने का बल दिया, अगस्त्यके प्रार्थना करने पर विश्पला का दूटा पाँव ठीक किया ।

१११ मानवधर्म- नेता अपने अनुयायियोंका पोषण करें और सत्य मार्ग पर स्थिर रहें। अपने पास ऐसे वैद्य रखे कि जो निर्धल को सबल बनाना और टांग दूटनेपर उसको ठीक करना जानते हों ।

१११ टिप्पणी- भुरण=भरण पोषण करनेवाला । गृणान=स्तुति प्रार्थना उपासना करनेवाला ।

[११३]

११३ कुह यान्ता सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।
हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूषथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥१२॥

११३ कुह । यान्ता । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य ।
दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽत्रा ।
हिरण्यस्यऽह्व । कलशम् । निऽखातम् ।
उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥१२॥

११३ अन्वयः- दिवः नपाता । वृषणा । शयुत्रा अश्विना । काव्यस्य सुष्टुतिं कुह यान्ता ? दशमे अहन्, हिरण्यस्य कलशं निखातं ह्व उत् ऊपथुः ॥१२॥

११३ अर्थ- (दिवः नपाता) शुके पदपोता ! (वृषणा) बलवान ! (शयुत्रा अश्विना) शयुकी वचानेवाले अश्विदेवो ! (काव्यस्य सुष्टुतिं) शुक्र

की स्तुति सुनकर तुम दोनों भला (कुह यान्ता) किधर जाते हो ? (दशमे अहन्) दसवें दिन (हिरण्यस्य कलशं निखातं इव) सुवर्ण कुम्भकी नाई जो गड़ा हुआ था, (सत् ऊहथुः) उस रेभ को तुम दोनों उपर उठा चुके । वह भी कहाँ रहता था ?

११३ भावार्थ- अश्विदेव युके पड़पोते हैं । उन्होंने शुक्रकी की स्तुति कहाँ रहकर सुन ली और पश्चात् वे कहाँ गये ? कूवेमें पड़े रेभको दसवें दिन उपर उठाया और पश्चात् वे कहाँ गये ?

११३ मानवधर्म- नेता को उचित है कि वह अनुयायियोंकी सहायता करके वे कहाँ किस अवस्थामें कैसे रहते हैं इसका पता लेते रहे ।

११३ टिप्पणी- दिवः नपाता = (दिवः न-पाता) धुलोकको न गिराने वाले, धुलोक के आधार (दिवः नपाता) युके पड़पोते, युका पुत्र सूर्य और सूर्यके ये पुत्र । ' हिरण्यस्य कलशं निखातं ' सुवर्णका कलश अर्थात् सुवर्णालंकारोंसे भरा घड़ा जैसा जमीनमें गाड़ा हुआ रखते हैं । इससे पता चलता है कि सुवर्ण रत्न आभूषण घडेमें बंद करके जमीनमें गाड़कर रखने का रिवाज इस समय किसी स्थानमें होगा ।

[११४]

११४ युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

११४ युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् ।

पुनः । युवानम् । चक्रधुः । शचीभिः ।

युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य ।

सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

११४ अन्वयः- नासत्या अश्विना ! युवं शचीभिः जरन्तं च्यवानं पुनः पुवानं चक्रधुः, सूर्यस्य दुहिता श्रिया सह युवोः रथं अवृणीत ॥ १३ ॥

११४ अर्थ- हे (नासत्या अश्विना) सत्य पालक अश्विदेवो ! (युवं शचीभिः) तुम दोनोंने अपनी शक्तियोंसे (जरन्तं च्यवानं) वृद्धे च्यवानको (पुनः पुवानं चक्रधुः) फिरसे तरुण बनाया था । तथा (सूर्यस्य दुहिता) सूर्यकी कन्याने (श्रिया सह) अपनी शोभाके साथ (युवोः रथं अवृणीत) तुम दोनोंके रथको सुन लिया था ।

११४ भावार्थ— अश्विदेवोंने अतिवृद्ध च्यवन ऋषिको फिर तरुण बना दिया था और सूर्यकी पुत्री इनके ही रथपर चढ़ बैठी थी ।

११४ मानवधर्म— आयुर्वेदमें इतनी उन्नति करनी चाहिये कि या तो बुढ़ापा ही न आवे और आया तो उसको दूर करके पुनः तरुण बनानेके प्रयोग सिद्ध स्थिति में रहें । स्त्रियां स्वयंवरमें अपने पतिको चुन लिया करें ।

११४ टिप्पणी— देखो 'च्यवान' ८६.११४, १३२, २०२ । सूर्यपुत्री = सूर्य पुत्रीने अश्विनौ को पसंद किया था (देखो ९३) ।

[११५]

११५ युवं तुग्राय पूर्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवत् युवानौ ।

युवं भुज्युर्मर्णसो निःसमुद्राद् विभिरुहथुर्ऋजेभिरश्वैः ॥१४॥

११५ युवम् । तुग्राय । पूर्येभिः । एवैः ।

पुनःमन्यौ । अभवत्तम् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् ।

विभिरुहथुः । ऋजेभिः । अश्वैः ॥१४॥

११५ अन्वयः— युवाना युवं तुग्राय पूर्येभिः एवैः पुनर्मन्यौ अभवत्तम्, युवं भुज्युं अर्णसः समुद्रात् विभिः ऋजेभिः अश्वैः निः ऊहथुः ॥ १४॥

११५ अर्थ— (युवाना युवं) तुम दोनों तरुण (तुग्राय) तुमके लिये तो (पूर्येभिः एवैः) पहले किये कर्मोंसे मान्य थे ही पर (पुनः मन्यौ अभवत्तम्) फिर एक बार सम्माननीय बन गये, क्योंकि (युवं) तुम दोनोंने उसके पुत्र (भुज्युं) भुज्युको (अर्णसः समुद्रात्) अथाह समुद्रमेंसे, (विभिः) पक्षी जैसे उड़नेवाले यानोंसे तथा (ऋजेभिः अश्वैः) शीघ्र गामों अश्वोंसे (निः ऊहथुः) पूर्ण रीतिसे उठा कर घर पहुँचाया था ।

११५ भावार्थ— अश्विदेव तो तुम नरेश को पूर्व समय किये शुभ कर्मोंसे सम्मान देने योग्य थे ही, परन्तु अब जो उन्होंने उसके पुत्र भुज्यु को अथाह महासागरसे बचा कर पक्षी जैसे उड़नेवाले यानोंसे तथा वेगवान् अश्वोंसे उसके पिताके पास पहुँचाया, इससे तुमको ये अधिक संगानके योग्य बन गये ।

११५ मानवधर्म— वारंवार शुभ कर्मों द्वारा तथा उपकारों द्वारा लोगोंकी सहायता पहुँचानी चाहिये । और मित्रता बढ़ानी चाहिये ।

११५ टिप्पणी- 'तुग्रः, भुज्युः' देखो ५७, ७१, ७९-८१, ११५, १९६, इ. ।
विः = पक्षी, पक्षी जैसे यान ।

[११६]

११६ अजोहवीदश्विना तौग्न्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जग-
न्वान् । निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा
स्वस्ति ॥१५॥

११६ अजोहवीत् । अश्विना । तौग्न्यः । वाम् ।
प्रऽऊळ्हः । समुद्रम् । अव्यथिः । जगन्वान् ।
निः । तम् । ऊहथुः । सुयुजा । रथेन ।
मनऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥१५॥

११६ अन्वयः- वृषणा अश्विना ! समुद्रं प्रोळ्हः तौग्रयः अव्यथिः जगन्वान्
वां अजोहवीत्, तं मनोजवसा सुयुजा रथेन स्वस्ति निः ऊहथुः ॥१५॥

११६ अर्थ- हे (वृषणा !) बलवान् अश्विदेवो ! (समुद्रं प्रोळ्हः तौग्रयः)
समुद्र यात्रा करनेके लिए भेजा हुआ तुमका पुत्र (अव्यथिः जगन्वान्) किसी
प्रकार की पीडाको न प्राप्त होकर चला गया; (वां अजोहवीत्) जब उसने
तुम दोनोंको सहायतार्थ बुलाया, तब (तं) उसे (मनो जवसा सुयुजा रथेन)
मनके तुल्य वेगवान् तथा अच्छी तरह जोते हुए रथसे (स्वस्ति निः ऊहथुः)
सकुशल तुम दोनोंने पिताके घर पहुंचा दिया ।

११६ भावार्थ- तुम नरेशके पुत्र भुज्युको [समुद्र पारके रेतीले प्रदेशमें
रहनेवाले शत्रुपर हमला करनेके लिये] भेजा था । वह वहां बिना कष्ट
पहुंच गया, [परन्तु वहां पहुंचने पर] उसका वेडा टूट गया, उसने अश्विदे-
वोंको संदेश भेजा । वे मनके समान वेगवाले उत्तम यानोंसे वहां
पहुंचे और उस भुज्युको वहांसे उठा कर उसके पिताके घर पहुंचा दिया ।

११६ मानवधर्म- यान ऐसे तैयार करने चाहिये कि, जो अन्तरिक्षमें, पानोंमें
तथा भूमि पर भी अतिवेगसे चल सकें । जो अनुयायी जहां कहीं कष्टमें पड़े हों,
वहां इन यानोंसे जाकर उनको सहायता देनी चाहिये ।

११६ टिप्पणी- प्रोळ्हः = यात्रामें भेजा गया । तौग्रयः = तुम पुत्र भुज्यु,
देखो ५७, ७१, ७९-८१, ११५ इ० ।

[११७]

११७ अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तो यत् सीममुञ्चतं वृकस्य ।
वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विपेण ॥१६

११७ अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् ।
आस्तः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।
वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः ।
जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विपेण ॥१६॥

११७ अन्वयः— अश्विना । वर्तिका वां अजोहवीत्, यत् सीं वृकस्य
आस्तः अमुञ्चतं, अद्रेः सानु जयुषा वि ययथुः, विपेण विष्वाचः जातं
अहतं ॥ १६ ॥

११७ अर्थ — हे अश्विदेवो ! (वर्तिका वां अजोहवीत्) वर्तिकाने तुम दोनों
को छुलाया, (यत्) जब (सीं) उसे (वृकस्य आस्तः) भेड़ियाके मुँहमेंसे
(अमुञ्चतं) तुम दोनोंने छुलाया; (अद्रेः सानु) पहाड़के शिखर को (जयुषा
वि ययथुः) विजयी रथसे तुम दोनों लाँघ कर आगे निकल चुके और
(विपेण) विपकी सहायतासे (विष्वाचः जातं अहतं) सभी ओर संचार करने
वाले शत्रुके सैनिकोंको तुम दोनोंने मार डाला ।

११७ भावार्थ— अश्विदेव भेड़ियेके मुखसे बटेरको छुड़ा चुके । वे अपने
विजयी रथपर बैठकर पर्वतके शिखरको लाँघ कर परे पहुँचे, और उसकी
घेरनेवाले शत्रुके सैनिकोंको विषदिग्ध बाणोंसे मार चुके ।

११७ मानवधर्म— राज प्रबन्ध द्वारा केवल मानवों की ही नहीं अपितु पशु
पक्षियोंकी भी सुरक्षा करनी चाहिये । रथ ऐसे बनाने चाहिये कि जो पर्वतके
शिखरोंको भी लाँघ कर परे जा सकें । शत्रु विपसे भरे हों, जो शत्रुपर घाव
होनेसे, शत्रु यदि घावसे न मरे, तो विपसे तो अवश्य ही मर जाय ।

११७ टिप्पणी— वर्तिका = बटेर, एक जातका पक्षी । वर्तिका और
वृक = उषा और सूर्य (निरुक्त ५:२१ सायन भाष्य इसी मन्त्रपर देखो) देखो
'वर्तिका' ५९, ९०, ११७, १३४, १९५ । जयुप् = विजयशील । विष्वाच् =
चारों ओरसे घेरनेवाला शत्रु । विप = विप लगाया शत्रु ।

[११८]

११८ कृतं मेघान् वृक्षयै मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।
आधी ऋज्जाम्ने अश्विनाचक्षत् ज्योतिरन्धाय चक्रधुर्विचक्षे ॥१७

११८ अतस् । मेघान् । वृक्षयै । मामहानम् ।
तमः । प्रणीतम् । अश्विनेन । पित्रा ।
आ । अधी इति । ऋज्जाम्ने । अश्विनौ । अक्षतम् ।
ज्योतिः । अन्धाय । चक्रधुः । विचक्षे ॥१७॥

११८ अन्वयः— कृतं मेघान् मामहानं, अश्विनेन पित्रा तमः प्रणीतं, अश्विनौ । तस्मै ऋज्जाम्ने अशी आ अक्षतं, अन्धाय विचक्षे ज्योतिः चक्रधुः ॥१७॥

११८ अर्थ— (कृतं मेघान्) वृक्षों को सौ भेद (मामहानं) प्रदान करनेवाले पुरुषों (अश्विनेन पित्रा) अहितकारी पिताने (तमः प्रणीतं) अन्धका बना दिया; हे (अश्विना) अश्विदेवों ! उस (तस्मै ऋज्जाम्ने अशी) ऋज्जाम्ने दोनों सौक्ष्मिकों को तुम दोनोंने (आ अक्षतं) धर दिया, अर्थात् उस (अन्धाय विचक्षे) अँधेको निन्देष्ट दृष्टि निल जाये इसलिये तुम दोनोंने (ज्योतिः चक्रधुः) उसके आँख का निर्माण किया ।

११८ भाषार्थ— ऋज्जाम्ने वृक्षों को सौ भेद बनानेके लिये रीं, इसलिये कुछ होकर पिताने उसको अन्धका बना दिया । अश्विदेवोंने उसकी दोनों आँखें टीक कीं और हमसे अच्छी दृष्टि दस दी ।

११८ मानसधर्म- अन्धेकी आँखें ठीक बनानेकी विद्या उन्नत अवस्थातक पहुँचानी चाहिये ।

११८ टिप्पणी— अश्विज = अश्विभ, आदेवगरी । तमः = अन्धेरा, अन्धकारी, अन्धगा । 'ऋज्जाम्ने' देखो १२ ।

[१८]

११९ सुनसन्धाय भरमहयत् सा वृक्षीरश्विना वृज्जा नरोति ।
आरः कृतीन् इव चक्षुषान् ऋज्जाम्नेः शतमेकं च मेघान् ॥१८
अश्विनौ १८

११९ शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्वयत् । सा ।

वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः इव । चक्षदानः ।

ऋज्रऽश्वः । शतम् । एकम् । च । मेपान् ॥१८॥

११९ अन्वयः— सा वृकीः, अन्धाय शुनं भरं इति अह्वयत्; वृषणा ! नरा ! अश्विना ! ऋज्राश्वः, कनीनः जारः इव, शतं एकं च मेपान् चक्षदानः ॥ १८ ॥

११९ अर्थ— (सा वृकीः) वह वृकी दस (अन्धाय शुनं भरं) अन्धको सुख मिले इसलिपु (इति अह्वयत्) ऐसा पुकारने लगी कि, (वृषणा नरा अश्विना !) हे बलिष्ठ नेता अश्विदेवो ! (कनीनः जारः इव) तरुण जार जिस तरह सर्वेश्वर देता है उस तरह ऋज्राश्वने (शतं एकं च मेपान् चक्षदानः) एकसौ एक भेड़ें मुझे खाने के लिये दी हैं ।

११९ भावार्थ— [जब ऋज्राश्व अन्धा हुआ, तब] वह वृकी प्रार्थना करने लगी कि हे बलिष्ठ अश्विदेवो ! जिस तरह तरुण कासुक जार [किसी स्त्री को अपना सब धन देता है उस तरह] दसने एक सौ एक भेड़ें मुझे खानेके लिये दीं [जिससे यह अब अन्धा हो कर पड़ा है ।]

११९ मानवधर्म— पशुओंकी सहायता करने पर वे भी कृतज्ञ रहते हैं ।

११९ टिप्पणी— कनीनः=तरुण । ' वृकी ' देखो । ९२, ११९

[१२०]

१२० मही वामूतिरश्विना मयोभूत स्यामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्वयत् पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणावबोभिः ॥१९॥

१२० मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयः इभूः ।

उत । स्यामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीश्वः ।

अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरम् इभिः ।

आ । अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अबोभिः ॥१९॥

१२० अन्वयः— धिष्ण्या ! वृषणौ अश्विना ! वां ऊतिः मही मयोभूः उत स्यामं सं रिणीथः, अथ युवां इत् पुरन्धिः अह्वयत्, अबोभिः आगच्छतम् ॥१९॥

१२० अर्थ- हे (धिष्ण्या !) बुद्धिमान और (वृषणौ अश्विना) बलवान् अश्विदेवो ! { वां ऊतिः } तुम दोनोंकी संरक्षण योजना (मही मयोभूः) बड़ी सुखकारक है, (उत) और (स्नामं संरिणीधः) लंगड़े लड़केको तुम दोनों भली भाँति ठीक कर देते हो, (अध युवां इत्) अब तुम दोनोंको ही (पुरन्धिः अह्वयत्) एक बुद्धिमत्ती महिलाने पुकारा था कि (अवोभिः आ गच्छतं) अपनी संरक्षण शक्तियोंके साथ तुम दोनों आओ ।

१२० भाषार्थ- अश्विदेव बड़े बुद्धिमान और बलवान् हैं, उनकी संरक्षक शक्ति बड़ी सुखदायिनी है । वे लंगड़े लड़केको भी ठीक कर देते हैं । रोगग्रस्ता स्त्री भी उनके उपचारोंसे नीरोग होती है ।

१२० मानवधर्म- मनुष्य बुद्धिमान और बलवान् बनें । अपना उत्तम संरक्षण करके अपना सुख बढ़ावें । लंगड़े लड़केको ठीक करने और स्त्रियोंके रोगोंसे उनकी सुकृता करनेकी विद्यामें वैद्य अपनी अधिकसे अधिक क्षमता प्राप्त करें ।

१२० टिप्पणी- मयोभूः = सुख दायक । स्नाम = व्याधि ग्रस्त, शिथिल अंग, लंगड़ा लूला ।

[१२१]

१२१ अधेनुं दत्ता स्तर्धं विपक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।
युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥२०॥

१२१ अधेनुम् । दत्ता । स्तर्धम् । विपक्ताम् ।
अपिन्वतम् । शयवे । अश्विना । गाम् ।
युवम् । शचीभिः । विमदाय । जायाम् ।
नि । न्यूहथुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् ॥२०॥

१२१ अन्वयः- दत्ता अश्विना । स्तर्धं, विपक्तां, अधेनुं गां शयवे अपिन्वतं, शचीभिः पुरुमित्रस्य योषां विमदाय जायां नि न्यूहथुः ॥२०॥

१२१ अर्थ- हे (दत्ता) शत्रुघ्निनाशक अश्विदेवो ! (स्तर्धं) गर्भवती न होमैवाली (विपक्तां अधेनुं गां) दुबली, दूध न देनेवाली गायको (शयवे) शयुका हित करनेके लिए (अपिन्वतं) तुम दोनोंने पुष्ट घना दिया, (युवं) तुम दोनोंने (शचीभिः) अपनी शक्तियोंसे (पुरुमित्रस्य योषां) पुरुमित्र की कन्याको (विमदाय जायां) विमदके लिए पत्नीके रूपमें (नि) न्यूहथुः) पहुंचा दिया ।

१२१ भाषार्थ- अग्निदेवोंने गर्भ धारण करनेमें असमर्थ हुए, वृष व देवेवाली गौको, ब्रह्मको पुष्ट करनेके लिए, कुषाक्ष बना दिया। पुत्रमित्रकी कुमारिकाको विम्वके लिये पत्नी रूपसे दिकुषा दिया।

१२१ मानवधर्म- दुर्बल गौको पुष्ट करने और कुषाक्ष बनानेकी विद्या सिख करनी चाहिये। उषा कुमारीका उत्सव पतिके साथ विवाह होवे। पुत्र और पुत्रमें कुछ दोष हो तो उनको दूर करना योग्य है। निर्दोष की प्रसूतिका ही समागत होवे।

[१२१]

१२२ यवं वृक्षेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय एका ।

अग्नि दस्युं बह्वरेणा धमन्तोरु ज्योतिषकधुरायाय ॥२१॥

१२२ यवम् । वृक्षेण । अश्विना । वपन्ता ।

इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दसा ।

अग्नि । दस्युम् । बह्वरेण । धमन्ता ।

उरु । ज्योतिः । बह्वधुः । आर्याय ॥२१॥

१२२ अन्वयः- दसा अश्विना । यवं वृक्षेण वपन्ता, मनुषाय एवं दुहन्ता। दस्युं बह्वरेण अग्नि धमन्ता आर्याय उरु ज्योतिः बह्वधुः ॥२१॥

१२२ अर्थ- हे (दसा) ब्रह्म विनाशकर्ता अश्वितेजो । (यवं वृक्षेण वपन्ता) गौको हकसे बोते हुए, (मनुषाय एवं दुहन्ता) मानवके लिए अन्न रसका दोहन करते हुए और (दस्युं बह्वरेण धमन्ता) ब्रह्मको तीक्ष्ण दृष्टिधार से विनष्ट करते हुए (आर्याय उरु ज्योतिः बह्वधुः) हम दोनों धार्मिकोंके लिये विशाल प्रकाशका स्थान बनाते आये हो ।

१२२ भाषार्थ- अश्विदेव जो आदि ज्ञान को हकसे बोते हैं, मनुष्योंके लिए अन्नरस देते हैं, ब्रह्मका तीक्ष्ण दृष्टिसे नष्ट करते हैं और आर्योंके लिए विस्तृत प्रकाश दिखाते हैं ।

१२२ मानवधर्म- नेता लोग भूमिपर अच्छी तरह हल चलाकर सब प्रकारका धान्य बो दें, जल तथा अन्न रस पर्याप्त प्रमाणमें मिलें ऐसा करें, ब्रह्मका नाश करनेके लिये तीक्ष्ण शस्त्र के प्रयोग करें और आर्योंको उन्नतिका मार्ग पतानेके लिये विस्तृत प्रकाश बतावें ।

१२२ टिप्पणी-- वृक्ष=वृक्ष, मेढिया, वृक्ष । अक्षुर=शत्रु, तीक्ष्ण
चमकदार शस्त्र ।

[१२३]

१२३ आधर्वणायाश्विना दधीचे अक्षय्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्रदोषतायन् त्वाष्टं यत् दद्यादपि कक्ष्यं वा ॥२१॥

१२३ आधर्वणाया । अश्विना । दधीचे ।

अक्षय्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् ।

सः । नाम् । मधु । प्र । दोषत् । त्वाष्टयन् ।

त्वाष्टम् । यत् । दद्यात् । अपि कक्ष्यम् । वा ॥२२॥

१२३ अन्वयः-- दधी ! अश्विना । आधर्वणाया दधीचे अक्षय्यं शिरः प्रति
ऐरयतं, सः अक्षय्यं वां मधु प्रदोषत् यत् वां अपि कक्ष्यं दद्यात् ॥२१॥

१२४ अर्थ-- हे (दधी) मधु विनाशकर्ता अश्विदेवो ! (आधर्वणाया दधीचे)
अथर्धे पंचोदय दधीची अश्विने क्षिप् (अक्षय्यं शिरः) दोहेका शिर (प्रति
ऐरयतं) मधु दधीचे कन विना था, तब (सः अक्षय्यं) यत् अथि यत्
वार्धका प्रचार करता हुआ (वां मधु प्रदोषत्) तुम दोनोंको हल मधु विना
का बगदेल करहुका, (यत्) और ऐसी ही (वां) तुम दोनोंको (अपि कक्ष्यं
दद्यात्) अक्षय्यको जोड़नेकी दिया, जो कि इन्द्रसे प्राप्त हुई थी वह भी,
अन्वये तुमसे कहवाली ।

१२५ भाष्यार्थ-- अश्विदेवोंने अथर्धे हुकमें छापल दधीची अश्विको दोहे
का शिर कन दिया, तब अक्षय्ये समको, यत् मार्गसे प्रचारके छेदयले, मधु
विनाश करहुका क्षिप् और दूटे अक्षय्यको जोड़ देनेकी दिया भी कही ।

१२६ सातसंख्ये-- सर्वत्र विश्वमें मधुर आनन्द भरा है, इसको पचावत् जान-
मेंकी मधुविद्याको आधर्वण दधीची अश्विदेवताओंको पढाया और समको दूटे अक्ष-
य्यको ठीक तरह जोड़नेकी दिया भी पढाई ।

१२७ टिप्पणी-- अपि कक्ष्यं=कक्षादि प्रदेशको जोड़नेका क्षम । त्वाष्टं
इन्द्रसे प्राप्त, त्वष्टासे प्राप्त । दधीची=देखो ८८, १२३, १४६ ।

[१२८]

१२८ सदा कवी सुमतिना चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रार्थते
मे । अक्षे रयि नास्तथा बृहन्तमपत्यसाचं सुत्यं रशशाम् ॥२३॥

१२४ सदा । कवी इति । सुऽमतिम् । आ । चके । वाम् ।
 विश्वाः । धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे ।
 अस्मे इति । रयिम् । नासत्या । वृहन्तम् ।
 अपत्यसाचम् । श्रुत्यम् । रराणाम् ॥२३॥

१२४ अन्वयः— नासत्या ! कवी अश्विना ! सदा वां सुमतिं आचके, मे विश्वाः धियः प्र अवतं, वृहन्तं अपत्यसाचं श्रुत्यं रयिं अस्मे रराणाम् ॥२३॥

१२४ अर्थ— हे (नासत्या कवी अश्विना) सत्य पालक कवी अश्विदेवो ! (सदा) हमेशा (वां) तुम दोनोंसे (सुमतिं आचके) अच्छी बुद्धिफी प्राप्ति की कामना करता हूँ, (मे) मेरी (विश्वाः धियः) भारी क्रियाओं तथा बुद्धियोंको (प्र अवतं) अच्छी तरह सुरक्षित रखो; (वृहन्तं) वहे भारी (अपत्यसाचं) सम्पत्ति युक्त तथा (श्रुत्यं रयिं) वर्णनीय धनसंपदाको तुम (अस्मे रराणां) हमें दे डालो ।

१२४ भाष्यार्थ— हे सत्यके रक्षक कवी अश्विदेवों ! हमें उत्तम बुद्धि तथा उत्तम कर्म करनेकी शक्ति प्रदान करो, हमें उत्तम संतान और श्रेष्ठ प्रकारका धन मिलना रहे ।

१२४ मानवधर्म— मनुष्यको उत्तम बुद्धि, उत्तम कर्म उत्तम रीतिसे निभाने की शक्ति, उत्तम संतति तथा श्रेष्ठ धन संपदा प्राप्त करनी चाहिये ।

[१२५]

१२५ हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।
 त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुजीवसे ऐरयतं सुदान् ॥२४॥
 १२५ हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा ।

पुत्रम् । नरा । वधिमत्याः । अदत्तम् ।

त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् ।

उत् । जीवसे । ऐरयतम् । सुदान् इति सुदान् ॥२४॥

१२५ अन्वयः— सुदान् ! रराणा ! नरा अधिमा । वधिमत्यै हिरण्यहस्तं पुत्रं अदत्तं; श्यावं त्रिधा विकस्तं ह जीवसे उत् ऐरयतम् ॥ २४ ॥

१२५ अर्थ- (सुदान्) हे अच्छे दानी (रराणा) बहुत उदार (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवो ! (वाञ्छितस्यै हिरण्यहस्तं पुत्रं अदत्तं) धर्मीमतीको-
हाथमें सुवर्ण धारण करनेवाले पुत्रका दान तुम दोनोंने किया, (क्त्वायं त्रिषा
विकस्तं ह) इयाव, जो तीन स्थानोंमें खंडित हो चुका था, उसे (जीवसौ)
जीवित रहनेके लिए (उत्तं ऐरयत्तं) तुम दोनोंने उत्तम रीतिसे ठपकवाया ।

२२५ भावार्थ- अश्विदेव उत्तम दान देनेवाले और उत्तम नेता हैं । उन्होंने
ने गर्भवती न होनेवाली स्त्रीको गर्भधारणक्षम बनाया, पश्चात् उसको उत्तम
पुत्र हुआ और उस पुत्रके हाथमें सुवर्णालंकार धारण करने योग्य संपदा भी
दी । इयाव तीन स्थान पर जखमी होकर पड़ा था उसको ठीक किया और उसे
दीर्घायु भी बना दिया ।

१२५ सामग्र्य- वैद्यक शास्त्र की इतनी उन्नति करनी चाहिये कि जिससे
बन्धा स्त्री को गर्भ धारण करनेमें समर्थ, नपुंसकको वार्जकरण द्वारा पुरुषत्व शक्ति
से युक्त, और उगको सुसंतान प्राप्त करने तथा भित्तिके घायल होने और अघवघों
के दूखनेपर उनको ठीक करनेमें उत्तम सिद्धि प्राप्त हो जाय ।

१२५ टिप्पणी- वाञ्छिमती देखो ८९ । विकस्त = टूटा, घायल ।

[१२६]

१२६ एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरासो विदथ्मा वदेम ॥ २५

१२६ एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि ।

प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्याम् ।

सुवीरासः । विदथ्मा । आ । वदेम ॥ २५ ॥

१२६ अन्वयः- वृषणा अश्विना ! वां एतानि पूर्याणि वीर्याणि आयवः
प्र अवोचन्, युवभ्यां ब्रह्म कृण्वन्तः सुवीरासः विदथ्मा आ वदेम ॥ २५ ॥

१२६ अर्थ- हे (वृषणा अश्विना) बलिष्ठ अश्विदेवो ! (वां एतानि) तुम
दोनोंके ये (पूर्याणि वीर्याणि) पूर्व कालमें किये हुए पराक्रमके कार्य (आयवः
प्र अवोचन्) सब मानव वर्णन करते आये हैं, (युवभ्यां ब्रह्म कृण्वन्तः)
तुम दोनोंके लिए इस स्तोत्र की रचना करते हुए (सुवीरासः) अच्छे वीर
बनकर हम (विदथ्मा आ वदेम) सभागोंमें उसका खूब प्रवचन करेंगे ।

१२६ साधारण- अतिदेव कहलाय हैं । इस हस्ती के छंगम किये से तब उनके पदाङ्गमले कर्म प्राचीन काखले छप मानव वर्णन करते आये हैं । हमने यह स्तोत्र उसकी प्रसन्नताके लिये किया है । इससे हम उत्तम बीर शत्रु, हमें उत्तम पीर संतापें हों और हम युद्धोंमें पराजयी और सन्तानोंमें उत्तम प्रभावी बच्चा बने ।

१२६ तिप्पणी- आचमः = मनुष्य विद्वत् = बृह. सभा ।

[१२७] (क्र० १:१६८:१-११)

१२७ आ वां रथो अश्विना इयेनर्पत्वा सुमुलीकः स्वर्वा वा-
स्वर्वाङ् । यो नर्त्यस्य मनसो जयीषान् त्रिवन्धुरो ह्यणा
वासरंहाः ॥१॥

१२७ आ । वा । रथः । अश्विना । इयेनर्पत्वा ।

सुमुलीकः । स्वर्वान् । वा । अर्वाङ् ।

यः । नर्त्यस्य । मनसः । जयीषान् ।

त्रिवन्धुरः । ह्यणा । वासरंहाः ॥१॥

१२७ धन्यवः- सुवणा शक्तिः । वां यः सुमुलीकः, स्वर्वान्, नर्त्यस्य
अर्वाङ् जयीषान्, वासरंहाः इयेनर्पत्वा त्रिवन्धुरः यः अर्वाङ् आवाह ॥१॥

१२७ अर्थ- हे (ह्यणा अश्विना) दक्षिण अतिदेवो ! (वां यः) तुम दोनों
का जो (सुमुलीकः) बहुत सुख देनेवाला (स्वर्वान्) अपनी शक्ति से सुख
(अर्वाङ् सफलः जयीषान्) सामरिक मनषेजी अतिदेववान् (वासरंहाः)
वाह्य के सुख देनेवाला (इयेनर्पत्वा) यान एकीके समान वेगसे उड़नेवाला
(त्रिवन्धुरः यः) तीव्र शक्तियों में सुदृढतया बसा हुआ यः है, यह (अर्वाङ्
आवाह) हमारे अतिशुद्ध आ वाह ।

१२७ साधारण- यहवान् अतिदेवोंका एक बैठनेके लिए सुख काशक, अपनी
वगावतके कारण सुदृढ, नखे और दागुले नंगे जवान्, एकीके समान आकाश
में उड़नेवाला, तीव्र शक्तियों में बसा हुआ है, यह हमारे समीप आजाय जयीष
उस शत्रु से बैठकर ये हमारे पाद आ लायें ।

१२७ मानवधर्म- कारीगर ऐसे मान जनावें कि जो अन्दर बैठनेके लिए
सुख दें, सुदृढांग हों अर्थात् न टूटनेवाले हों, अतिदेवसे मिलनेवाले हों, हमें

तीन आसन हों, वे पक्षीके समान आकाशमें भी उड़ सकते हों । ऐसे यानोंमें बैठ कर लोग भ्रमण करें ।

११७ टिप्पणी— स्व-ज्ञान=स्व शक्तिसे सुदृढ । इयेन-पत्वा=इयेन पक्षीके समान आकाशमें उड़नेवाला, जो इयेन पक्षियोंकी शक्तिसे उड़ता है, जिसको इयेन पक्षी जेते जाते हैं । त्रिवन्धुरः=तीन स्थानोंमें बंधा, तीन आसनोंसे युक्त, तीन विभागोंमें विभक्त, तीन जगह सजावट किया हुआ ।

[११८]

१२८ त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।
पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥२॥

१२८ त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन ।

त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातम् । अर्वाक् ।

पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः ।

वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥२॥

१२८ अन्वयः— अश्विना ! त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुवृता रथेन अर्वाक् आयातम् । नः गाः पिन्वतं, अर्वतः जिन्वतं अस्मे वीरं वर्धयतम् ॥२॥

१२८ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (त्रिचक्रेण) तीन पहियोंसे युक्त, (त्रिवन्धुरेण तीन बंधनोंसे युक्त, (त्रिवृता सुवृता रथेन) तीन बाजूवाले उत्तम रीतिसे जानेवाले रथपर चढ़कर (अर्वाक् आयातं) हमारे पास आओ । (नः गाः पिन्वतं) हमारी गौएँ दुधारू बनानेकी तथा हमारे (अर्वतः जिन्वतं) घोड़ोंकी गतिमान करो, तथा (अस्मे वीरं वर्धयतं) हमारे लिए वीर संतानकी वृद्धि करो ।

१२८ भावार्थ— हे अश्विदेवो ! अपने तीन पहियोंवाले तीन आसनोंवाले त्रिकोणाकृति उत्तम गतिवाले रथपर चढ़कर हमारे पास आओ, और हमारी गौओंको दुधारू बनानेकी तथा हमारे घोड़ोंको सुशिक्षासे शिक्षित करके उत्तम ढंगसे चलनेवाले बनानेकी आयोजना को बताओ तथा हमें वीर संतान हों ऐसा भी मार्ग हमें बताओ ।

१२८ मानवधर्म— विद्वान् नेता अपने अनुयायियोंके घरपर जायँ, उनको गौओंको विशेष दुधारू बनानेके तथा घोड़ोंको उत्तम शिक्षित करके उत्तम गतिसे चलनेमें समर्थ बनानेके उपाय बतावें, तथा घर के चालू बच्चोंको उत्तम वीर बनाने

की सुशिक्षा दें । (राज प्रबंध द्वारा ही यह सब होना चाहिये ।)

११८ टिप्पणी- पिन्धू=पुष्ट करना, अधिक रस युक्त करना । जिन्धू=गतिमान करना, फुर्तिला बनाना, वेगवान बनाना, गुणोंकी वृद्धि करना ।

[११९]

११९ प्रवर्धामना सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रांसो अश्विना पुराजाः ॥३॥

१२० प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन ।

दत्ता । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा ।

आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराजाः ॥३॥

१२० अन्वयः- दत्ता अश्विना ! सुवृता प्रवत्-यामना रथेन, अद्रेः इमं श्लोकं शृणुतम् । अंग किं पुरा-जाः विप्रांसः वां अवर्तिं प्रति गमिष्ठा आहुः ? ॥३॥

१२० अर्थ- हे (दत्ता) शत्रु विनाशकर्ता अश्विदेवो ! (सुवृता) सुन्दर रथसे बनाये हुए (प्रवत् यामना रथेन) बहुत वेगसे जानेवाले रथसे आकर यहाँ (अद्रेः इमं श्लोकं शृणुतं) सोम कूटनेके पत्थरोंके इस काव्यको तुम दोनों सुनलो, (अंग ! किं) भला ! क्या (पुरा-जाः विप्रांसः) पूर्वकालके ब्राह्मण (वां) तुम दोनोंको (अवर्तिं प्रति) दरिद्रताके मिटानेके लिये (गमिष्ठा आहुः) जानेवाले ही कहते थे न ?

१२० भावार्थ- शत्रुका नाश करनेवाले अश्विदेव अपने सुन्दर रथमें बैठकर यज्ञके स्थान पर जाते हैं और वहाँ सोमरस निकालनेके समयके मन्त्र गान सुनते हैं । ये वही अश्विदेव हैं कि, जिनके विषयमें प्राचीनकालके ज्ञानी बार बार कहते आये हैं कि, ' ये दारिद्र्य और दुःखका नाश करनेके लिये ही भ्रमण करते हैं । '

१२० मानवधर्म- नेता शत्रुओंका नाश करें । शुभ कर्मोंके स्थानोंमें जायें और उभ कर्मोंके करनेवालों की सहायता दें । अनुयायियोंके दारिद्र्य, दुःख, कष्ट, रोग, तथा न्यूनताको दूर करनेका उचित प्रबंध करें ।

१२० टिप्पणी- प्रवत्-यामन्=विशेष गतिसे चलनेवाला । अद्रेः श्लोकः=प्राधाकी स्तुति, सोम कूटनेके पत्थरोंकी प्रशंसा, दुर्गकी प्रशंसा । अवर्तिः=दुःख, कष्ट, रोग, न्यूनता, हानि, दारिद्र्य ।

[१३०]

१३० आ वां इयेनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः
पतङ्गाः । ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या
वहन्ति ॥४॥

१३० आ । वाम् । इयेनासः । अश्विना । वहन्तु ।
रथे । युक्तासः । आशवः । पतङ्गाः ।
ये । अप्तुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः ।
अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४॥

१३० अन्वयः— नासत्या अश्विना । रथे युक्तासः आशवः, पतङ्गाः
इयेनासः वां आवहन्तु; ये गृध्राः न दिव्यासः अप्तुराः प्रयः अभि
वहन्ति ॥ ४ ॥

१३० अर्थ— हे सत्यके पालक अश्विदेवो । (रथे युक्तासः) यानमें जोते
हुए (आशवः) शीघ्रगामी, (इयेनासः पतङ्गाः वां) इयेन पंछी तुम दोनोंको
इधर (आवहन्तु) ले आयँ, (ये) जो (गृध्राः न) गिद्धोंकी नाई
(दिव्यासः) आकाशमें संचार करनेवाले (अप्तुराः) वेगसे जानेहारे पक्षी
(प्रयः अभि) यज्ञ स्थानके प्रति तुम दोनोंको (वहन्ति) उड़ाते हैं
पहुँचाते हैं ।

१३० भावार्थ— अश्विदेवोंके यान को अतिवेगसे जानेवाले इयेन पक्षी
जोते थे । ये त्वरासे जानेवाले, गीधके समान पक्षी इनको यज्ञ स्थानमें
ले आते थे ।

१३० मानवधर्म— यानोंको- आकाशयानोंको अतिवेगसे उड़नेवाले पक्षी
जोते जायँ । इयेन, गीध, गरुड, आदि पक्षी इस कार्यके लिये उपयोगी हैं । (कई
पक्षी षष्ठेमें २५ से लेकर १०० कोसतकके वेगसे उड़ते हैं ।)

१३० टिप्पणी— इस मन्त्रमें कहा है कि 'आशवः इयेनासः पतङ्गाः रथे
युक्तासः वां आवहन्ति' = शीघ्रगामी इयेन पक्षी अश्विदेवोंके रथको चलाते हैं ।
अर्थात् आकाशयान पक्षियोंसे चलाये जाते थे । ये पक्षी प्रति षष्ठे २।३ सौ मीलके
वेगसे भी जाते हैं । उदानवायुसे यह आकाशयान ऊपर जाता था और पक्षियोंसे
चलाया जाता था । (तंत्र ग्रंथ)

[१३१]

१३१ आं वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्चा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुपा अभीके ॥५॥

१३१ आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र ।

जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः ।

वयः । वहन्तु । अरुपाः । अभीके ॥५॥

१३१ अन्वयः— नरा । जुष्टी युवतिः सूर्यस्य दुहिता वां अत्र रथं आति-
ष्ठन्; अश्वाः वपुषः अरुपाः वयः पतङ्गाः अभीके वां परिवहन्तु ॥५॥

१३१ अर्थ— हे (नरा) नेताओ । (जुष्टी युवतिः) आनन्दिता हुई युवती
(सूर्यस्य दुहिता) सूर्यकी कन्या (वां अत्र रथं) तुम दोनोंके इस रथपर
(आतिष्ठत्) चढचुकी, इस रथको जोते (अश्वाः) घोड़े (अरुपाः) लाल
रंगवाले (वपुषः) शरीरके आकारसे (वयः पतङ्गाः) पक्षी जैसे उडनेवाले
थे वे (वां अभीके परिवहन्तु) तुम दोनोंको यज्ञ स्थानके समीप ले आयँ ।

१३१ भावार्थ— आग्निदेव धर्मके नेता हैं, उनपर प्रीति करनेवाली सूर्य
की तरुणी कन्या उनके रथपर चढकर बैठी है । इस रथको जो घोड़े जोते हैं,
वे शरीरके आकारसे पक्षी जैसे आकाशमें उडनेवाले हैं, वे उस रथको इस
यज्ञके समीप ले आवें ।

१३१ मानवधर्म— आकाशयानोंको पक्षी जोते हुए ले चलें और उनसे वे
यान वेगसे चलाये जायँ । नेता उनमें बैठकर जहाँ जाना हो वहाँ जायँ ।

१३१ टिप्पणी— इस मन्त्रमें भी आकाशयानोंको पक्षी जोतनेकी बात कही
है । ' अश्वाः अरुपाः वपुषः वयः पतङ्गाः वां परि वहन्तु । ' = ' घोड़े जो
शरीरके आकारसे लाल पक्षी जैसे दीखते हैं वे तुम्हारे यानको चारों ओर ले
जायँ । यहाँ ' अध ' पद वेगका ही भाव बताता है । अश्वः = अश्रुते अध्वानं
(निरुक्तः) = जो मार्गको खा जाता है अर्थात् जो अतिवेगवान् है ।

[१३२]

१३२ उद्वन्दनमैरतं दुंसनाभिरुद्रेभं दत्ता वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रात् पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥६॥

१३२ उ॒त् । व॒न्द॒नम् । ऐ॒र॒तम् । द॒ं॒स॒नाभिः ।

उ॒त् । रे॒भम् । द॒स्त्रा । वृ॒ष॒णा । श॒ची॒भिः ।

निः । तौ॒ग्यम् । पा॒र॒य॒थः । स॒मु॒द्रा॒त् ।

पु॒न॒रि॒ति । च्य॒वा॒नम् । च॒क्र॒थुः । यु॒वा॒नम् ॥६॥

१३२ अन्वयः— वृषणा दस्त्रा । दंसनाभिः वन्दनं उत् ऐरतं, रेभं शचीभिः उत्, तौग्यं समुद्रात् निः पारयथः, च्यवानं पुनः युवानं चक्रथुः ॥६॥

१३२ अर्थ— हे (वृषणा दस्त्रा) बलिष्ठ तथा शत्रुविनाशकर्ता अग्निदेवो ! (दंसनाभिः) अपने कौशल्य पूर्ण कर्मासे (वन्दनं उत् ऐरतं) वन्दनको तुम दोनोंने ऊपर उठा लिया था, (रेभं शचीभिः उत्) रेभको अपनी शक्तियोंसे तुमने ऊपर उठा लिया था; (तौग्यं) तुमके पुत्रको (समुद्रात् निः पारयथः) समुद्रमेंसे ठीक प्रकारसे पार किया था, तथा (च्यवानं पुनः) च्यवानको फिरसे (युवानं चक्रथुः) युवा बना डाला था ।

१३२ भावार्थ— अग्निदेव बलिष्ठ हैं और शत्रुका नाश करनेवाले हैं । उन्होंने अपने अद्भुत सामर्थ्यसे वन्दनको तथा रेभ को कुवेसे निकाला, तुम के पुत्र भुज्युको समुद्रमेंसे उठाकर घर पहुंचाया था और वृद्ध च्यवानको पुनः तरुण बनाया था ।

१३२ मानवधर्म— कुवेमें पड़ेको ऊपर निकालो, समुद्रमें डूबनेवालेको बाहर निकालकर घर पहुंचाओ, और वृद्धको औषधि प्रयोगसे तरुण बनाओ ।

१३२ टिप्पणी— देखो ' वन्दनः ' ५६, ८७ इ० । ' रेभः ' ५६, १००, १०५ इ० । ' तौग्यः भुज्यु ' ५७, ७१, ७९-८१ इ० । ' च्यवान ' ८६, ११४ इ० ।

[१३३]

१३३ यु॒व॒म॒त्र॒येऽव॒नी॒ताय॑ त॒प्त॒मूर्ज॑मो॒मान॑म॒श्वि॒नाव॑ध॒त्तम् ।

यु॒वं क॑ष्वा॒यापि॑रि॒प्ताय॑ च॒क्षुः प्र॒त्य॒ध॒त्तं सु॒ष्टु॒तिं जु॒जु॒पा॒णा ॥७॥

१३३ यु॒वम् । अ॒त्र॒ये । अ॒व॒नी॒ताय॑ । त॒प्तम् ।

ऊ॒र्ज॑म् । ओ॒मान॑म् । अ॒श्वि॒नौ । अ॒ध॒त्तम् ।

यु॒वम् । क॑ष्वा॒य । अ॒पि॑रि॒प्ताय॑ । च॒क्षुः ।

प्र॒ति । अ॒ध॒त्तम् । सु॒स्तु॒तिम् । जु॒जु॒पा॒णा ॥७॥

१३३ अन्वयः- अश्विनौ ! अचनीताय अग्रये युवं तसं ओमानं ऊर्जं अध-
त्तम्; सुष्टुतिं जुजुपाणा युवं कण्वाय अपिरिसाय चक्षुः प्रति अधत्तम् ॥७॥

१३३ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (अचनीताय अग्रये) कारावासमें नीचे रख
दिये अत्रिके लिए (युवं तसं) तुम दोनोंने गर्भ कारागृहको शान्त किया और
उसको (ओमानं ऊर्जं अधत्तं) सुखदायक बलवर्धक भन्न दिया (सुष्टुतिं जुजु-
पाणा) अच्छी स्तुतिको आदरपूर्वक ग्रहण करते हुए (युवं) तुम दोनोंने
(कण्वाय अपिरिसाय) कण्वके लिए जो देखनेमें असमर्थ हो गया था उस
की (चक्षुः प्रति अधत्तं) आँखोंके लिए प्रकाश बताया ।

१३३ भावार्थ- अश्विदेवोंने कारागृहके तलघरमें रखे अत्रि कपिको सुख
देनेके लिए जलसे आगको शान्त किया, और उसको पुष्टिकारक तथा शक्ति
वर्धक भन्न दिया, इसी तरह अन्धेरेमें रखे कण्वकी आँखोंको मार्ग बतानेके
लिये उन्होंने प्रकाश दिखाया । इस कारण अश्विदेवोंकी सब प्रकारसे
प्रशंसा होती है ।

१३३ मानवधर्म — जनताके हित करनेके लिये जो लोग कारावासादि कष्ट
भोगते हैं उनको सुख देनेका यत्न करना चाहिये । अन्धेरेमें पड़े हुएों को प्रकाश
दिखाकर योग्य मार्ग बताना चाहिये ।

१३३ टिप्पणी- देखो ' अत्रिः ' ५८, ६७, ८४, १०४ इ० । ' कण्वः ' ४३,
५६, १०९ इ० । ओमन्=सुखदायक, संरक्षक । अपिरिस=चारों ओरसे लिप्त
किये, बन्द किये, जिस तरह आँखोंपर कपड़ा बांधकर आँखें बन्द करते हैं, उसी
तरह आँख बन्द किया हुआ ।

[१३४]

१३४ युवं धेनुं शयवे नाधितायार्पिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमृश्वतं वर्तिकामहंसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अध-
त्तम् ॥८॥

१३४ युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय ।

अर्पिन्वतम् । अश्विना । पूर्याय ।

अमृश्वतम् । वर्तिकाम् । अहंसः । निः ।

प्रति । जङ्घाम् । विश्पलायाः । अधत्तम् ॥८॥

१३४ अन्वयः— अग्निना । युवं पूर्याय नाधिताय शयवे धेनुं अपिन्वतम् ;
वर्तिकां अंहसः निः अमुञ्चतं, विश्पलायां जङ्घां प्रति अधत्तम् ॥८॥

१३४ अर्थ— हे अग्निदेवो ! (युवं) तुम दोनोंने (पूर्याय नाधिताय शयवे)
पूर्व समयमें याचना करनेवाले शयुके लिए (धेनुं अपिन्वतं) गायको पुष्ट
कर दिया; (वर्तिकां अंहसः) बटेर को कण्ठसे (निः अमुञ्चतं) पूर्णतया
छुड़ाया और (विश्पलायां जङ्घां प्रति अधत्तं) विश्पलाको टाँग ठीक प्रकारसे
बिठला दी ।

१३४ भावार्थ— अग्निदेवोंने प्रार्थना करनेवाले शयुके लिये गौको दुधारू
बना दिया, बटेरको भेड़ियेके मुखसे छुड़ाया और विश्पलाकी [दूटी टांगके
स्थान पर लोहे की] टांग लगा दी ।

१३४ मानवधर्म— गौको दुधारू बनाओ, पशुपक्षियोंको सुरक्षित रखो, दूटे
टांगके स्थानपर बनावटी लोहेकी टांग लगा दो ।

१३४ टिप्पणी— देखो ' शयु ' ६७, ९८, १२१ इ० । ' वर्तिका ' ५९, ९०,
११७ इ० । ' विश्पला ' ६१, ९१, ११२ इ० ।

[१३५]

१३५ युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमग्निनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वील्वज्जम् ॥९॥

१३५ युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रजूतम् ।

अहिहनम् । अग्निना । अदत्तम् । अश्वम् ।

जोहूत्रम् । अर्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ।

सहस्रसाम् । वृषणम् । वील्वज्जम् ॥९॥

१३५ अन्वयः— अग्निना ! युवं अहिहनं, श्वेतं, इन्द्रजूतं, वील्वज्जं, उग्रं, अर्यः
अभिभूतिं जोहूत्रं, सहस्रसां वृषणं अश्वं पेदवे अदत्तम् ॥९॥

१३५ अर्थ— हे अग्निदेवो ! (युवं) तुम दोनोंने (अहिहनं) अहिका
नाश करनेहारे; (श्वेतं इन्द्रजूतं) सफेद रंगवाले, इन्द्रके द्वारा प्रेरित, (वील्व
अंग उग्रं) दृढ़ एवं बलिष्ठ अंगवाले, (अर्यः अभिभूतिं) शत्रुके पराभवकर्ता
(जोहूत्रं) बार बार संग्राममें बुलाने योग्य (सहस्रसां) हजार प्रकारका
दान देनेवाले (वृषणं अश्वं) बलवान घोड़ेको (पेदवे अदत्तं) पेदुके लिये
दिया था ।

१३५ भावार्थ— अश्विदेवोंने पेदुके लिए एक सफेद घोड़ा दिया था, जो शत्रुका वध करता था, इन्द्रने उसको सिखाया था, बड़ा सुदृढ़ अंगवाला था, देखनेमें उग्र था, शत्रुका पराभव करता था, युद्धमें बड़ा उपयोगी था और सहस्रों प्रकारके धन जीतता था ।

१३५ मानवधर्म- घोड़ेको उत्तम रीतिसे सिखाकर तैयार करना चाहिये जिससे वह युद्धमें बड़ा उपयोगी सिद्ध हो सके । (उक्त मन्त्रमें कहे गुण उसमें रहें ऐसी उसे शिक्षा देनी चाहिये ।)

१३५ टिप्पणी- अहिःहनः=शत्रुका वध करनेवाला, अरिः-अर्यः=शत्रुका । देखो ' पेदुः ' ८२, ११०, १४७ इ० ।

[१३६]

१३६ ता वां नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।
आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥ १०

१३६ ता । वां । नरा । सु । अवसे । सुजाता ।
हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः ।

जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

१३६ अन्वयः— नरा अश्विना ! सुजाता ता वां नाधमानाः सु-अवसे हवामहे; गिरः जुषाणा वसुमता रथेन नः उप सुविताय आयातम् ॥ १० ॥

१३६ अर्थ— हे (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवो ! (सुजाता ता वां) अच्छे कुलमें उत्पन्न विख्यात तुम दोनोंकी (नाधमानाः) सहायतार्थ प्रार्थना करते हुए हम (सु-अवसे हवामहे) अच्छी रक्षाके लिये तुम्हें बुलाते हैं, (गिरः जुषाणा) हमारे भापणोंको आदर पूर्वक सुनते हुए तुम दोनों (वसुमता रथेन) धन दौलत रखे हुए अपने रथपरसे (नः) हमारे समीप हमारी (सुविताय उप आयातम्) भलाईके लिए आओ ।

१३६ भावार्थ— अश्विदेव उत्तम कुलमें उत्पन्न हुए हैं । वे हमारी सहायता करें, इसलिये हम उनकी प्रार्थना करते हैं, हमारा भाषण सुनते ही वे अपने रथमें उत्तम धन रखकर हमारे पास आ जायें, और हमारी सहायता तथा सुरक्षा करें ।

१३६ मानवधर्म— कुलकी पवित्रता रखा। दिव्य वरिोंकी प्रशंसा करो और उनकी सहायता प्राप्त करो। नेता लोग अपने पास बहुत धन लेकर आजायें और वे अपने अनुयायियोंकी सब प्रकारसे सहायता करें।

१३६ टिप्पणी— सुजात=उत्तम कुलमें उत्पन्न, कुलीन। नाधमान=प्रार्थना वा याचना करनेवाला। स्ववस्= सु-अवस्= उत्तम सुरक्षा। सुवित=उत्तम प्राप्तव्य, धन, सुख, कल्याण।

[१३७]

१३७ आ इयेनस्य जवसा नूतनेना—स्मे यातं नासत्या सजोषाः॥
हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ॥११

१३७ आ । इयेनस्य । जवसा । नूतनेन ।

अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सजोषाः ।

हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातहव्यः ।

शश्वत्तमायाः । उपसः । विउष्टौ ॥११॥

१३७ अन्वयः— नासत्या ! सजोषाः इयेनस्य नूतनेन जवसा अस्मे आयातं अश्विना ! शश्वत्तमाया उपसः व्युष्टौ रातहव्यः वां हवे हि ॥११॥

१३७ अर्थ— हे (नासत्या) सत्यके पालक देवो ! (सजोषाः) एक साथ कार्य करनेवाले तुम दोनों (इयेनस्य नूतनेन जवसा) इयेन पंछीके नये वेग से (अस्मे आयातं) हमारे पास आओ, हे अश्विदेवो ! (शश्वत्तमायाः उपसः व्युष्टौ) शाश्वत रहनेवाली उपाके प्रादुर्भाव हो चुकनेपर (रातहव्यः) हविभाग को देकर मैं (वां हवे हि) तुम दोनोंको बुला रहा हूँ।

१३७ भावार्थ— हे सत्यके पालनकर्ता अश्विदेवो ! तुम दोनों एक विचारसे अपने इयेन पक्षी को अधिक वेगसे दौड़ाते हुए मेरे पास आओ। बहुत देरतक टिकनेवाली उपाका उदय होते ही मैं हवि तैयार करके तुम दोनोंको बुला रहा हूँ। (तुम आओ और हवि ले लो।)

१३७ मानवधर्म— यानोंको जोते इयेन पक्षियोंको नेगसे चलाया जावे। उपः कालमें उठकर अन्नदि आदरातिथ्य की वस्तुओंकी सिद्धता करके नेताओंके आगमनकी प्रतीक्षा अनुयायी करें।

१३७ टिप्पणी— शश्वत्तमा उपा=चिरकाल, बहुत ही दिन, टिकनेवाली उपा। उत्तरीय ध्रुव के पास उपा एक मास रहती है इस लिये वह शाश्वत उपा अश्विनौ १६

कहलाती है । ' इयेनस्य नूतनेन जवसा आयातं ' = इयेन पक्षीके नवीन अर्थात् अधिकवेगसे आओ । अश्विदेवोंके वानोंको इयेन पक्षी जोते जाते थे । देखे १२७, १३०, १३१, १३७ ।

[१३८] (क्र० १।११९।१-१०) जगती ।

१३८ आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।
सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥१॥

१३८ आ । वाम् । रथम् । पुरुमायम् । मनःऽजुवम् ।

जीरऽअश्वम् । यज्ञियम् । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतद्वसुम् ।

श्रुष्टीऽवानम् । वरिवःऽधाम् । अभि । प्रयः ॥१॥

१३८ अन्वयः- वां पुरुमायं, मनोजुवं, यज्ञियं, जीराश्वं, सहस्रकेतुं, वरिवोधां, शतद्वसुं, श्रुष्टीवानं रथं प्रयः अभि जीवसे आ हुवे ॥१॥

१३८ अर्थ- (वां) तुम दोनोंके (पुरुमायं मनोजुवं) अनेक कुशल कारीगरीसे पूर्ण, मनके तुल्य वेगवान, (यज्ञियं जीराश्वं) पूजनीय तथा वेगवान घोड़ोंसे युक्त, (सहस्र-केतुं) अनेक झंड़ेवाले (वरिवोधां) धनका धारण करनेवाले (शतद्वसुं) सौ ढंगके धन रखनेवाले, (श्रुष्टीवानं रथं) शीघ्र गतिसे युक्त रथको (प्रयः अभि) हविष्यास्रके प्रति (जीवसे आहुवे) जीवनको दीर्घ बनानेके लिए मैं बुलाता हूँ ।

१३८ भावार्थ- अश्विदेवोंके कौशल्य युक्त विविध कर्मोंसे निर्माण हुए, वेगवान, पवित्र, चपल घोड़ोंसे युक्त, अनेक ध्वजवाले, सुख देनेवाले, धनका धारण करनेवाले शीघ्रगामी रथको मेरे यज्ञके प्रति मैं बुलाता हूँ । वे यहाँ आयें और हमें दीर्घआयु दे दें ।

१३८ मानवधर्म- मनुष्य पूर्व उक्त गुणोंसे युक्त रथ निर्माण करें । दीर्घ आयु बनानेके उपाय अपनायें ।

१३८ टिप्पणी- पुरु-मायः=अनेक कुशलताओंसे निर्माणकी आयोजनासे युक्त । सहस्र-केतुः=अनेक ध्वज जिसपर लहरा रहे हैं । वरिवः-धा=सुख साधनोंसे युक्त । शतद्वसु=अनेक धन संपदावाला, सुखदायी । श्रुष्टीवान=गतिमान, बैठनेवालोंको आराम देनेवाला ।

[१३९]

१३९ ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयन्ते
आ दिशः । स्वदामि घर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी
रथमश्विनारुहत् ॥२॥

१३९ ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि ।
अधायि । शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः ।
स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति । उतयः ।
आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥२॥

१३९ अन्वयः— अश्विना ! अस्य प्रयामनि धीतिः ऊर्ध्वा शस्मन् अधायि, दिशः
आ समयन्त, घर्मं स्वदामि, उतयः प्रतियन्ति, वां रथं ऊर्जानी आरुहत् ॥२॥

१३९ अर्थ— हे आश्विदेवो ! (अस्य प्रयामनि) इस रथके आगे बढनेपर
(धीतिः ऊर्ध्वा शस्मन् अधायि) हमारी बुद्धि स्तुति कार्यके उच्चपक्षपर
अभिष्टित हो चुकी है, स्तुति करने लगी है (दिशः आ समयन्त) चारों
दिशाओंके लोग इकट्ठे होते हैं, (घर्मं स्वदामि) घृत आदि हविको स्वादु
बना देता हूँ, (उतयः प्रतियन्ति) रक्षाकी आयोजनाएँ फैल रही हैं, (वां
रथं) तुम दोनोंके रथपर (ऊर्जानी आरुहत्) सूर्यकी तेजस्वी कन्या
चढकर बैठी है ।

१३९ भावार्थ— प्रभात होते ही हमारी बुद्धि आश्विदेवोंकी प्रशंसा करने
लगी है, सब दिशाओंके लोग इसमें शामिल हुए हैं । अब मैं घृतादि पदार्थ
स्वादु बनाकर यज्ञके लिए तैयार रखता हूँ । यज्ञसे होनेवाली सब प्रकारकी
संरक्षण शक्तियाँ चारों ओर अपना प्रभाव दिखा रही हैं । आश्विदेवोंके रथपर
सूर्य की पुत्री चढकर बैठी है ।

१३९ मानवधर्म— प्रभात समयमें सब लोग तैयार रहें । चारों ओरके लोग
भी आकर शामिल हों । घृतादि पदार्थ तैयार किये जायँ । सब लोग शुभ कर्ममें
वृत्तचित्त हों । हर एक सबकी सुरक्षा करनेके लिये कटिबद्ध हो । सब सुरक्षित रहें ।

१३९ टिप्पणी— शस्मन्=प्रशंसाके कार्यमें मन लगाना । ऊर्जानी=बल
देनेवाली प्रभा ।

[१४०]

१४० सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत् शुभे मखा अमिता
जायवो रणे । युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः
सूरिमा वरम् ॥३॥

१४० सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत् ।
शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।
युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः ।
यत् । अश्विना । वहथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥३॥

१४० अन्वयः— अश्विना। यत् शुभे रणे अमिताः जायवः मखाः मिथः पस्पृ-
धानासः सं अगमत्; युवोः रथः अहं प्रवणे चेकिते यत् वरं सूरिं आवहथः॥३॥

१४० अर्थ— हे अश्विदेवो ! (यत् शुभे रणे) जब लोककल्याण के लिए
किये जानेवाले युद्धमें (अमिताः जायवः) असंख्य जयिष्णु (मखाः) महनीय
वीरको (मिथः पस्पृधानासः) परस्पर स्पर्धा करते हुए (सं अगमत्) इकट्ठे
हो जाते हैं, तब (युवोः रथः अहं) तुम दोनोंका रथभी (प्रवणे चेकिते)
निम्नभागसे उतरता हुआ दीखता है, (यत्) जिसमें तुम (वरं सूरिं आव-
हथः) अष्ट धन ज्ञानीके पास ले आते हो ।

१४० भावार्थ— जनताका हित करनेके लिये आवश्यक हुए युद्धमें जब
अनेक जयिष्णु वीर परस्पर स्पर्धा करते हुए इकट्ठे हो जाते हैं और लड़ने लगते
हैं, तब अश्विदेवोंका रथ शनैः शनैः नीचे आता हुआ दीखता है । इस रथमें
वे विद्वान् याजकोंको देनेके लिये उत्तम प्रकारके धन अपने साथ ले आते हैं ।

१४० मानवधर्म— जनताका हित करनेके लिये आवश्यक हुए युद्धमें अनेक
जयिष्णु वीर शामिल हों और धर्मयुद्ध करें । इस युद्धके युद्धमान वीरोंकी सहायता
करनेके लिये [स्वयंसेवक] रथसे आजायँ और वे आवश्यक सहायता पहुँचा दें ।

१४० टिप्पणी— जायुः=विजयकी इच्छावाले । प्रवण=ढलती जगह ।
सूरिः=विद्वान्, ज्ञानी ।

[१४१]

१४१ युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य
आ । यासिष्टं वर्तिवृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति
वामवः ॥४॥

१४१ युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विऽभिः । गतम् ।
 स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहन्ता । पितृऽभ्यः । आ ।
 यासिष्टम् । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यम् ।
 दिवःऽदासाय । महि । चेति । वाम् । अवः ॥४॥

१४१ अन्वयः— वृषणा । युवं स्वयुक्तिभिः विभिः भुरमाणं गतं भुज्युं पितृभ्यः निवहन्ता विजेन्यं वर्तिः आयासिष्टं वां अवः दिवोदासाय महि चेति ॥४॥

१४१ अर्थ— हे (वृषणा) बलवान् अश्विदेवो ! (युवं) तुमदोनो (स्वयुक्तिभिः) अपनी निजी युक्तियोंसे (विभिः) पक्षीसदृश उड़नेवाले यानोंसे (भुरमाणं गतं) भ्रान्तिकी अवस्थाको पहुँचे भुज्युं तुमके पुत्र भुज्युको (पितृभ्यः निवहन्ता) मातापिताओंके निकट पहुँचाते समय (विजेन्यं वर्तिः आयासिष्टं) सुदूरवर्ती स्थानमें विद्यमान उसके घर तक तुमदोनो चलेगये थे, (वां अवः) तुम दोनोंका वह संरक्षण (दिवोदासाय महि चेति) दिवोदासके लिये भी बड़ाही महत्त्व पूर्ण हो चुका था ।

१४१ भावार्थ— अश्विदेवोंने अपनी निजी विलक्षण आयोजनाओंसे परिपूर्ण पक्षी जैसे उड़नेवाले अपने यानों में, जीवितके विषयमें संदेहकी अवस्थामें पहुँचे तुमपुत्र भुज्युको बिठलाकर उसके मातापिताके अतिदूरवर्ती घरको पहुँचा दिया, इसी तरह दिवोदास राजाको जो सहायता दी वह सारी उनके बड़े ही महनीय कार्योंमें गिनने योग्य है ।

१४१ मानवधर्म— समुद्रमें डूबते हुएको ऊपर उठाओ, उसको आकाशयानमें बिठलाओ और उसके घर पहुँचा दो ।

१४१ टिप्पणी— देखो ' भुज्यु ' ५७, ७१, ७९-८१ इ० । भुरमाण=भ्रममें पड़े, संशयित ।

[१४२]

१४२ युधौराश्विना वर्षुपे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्यम् ।
 आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुपी योषावृणीत जेन्या युवां
 पती ॥५॥

१४२ युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् ।

रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्वम् ।

आ । वाम् । पतिस्त्वम् । सख्याय । जग्मुषी ।

योपा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥५॥

१४२ अन्वयः— अश्विना । युवोः वपुषे युवायुजं रथं, अस्य शर्ध्वं वाणी येमतुः सख्याय जग्मुषी जेन्या योपा वां पतिस्त्वं आ; युवां पती अवृणीत ॥५॥

१४२ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (युवोः वपुषे) तुम दोनोंकी शोभा बढ़ानेके लिए (युवा युजं रथं) तुम दोनोंके द्वारा जोते हुए रथको तथा, (अस्य शर्ध्वं) इसके बलको तुम्हारी (वाणी येमतुः) वाणी नियंत्रित करचुकी (सख्याय जग्मुषी) मित्रताकी इच्छा करनेवाली (जेन्या योपा) विजयसे प्राप्त करनेयोग्य स्त्री (वां पतिस्त्वं आ) तुम दोनोंसे पतिस्त्वकी कामना करने वाली (युवां पती अवृणीत) तुम दोनोंको पतिके रूपमें स्वीकार कर चुकी ।

१४२ भावार्थ— अश्विदेवोंने स्वयं अपना रथ जोता था, उस पर उनके चढकर बैठनेसे वे बड़े सुशोभित दीखने लगे, केवल शब्दोंके इशारेसे ही वे रथको चलाने लगे । [पहुँचनेके स्थान पर सब देवोंसे पहिले वे पहुँचे ।] इसलिये सूर्य की पुत्रीने [स्वयंवरमें] उनको पति रूपसे स्वीकार किया । (पश्चात् वह सूर्य पुत्री उनके रथ पर चढकर बैठ गयी ।)

१४२ मानवधर्म— वीर अपने रथको स्वयं जोतें, उसपर चढकर बैठ जायँ, घोड़े ऐसे शिक्षित करें कि केवल इशारेके शब्दोंसे ही वे चलने लगें । स्वयंवर की शर्तें पूर्ण करके स्त्रीको पत्नीरूपसे प्राप्त करें और इसकी बरात घरमें ले आवे ।

[१४३]

१४३ युवं रेभं परिपूतेरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥६॥

१४३ युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुष्यथः ।

हिमेन । घर्मम् । परिऽतप्तम् । अत्रये ।

युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गर्वि ।

प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥६॥

१४३ अन्वयः— युवं परिपूतेः रेभं उरुष्यथः, अग्नये परितस्तं घर्मं हिमेन; शयोः गवि युवं अवसं पिप्पथुः, दीर्घेण आयुषा वन्दनः तारि ॥६॥

१४३ अर्थ— (युवं) तुम दोनोंने (परिपूतेः) संकटसे (रेभं उरुष्यथः) रेभको बचाया, (अग्नये) अत्रिके लिए (परितस्तं घर्मं) अत्यन्त गर्म स्थान को (हिमेन) बर्फसे ठंडा बनाया, (शयोः गवि) शयुकी गौमें (युवं अवसं पिप्पथुः) तुम दोनोंने संरक्षणोपयोगी दूध पर्याप्त मात्रामें बढाया और (दीर्घेण आयुषा) दीर्घ जीवन देकर (वन्दनः तारि) वन्दनका तुमने तारण किया ।

१४३ भावार्थ— अग्निदेवोंने रेभको संकटसे बचाया, अत्रिके कारावासकी गर्मीको हिम वृष्टीसे शान्त किया, शयुके लिये उसकी गौको दुधारू बना दिया और वन्दनको दीर्घायु किया ।

१४३ मानवधर्म— संकटमें पड़े हुएोंकी सहायता करो, गौको दुधारू बनाओ, दीर्घ आयुवाले बने ।

१४३ टिप्पणी— देखो ' रेभ ' ५६, १००, १०५ इ० । ' अत्रिः ' ५८, ६७, १०४ इ० । ' शयु ' ६७, ९८, १२१ इ० । ' वन्दन ' ५६, ८७, १०६ इ० ।

[१४४]

१४४ युवं वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया रथं न दत्ता करुणा समि-
न्वथः । क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते
दंसना भुवत् ॥७॥

१४४ युवम् । वन्दनम् । निःऽऋतम् । जरण्यया ।
रथम् । न । दत्ता । करुणा । सम् । इन्वथः ।
क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया ।
प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥७॥

१४४ अन्वयः— दत्ता करुणा ! जरण्यया निर्ऋतं वन्दनं युवं रथं न समिन्वथः, विपन्यया विप्रं क्षेत्रात् आ जनथः, वां दंसना अत्र विधते प्र भुवत् ॥७॥

१४४ अर्थ— हे (दत्ता करुणा) शत्रुविनाशकर्ता एवं कार्य कुशल अग्नि देवो ! (जरण्यया निर्ऋतं वन्दनं) बुढापेसे पूर्णतया प्रस्त वन्दनको (युवं)

तुम दोनोंने (रथं न, समिन्वयः) पुराना रथ दुरुस्त करके नयासा बना देते हैं, उस तरह, तरुण बना दिया । (विपन्थया) स्तुतिसे प्रसन्न होकर (विप्रं क्षेत्रात् भा जनयः) ज्ञानीको क्षेत्रसे उत्पन्न किया, अतः (वां दंस्ना) तुम दोनोंके ये कार्य (अत्र विधत्ते) यहांके कार्यकर्ताके लिए (प्रभुवत्) बड़े प्रभावशाली बने हैं ।

१४४ भावार्थ-- शत्रुका नाश करनेवाले अग्निदेवोंने, जिस तरह बड़ई पुराना रथ दुरुस्त करके नया सा बना देता है, उस तरह अत्यंत जीर्ण वन्दनको तरुण बनाया, स्तुतिसे प्रसन्न होकर उस विप्रको, भूमिसे वृक्ष नया उगता है वैसा, तरुण सा बना दिया । ये उनके कार्य यहांके कार्यकर्ताओंको बड़े प्रभावशाली प्रतीत हुए हैं ।

१४४ मानवधर्म-- वृद्धोंको तरुण बनाओ और नवजीवन प्राप्त करो । [आयुर्वेद की यह सिद्धि प्राप्त करो ।]

१४४ टिप्पणी-- देखो ' वन्दन ' ५६ ८७, १०६ इ. ।

[१४५]

१४५ अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवा-
धितम् । सर्व्वतीरित ऊतीर्युवोर्ह चित्रा अभीके अभवन्नभि-
ष्टयः ॥८॥

१४५ अगच्छतम् । कृपमाणम् । परावति ।
पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निवाधितम् ।
सर्व्वतीरितः । हुतः । ऊतीरितः । युवोः । अह ।
चित्राः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥८॥

१४५ अन्वयः-- स्वस्य पितुः त्यजसा नि वाधितं कृपमाणं परावति अगच्छ-
तं; युवोः अह ऊतीरितः हुतः सर्व्वतीरितः, अभीके चित्राः अभिष्टयः अभवन् ॥८॥

१४५ अर्थ-- (स्वस्य पितुः त्यजसा) अपने ही तुम नामक पिताके त्याग देनेसे (नि वाधितं) पीड़ित हुए अतः (कृपमाणं) प्रार्थना करनेवाले भुज्यु के समीप (परावति अगच्छतं) दूरवर्ती देशमें भी तुम दोनों चलेगये थे (युवोः अह) तुम दोनोंकी ही ये (ऊतीरितः) संरक्षण योजनाएँ (हुतः सर्व्वतीरितः) इस तरह तेजसे युक्त और (अभीके) तुरन्त (चित्राः अभिष्टयः अभवन्) अद्भुत अभिलषणीय हो चुकी हैं ।

१४५ भावार्थ- [तुम नरेशने] अपने पुत्र [भुञ्ज्यु] को [समुद्रमें] नौकाओंमें बिठलाकर दूर देशमें] भेज दिया था । वहां उसको कष्ट होने लगे, तब उसने प्रार्थना की, (उसे सुनकर दोनों अश्विदेव) वहां गये (और उस को बचाया ।) ऐसी तुम्हारी संरक्षणकी आयोजनाएँ बड़ी अद्भुत तेजस्वी और सबकेलिए वाञ्छनीय हैं ।

१४५ मानवधर्म- ह्रस्वते हुआँको बचाओ ।

१४५ टिप्पणी- देखो ' तुम और भुञ्ज्यु ' ५७, ७१, ७९-८१ इ.

[१४६]

१४६ उ॒त॒ स्या॒ वां॑ मधु॑मन्मक्षि॑कारप॒न्मदे॑ सोम॑स्यौशि॒जो हु॑व॒न्यति॑ । यु॒वं द॑धी॒चो मन॑ आ वि॒वास॒थो ऽथा॑ शि॒रः प्र॑ति॒ वाम॑-
श्च्यै॑ वदत् ॥९॥

१४६ उ॒त । स्या॒ । वा॒म् । मधु॑ऽमत् । मक्षि॑का । अ॒र॒पत् ।
मदे॑ । सोम॑स्य । औशि॒जः । हु॒व॒न्यति॑ ।
यु॒वम् । द॒धी॒चः । मनः॑ । आ । वि॒वास॒थः ।
अर्थ॑ । शि॒रः । प्र॑ति । वा॒म् । अश्च्यै॑म् । वदत् ॥९॥

१४६ अन्वयः- स्या मक्षिका वां मधुमत् अरपत्, उत सोमस्य मदे औशिजः हुवन्यति, दधीचः मनः युवं आ विवासथः, अथ अश्च्यै शिरः वां प्रति अवदत् ॥९॥

१४६ अर्थ- जिस तरह (स्या मक्षिका) वह मधुमक्खी (वां मधुमत् अरपत्) तुम दोनोंके लिए मधुरस्वरसे कूजन करने लगी; (उत) उस तरह (सोमस्य मदे) सोमके आनन्दमें (औशिजः हुवन्यति) उशिकका पुत्र कक्षीवान तुम्हें बुलाता है, (दधीचः मनः) दध्यङ्का मन (युवं आ विवासथः) तुम दोनों सेवासे अपनी ओर आकर्षित कर लेते हो (अथ) पश्चात् ही (अश्च्यै शिरः वां प्रति अवदत्) घोडेका बचाया हुआ सर तुम दोनोंसे उपदेश कर चुका ।

१४६ भावार्थ- मधुमक्षिका जैसी मीठे स्वरसे गुंजन करती है, उस तरह, सोमपानके आनन्दमें उशिकका पुत्र कक्षीवान मधुर स्वरसे तुम्हें अपनी सुरक्षा के लिये बुलाता है । दधीची ऋषिका मन तुमने अपनी सेवासे अपनी अश्विनौ दे० १७

और आकर्षित किया था, पश्चात् तुमने उसको घोड़ेका सिर लगाया और उस के बाद उन्होंने तुम्हें मधु विद्या का उपदेश किया ।

१४६ मानवधर्म- मधुर स्वरमें भाषण करो, सेवा करके गुरुको प्रसन्न करो और उससे गुप्त विद्याको प्राप्त करो ।

१४६ टिप्पणी- दधीची, दध्यङ् देखो ८८, १२३, १४६ 'मक्षिका' ७२, १४६ । मधुविद्या वृ० उ० २।५।

[१४७]

१४७ युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।
शयैरभिद्युं पृतनासु दुस्तरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥१०॥

१४७ युवम् । पेदवे । पुरुऽवारम् । अश्विना ।
स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् । दुवस्यथः ।
शयैः । अभिऽद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् ।
चर्कृत्यम् । इन्द्रम् इव । चर्षणिऽसहम् ॥१०॥

१४७ अन्वयः- अश्विना! युवं पुरुवारं, अभिद्युं स्पृधां तरुतारं, शयैः पृतनासु दुस्तरं, इन्द्रं इव चर्षणीसहं, चर्कृत्यं श्वेतं पेदवे दुवस्यथः ॥१०॥

१४७ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनों (पुरुवारं अभिद्युं) बहुतों द्वारा स्वीकार करने योग्य, दीप्तिमान, (स्पृधां तरुतारं) स्पर्धा करनेवालोंको पार के चलनेवाले, (शयैः पृतनासु दुस्तरं) योद्धाओंसे लड़ाइयोंमें अजेय, (इन्द्रं इव चर्षणीसहं) इन्द्रके समान शत्रुओंके पराभवकर्ता, (चर्कृत्यं श्वेतं) अत्यंत कार्यशील और सफेद रंगवाले घोड़ेको (पेदवे दुवस्यथः) पेदु नरेशके लिए समर्पित करते हो ।

१४७ भावार्थ- अश्विदेवोंने प्रशंसनीय, तेजस्वी, युद्धमें विजयी, शत्रु वीरोंसे अजिंक्य, इन्द्र जैसा युद्धोंमें शत्रुका पराभव करनेवाला, चपल श्वेत घोड़ा पेदु नरेश को दिया था ।

१४७ मानवधर्म- घोड़ेको ऐसा शिक्षित करना चाहिये कि जो सुशिक्षा प्राप्त करके पूर्वोक्त गुणोंसे युक्त बने ।

१४७ टिप्पणी- देखो 'पेदु' ८२, ११०, १३५ इ० ।

[१४८] (क्र० १।१२०।१-१२)

(१२ दुःस्वप्ननाशनम्) । १ गायत्री, २ ककुप्, ३ का-विराट्,
४ नष्टरूपी, ५ तनुशिरा, ६ उष्णिक्, ७ विष्टार-बृहती,
८ कृतिः, ९ विराट्, १०-१२ गायत्री ।

१४८ का राधद्वोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः ।

कथा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

१४८ का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् ।

कः । वाम् । जोषे । उभयोः ।

कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥१॥

१४८ अन्वयः- अश्विना ! वां का होत्रा राधत् ? उभयोः वां जोषे कः ?
अप्रचेताः कथा विधाति ? ॥२॥

१४८ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंको (का होत्रा राधत्)
किस तरह की स्तुति प्रसन्न कर सकती है ? (उभयोः वां जोषे कः) तुम
दोनोंका संतोष करनेमें कौन सफल होगा ? (अप्रचेताः कथा विधाति]
अज्ञानी तुम्हारी उपासना किस तरह करे ?

१४८ टिप्पणी- ये साधारण प्रश्न ही हैं इसलिये इनके भावार्थ आदिकी
कोई आवश्यकता नहीं है ।

[१४९]

१४९ विद्वांसविद् दुरः पृच्छेदविद्वान्निस्थापरो अचेताः ।

नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥२॥

१४९ विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् ।

अविद्वान् । इत्था । अपरः । अचेताः ।

नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥२॥

१४९ अन्वयः- अविद्वान् अपरः अचेताः इत्था विद्वांसौ इत् दुरः पृच्छेत्,
मर्ते अक्रौ नु चित् नु ॥२॥

१४९ अर्थ- (अविद्वान्) अज्ञानी और (अपरः अप्रचेताः) दूसरा अप्रबुद्ध
ये दोनों (इत्था) इस तरह (विद्वांसौ इत्) विद्वान् अश्विदेवोंसे ही (दुरः
पृच्छेत्) मार्ग पूछ लिया करें । क्या कभी (मर्ते) मानवके विषयमें (अ-क्रौ)
न करनेकी बात (नु चित् नु) वे कभी करेंगे ? [कभी नहीं ।]

२४९ भावार्थ- अज्ञानी अथवा अप्रबुद्ध ये दोनों अश्विदेवोंसे अपनी उन्नतिका मार्ग पूछलिया करें, क्योंकि वे मनुष्यके लिये कुछ नहीं करेंगे ऐसा कुछ भी नहीं है ।

१४९ मानवधर्म- जनताका हित करनेके लिये जो हो सकता है वह सब करना चाहिये ।

१४९ टिप्पणी- दुर्=द्वार, मार्ग । अ-क=न करना, शत्रुसे आक्रान्त न होना ।

[१५०]

१५० ता विद्वांसां हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेत-
मद्य । प्रार्चद् दयमानो युवाकुः ॥३॥

१५० ता । विद्वांसां । हवामहे । वाम् ।

ता । नः । विद्वांसां । मन्म । वोचेतम् । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥३॥

१५० अन्वयः- ता वां विद्वांसां हवामहे, अद्य नः ता विद्वांसा मन्म वोचेतम्; युवाकुः दयमानः प्र अर्चत् ॥३॥

१५० अर्थ- (ता वां) उन विख्यात तुम दोनों (विद्वांसां हवामहे) विद्वानोंको हम बुलाते हैं, (अद्य नः) आज हमें (ता विद्वांसां) वे दोनों विद्वान अश्विदेव (मन्म वोचेतं) मननके योग्य उपदेश सुनावें; (युवाकुः) तुम दोनों के संपर्ककी इच्छा करता हुआ यह मानव (दयमानः प्र अर्चत्) हवि अर्पण करता हुआ तुम्हारी पूजा करता है ।

१५० भावार्थ- हम सहायतार्थ विद्वान अश्विदेवोंको बुलाते हैं । वे आकर हमें योग्य उपदेश दें । उनकी मित्रताकी इच्छा करनेवाला, अन्नका प्रदान करता हुआ, मैं उनकी पूजा करता हूँ ।

१५० मानवधर्म- मनुष्य विद्वानोंकी सहायता लेवे । वे उनको योग्य मार्गका उपदेश करें । उसके बदले मनुष्य उन विद्वानोंका बड़ा आदर करे । इस तरह दोनों परस्परकी सहायता करके उन्नति को प्राप्त करें ।

१५० टिप्पणी- मन्म = मनन करने योग्य उपदेश, स्तोत्र, मननीय विचार । दयमानः = दान देनेवाला, समर्पण करनेवाला । परस्परं भावयन्तः (गीता ३।११) देखो ।

[१५१]

१५१ वि पृच्छामि पाक्याङ्गे न देवान् वषट्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता।
पातं च सद्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥४॥

१५१ वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् ।

वषट्कृतस्य । अद्भुतस्य । दत्ता ।

पातम् । च । सद्यसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥४॥

१५१ अन्वयः— दत्ता । वि पृच्छामि, पाक्या देवान् न; अद्भुतस्य वषट्कृतस्य सद्यसः च युवं पातं, न रभ्यसः च ॥४॥

१५१ अर्थ— हे (दत्ता) शत्रुके विनाशकर्ता अश्विदेवो ! तुम दोनोंसे (वि पृच्छामि) मैं विशेष रूपसे पूछता हूँ, (पाक्या देवान् न) अन्य अपरिपक्व बुद्धिवाले देवोंसे नहीं पूछना चाहता । (अद्भुतस्य वषट्कृतस्य सद्यसः च) विचित्र बल देनेहार, वषट्कार पूर्वक दिये हुए तथा बलके उत्पादक इस सोम-रसका (युवं पातं) तुम दोनों सेवन करो, (नः रभ्यसः च) और हमें बड़े कार्य करनेमें समर्थ बनाओ ।

१५१ भावार्थ— हे शत्रुका नाश करनेवाले अश्विदेवो ! मेरी प्रार्थना तुमसे ही है, किसी अन्यसे नहीं । आपही इस भरे तैयार किये सोमरसका स्वीकार कीजिये और मुझे बड़े कार्य करनेमें समर्थ बनाइये ।

१५१ मानवधर्म— [राष्ट्रमें] शिक्षाका ऐसा प्रबंध करो कि जिससे बड़े बड़े कार्य करनेवाले महापुरुष निर्माण हों ।

१५१ टिप्पणी— पाक्य = परिपक्व होनेवाला, जो आज अपूर्ण है । रभ्यस = शूरवीरताके बड़े कर्म करनेवाला ।

[१५२]

१५२ प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो
वाम् । प्रैपयुर्न विद्वान् ॥५॥

१५२ प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे ।

यया । वाचा । यजति । पञ्जियः । वाम् ।

प्र । इपयुः । न । विद्वान् ॥५॥

१५२ अन्वय- या घोषे भृगवाणे न प्र शोभे, विद्वान् इषयुः पञ्जियः न यया वाचा वां यजति ॥५॥

१५२ अर्थ- (या) जो वाणी (घोषे भृगवाणे न) घोषाके पुत्र तथा भृगवाणऋषिमें (प्र शोभे) अत्यन्त सुशोभित हो रही है, और (विद्वान् इषयुः) ज्ञानी और अज्ञको चाहनेवाले (पञ्जियः न) अंगिरस कुलमें उत्पन्न ऋषिके समान (यया वाचा) जिस वाणीसे यह (वां यजति) तुमदोनोंकी पूजा करता है, वह वाणी मुझमें रहे ।

१५२ भावार्थ- घोषा ऋषिका पुत्र, भृगु ऋषि और पञ्ज कुलमें उत्पन्न अंगिरा ऋषि जिस तरह की स्तुति करते रहे, उस तरह की वर्णन शैली मेरी वाणीमें हो ।

१५२ मानवधर्म- प्राचीनकालके श्रेष्ठ विद्वानोंके समान प्रभावशाली वक्तृत्व मनुष्य अपनेमें बढावे ।

१५२ टिप्पणी- घोषा = एक ऋषिका, विदुषी । भृगवाणः = भृगु ऋषि । पञ्जियः = पञ्ज कुलमें उत्पन्न अंगिरस ऋषि, उनके कुलमें उत्पन्न कक्षीवान् ऋषि ।

[१५३]

१५३ श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिर्भाश्विना वाम् ।

आक्षी शुभस्पती दन् ॥६॥

१५३ श्रुतम् । गायत्रम् । तक्वानस्य । अहम् ।

चित् । हि । रिरिर्भ । अश्विना । वाम् ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥६॥

१५३ अन्वयः- शुभस्पती अश्विना ! तक्वानस्य गायत्रं श्रुतं, अक्षी आदन् अहं वां चित् हि रिरिर्भ ॥ ६ ॥

१५३ अर्थ- हे (शुभस्पती) शुभके अधिपति अश्विदेवो ! (तक्वानस्य गायत्रं श्रुतं) प्रगति करनेवाले ऋषि का स्तोत्र तुम दोनोंने सुनलिया, (अक्षी आदन्) तुम दोनों की दी हुई नेत्र शक्ति का ग्रहण करता हुआ (अहं) मैं ही (वां चित् हि) तुम दोनोंकी यह (रिरिर्भ) प्रशंसा कर रहा हूँ ।

१५३ भावार्थ- हे शुभकारी अश्विदेवो ! प्रगति करनेकी इच्छा करनेवाले ऋषिने यह गायत्र छन्दका सामगान किया था, वह आपने सुन लिया है । तुमने उसको दृष्टी दी, इसी तरह मैं भी तुम्हारा गुणगान करता हूँ, मुझे भी शक्ति संपन्न करो ।

१५३ टिप्पणी- तक्वानः=तक्-गतौ, तक्=गति, प्रगति, शीघ्र गति ।
तक्वानः=गतिमान्, शीघ्रगामी, प्रगतिशील ।

[१५४]

१५४ युवं ह्यास्तं महो रन् युवं वा यन्निरतंतंसतम् ।

ता नो वसु सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥७॥

१५४ युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् ।

युवम् । वा । यत् । निःऽअतंतंसतम् ।

ता । नः । वसु इति । सुगोपा । स्यातम् ।

पातम् । नः । वृकात् । अघायोः ॥७॥

१५४ अन्वयः— वसु । युवं हि महः रन् आस्तं, यत् युवं वा निः अत-
तंसतम्; ता नः सुगोपा स्यातं, नः अघायोः वृकात् पातम् ॥७॥

१५४ अर्थ—हे (वसु) सबको बसानेवाले अग्निदेवो । (युवं हि) तुम
दोनों सबमुच (महः रन् आस्तं) बड़ा भारी दान देते रहते हो और (यत्)
जिसे (युवं) तुम दोनों (निः अतंतंसतं वा) चाहे जय पूर्णतया हटा भी
लेते हो; (ता) ऐसे प्रसिद्ध तुम दोनों (नः सुगोपा स्यातं) हमारी अच्छी
रक्षा करनेवाले बनो, (नः अघायोः वृकात् पातं) हमें पापी और भेड़ियेके
तुल्य क्रोधीसे बचाओ ।

१५४ भावार्थ— हे अग्निदेवो । तुम दोनों किसीको बड़ा दान देते भी
हो और किसीसे धन हटा भी लेते हो । ऐसे आप दोनों हमारे रक्षक बनो
और पापी तथा क्रोधी से हमें बचाओ ।

१५४ मानवधर्म— योग्य मनुष्योंको दान देना चाहिये, तथा दुष्टोंको दण्ड भी
देना चाहिये । लोगोंकी सुरक्षा करना चाहिये । पापी और क्रोधियोंसे जनताको
बचाना चाहिये ।

१५४ टिप्पणी- रन् (रा दाने)=दान देना । अघायुः=पापी आयुवाला,
पापी जीवनवाला । वृकः=भेड़िया, लालची, क्रूर हिंसक ।

[१५५]

१५५ मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणं नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो
गुः । स्तनाभुजो अर्शश्चीः ॥८॥

१५५ मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः ।

मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनभुजः । अशिथीः ॥८॥

१५५ अन्वयः- कस्मै अभ्यमित्रिणे नः मा धातं, नः स्तनाभुजः धेनवः अशिथीः गृहेभ्यः मा कुत्र गुः ॥ ८ ॥

१५५ अर्थ- (कस्मै अभ्यमित्रिणे) किसी भी शत्रुके (अभि नः मा धातं) सम्मुख हमें न रखदो, (नः) हमारी (स्तनाभुजः धेनवः) स्तनके दूधसे भरण पोषण करने वाली गौएँ (अशिथीः) बछड़ोंसे वियुक्त होकर (गृहेभ्यः मा कुत्र गुः) घरोंसे कहीं न निकल जायँ ।

१५५ भावार्थ- किसी भी प्रकारके शत्रुके सामने हमें न रखो । गौएँ हमारा पोषण अपने दूधसे करती हैं, अतः वे हमारे घरोंसे दूर न जायँ । सदा हमारे घरमें ही रहें ।

१५५ मानवधर्म- अपने किसी मनुष्यको शत्रुके सामने छोड़कर स्वयं दूर ज.ना उचित नहीं है । गौओंको सदा अपने घरमें अपनी निगरानीमें रखना उचित है ।

१५५ टिप्पणी- स्तनाभुजः=स्तनोंसे दूध देकर पोषण करनेवाली । अ-शिथीः=बछड़ोंसे वियुक्त ।

[१५६]

१५६ दुहीयन् मित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इपे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥९॥

१५६ दुहीयन् । मित्रधितये । युवाकुं ।

राये । च । नः । मिमीतम् । वाजवत्यै ।

इपे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥९॥

१५६ अन्वयः- युवाकु मित्रधितये दुहीयन्; वाजवत्यै राये च धेनुमत्यै इपे च नः मिमीतम् ॥ ९ ॥

१५६ अर्थ- (युवाकु) तुमसे संपर्क रखनेकी इच्छा करनेवाले लोग (मित्र धितये दुहीयन्) मित्रोंके भरण पोषणार्थ तुम दोनोंसे पर्याप्त संपत्तिका दोहन करते हैं, इसलिए (वाजवत्यै राये च धेनुमत्यै इपे च) बल युक्त धन और गोधन युक्त भज (नः मिमीतं) हमें दे डालनेका निर्धार करो ।

१५६ भावार्थ- हम तुम्हारे साथ अनुयायी होकर रहनेकी इच्छा करते हैं, अतः जिस तरह मित्रकी सहायता करते हैं, उस तरह हमें बलवर्धक धन और गौओंसे प्राप्त होनेवाला दूध पर्याप्त परिमाणमें मिलता रहे ऐसा प्रबन्ध करो ।

१५६ मानवधर्म- अनुयायियोंको उत्तम धन और बल वर्धक और पोषक अन्न अर्थात् गायका दूध मिलता रहे ऐसा प्रबंध करना चाहिये ।

१५६ टिप्पणी- युवाकु=संमिश्रित होनेवाला, साथ रहनेवाला । मित्र-धीतिः=मित्रोंका पालन, मित्रोंका पोषण ।

[१५७]

१५७ अश्विनौरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः ।

तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

१५७ अश्विनोः । असनम् । रथम् ।

अनश्वम् । वाजिनीवतोः ।

तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥१०॥

१५७ अन्वयः- वाजिनीवतोः अनश्वं रथं असनं, अहं तेन भूरि चाकन ॥१०॥

१५७ अर्थ- (वाजिनीवतोः) सेनासे युक्त अश्विदेवोंके (अनश्वं रथं) घोड़ोंके बिना चलनेवाले रथको (असनं) मैं प्राप्त कर चुका हूं, (अहं) मैं (तेन भूरि चाकन) उससे बहुतसा यश मिलनेकी इच्छा करता हूं ।

१५७ भावार्थ- अश्विदेवोंसे घोड़ोंके बिना चलनेवाला रथ मुझे मिला है, इससे बहुतसा यश मिलनेकी मुझे आशा है ।

१५७ मानवधर्म- घोड़ोंके बिना चलनेवाला रथ बनाओ, और उससे बड़ा यश कमाओ ।

१५७ टिप्पणी- वाजिनीवत्=सेनासे युक्त, अन्नयुक्त, बलयुक्त । अनश्वः=घोड़ोंके बिना चलनेवाला ।

[१५८]

१५८ अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु ।

सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अश्विनौ १८

१५८ अयम् । समह । मा । तनु ।
 ऊहाते । जनान् । अनु ।
 सोमऽपेयम् । सुखः । रथः ॥११॥

१५८ अन्वयः— अयं सुखः रथः समहः, सोमपेयं जनान् अनु ऊहाते;
 मा तनु ॥ ११ ॥

१५८ अर्थ— (अयं सुखः रथः) यह सुखप्रद रथ (समहः) धनसे युक्त
 है, (सोमपेयं) सोम पीनेके स्थानको (जनान् अनु ऊहाते) याजक लोगों
 के पास अश्विदेव इसपर बैठकर जाते हैं; (मा तनु) वह मेरी वृद्धि करे ।
 वह मेरा यश फैलावे ।

१५८ भावार्थ— अश्विदेव सोमपानके स्थानके पास अपने सुखदायी रथ
 में बैठकर जाते हैं । उस रथमें बड़ा धन रहता है । वह रथ मेरा यश
 बढ़ानेवाला हो ।

१५८ मानवधर्म— रथ ऐसा बनाओं कि जिसमें बैठनेसे बैठनेवालोंको सुख हो ।
 लोगोंकी सहायतार्थ बहुत धन उसमें रखा जाय और जनताकी सहायतार्थ वह दिया
 जाय । इस तरह यह रथ लोगोंका सुख बढ़ावे ।

[१५९]

१५९ अध स्वप्नस्य निर्विदे ऽभुञ्जतश्च रेवतः ।

उभा ता वसि नश्यतः ॥१२॥

१५९ अध । स्वप्नस्य । निः । विदे ।

अभुञ्जतः । च । रेवतः ।

उभा । ता । वसि । नश्यतः ॥१२॥

१५९ अन्वयः— स्वप्नस्य अध अभुञ्जतः रेवतः च निर्विदे । ता उभा वसि
 नश्यतः ॥ १२ ॥

१५९ अर्थ— (स्वप्नस्य) स्वप्नशील को (अध) और (अभुञ्जतः रेवतः
 च) भोजन न देनेवाले धनिक को देखकर (निर्विदे) मुझे खिन्नता होती है ।
 क्योंकि (ता उभा) वे दोनों ही (वसि नश्यतः) शीघ्र नष्ट होते हैं ।

१५९ भावार्थ— गरीबोंको भोजन न देनेवाले धनिकोंको देख कर तथा
 सुस्तीसे पड़े रहनेवालों को देख कर मुझे बड़ा खेद होता है, क्योंकि ये निः-
 सन्देह शीघ्र नाशको प्राप्त होनेवाले हैं ।

१३९ मानवधर्म- सुस्तीसे नाश होता है, अतः मनुष्य उद्यमी बने । धनका उपयोग गरीबोंकी सहायतार्थ करना चाहिये, जो वैसा नहीं करते वे नष्ट होते हैं । अतः मनुष्य अपने पासके धनसे असहायोंकी सहायता करें ।

१५९ टिप्पणी- स्वप्न=सुस्त, आलसी, सदा सोनेवाला । अभुञ्जत्=(अभोजयत्) = दूसरोंकी भोजन न देनेवाला, दूसरे गरीबोंकी सहायता न करनेवाला, स्वयं न भोगकर दूसरोंकी भी जो सहायता नहीं करता । वस्त्रि=शीघ्र ।

[१६०] (ऋ० १।१३९।३-५)

परुच्छेपो दैवोदासिः । अत्याष्टिः, ५ बृहती ।

१६० युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विना ऽऽश्रावयन्त इव श्लोक-
मायवो युवां हव्याभ्यायवः । युवोर्विश्वा अधि श्रियः
पृक्षश्च विश्ववेदसा । प्रुपायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता
हिरण्यये ॥३॥

१६० युवाम् । स्तोमेभिः । देवयन्तः । अश्विना ।

आश्रवयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः ।

युवाम् । हव्या । अभि । आयवः ।

युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः ।

पृक्षः । च । विश्ववेदसा ।

प्रुपायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये ।

रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥३॥

१६० अन्वयः- दत्ता विश्ववेदसा अश्विना । स्तोमेभिः युवां देवयन्तः
आयवः श्लोकं आश्रावयन्तः इव हव्या युवां अभि आयवः, युवोः अधि विश्वा
श्रियः पृक्षः च, वां हिरण्यये रथे पवयः प्रुपायन्ते ॥ १३॥

१६० अर्थ- हे (दत्ता) शत्रुविनाशक ! (विश्ववेदसा) सर्वज्ञ अश्विदेव
(स्तोमेभिः) स्तोत्रोंसे (युवां देवयन्तः) तुम दोनों देवोंकी अपनी ओर
खींचनेवाले (आयवः) मानव (श्लोकं आश्रावयन्तः इव) मानों काव्यका
उच्चस्वरसे गान करते हुए (हव्या) हवनीय पदार्थोंकी साथ लेकर (युवां

अभि भायवः) तुम दोनोंके समीप आते हैं, (युवोः अधि) तुम दोनोंसे ही (विश्वाः श्रियः) सभी संपत्तियाँ (पृक्षः च) और अन्नसामग्रियाँ प्राप्त होती हैं, (वां हिरण्यये रथे) तुम दोनोंके सुवर्णमयरथमें स्थित (पवयः पुषायन्ते) पहिये जलसे भीगे हैं ।

१६० भावार्थ— हे शत्रु नाशक सर्वज्ञ आश्विदेवो ! कई भक्त लोग तुम दोनों को अपने पास लानेकी इच्छासे तुम्हारे वर्णन परक गान गाते हैं, कई हवन सामग्री से हवन करते हैं । तुम दोनों उनको यथेष्ट धन तथा अन्न देते हो । तुम्हारे रथके पहिये जल स्थानमें से आने से भीगे हैं ।

१६० मानवधर्म— भक्त देवताके वर्णनके गान गावे, यजन करे और देवताकी प्रीति होने योग्य आचरण करे ।

१६१ टिप्पणी— आयु=मनुष्य ।

[१६१]

१६१ अचेति दत्ता व्यु॑नाकंमृ॒ण्वथो यु॒ज्जते॑ वां रथ॒युजो॑ दिवि॒-
ष्टि॒ष्वध्व॒स्मानो॑ दिविष्टिषु । अधि॑ वां॒ स्थाम॑ व॒न्धुरे॑ रथे॒ दत्ता
हिर॒ण्यये॑ । प॒थेव॒ यन्ता॑व॒नुशास॑ता रजोऽ॒ञ्जसा॑ शास॑ता
रजः ॥४॥

१६१ अचेति । दत्ता । वि । ऊँ इति । नाकंम् । ऋण्वथः ।
युज्जते । वाम् । रथऽयुजः । दिविष्टिषु । अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ।
अधि । वाम् । स्थाम् । वन्धुरे ।
रथे । दत्ता । हिरण्यये ।
पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः ।
अञ्जसा । शासता । रजः ॥४॥

१६१ अन्वयः— दत्ता ! नाकं वि ऋण्वथः, अचेति, दिविष्टिषु अध्वस्मानः
रथयुजः वां दिविष्टिषु युज्जते, वां हिरण्यये वन्धुरे रथे अधि स्थाम्, अञ्जसा रजः
शासता अनुशासता रजः पथा इव यन्तौ ॥४॥

१६१ अर्थ— हे (दत्ता) शत्रु विनाशक आश्विदेवो ! (नाकं वि ऋण्वथः)
स्वर्ग को तुम दोनों खोल देते हो, सो बात (अचेति) सबको विदित है,
(दिविष्टिषु) छुल्लोकको प्राप्त करदेके यज्ञों में जानेके लिए (अध्वस्मानः)

विनाश न होनेवाले (रथयुजः) तथा रथके साथ जोड़े जानेवाले घोड़े (वां) तुम दोनों के रथको (दिविष्टिषु युजते) यज्ञोंमें जानेके लिए जोते जाते हैं, (वां-हिरण्यये बन्धुरे रथे आधि स्थाम) तुम दोनोंके सुनहले, सुन्दर रथ पर हम आपको स्थापन करते हैं; (अजसा रजः शासता) प्रमुखतया अन्तरिक्ष पर शासन करते हुए और (अनु शासता) शत्रुओंका दमन करते हुए (रजः पथा इव यन्तौ) अन्तरिक्षके मार्ग परसे जानेके समान तुम दोनों जाते हो ।

१६१ भावार्थ- तुम दोनों स्वर्ग का द्वार खोलते हो, द्युलोकमें जानेके लिये अपने रथको आविनाशी घोड़े जोतते हैं, अपने सुवर्णके रथमें बैठकर शत्रुओंका दमन करके सबका शासन करते हैं ।

१६१ मानवधर्म- स्वर्गका द्वार खुलने योग्य शुभ कर्म करो, शत्रु का दमन करो और जनताका उत्तम शासन करो ।

[१६२]

१६२ शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वाँ रातिरुप दसत् कदा चनास्मद् रातिः कदा चन ॥५॥

१६२ शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीवसू ।

दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन ।

अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥५॥

१६२ अन्वयः- शचीवसू ! नः दिवानक्तं शचीभिः दशस्यतम्, वाँ रातिः कदाचन मा उपदसत् कदा च न अस्मत् रातिः ॥५॥

१६२ अर्थ- हे (शची-वसू) शक्तियोंसे धन प्राप्त करनेवाले अश्विदेवो ! (नः दिवानक्तं) हमें रातदिन (शचीभिः दशस्यतं) अपनी शक्तियोंसे दान देने रहो, (वाँ रातिः) तुम दोनोंका दान (कदाचन) कभी (मा उपदसत्) क्षीण न होने पाय, (कदा चन अस्मत् रातिः) और कभी हमारा दान भी न घटजाय ।

१६२ भावार्थ- अपनी शक्तिसे धन प्राप्त करनेवाले हे अश्विदेवो ! अपनी शक्तियोंसे हमें सदा धन देते रहो, आपका दान कभी कम न हो और हमारा दान भी कभी कम न हो ।

१६५ अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः ।

जीरऽअश्वः । अश्विनोः । यातु- । सुऽस्तुतः ।

त्रिऽवन्धुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः ।

शम् । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥३॥

१६५ अन्वयः- त्रिचक्रः जीराश्वः सुष्टुतः अश्विनोः रथः मधुवाहनः अर्वाङ् यातु । त्रिवन्धुरः विश्वसौभगः मघवा न द्विपदे चतुष्पदे शं आवक्षत् ३

१६५ अर्थ- (त्रिचक्रः) तीन पहियोंसे युक्त (जीराश्वः सुष्टुतः) वेगवान घोड़ोंसे युक्त, भली भौति प्रशंसित (अश्विनोः रथः) अश्विदेवोंका रथ (मधुवाहनः अर्वाङ् यातु) मिठाससे पूर्ण अन्नको ढोता हुआ हमारे पास आ जाय, (त्रिवन्धुरः विश्वसौभगः) वह तीन बैठकोसे युक्त और सभी सौदर्यों से युक्त (मघवा) ऐश्वर्य संपन्न रथ (नः द्विपदे चतुष्पदे) हमारे मानवों तथा चौपायोंको (शं आवक्षत्) सुख पहुँचाये ।

१६५ भावार्थ- तीन पहियोंसे युक्त, वेगवान घोड़ोंसे जोता हुआ, अश्वि-देवोंका रथ शहद लेकर हमारे पास आ जाय, तीन-आसनोंवाला अतिसुन्दर तथा ऐश्वर्यवान रथ हमारे द्विपाद और चतुष्पादोंको सुख देदे ।

१६५ मानवधर्म- रथको वेगवान घोड़े जोतदो, शहद प्राप्त करो, रथको सुन्दर बनाओ और मानवों तथा पशुओंका सुख बढ़ाओ ।

[१६६]

१६६ आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मि-
मिक्षतम् । आयुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेपो भवतं
सचाभुवा ॥४॥

१६६ आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ।

मधुऽमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतम् ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् ।

सेधतम् । द्वेपः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥४॥

६६१ अन्वय- अश्विना ! युवं नः ऊर्जं आवहतं, नः मधुमत्या कशया मिमिक्षतं, आयुः प्रतारिष्टं, रपांसि निः मृक्षतं, द्वेपः सेधतं, सचाभुवा भवतम् ॥ ४ ॥

१६६ अर्थ- हे अश्विदेवो ! (युवं नः ऊर्जं आवहतं) तुम दोनों हमारे लिए अन्न ले आओ, (नः मधुमत्या कशया मिमिक्षतं) हमें शहदसे पूर्ण पात्रसे संयुक्त करो; (आयुः प्रतारिष्टे) हमारी आयुको सुदीर्घ बनाओ, (रपांसि नि मृक्षतं) दोषोंको पूर्णतया मिटाओ, (द्वेषः सेधतं) द्वेषको हटा दो और (सचाभुवा भवतं) हमारे सहायक बनो ।

१६६ भावार्थ- दे अश्विदेवो ! हमें विपुल अन्न दो, शहदसे भरे पात्र हमें दे दो, हमारी आयु दीर्घ करो, हमारे दोष दूर करो, द्वेषभावको दूर करो और सदा हमारे सहायक बनो ।

१६६ मानवधर्म- विपुल अन्न तथा शहदका सेवन करो, आयुको बढ़ाओ, दोषोंको दूर करो, द्वेषभावको मिटा दो, परस्परकी सहायता करो ।

१६६ टिप्पणी- मधुमत्या कशया मिमिक्षतं= शहदसे भरे चावूकसे हमें सिंचित करो । शहदसे भरे पात्रसे हमें युक्त करो, हमें विपुल शहद दो और कर्ममें प्रेरित करो । यहांका ' कशा ' (चावूक) पद ' चलाने, या प्रेरणा करने ' का सूचक है । जैसा चावूक घोड़ोंको चलाता है वैसा तुम्हारा शब्द हमें चलावे ।

[१६७]

१६७ युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनौ ऐरयेथाम् ॥५॥

१६७ युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धत्थः ।

युवम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अपः । च ।

वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथाम् ॥५॥

१६७ अन्वयः- वृषणौ अश्विनौ । जगतीषु युवं ह गर्भं धत्थः, विश्वेषु भुवनेषु अन्तः युवं, अग्निं च अपः च वनस्पतीन् युवं ऐरयेथां ॥५॥

१६७ अर्थ- हे (वृषणौ) बलवान् अश्विदेवो ! (जगतीषु युवं ह) जगती-योंमें, या गौर्वोंमें तुम दोनोंही (गर्भं धत्थः) गर्भको रखदेते हो तथा (विश्वेषु भुवनेषु अन्तः) सारे प्राणियोंके भीतर (युवं) तुम दोनों गर्भ धारण करते हो, (अग्निं च अपः च) अग्निको तथा जलोंको और (वनस्पतीन्) वनस्पतियों को (युवं ऐरयेथां) तुम दोनों प्रेरित करते हो ।

अश्विनौ दे० १९

१६७ भावार्थ— गौओंमें तथा सब प्राणियोंकी स्त्रियोंमें गर्भका पालन पोषण करना अश्विदेवोंका कार्य है। अग्नि, जल और वनस्पतियोंको मनुष्योंके लियेही अश्विदेव प्रेरित करते हैं।

१६७ मानवधर्म— गर्भकी विद्याका ज्ञान प्राप्त करो, गर्भकी स्थापना, धारणा और पोषण करनेका ज्ञान प्राप्त करो, और उनका पोषण करो। अग्निसे उष्णता, जलसे तृषा शमन और वनस्पतियोंसे अन्न प्राप्त करके अपनी उन्नतिका साधन करो।

[१६८]

१६८ युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्याः
रथ्येभिः । अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्
मनसा ददाश ॥६॥

१६८ युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः ।
अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।
अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा ।
यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥६॥

१६८ अन्वयः— भेषजेभिः युवं भिषजा ह स्थः, अथ रथ्येभिः रथ्या ह स्थः,
अथ हे उग्रा । क्षत्रं अधि धत्थः, यः हविष्मान् मनसा वां ददाश ॥६॥

१६८ अर्थ— (भेषजेभिः युवं) औषधियोंको साथ रखनेके कारण तुम दोनों
ही (भिषजा ह स्थः) निश्चय पूर्वक वैद्य हो, (अथ) उसी प्रकार (रथ्येभिः)
रथको जोतनेयोग्य घोड़ोंके कारण (रथ्या ह स्थः) रथी भी हो; (अथ) और
तुम स्वयं हे (उग्रा) उग्रस्वरूपवाले अश्विदेवो ! (क्षत्रं अधि धत्थः) क्षत्रि-
योचित वीरता उसे देढालते हो, (यः) जो (हविष्मान्) हवि आदि चीजें
(मनसा वां ददाश) मनःपूर्वक तुम दोनोंको अर्पण करता है।

१६८ भावार्थ— हे अश्विदेवो ! तुम दोनों अपने पास उत्तम औषधियां
रखनेके कारण उत्तम वैद्य हो, उत्तम घोड़े अपने रथको जोतनेके कारण उत्तम
रथी हो, तुम स्वयं उग्रवीर हो, अतः क्षत्रियोचित सहायता करते हो। जो
तुम्हें मनःपूर्वक हवि अर्पण करता है उसकी तुम सहायता करते हो।

१६८ मानवधर्म— अपने पास उत्तम औषधियाँ रखकर वैद्य रोगियोंकी उत्तम

चिकित्सा करें। अपने पास घोंडे रखे और रथको वे जोते जाँय और उनको उत्तम रीतिसे चलावें। वीरता प्राप्त करो और अन्योकी रक्षा करो। अपने अनुयायियोंकी सहायता करो।

[१६९] (ऋ० १।१८०।१-१०) त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप् ।

१६९ वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।
दत्ता ह यद् रेक्ण औचध्यो वां प्र यत् सस्राथे अकवा-
भिरूती ॥१॥

१६९ वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुमन्तू । वृधन्ता ।
दशस्यतम् । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।
दत्ता । ह । यत् । रेक्णः । औचध्यः । वाम् ।
प्र । यत् । सस्राथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥१॥

१६९ अन्वयः- वृषणौ दत्ता । वसू, रुद्रा, पुरुमन्तू वृधन्ता अभिष्टौ नः दशस्यतं; यत् औचध्यः वां रेक्णः, यत् अकवाभिः ऊती प्रसस्राथे ह ॥१॥

१६९ अर्थ- हे (वृषणौ दत्ता) बलवान् शत्रुविनाशक भग्विदेवो ! (वसू रुद्रा) तुम दोनों बसाने वाले, शत्रुओंको रूढानेहारे, (पुरुमन्तू वृधन्ता) बहुत ज्ञान वाले, बढ़ते हुए और (अभिष्टौ) वाञ्छनीय दान (नः दशस्यतं) हमें देदो, (यत्) क्योंकि (औचध्यः रेक्णः वां) उचध्यका पुत्रा धनके लिए तुम दोनोंसे जब प्रार्थना करता है, (यत्) तब (अकवाभिः ऊती) भनिन्दनीय संरक्षणकी आयोजनाओंके साथ (प्र सस्राथे ह) तुम दोनों दौड़ते हुए आते हो ।

१६९ भावार्थ- भग्विदेव बलवान्, शत्रुका नाश करनेवाले, सबको यथा-योग्य बसानेवाले, दुष्टोंको रूढानेवाले, ज्ञानी, और बड़े हैं। वे हमें यथेष्ट दान दें। उचध्यके पुत्र दीर्घतमाने जब धनके लिये उनसे प्रार्थना की तब वे दौड़ते हुए आये थे ।

१६९ मानवधर्म- बलिष्ठ, शूर, उदार, ज्ञानी महान बनो । अनुयायियोंकी यथेष्ट सहायता करो, जो ऋषि सहायता मांगे उसकी उचित सहायता करो ।

[१७०]

१७० को वां दाशत् सुम॒तये॑ चिदु॒स्यै वसू॑ यद् धे॒थे नम॑सा
प॒दे गोः । जि॒गृत॑म॒स्मे रेव॑तीः पुरं॒धीः का॒मप्रे॑णे॒व मन॑सा
चर॑न्ता ॥२॥

१७० कः । वाम् । दाशत् । सु॒म॒तये॑ । चि॒त् । अ॒स्यै ।
वसू॑ इति॑ । यत् । धे॒थे इति॑ । नम॑सा । प॒दे । गोः ।
जि॒गृत॑म् । अ॒स्मे इति॑ । रेव॑तीः । पुरं॒म्धीः ।
का॒मप्रे॑ण॑इव । मन॑सा । चर॑न्ता ॥२॥

१७० अन्वयः—हे वसू । यत् गोः पदे नमसा, धेथे, अस्यै वां सुमतये चित्
कः दाशत्? कामप्रेण इव मनसा चरन्ता अस्मे रेवतीः पुरंधीः जिगृतं ॥२॥

१७० अर्थ—हे (वसू) बसानेहारे अग्निदेवो (यन्) चूँकि (गोःपदे) इस
भूमिपर (नमसा) नमस्कार करनेपर (धेथे) तुम दोनों दान देते हो,
(अस्यै वां सुमतये चित्) इस तुह्यारी अच्छी बुद्धिको प्रसन्न करनेके लिए
(कः दाशत्) कौन और क्या देनेमें समर्थ होगा ? (कामप्रेण इव मनसा
चरन्ता) इच्छा पूर्ण करनेकी अभिलाषा मनमें रख कर संचार करनेवाले तुम
दोनों (अस्मे) हमें (रेवतीः पुरंधीः) धनके साथ गौवें (जिगृतं) दे दो ।

१७० भावार्थ—हे सबको ठीक तरह बसाने वाले अग्निदेवो ! इस भूमि-
पर जो तुम्हें नमन करता है उसको तुम दान देते हो, ऐसी तुह्यारी उत्तम
बुद्धि है । इस तुह्यारी सुबुद्धिको और अधिक प्रसन्न करने के लिये भला कौन
और अधिक क्या कर सकता है । ? तुम तो सबकी इच्छा पूर्ण करनेके लिए
ही सर्वत्र संचार करते हो, इस लिए हमें धन के साथ पोषक दुधारू
गौवें दे दो ।

१७० मानवधर्म—अनुयायियोंको सहायता पहुंचाओ, सबकी सहायता करनेकी
सुबुद्धि अपने मनमें रखो । सर्वत्र संचार करके जो जिसको सहायता चाहिए वह
उसे दे दो । धन और गौवें दे दो ।

१७० टिप्पणी—गोः पदेः=भूमि, बेदी, जहां गौवें संचार करती हैं वह स्थान
पुरंधिः—बहुत पोषण करने वाली दुधारु गौ, स्त्री, विदुषी स्त्री ।

[१७१]

१७१ युक्तो ह यद् वां तौग्न्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि
पञ्जः । उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

१७१ युक्तः । ह । यत् । वाम् । तौग्न्याय । पेरुः ।

वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पञ्जः ।

उप । वाम् । अवः । शरणम् । गमेयम् ।

शूरः । न । अज्म । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥३॥

१७१ अन्वयः—वां पेरुः यत् तौग्न्याय युक्तः ह, अर्णसः मध्ये पञ्जः वि
धायि, पतयद्भिः एवैः शूरः अज्म न; वां उप अवः शरण गमेयम् ॥३॥

१७१ अर्थ—(वां पेरुः) तुम दोनोंका वह पार लेचलनेवाला रथ (यत्)
जब (तौग्न्याय युक्तः ह) तुमके पुत्रको बचानेके लिए तैयार होचुका तब उसे
(अर्णसः मध्ये) समुद्रके मध्य (पञ्जः वि धायि) बलसे तुमने खड़ा रखा;
(पतयद्भिः एवैः) वेगपूर्वक जाने वाले गति साधनोंसे (शूरः अज्म न)
वीर पुरुष जैसे युद्धमें प्रवेश करता है उसी प्रकार, (वां उप) तुम दोनोंके
समीप (अवः शरणं गमेयं) संरक्षण तथा आश्रयके लिए मैं भी जाऊँ ।

१७१ भावार्थ—तुम्हारा रथ संकटोंसे बचानेवाला है । तुमके पुत्र भुज्युको
बचानेके लिए तुमने उस रथको समुद्रमें वेगवान गतिसाधनोंसे, शूर जैसा
युद्धमें जाता है, बैसे चलाया था । अब मैं भी तुम्हारे पास अपनी सुरक्षाके
लिए आता हूँ ।

१७१ मानवधर्म—संकटोंसे अपने अनुयायियोंको बचाओ । समुद्रमें भी जाकर
उनको बचाओ ।

१७१ टिप्पणी—तौग्न्याः= तुमः ५७; ७१, ७९—८१; ११५ इ० पेरुः=
पार करने वाला ।

[१७२]

१७२ उपस्तुतिरौच्यमुर्ग्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।
मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद् वां बद्धस्मनि खादति
क्षाम् ॥४॥

१७२ उपऽस्तुतिः । औचध्यम् । उरुण्येत् ।

मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।

मा । माम् । एधः । दशतयः । चितः । धाक् ।

प्र । यत् । वाम् । बद्धः । तमनि । खादति । क्षाम् ॥४॥

१७२ अन्वयः—औचध्यं उपस्तुतिः उरुण्येत्, इमे पतत्रिणी मां मा वि दुग्धां, दशतयः चितः एधः मां मा धाक्, यत् वां बद्धः तमनि क्षां खादति ॥४॥

१७२ अर्थ—(औचध्यं) उच्यते के पुत्रको भर्ता सुशको (उपस्तुतिः उरुण्येत्) तुम दोनोंके समीप जाकर की स्तुति सुरक्षित रखे, (इमे पतत्रिणी) ये सूर्यसे बने दिन तथा रात (मां) सुशको (मा वि दुग्धां) निस्सार न बना डाले, (दशतयः चितः एधः) दश गुनी समिधाएँ डालकर प्रदीप्त किया हुआ यह अग्नि (मां मा धाक्) सुशके न जला डाले, (यत्) जिसने (वां बद्धः) तुम दोनोंके भक्तको बाँधा था (तमनि क्षां खादति) वही अब भूमिपर धूल खाता पड़ा है ।

१७२ भावार्थ—उच्यतेका पुत्र दीर्घतमा कहता है कि—हे भगवन् ! तुम्हारी स्तुति मेरी रक्षा करे, आकाशमें पक्षीके समान जानेवाले सूर्यसे निर्माण हुए दिन रात सुशके निःसार न बनावें, दशगुनी लकड़ियाँ डाल कर प्रदीप्त हुआ यह अग्नि सुशके न जला दे । जिसने तुम्हारे इस भक्तको, सुश उच्यतेको, बाँध कर जलमें फेंक दिया था, वही अब यहाँ भूमिपर पड़ा धूल खाता है, यह आपके सामर्थ्यका प्रभाव है ।

१७५ मानवधर्म—ईश्वरके भक्तको ईश्वर सुरक्षित रखता है, उसको अग्निसे या जलसे भी बाधा नहीं पहुँचती । जो उसे सताता है वहीं दुःख भोगता है ।

[१७३]

१७३ न मां गरन् नद्यौ मातृत्तमा दासा यदीं सुसमुन्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितर्क्षत् स्वयं दास उरो अंसावपि

ग्ध ॥५॥

१७३ न । मा । गरन् । नद्यः । मातृत्तमाः ।

दासाः । यत् । इम् । सुसमुब्धम् । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः । विऽतक्षत् ।

स्वयम् । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥५॥

१७३ अन्वयः—यत् इम् सुसमुब्धं दासाः अव अधुः मातृत्तमा नद्यः मा न गरन् । यत् अस्य शिरः त्रैतनः दासः स्वयं वितक्षत्, उरः अंसौ अपि ग्ध ॥५॥

१७३ अर्थ—(यत् इम्) जब इस मुझ उचथ्य पुत्र दीर्घतमाको (सुसमुब्धं) भली भाँति जकड़कर और बांध कर (दासाः अव अधुः) दासोंने नीचे मुख करके फेंक दिया तबभी (मातृ तमाः) मातृतुल्य उन नदियोंने (मा) मुझे (न गरन्) नहीं डुबोया (यत् अस्य शिरः) जब इसका मेरा सर (त्रैतनः दासः) त्रैतन नामक दास (स्वयं वि तक्षत्) स्वयं काटने लगा और (उरः अंसौ अपि ग्ध) छाती तथा कंधोंको तोड़ने लगा । तबभी आपकी कृपासे बच गया ।

१७३ भावार्थ— उचथ्य पुत्र दीर्घतमाको दासोंने बांधकर नदीमें फेंक दिया और त्रैतन नामक दासने तो उसका सिर छाती और कंधे काटनेका यत्न किया, (पर ऐसा हुआ कि ऋषि तो बचा और दासकेही अवयव कटगये ! यह अश्विदेवोंकीही कृपा है ।)

१७३ मानवधर्म— दूसरेको नदीमें डुबा देना, उसका सिर तथा कंधोंको काटना आदि करनेका परिणाम यही हुआ कि अपकार कर्ताका ही नाश हुआ । दूसरेका नाश करनेके लिये यत्न किया तो अपनाही नाश होता है ।

१७३ टिप्पणी— उचथ्य पुत्र दीर्घतमा बड़ा वृद्ध और अन्धा था । असुरोंने उसको अग्निमें डाल दिया, पानीमें डुबाया, सिर तथा कंधोंको काटनेका यत्न किया, पर उसका नाश नहीं हुआ, असुरही परास्त हुए, यह आत्म शक्तिका प्रभाव है । इस कथाके साथ प्रल्हादकी कथाकी तुलना करना योग्य है ।

[१७४] -

१७४ दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥६॥

१७४ दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् ।

ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥६॥

१७४ अन्वयः—मामतेयः दीर्घतमाः दशमे युगे जुजुर्वान्, यतीनां अपां, अर्थं ब्रह्मा सारथिः भवति ॥६॥

१७४ अर्थ—(मामतेयः दीर्घतमाः) ममताका पुत्र दीर्घतमा नामक ऋषि (दशमे युगे) दसवे युगमें (जुजुर्वान्) वृद्ध होने लगा, (यतीनां अपां अर्थ) संयमसे किये जानेवाले कर्मोंसे प्राप्तव्य अर्थके लिए वह (ब्रह्मा सारथिः भवति ब्रह्मा ज्ञानी पुरुष बनकर सबको चलानेवाला सारथि बनता है ।

१७४ भावार्थ—ममताका पुत्र [उच्यते पुत्र] दीर्घ तमा ऋषि दशम युगमें [अर्थात् १११ वे वर्षके अनंतर] वृद्ध होने लगा । उसने जो संयम पूर्वक उत्तम कर्म किये थे, उनसे प्राप्त होने वाले धर्म-अर्थ-काम मोक्षरूपी पुरुषार्थको प्राप्त करके, वह ब्रह्मज्ञानी हुआ, सबका संचालन करनेवाला सारथी जैसाभी सुयोग्य संचालक वह बन गया ।

१७४ मानवधर्म— १२० वर्षोंकी पूर्ण आयु तक मनुष्य जीवित रहे, ११० वर्षोंके पश्चात् वृद्ध बने, इस तरह अपना जीवन व्यतीत करे, अकालमें अपमृत्युसे न मरे संयम पूर्वक सब कर्म करे, उनके फल प्राप्त करे, ज्ञानी बने और सारथीके समान सबको उत्तम रीतिसे चलावे । अर्थात् स्वयं समर्थ बने और दूसरोंका मार्ग दर्शक बने ।

१७४ टिप्पणी- युग = (ज्योतिषमें १२ वर्षकी अवधि) १२ की संख्या दशमे युगे = १११ से १२० वर्षपर्यंतकी आयु । ८ वर्ष तक बाल्य, १६ वर्ष तक कुमार, ७० वर्ष तक तरुण, १०० वे वर्षतक परिहाणी, ११० वे वर्षतक वृद्ध और १११ से १२० तक जीर्ण पश्चात् मृत्युका समय । वैदिक प्रणालीके अनुसार यह सर्व साधारण आयुर्मर्यादा है । छादोग्य उ० में $२४ + ३६ + ४८ = ११२$ वर्षोंकी आयु मानी है । इसमें ८ वर्षकी बाल्य आयुकी गणना करनेसे १२० वर्ष होते हैं । यतीनां अपां अर्थ-यती=संयम पूर्वक किया कर्म; अपः=कर्म, जल-धारा जैसा जो सतत कर्म किया जाता है । यतीः अपः=संयमपूर्वक सतत निर-लस वृत्तिसे किया जाने वाला कर्म । अर्थः=उक्त कर्मोंसे प्राप्तव्य धर्म-अर्थ-काम

‘मोक्ष रूप अर्थ । ब्रह्मा=ब्रह्मज्ञानी, यज्ञका प्रमुख, मुख्य ज्ञानी । सारथि=रथका चलानेवाला, मानवोंको योग्य मार्गसे चलानेवाला नेता । मनुष्य १२० वर्षतक जीवित रहकर उत्तम कार्य करे, ज्ञानी और नेता बने ।

[१७५-२१३] (ऋ० १।१८०।१—१०)-

अगत्स्यो मैत्रावरुणिः । त्रिष्टुप् ।

१७५ युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथा यद् वां पर्यणीसि
दीयत् । हिरण्यया वां पवयः प्रुपायन् मध्वः पिबन्ता उपसः
सचेथे ॥१॥

१७५ युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः ।
रथः । यत् । वाम् । परि । अणीसि । दीयत् ।
हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुपायन् ।
मध्वः । पिबन्तौ । उपसः । सचेथे इति ॥१॥

१७५ अन्वयः—यत् वां रथः अणीसि परि दीयत्, युवोः अश्वाः रजांसि सुय-
मांसः, वां हिरण्ययाः पवयः प्रुपायन्, उपसः मध्वः पिबन्ता सचेथे ॥१॥

१७५ अर्थ—(यत् वां रथः) जब तुम दोनोंका रथ (अणीसि परि दीयत्)
समुद्रमें या अन्तरिक्षमें संचार करने लगता है तब (युवोः अश्वाः) तुम दोनोंके
घोड़े (रजांसि सुयमांसः) अन्तरिक्षमें गियमपूर्वक चलते हैं तब (वां हिर-
ण्ययाः पवयः) तुम्हारे सुवर्णमय पहियोंके अरे (प्रुपायन्) गीले होने लगते हैं,
(उपसः) उपःकालमें (मध्वः पिबन्ता सचेथे) मोठे सोमरसको पीते हुए तुम
दोनों इकट्ठे हो कर जाते हो ।

१७५ भावार्थ—हे अग्नि देवो ! जब तुम्हारा रथ समुद्रमें अथवा अन्तरिक्षमें
संचार करने लगता है, तब उस रथको चलानेवाले अश्व संज्ञक गति साधन भी
अन्तरिक्षमें अपने नियमानुसार चलने लगते हैं । तुम्हारे रथके सुवर्ण जैसे चम-
कनेवाले पहिये भी अन्तरिक्षस्थ मेघमण्डलके जलसे भीगने लगते हैं तथा
समुद्रमें जलसे भीगते हैं । तुम तो मधुरसोमरस पीकर उपः कालमें ही संचार
करने लगते हो ।

१७५ मानवधर्म—रथ ऐसे बनाओ जो भूमिपर, समुद्रमें तथा अन्तरिक्षमें वेगसे
चले । तुम उपः कालमें उठकर सोमरस पीकर संचार करने लग जाओ ।

अधिनौ दे० २०

[१७६]

१७६ युवमत्यस्याव नक्षथो यद् विपत्स्य नर्यस्य प्रयज्योः ।
स्वसा यद् वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्वे मधुपाविपे च ॥२॥

१७६ युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः ।
यत् । विपत्स्यः । नर्यस्य । प्रयज्योः ।
स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति ।
वाजाय । ईद्वे । मधुऽपौ । इपे । च ॥२॥

१७६ अन्वयः—विश्व गूर्ती ! मधुपौ यत् युवं अत्यस्य विपत्स्यः नर्यस्य प्रयज्योः अव नक्षथः यत् वां स्वसा भराति; वाजाय इवे च ईद्वे ॥२॥

१७६ अर्थ—हे (विश्व-गूर्ती) सबसे प्रशंसनीय । तथा (मधुपौ) मधु पीनेवाले अश्विदेवो । (युवं) तुम दोनों (यत् अत्यस्य) जब गतिशील (विपत्स्यः) आकाशमें संचार करने वाले (नर्यस्य प्रयज्योः) मानवोंके हितकारी और अत्यन्त पूजनीय सूर्यके (अव नक्षथः) पूर्वही पहुंचते हो (यत् वां स्वसा) तब तुम्हारी बहन उपा (भराति) तुम्हारा पोषण करती है और (वाजाय इवे च) बल तथा अन्न पानेके लिए तुम्हाराही (ईद्वे) स्तवन मानव करता है ।

१७६ भावार्थ—सर्वदा प्रशंसनीय तथा मधुर सोमरसका पान करनेवाले अश्विदेवो ? सतत गतिमान, आकाश संचारी, मानवोंका हितकारी पूजायोग्य सूर्य आनेके पूर्वही तुम दोनों आते हो । तब उषा तुम्हारी सहायता करती है और यज्ञमें यजमान बल बढ़ाने और अन्न मिलनेके लिए तुम दोनोंकी प्रशंसा करते हैं ।

१७६ मानवधर्म—सूर्य मनुष्योंका हित करता है । उसके आनेके पूर्व उठो, उपः कालमें तैयार रहो । अपना बल बढ़ानेके लिए तथा पर्याप्त अन्न कमानेके लिए यत्न वान् हो जाओ ।

[१७७]

१७७ युवं पर्य हस्त्रियायामघत्तं पक्कमामायामव पूर्य गोः ।
अन्तर्यद् वनिनो वामृतप्स्व ह्यारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥३॥

१७७ युवम् । पयः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् ।
 पक्वम् । आमायाम् । अव । पूर्यम् । गोः ।
 अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सूइत्यृतप्सू ।
 ह्वारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥३॥

१७७ अन्वयः—ऋतप्सू । युवं उस्त्रियायां पयः अधत्तं, गोः अमायां पक्वं पूर्यं
 अव अधत्तम् । यत्, वां वनिनः अन्तः व्हारः न हविष्मान् शुचिः यजते ॥३॥

१७७ अर्थ-हे (ऋतप्सू) सत्यस्वरूप अश्वि देवो ! (युवं) तुम दोनोंने
 (उस्त्रियायां पयः) गौमें दूध (अधत्तं) रखा है तथा (गोः अमायां) अपरि-
 पक्व गौमें भी (पक्वं पूर्यं अव) परिपक्व दूध पहिलेसेही रखा है । (यत् वां)
 तुम दोनोंके लिए, (वनिनः अन्तः) जंगलोंके भीतर (व्हारः न) साँपके तुल्य
 अत्यन्त सावधान रहकर, (हविष्मान् शुचिः यजते) हविर्द्रव्य साथ रखने
 वाला पवित्र यजमान उस दूधका यज्ञ करता है ।

१७७ भावार्थ—सत्य पाळक अश्विदेवो । तुमने गौमें दूध उत्पन्न किया है ।
 अपक्व गायमें भी उत्तम परिपक्व दूध उत्पन्न किया है । इसी दूधसे, जंगलके
 अन्दर साँप जैसा सावधान रहता है, वैसा सावधान रहकर, शुचि होकर यज-
 मान अश्विदेवोंके उद्देश्यसेही यज्ञ करता है । (अश्विदेवोंने निर्माण किया दूध
 उन्हींके लिए अर्पण करता है ।)

१७७ मानवधर्म—गौका दूध बढ़ाना चाहिये । सावधान रहकर उस दूधका यज्ञ
 करना चाहिये ।

१७७ टिप्पणी—ऋत-प्सू=सत्यका पालन करनेवाले, वनिन्=जंगलका वृक्ष
 समिधा । व्हारः=चोर, कपटी, साँप ।

[१७८]

१७८ युवं ह घर्म मधुमन्तमत्रये ऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेपे ।
 तद् वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति
 मध्वः ॥४॥

१७८ युवम् । ह । धर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये ।

अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एषे ।

तत् । वाम् । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः ।

रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥४॥

१७८ अन्वयः—नरा अश्विना । एषे अत्रये युवं ह धर्मं मधुमन्तं अपः क्षोदः न अवृणीतं; तत् वां पश्व इष्टिः मध्वः रथ्या चक्रा इव प्रति यन्ति ॥४॥

१७८ अर्थ—हे (नरा) नेता आश्विदेवो ! (एषे अत्रये) सुख चाहनेवाले अत्रिके लिए (युवं ह) तुम दोनोंने निश्चय पूर्वक (धर्मं) गर्मीको (मधुमन्तं अवृणीतं) और मिठास युक्त कर दिया । गर्मीका निवारण करके शीत बनाया । (तत्) इसलिये (वां) तुम दोनोंके समीप (पश्व इष्टिः मध्वः) यज्ञ और मधुसंभार (रथ्या चक्रा इव) रथके पहियोंके समान (प्रति यन्ति) चले जाते हैं ।

१७८ भावार्थ—हे नेता आश्विदेवों ! अत्रि ऋषिको सुख देनेके लिए तुम दोनोंने गर्मीको जलके समान शीतल और मिठासके समान सुख कारक बना दिया । तब तुम्हारे लिये वह यज्ञ किया जाता है । (चक्रके समान बारंबार चक्कर यज्ञ तुम्हारे पास आता है ।)

१७८ मानवधर्म—अनुयायियोंको सुख देनेके लिये नेता यत्न करे, और अनुयायीभी नेताका हित करें ।

१७८ टिप्पणी— धर्म = गर्मी, उष्णता । पश्वःऽइष्टिः = पशुके दूध आदिसे होनेवाला यज्ञ ।

[१७९]

१७९ आ वां दानाय ववृतीय दस्त्रा गोरोहेण तौग्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥५॥

१७९ आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्त्रा ।

गोः । ओहेन । तौग्यः । न । जित्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् ।

जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥५॥

१७९ अन्वयः-दत्ता । यजत्रा । जित्रिः तौग्यः न गोः ओहेन वां दानाय भा ववृतीय । वां माहिना अपः क्षोणी सचते, जूर्णः, वां अंहसः भक्षुः ॥५॥

१७९ अर्थ-हे (दत्ता) शत्रुविनाशक तथा (यजत्रा) पूजनीय आश्विदेवो ! (जित्रिः) विजयका इच्छुक (तौग्यः न) तुमका पुत्रजैसे (गोः ओहेन) वाणी से प्रशंसा द्वारा (वां दानाय) तुम दोनोंसे दान लेनेके लिए प्रवृत्त हुआ वैसा (भा ववृतीय) मैं तुम्हारी ओरसे दान लेनेके लिए प्रवृत्त होजाऊँ; (वां माहिना) तुम दोनोंकी सहिमासे तो (अपः क्षोणी सचते) अन्तरिक्ष और भूलोक व्याप्त हुए हैं, मैं इसकारण (जूर्णः) वृद्ध होता हुआ भी (वां) तुम दोनोंकी कृपासे (अंहसः) जरारूपी कष्टसे मुक्त हो (भक्षुः) दीर्घ-जीवी बनूँ । इसलिये तुम्हारी प्रार्थना करता हूँ ।

१७९ भावार्थ-दे शत्रुविनाशक पूजायोग्य आश्विदेवो ! जिस तरह विजयकी इच्छा करनेवाला तुमका पुत्र भुज्य तुम्हारी स्तुति करनेसे मृत्युसे बच गया, ऐसी तुम्हारी महिमा तो सब द्यावा पृथिवीमें प्रसिद्ध है । इसलिए भक्ति वृद्ध हुआ मैं तुम्हारी कृपासे दुष्टापेको दूर करके दीर्घायु बनाना चाहता हूँ ।

१७९ मानवधर्म — विजय की इच्छा करनेवालोंकी सहायता करो । चिकित्सा द्वारा वृन्दांको भी तरुण बना दो । ऐसे प्रयत्न करो कि संपूर्ण विश्वमें महाभाग फैल जाय ।

१७९ टिप्पणी - जित्रिः = वृद्ध, जीर्ण, विजयका इच्छुक । तौग्यः = भुज्युः देखा ५७, ७०, ७९-८१, ११५ ६०

[१८०]

१८० नि यद् युवेथे निऽयुतः सुदानु उप स्वधार्मिः सृजथः
पुरंधिम् । प्रेपद् वेपद् वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न
वार्जम् ॥६॥

१८० नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानु इति सुदानु ।
उप । स्वधार्मिः । सृजथः । पुरंश्धिम् ।
प्रेपत् । वेपत् । वातः । न । सूरिः ।
आ । महे । ददे । सुव्रतः । न । वार्जम् ॥६॥

१८० अन्वयः-सुदानू । यत् नियुतः नि युवेथे पुरन्धि स्वधाभिः उप सृजथः, सुव्रतः न, सूरिः महे वाजं आ ददे, प्रेषत्, वातः न वेषत् ॥६॥

१८० अर्थ-हे (सुदानू) अच्छे दान देनेवाले आश्वि देवो! (यत्) जब (नियुतः नि युवेथे) घोड़ोंको रथमें जोतते हो, तब (पुरन्धि) बहुतोंका धारण करने वाली बुद्धिको (स्वधाभिः उप सृजथः) अन्नोसे संयुक्त करडालते हो; (सुव्रतः न) अच्छे कार्य करने हारोंके समान (सूरिः) विद्वानपुरुष (महे) महत्त्वके लिए (वाजं आ ददे) अन्नका ग्रहण करता है, (प्रेषत्) तुम्हें तृप्त करता है और (वातः न) वायुके समान (वेषत्) तुम्हें शीघ्र प्राप्त हो जाता है ।

१८० भावार्थ- अच्छा दान देने वाले हे आश्वि देवो! तुम दोनों जब घोड़ोंको अपने रथमें जोतते हो तब बहुतोंका पालन पोषण करनेकी बुद्धि विपुल अन्नोके साथ अपने भक्तोंमें उत्पन्न करते हो । सत्कर्म करनेवाला विद्वान इस महत्त्व पूर्ण कार्यकेलिए जब अन्न प्राप्त करता है, तब उसके दानसे वह तुम्हें तृप्त करता है और वायुके गतिसे वह तुम्हें प्राप्त होता है ।

१८० मानवधर्म — नेता स्वयं बहुत दान करे, और अपने अनुयायियोंको पर्याप्त अन्न देकर उनमें बहुतोंका पालन पोषण करनेकी उदार हृद्धि उत्पन्न करे । विद्वान लोग इस तरह बहुतोंके पालन पोषण करनेके शुभ कर्म करें और अपनी उदारतासे देवत्वको प्राप्त हों ।

१८० टिप्पणी — पुरं-धि = बहुतोंका पोषण करनेकी बुद्धि, नगरकी विदुषी स्त्री ।

[१८१]

१८१ वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हिता-
वान् । अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा
वृषणावन्तिदेवम् ॥७॥

१८१ वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः ।
विपन्यामहे । वि । पणिः । हितवान् ।
अध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्द्या ।
पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिदेवम् ॥७॥

१८१ अन्वयः- वृषणौ अनिन्द्या अश्विनौ । वयं सत्या वां चित् हि जरितारः
विपन्यामहे, हितवान् पणिः वि; अधा चित् अन्तिदेवं पाथः हि स्म ॥७॥

१८१ अर्थ-हे (वृषणौ) बलवान् (अनिन्द्या) अनिन्दनीय अश्विदेवो ? (वयं) हम (सत्या) सच्चे होकर (वां चित् हि जरितारः) तुम दोनोंकीही प्रशंसा करनेकी इच्छासे (वि पन्यामहे) बहुत स्तुति करते हैं परन्तु (हित-वान् पणिः वि) धनसंग्रह करनेवाला व्यापारी यज्ञसे विरुद्ध हो रहा है । (अधा चित्) अब आप तो (अन्ति देवं) देवताके देने योग्य सोम (पाथः हि स्म) कोही तुम दोनों पीते हो ।

१८१ भावार्थ-हे बलवान् अनिन्दनीय अश्विदेवो ! हम तुम्हारे सत्य भक्त हैं अतः तुम्हारे गुणोंका वर्णन करते हैं । परन्तु यह पूंजीपति धनका केवल संग्रह करता है, परन्तु यज्ञ करताही नहीं ! आप तो यज्ञ कर्ताके पास जाते हैं और देवोंके ही पीने योग्य सोमरसका पान करते हैं । (अर्थात् उस अयाजक धनाढ्यके पास तुम जातेभी नहीं !

१८१ मानवधर्म-बलवान् वनो, अनिन्दनीय कर्म करते रहो । ऐसे कार्य करो कि जिनसे तुम्हारी सब प्रशंसा करे । जो यज्ञ नहीं करता, उस धनाढ्य के धनका कोई उपयोग नहीं है अतः जो धन अपने पास हो उसका यज्ञमें समर्पण करना चाहिये ।

१८१ टिप्पणी-हित-वान्=धनका धरोहर रखनेवाला, रथान रथानपर रखनेवाला । पणिः=व्यापारी, वैश्य, लेनदेन करने वाला ।

[१८२]

१८२ युवां चिद्विष्माश्विनावनु धून् विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।
अगस्त्यो नरां नृपु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्
सहस्रैः ॥८॥

१८२ युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । धून् ।
विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।
अगस्त्यः । नराम् । नृपु । प्रशस्तः ।
काराधुनीऽहव । चितयत् । सहस्रैः ॥८॥

१८२ अन्वयः-अश्विनौ ! नृपु नरां प्रशस्तः अगस्त्यः अनु धून् विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ युवां चित् हि काराधुनी हव सहस्रैः चितयत् ॥८॥

१८२ अर्थ-हे अश्विदेवो ! (नृपु नरां) मानवों और नेताओंमें (प्रशस्तः अगस्त्यः) प्रशंसनीय अगस्त्य ऋषि (अनु धून्) प्रति दिन (विरुद्रस्य प्रस्र

वणस्य रातां) विशेष गर्जना करनेवाले जलप्रवाहको पानेके लिए (युवां चित् हि) तुम दोनोंकी ही (काराधुनीद्व) बड़ा ध्वनि करनेवाले वाद्यके समान (सहस्रैः चितयत्) सहस्रों श्लोकोंसे स्तुति करता है ।

१८२ भावार्थ—मनुष्यों और नेताओंमें सुप्रसिद्ध भगवत् ऋषि प्रति दिन विशेष वेगवान् जल प्रवाहको प्राप्त करनेके लिए, बांसुरी कारीगरीसे बजाने वालेके समान, कोमल ध्वनिसे सहस्रों आलापोंसे तुह्यारी ही स्तुति गाता है ।

१८२ मानवधर्म—सब मानवों और नेताओंमें प्रसिद्ध नेता बनो । ऐसा मधुर गायन करो कि जिसको सुनकर सब प्रसन्न हो जायें । जल प्रवाहोंको काममें लाओ ।

१८२ टिपणी—वि-रुद्रः प्रस्रवणः=विशेष शब्द करने वाला वेगवान् जलका क्षरना, छोट । काराधुनी=कारा = बांसुरी 'धुनी' = ध्वनी, काराधुनी = बांसुरी का ध्वनि ।

[१८३]

१८३ प्र यद् वहैथे महिना रथस्य प्र स्पन्द्रा याथो मनुषो न होता । धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिपाचः स्याम ॥९॥

१८३ प्र । यत् । वहैथे इति । महिना । रथस्य ।
प्र । स्पन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।
धत्तम् । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽअश्व्यम् ।
नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९॥

१८३ अन्वयः—नासत्या ! स्पन्द्रा ! यत् रथस्य महिना प्र वहैथे, मनुषः होता न प्रयाथः, सूरिभ्यः वा सु अश्व्यं धत्तं उत रयि-साचः स्याम ॥९॥

१८३ अर्थ—हे (नासत्या ! स्पन्द्रा) सत्यपालक और गतिशील अश्विदेवो ! (यत्) जो (रथस्य महिना) रथकी महनीयताके कारण (प्र वहैथे) तुम दोनों उत्कृष्ट ढंगसे आगे बढ़ते हो, (मनुषः होता न) मानवोंमें हवनकर्ता के समान तुम दोनों (प्रयाथः) यात्रा करते हो ऐसे तुम (सूरिभ्यः वा) विद्वानोंकोभी (सु अश्व्यं धत्तं) सुन्दर घोड़ोंसे पूर्ण धन देदो (उत रयि-साचः स्याम) और हम भी धनसे युक्त हों ।

१८३ भावार्थ— हे सत्यके पालनकर्ता और सर्वत्र संचार करनेवाले अश्विदेवो ! तुम दोनों अपने उत्तम रथके वेगसे यज्ञकर्ताके पास मनुष्य-लोकमें गमन करते हो, अतः जो उत्तम विद्वान् है, उसको उत्तम घोड़े और धन दो और हमें भी धन दो ।

१८३ मानवधर्म— सत्यका पालन करो, अपने देशमें सर्वत्र संचार करके देख लो कि कहां क्या है । अपने उत्तम रथमें बैठकर सत्कर्मकर्ताके पास जाओ और उसका उत्साह बढ़ानेके लिये उसे घोड़े और धन दो ।

[१८४]

१८४ तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेघं वृजनं जीरदानुम् ॥ १०

१८४ तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम् ।

स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नव्यम् ।

अरिष्टनेमिम् । परि । द्याम् । इयानम् ।

विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

१८४ अन्वयः— अश्विना । अद्य सुविताय वां तं नव्यं, द्यां परि इयानं, अरिष्टनेमिं रथं स्तोमैः वयं हुवेम, जीरदानुं इपं वृजनं विद्याम् ॥ १० ॥

१८४ अर्थ— हे अश्विनौ ! (अद्य सुविताय) आज सुविधाके लिये (वां तं नव्यं) तुम दोनोंके उस नये, [द्यां परि इयानं] धुलोकके चारों ओर जानेवाले [अरिष्टनेमिं रथं] न बिगड़नेवाली नेमिसे युक्त रथको [स्तोमैः] स्तोत्रोंकी सहायतासे [वयं हुवेम] हम इधर बुलाते हैं, [जीर-दानुं] शीघ्र दानको [इपं वृजनं] भक्ष तथा बलको [विद्याम्] हम प्राप्त करें ।

१८४ भावार्थ— अश्विदेवो ! आजही हमें सुखकी प्राप्ति हो, इसलिये तुम्हारी प्रार्थना करते हैं, कि तुम्हारा कभी न बिगड़नेवाला रथ हमारे पास आ जाय और हमें भक्ष, बल तथा धन प्राप्त हो ।

[१८५] (ऋ० १।१८१।१-९)

१८५ कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम् । अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधितिं अवितारा जनानाम् ॥ १

अश्विनौ दे० २१

१८५ कत् । ऊँ इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् ।
 अध्वर्यन्ता । यत् । उत् निनीथः । अपाम् ।
 अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिम् ।
 वसुधिती इति वसुधिती । अवितारा । जनानाम् ॥ १ ॥

१८५ अन्वयः— जनानां अवितारा ! वसुधिती ! अयं यज्ञः वां प्रशस्तिं
 अकृत; अध्वर्यन्ता प्रेष्ठौ ! यत् अपां रयीणां इषां उन्निनीथः कत् उ ॥ १ ॥

१८५ अर्थ— हे [जनानां अवितारा] जनोके रक्षक तथा [वसुधिती]
 धनोको देनेहारे अश्विदेवों ! [अयं यज्ञः] यह यज्ञ [वां प्रशस्तिं अकृत] तुम
 दोनोंकी सराहना कर चुका है; [अध्वर्यन्ता प्रेष्ठौ] हे अध्वरमें जानेहारे
 अत्यन्त प्यारे अश्विदेवों ! [यत्] जो [अपां रयीणां इषां] जलोंको, धन
 संपदाओंको और अन्नोको [उत् निनीथः] तुम दोनों ले चलते हो, [कत् उ]
 वह कार्य अब किस समय शुरू होनेवाला है ?

१८५ भावार्थ— हे जनोके संरक्षक और उनको धन देनेहारे देवों ! यह
 यज्ञ हम तुम्हारे लियेही करते हैं । हे यज्ञमें जानेवाले और प्रेमसे उसकी पूर्णता
 करनेवाले देवों ! जो तुम जल, धन और अन्नका दान करते हो वह कार्य तुम
 कब करोगे ? [हम उससे लाभ प्राप्त करना चाहते हैं ।]

१८५ मानवधर्म— जनताका संरक्षण करो, धनका दान करो, यज्ञमें
 जाओ, यज्ञोंकी सहायता करो ।

[१८६]

१८६ आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो
 अत्याः । मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना
 वहन्तु ॥ २ ॥

१८६ आ । वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःपाः ।
 वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।
 मनःजुवः । वृषणः । वीतपृष्ठाः ।
 आ । इह । स्वराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

१८६ अन्वयः— हे अश्विना ! शुचयः दिव्यासः, अत्याः वात-रंहसः पयस्पाः
 मनोजुवः, वृषणः, वीतपृष्ठाः स्व-राजः अश्वासः वां इह आ वहन्तु । २ ॥

१८६ अर्थ— हे अश्विदेवों ! [शुचयः] विशुद्ध, [दिव्यासः] दिव्य, श्रेष्ठ, [अत्याः] गमनशील, [वात-रंहसः] वायुके तुल्य वेगवाले [पयः-पाः] दूध पीनेवाले, [मनो-जुवः] मनके समान वेगयुक्त, [वृष्णः] बलिष्ठ, [वीत-पृष्ठः] चमकीले पीठवाले [स्व-राजः अश्वासः] और स्वयं तेजस्वी घोड़े [वां] तुम दोनोंको [इह वा वहन्तु] इधर ले भायें ।

१८६ भावार्थ— उक्त प्रकारके घोड़े अश्विदेवोंके होते हैं । वे उनको हमारे यज्ञमें ले भावें ।

[१८७]

१८७ आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सूप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः ।
वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिषण्या
यः ॥३॥

१८७ आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् ।
सूप्रवन्धुरः । सुविताय । गम्याः ।
वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् ।
अहम्पूर्वः । यजतः । धिषण्या । यः ॥३॥

१८७ अन्वयः— धिषण्या ! स्थातारा । वां यः वृष्णः मनसः जवीयान्, यजतः, सूप्रवन्धुरः, अवनिः न प्रवत्वान् अहं-पूर्वः रथः, सुविताय आ गम्याः ॥३॥

१८७ अर्थ— हे [धिषण्या ।] ऊँचे स्थानपर रहनेयोग्य [स्थातारा] अपने पदपर स्थिर रहनेवाले अश्विदेवों । [वां यः] तुम दोनोंका जो [वृष्णः मनसः जवीयान्] प्रबल और मनसे भी अधिक वेगवान् [यजतः] पूजनीय, (सूप्रवन्धुरः) सुन्दर अग्रभागवाला, (अवनिः न) भूमिके तुल्य [प्रवत्वान्] भक्ति विस्तृत, (अहं पूर्वः रथः) अहमहमिकासे आगे बढ़नेवाला रथ है, वह (सुविताय आ गम्याः) भलाईके लिए हमारे पास आ जाय ।

१८७ भावार्थ— अश्विदेवोंका उक्त प्रकारका रथ हमारे यज्ञके समीप आजाय ।

[१८८]

१८८ इहेहं जाता समवावशीतामरेपसां तन्वाऽ नामभिः-स्वैः ।
जिष्णुर्वीमन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र
ऊहे ॥४॥

१८८ इहऽइह । जाता । सम् । अवावशीताम् ।
अरेपसां । तन्वा । नामऽभिः । स्वैः ।
जिष्णुः । वाम् । अन्यः । सुऽसुमखस्य । सूरिः ।
दिवः । अन्यः । सुऽसुभगः । पुत्रः । ऊहे ॥४॥

१८८ अन्वयः- अरेपसा तन्वा स्वैः नामभिः जाता इहइह सं अवावशीतां;
वां अन्यः जिष्णुः, सुमखस्य सूरिः, अन्यः सुभगः दिवः पुत्रः ऊहे ॥ ४ ॥

१८८ अर्थ- (अरेपसा तन्वा) दोषरहित शरीरसे तथा (स्वैः नामभिः
जाता) अपनेही नामोंसे प्रसिद्ध हुए तुम दोनों (इह-इह सं अवावशीतां)
इधरही भली भाँति प्रशंसित हो चुके हो; (वां अन्यः) तुम दोनोंमेंसे एक
(जिष्णुः सुमखस्य सूरिः) जयिष्णु और श्रेष्ठ यज्ञका प्रेरक है, (अन्यः)
दूसरा (सुभगः) अच्छे ऐश्वर्यवाला, (दिवः पुत्रः ऊहे) द्युलोकका पुत्र जैसा
वीर सब कार्यको निभाता है ।

१८८ भावार्थ- अश्विदेव निर्दोष होनेके कारण प्रसिद्ध हैं । इस लोकमें
भी उनकी प्रशंसा हुई है । इनमेंसे एक विजयी यज्ञका प्रेरक है और दूसरा
अन्य सब कार्य निभाता रहता है ।

१८८ मानवधर्म- शरीर निर्दोष रखो, नीरोग रहो और अन्योको निर्दोष
करो । विजय कमानेके कार्य करो ।

[१८९]

१८९ प्र वां निचेरुः कंकुहो वशां अनुं पिशङ्गरूपः सदनानि
गम्याः । हरीं अन्यस्य पीपयन्त वाजैर्मथा रजांस्य-
श्विना वि घोषैः ॥५॥

१८९ प्र । वाम् । निऽचेरुः । ककुहः । वशान् । अनु ।
 पिशङ्गऽरूपः । सदनानि । गम्याः ।
 हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः ।
 मश्रा । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥५॥

१८९ अन्वयः— अश्विना । वां पिशङ्गरूपः निचेरुः वशान् ककुहः अनु सदनानि प्र गम्याः । अन्यस्य हरी मश्रा वाजैः घोषैः रजांसि वि पीपयन्त ॥ ५ ॥

१८९ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंमेंसे एकका (पिशङ्गरूपः) पीतवर्णवाला अर्थात् सुनहरा और (निचेरुः) सभी जगह जानेवाला रथ (वशान् ककुहः अनु) वशीभूत दिशाओंमें स्थित (सदनानि प्र गम्याः) यज्ञस्थानोंमें चला जावे, (अन्यस्य हरी) दूसरेके घोड़े (मश्रा) बिलोडनेसे उत्पन्न (वाजैः) भत्नोंसे तथा (घोषैः) घोषणाओंसे (रजांसि वि पीपयन्त) लोकोको विशेष ढंगसे पुष्ट करते हैं ।

१८९ भावार्थ— अश्विदेव दो हैं । उनमेंसे एकका रथ सुनहरा है जो दिशाउपदिशाओंके यज्ञस्थानोंमें जाता है । दूसरेके घोड़े बिलोडनेसे उत्पन्न घृतादि भत्नोंको साथ लेकर सबको पुष्ट करते हुए चलते हैं ।

[१९०]

१९० प्र वां शरद्वान् वृषभो न निष्पाट् पूर्वीरिपश्चरति मध्वं
 इष्णान् । एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेपन्तीरुध्वा नद्यो न
 आगुः ॥६॥

१९० प्र । वाम् । शरत्ऽवान् । वृषभः । न । निष्पाट् ।
 पूर्वीः । इषः । चरति । मध्वः । इष्णान् ।
 एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः ।
 वेपन्तीः । ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥६॥

१९० अन्वयः— वां शरद्वान् वृषभः न निष्पाट् मध्वः इष्णान् पूर्वीः इषः प्र चरति ; अन्यस्य एवैः वाजैः वेपन्तोः ऊर्ध्वाः पीपयन्तः नद्यः न आ अगुः ॥६॥

१९० अर्थ- (वां) तुम दोनोंमेंसे एक (शत्रुद्वान् वृषभः न) पुरातन, बलवान्, जैसा वीर (निष्पाद्) शत्रुदलको हटानेवाला है और (मध्वः इष्णन्) मीठे सोमको चाहता हुआ (पूर्वीः इपः प्रचरति) बहुतसी भक्ष सामग्रियोंको साथ लेकर संचार करता है। (अन्यस्य) दूसरेके (एवैः) गमनशील (वाजैः) अश्वोंके साथ (वेपन्तीः) फैलती हुई (ऊर्ध्वाः) ऊपरकी ओर बढ़नेवाली (नद्यः) नदियाँ सबको (पीपयन्त) पुष्ट करती हैं वे (नः आ अगुः) हमारे समीप आ जायें।

१९० भावार्थ- अश्विदेवोंमेंसे एक पुरातन वीर शत्रुको परास्त करता है और मीठा अन्नरस अपने साथ लेकर सर्वत्र संचार करता है। दूसरा अश्वोंको बढ़ानेवाली नदियोंको वेगसे बहाता है। (एक अन्नमें मीठे रसकी उत्पत्ति करता है और दूसरा नदियोंको महापूरसे भरपूर कर देता है।)

[१९१]

१९१ असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्बाळहे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती । उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्जृणुतं हवं मे ॥७॥

१९१ असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः ।
बाळहे । अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।
उपस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् ।
अयामन् । शृणुतम् । हवम् । मे ॥७॥

१९१ अन्वयः- वेधसा अश्विना ! वां स्थविरा गीः त्रेधा क्षरन्ती बाळहे असर्जि; मे हवं यामन् अयामन् शृणुतं, उपस्तुतौ नाधमानं अवतम् ॥ ७ ॥

१९१ अर्थ- हे (वेधसा) कार्यकर्ता अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंके लिए (स्थविरा गीः) प्राचीन वाणी-स्तुति- (त्रेधा क्षरन्ती) तीन प्रकारसे तुम्हें प्राप्त होती हुई (बाळहे असर्जि) बल बढ़ानेके लिए उत्पन्न हुई है। (मे हवं) मेरी प्रार्थनाको (यामन् अयामन्) गमनके समय या गमन न करनेके समय तुम (शृणुतं) सुन लो। और (उपस्तुतौ) प्रशंसित होनेपर इस (नाधमानं अवतं) भक्तकी रक्षा करो।

१९१ भावार्थ- हे रचनाकार्यमें कुशल भस्त्रिदेवो ! यह प्राचीनकालसे चली आयी स्तुति तीन प्रकारोंसे बल प्राप्त करनेके लिये तुम्हारे पास पहुँचती है । मेरी की हुई इस प्रार्थनाको तुम सुन लो और प्रसन्नचित्त होकर मेरी रक्षा करो ।

१९१ टिप्पणी- स्थविरा = वृद्धा, नित्य, स्थायी, प्राचीन, पुरातन । स्थविरा गीः = प्राचीनकालसे चली आयी स्तुति । प्रार्थनाका गीत । ग्रन्थके वर्णनका स्तोत्र ।

[१९२]

१९२ उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् । वृषां वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥८॥

१९२ उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः ।
त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।
वृषां । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय ।
गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥८॥

१९२ अन्वयः- उत वां रुशतः वप्ससः स्या गीः नृन् त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते, वृषणा ! वां वृषा मेघः मनुषः दशस्यन् गोः सेके न पीपाय ॥ १८ ॥

१९२ अर्थ- (उत वां) और तुम दोनोंके (रुशतः वप्ससः) चमकवाले स्वरूपका वर्णन करनेवाली (स्या गीः) वह वाणी (नृन्) मानवोंको (त्रि बर्हिषि सदसि) तीन कुशासनोंसे युक्त यज्ञस्थानमें (पिन्वते) पुष्ट करती है । हे (वृषणा) बलशाली भस्त्रिदेवो ! (वां वृषा मेघः) तुम दोनोंके लिये वृष्टि करनेवाला मेघ (मनुषः दशस्यन्) मानवोंको जल देता हुआ (गोः सेके न) गौके दूधके सेचन करनेके समानही (पीपाय) पोषण करता है ।

१९२ भावार्थ- भस्त्रिदेवोंका वर्णन करनेवाली यह स्तुति यज्ञस्थानमें मनुष्योंकी शक्ति बढ़ाती है । तुम्हारी प्रेरणासे वृष्टि करनेवाला यह मेघ मनुष्योंके लिये जल देकर, गौ दूध देकर पुष्ट करनेके समान, पोषण करता है ।

[१९३]

१९३ युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुपां न जरते हविष्मान् । हुवे
यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेघं वृजनं जीरदानुम् ॥९॥

१९३ युवाम् । पूषाऽइव । अश्विना । पुरम्ऽधिः ।
अग्निम् । उपाम् । न । जरते । हविष्मान् ।
हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः ।
विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥९॥

१९३ अन्वयः— अश्विना । पुरन्धिः पूषा इव हविष्मान् युवां उपां अग्निं न
जरते; यत् वां वरिवस्या गृणानः हुवे जीरदानुं वृजनं इपं विद्याम् ॥९॥

१९३ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (पुरन्धिः पूषा इव) बहुतोंका धारण करने-
वाला पूषा जिस प्रकार पोषण करता है वैसेही (हविष्मान्) हवि साथ रखने-
वाला यजमान (युवां) तुम दोनोंकी (उपां अग्निं न) उपा तथा अग्निके
समान (जरते) स्तुति करता है, (यत् वां वरिवस्या) जो मैं तुम दोनोंकी
सेवा करता हुआ (गृणानः हुवे) स्तुतिपूर्वक प्रार्थना करता हूँ, वह इसलिए
कि हम लोग (जीरदानुं वृजनं इपं) शीघ्र दानद्वारा बल तथा अन्नको
(विद्याम्) प्राप्त करें ।

१९३ भावार्थ— हे अश्विदेवो ! हविष्यान्न साथ लेकर यजमान यज्ञ
करता हुआ तुम्हारी प्रार्थना करता है । इससे हमें आतिशीघ्र अन्न, बल और
धन प्राप्त हो ।

[१९४] (ऋ. १।१८२।१-८) जगती; ६,८ त्रिष्टुप् ।

१९४ अभूद्विदं वयुनमो पु भूपता रथो वृषण्वान् मदता मनी-
षिणः । धियंजिन्वा धिण्यां विष्पलावसू द्विवो नपाता
सुकृते शुचिव्रता ॥१॥

१९४ अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूपत ।
रथः । वृषण्वान् । मदत । मनीषिणः ।
धियम्ऽजिन्वा । धिण्यां । विष्पलावसू इति ।
द्विवः । नपाता । सुकृते । शुचिऽव्रता ॥१॥

१९४ अन्वयः— मनीषिणः । इदं वयुनं अभूत्, वृषण्वान् रथः, मदत, सुभूषत; शुचिप्रता, दिवः न-पाता, धिष्ण्या, विष्पलावसू सुकृते धियं जिन्वा ॥१॥

१९४ अर्थ— हे (मनीषिणः) मननशील विद्वानो ! (इदं वयुनं अभूत्) यह ज्ञान हमें हुआ है कि अश्विदेवोंका (वृषण्वान् रथः) बलवान् रथ हमारे पास आ पहुँचा है, इसलिए (मदत) आनन्दित होओ (सु-भूषत) भली-भाँति अलंकृत होओ, क्योंकि वे दोनों अश्विदेव (शुचिप्रता) निर्दोष व्रतका अनुष्ठान करनेवाले (दिवः न-पाता) छुलोकका पतन न होने देनेवाले, (धिष्ण्या) प्रशंसनीय (विष्पलावसू) विश्वलाको यश देनेवाले, (सुकृते धियं जिन्वा) अच्छे कर्म करनेवालेको सुबुद्धि देनेवाले हैं ।

१९४ भावार्थ— हे मननशील विद्वानों ! हमें पता लगा है कि, अश्विदेवोंका सुदृढ रथ हमारे यज्ञस्थानके पास आ पहुँचा है, उसे देखकर आनन्दित होओ, अच्छी तरह अलंकृत बनो । वे दोनों अश्विदेव शुद्ध कर्म करनेवाले, छुलोकको आधार देनेवाले, विश्वलाकी सहायता करनेवाले, अच्छे कार्यकर्ताको शुभमति देनेवाले, एवं प्रशंसनीय हैं ।

१९४ मानवधर्म— अपने घर कोई बड़े वीर आवें तो उत्तम वेष-भूषा धागण करके उसका स्वागत करना योग्य है । बड़ा उसको कहते हैं कि जो उत्तम कर्म करता है, अनाथकी सहायता करता है, सब्बुद्धि देता है और सबको आधार देता है ।

[१९५]

१९५ इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुतमा दुसा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा । पूर्णं रथं वहथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥२॥

१९५ इन्द्रतमा । हि । धिष्ण्या । मरुततमा । दुसा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथीतमा । पूर्णम् । रथम् । वहथे इति । मध्वः । आचितम् । तेन । दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥२॥

१९५ अन्वयः— दुसा अश्विना ! धिष्ण्या इन्द्रतमा मरुतमा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा हि; मध्वः आचितं पूर्णं रथं वहथे दाश्वांसं तेन उप याथः ॥ २ ॥

अश्विनौ दे० २२

१९५ अर्थ- हे (दत्ता) शत्रुविनाशक अश्विदेवो ! तुम दोनों (धिष्ण्या) स्तुतिके योग्य, (इन्द्रतमा मरुत्तमा) इन्द्र एवं मरुतोंके अत्यंत शुभ गुणोंको धारण करनेवाले, (दंसिष्ठा) अत्यन्त कार्यशील, (रथ्या रथीतमा हि) रथमें बैठनेवाले और अतीव श्रेष्ठ रथी हो, इसमें संशय नहीं; (मध्वः आचितं) मधुसे भरे हुए (पूर्णं रथं वहेथे) परिपूर्ण रथको लिए हुए तुम दोनों भागे बढ़ते हो और (दाश्रांसं) दानीके प्रति (तेन उपयाथः) उसी रथके साथ जाते हो ।

१९५ भावार्थ— शत्रुविनाशकर्ता अश्विदेवो ! तुम दोनों प्रशंसायोग्य तथा इन्द्र और मरुतोंके सब शुभगुणोंका धारण करते हो । तुम सदा शुभ कार्यमें तत्पर, रथ चलानेमें तत्पर, उत्तम रथियोंमें श्रेष्ठ हो । तुम रथपर शहदके घड़े भरकर रखते हो और यज्ञकर्ताके समीप उनके साथ पहुंचकर उसका दान करते हो ।

१९५ मानवधर्म— शत्रुका नाश करो । शुभगुणोंको धारण करो, रथ चलानेमें प्रवीण बनो । श्रेष्ठ महारथी बनो । शहद अपने पास रखो और अपने अनुयायियोंको दे दो ।

[१९६]

१९६ किमत्र दत्ता कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते । अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥३॥

१९६ किम् । अत्र । दत्ता । कृणुथः । किम् । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते । अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥३॥

१९६. अन्वयः— दत्ता । अत्र किं कृणुथः ? किं आसाथे ? यः कश्चित् जनः अहविः महीयते; अति क्रमिष्टं, पणेः असुं जुरतं, वचस्यवे विप्राय ज्योतिः कृणुतम् ॥ ३ ॥

१९६ अर्थ- हे (दत्ता) शत्रुका नाश करनेवाले अश्विदेवो ! (अत्र किं कृणुथः) इधर भला क्या करते हो ? (किं आसाथे) क्यों यहां बैठे हो ? (यः कश्चित्) जो कोई (जनः अहविः महीयते) पुरुष यज्ञ न करता हुआ बड़ा बन बैठा है, उसे (अति क्रमिष्टं) छोड़कर आगे बढ़ो और (पणेः असुं जुरतं) कृपण, लोभी व्यापारीके प्राणोंको नष्ट करो, तथा (वचस्यवे विप्राय) स्तुति करनेके इच्छुक ज्ञानी पुरुषके लिए (ज्योतिः कृणुतं) प्रकाश करो ।

१९६ भावार्थ— हे शत्रुका नाश करनेवाले अश्विदेवो ! तुम इधर उधर न जाओ, विशेषतः यज्ञ न करनेवालेके पास न जाओ, उस लोभीके प्राण जाने दो । तुम सदा यज्ञकर्ताको प्रकाशका मार्ग बताओ ।

१९६ मानवधर्म— जो सहायता पहुंचानी हो वह श्रेष्ठ सज्जनकोही प्रथम देनी योग्य है । धर्मशील सन्मार्गवर्तियोंकोही प्रकाशका सरल मार्ग बताना योग्य है ।

[१९७]

१९७ जम्भयंतमभितो रायंतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्य-
श्विना । वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नास-
त्यावतं मम ॥४॥

१९७ जम्भयंतम् । अभितः । रायंतः । शुनः ।
हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।
वाचंम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम् ।
उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥४॥

१९७ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! शुनः रायतः अभितः जम्भयंतं, मृधः हतं, तानि विदथुः, जरितुः वाचं वाचं रत्निनीं कृतं, उभा मम शंसं अवतम् ॥ ४ ॥

१९७. अर्थ— हे (नासत्या) सत्यके पालक अश्विदेवो ! (शुनः रायतः) कुत्तेके सदृश काटनेको आनेवालोंको (अभितः जम्भयंतं) चारों ओरसे घिरा करो, (मृधः हतं) लडनेवालोंको मार डालो, (तानि विदथुः) उन्हें तुम दोनों जानते हो, (जरितुः) स्तुतिकर्ताके (वाचं वाचं) प्रत्येक भाषणको (रत्निनीं कृतं) धनयुक्त करो और (उभा) दोनों (मम शंसं अवतं) मेरे प्रशंसाके भाषणकी रक्षा करो ।

१९७ भावार्थ— हे सत्यनिष्ठ अश्विदेवो ! कुत्तेके समान हिंसकोंको नष्ट करो, जो हमपर हमला करते हैं उनको मार डालो, इन सबको तुम जानते हो । तुम्हारी स्तुति करनेवालेकी प्रत्येक स्तुतिके लिये उसे धन प्राप्त होता रहे, तथा मुझ भक्तकी भी सुरक्षा करो ।

१९७. मानवधर्म— सत्यका पालन करो, हिंसकोंको और घातकोंको नष्ट करो । सन्मार्गवर्तियोंको सुरक्षित रखो ।

[१९८]

१९८ युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौग्याय
कम् । येन देवत्रा मनसा निरुहथुः सुपत्नी पेतथुः
क्षोदसो महः ॥५॥

१९८ युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् ।
आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौग्याय । कम् ।
येन । देवत्रा । मनसा । निःऽरुहथुः ।
सुऽपत्नि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

१९८. अन्वयः— एतं आत्मन्वन्तं पक्षिणं प्लवं सिन्धुषु तौग्याय कं चक्रथुः
येन सुपत्नी मनसा देवत्रा निः ऊहथुः महः क्षोदसः पेतथुः ॥ ५ ॥

१९८. अर्थ— (एतं आत्मन्वन्तं) इस निजी शक्तियुक्त, (पक्षिणं),
पंछीके तुल्य उडनेवाले, (प्लवं) नौकाको (सिन्धुषु) समुद्रमें (तौग्याय)
तुमपुत्रके, लिए (कं चक्रथुः) सुखकारक ढंगसे बना चुके, (येन)
जिससे (सुपत्नी) अच्छे ढंगसे उडनेवाले तुम दोनों (मनसा) मनःपूर्वक
(देवत्रा) देवोंके मध्य (निः ऊहथुः) ऊपर ऊपर ले चले और (महः
क्षोदसः पेतथुः) बड़े भारी जलसमूहके बीच आ गये ।

१९८ भावार्थ— तुमके पुत्र भुज्युकी रक्षा करनेके लिये तुमने निजशक्तिये
चलनेवाले, पक्षीके समान उडनेवाले नौका जैसे वाहनोंको बनाया और
मनके वेगसे महासागरके मध्यमें जा पहुंचे (और भुज्युको बचाया) ।

१९८ टिप्पणी— देखो भुज्यु, तुम ५७, ७१, ७९-८१ ११५ इ०

[१९९]

१९९ अवविद्धं तौग्यमप्स्वन्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।
चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदुश्विभ्यामिषिताः पारय-
न्ति ॥६॥

१९९ अवऽविद्धम् । तौग्यम् । अप्ऽसु । अन्तः ।
अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।
चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः ।
उत् । अश्विभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

१९९ अन्वयः— अप्सु अन्तः अवविद्धं, अनारम्भणे तमसि प्रविद्धं तौग्यं जठलस्य जुष्टाः अश्विभ्यां हविताः चतस्रः नावः उत्पारयन्ति ॥ ६ ॥

१९९ अर्थ— (अप्सु अन्तः) जलोंके मध्य (अवविद्धं) गिराये हुए (अनारम्भणे तमसि) आश्रयरहित अंधेरेमें (प्रविद्धं तौग्यं) पीडित हुए तुमके पुत्रको (जठलस्य जुष्टाः) समुद्रके मध्यतक पहुँची हुई और (अश्विभ्यां हविताः) अश्विदेवोंसे प्रेरित हुई (चतस्रः नावः) चार नौकाएँ (उत् पारयन्ति) ऊपर उठाकर पार पहुँचा देती हैं ।

१९९ भावार्थ— समुद्रके बीचमें आश्रयरहित और अंधेर जलस्थानमें पड़े-तुमपुत्र भुज्युको छुड़ानेके लिये अश्विदेवोंने चार नौकाएँ चलाई और उसको समुद्रके पार पहुँचा दिया ।

१९९ टिप्पणी— देखो तुम, भुज्यु,— ५७, ७१, ७९-८१, ११५ इ.

[२००]

२०० कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्यपस्वजत् । पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विनौ ऊहथुः श्रोमताय कम् ॥७॥

२०० कः । स्वि । वृक्षः । निःस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौग्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् । पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव । आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥७॥

२०० अन्वयः— अर्णसः मध्ये कः स्वि वृक्षः निष्ठितः यं नाधितः तौग्यः पर्यपस्वजत्, पतरोः मृगस्य आरभे पर्णा इव अश्विनौ श्रोमताय कं उत् ऊहथुः ॥७॥

२०० अर्थ— (अर्णसः मध्ये) जलके बीच (कः स्वि वृक्षः निष्ठितः) भला कौनसा वृक्ष अर्थात् वृक्षसे निर्मित रथ स्थिर रहा है (यं) जिसे (नाधितः तौग्यः) प्रार्थना करता हुआ तुमका पुत्र भुज्यु (पर्यपस्वजत्) लिपटने लगा, आश्रित होने लगा; (पतरोः मृगस्य आरभे) पतनशील मृगके आलंबनके लिए (पर्णा इव) पत्तों या पंखोंके समान (अश्विनौ श्रोमताय) अश्विदेव कीर्ति पानेके लिए (कं) सुखकारक ढंगसे उसको (उत् ऊहथुः) ऊपर उठा चुके ।

२०० भावार्थ-अश्विदेवोंका सुदृढ रथ समुद्रके बीचमें खड़ा रहा, इसपर तुमका पुत्र भुज्यु चलने लगा । जिस तरह गिरनेवाले पशुको पंखोंका सहारा मिल जाय, उस तरह भुज्युको उस रथका आश्रय मिला और उसी समय अश्विदेवोंने भुज्युको अच्छी तरह ऊपर उठाया और रथमें बिठाया । इससे अश्विदेवोंकी कीर्ति बहुत हुई ।

२०० टिप्पणी- देखो भुज्यु, तुम ५७; ७१; ७९-८१; ११५; ११६, १३२, १४१, १४५, १७१, १७२, १९०-२००, ३११, ३४४; ३५३; ४०५; ५८६, ६०३; ६३१ ।

[२०१]

२०१ तद् वां नरा नासत्यावनुं प्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।
अस्माद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम्
॥८॥

२०१ तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनुं । स्यात् ।
यत् । वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ।
अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ ।
विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

२०१ अन्वयः— नासत्यौ नरा ! यत् मानासः वां उचथं अवोचन्, तत् वां अनु स्यात्, अद्य अस्मात् सोम्यात् सदसः जीरदानुं वृजनं इपं विद्याम् ॥ ८ ॥

२०१ अर्थ— हे (नासत्यौ नरा) सत्यके पालक, नेता अश्विदेवो ! (यत् मानासः) जो सम्माननीय लोग (वां) तुम दोनोंके लिए (उचथं अवोचन्) स्तोत्र कह चुके, (तत् वां अनु स्यात्) वह तुम्हें अनुकूल हो, (अद्य) आज (अस्मात् सोम्यात् सदसः) इस सोमयागके यज्ञस्थानसे (जीरदानुं वृजनं) विजयी, दान, बल, और (इपं विद्याम्) अन्नको हम प्राप्त करें ।

२०१ भावार्थ— हे सत्यके पालक अश्विदेवो ! स्तोता लोगोंने जो तुम्हारे स्तोत्र गाये हैं उनसे तुम प्रसन्न हो जाओ और इस यज्ञसे विजय देनेवाला धन, बल और अन्न हमें प्राप्त हो ।

[२०२] (ऋ० १।१८३।१-६)

२०२ तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रि-
चक्रः । येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो
विर्न पर्णैः ॥१॥

२०२ तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् ।
त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।
येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् ।
त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥१॥

२०२ अन्वयः— वृषणा ! यः त्रिचक्रः त्रिवन्धुरः, यः मनसः जवीयान् तं
युञ्जाथाम्, येन त्रिधातुना सुकृतः दुरोणं उपयाथः, विः पर्णैः न पतथः ॥१॥

२०२ अर्थ— हे (वृषणा !) बलवान् अश्विदेवो ! (यः त्रिचक्रः) जो
तीन पहियोंवाला (त्रिवन्धुरः) तीन बैठनेके स्थानोंसे युक्त रथ है, (यः)
जो (मनसः जवीयान्) मनसे भी अधिक वेगवान् है, (तं युञ्जाथां) उसे
जोड़कर तैयार करो; (येन त्रिधातुना) जिस तीन धातुओंसे बनाये रथ-
परसे (सुकृतः दुरोणं उपयाथः) शुभ कार्यकर्ताके घर तुम दोनों चले जाते
हो, और (विः पर्णैः न) पंछी डैनोंसे जिस प्रकार उड़ता है, वैसेही (पतथः)
तुम अन्तरालमें उड़ने लगते हो ।

२०२ भावार्थ— हे बलवान् अश्विदेवो ! तुम्हारा तीन पहियोंवाला, तीन
बैठकोंके स्थानोंवाला, अत्यंत वेगवान् रथ जोत कर तैयार करो । इस तीन
धारक शक्तियोंसे युक्त रथपर बैठकर यज्ञकर्ताके घरपर जाओ । तुम तो
पक्षियोंके समानही आकाशसे उड़कर जाते हो ।

२०२ मानवधर्म— अपने रथको अतिवेगसे चलानेयोग्य सज्ज करो ।
आकाशमें भी पक्षी जैसे उड़नेवाले आकाशयान बनाओ ।

२०२ टिप्पणी—त्रिधातु = तीन धारक शक्तियोंसे युक्त, तीन धातुओं-
द्वारा सुशोभित ।

[२०३]

२०३ सुवृद्धो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानुं पृक्षे ।
वर्पुर्वपुष्या संचतामियं गीर्द्विषो दुहित्रोपसा सचेथे ॥२॥

२०३ सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् ।
 यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनु । पृक्षे ।
 वपुः । वपुष्या । सचताम् । इयम् । गीः ।
 दिवः । दुहित्रा । उपसा । सचेथे इति ॥२॥

२०३ अन्वयः— क्रतुमन्ता पृक्षे अनु यत् तिष्ठथः, क्षां यन् सुवृत् रथः
 अभि वर्तते; वपुष्या इयं गीः वपुः सचतां दिवः दुहित्रा उपसा सचेथे ॥ २ ॥

२०३ अर्थ— (क्रतुमन्ता) कार्यसे युक्त हुए तुम दोनों (पृक्षे अनु)
 हविष्य अन्नके पीछे जानेके लिए (यत् तिष्ठथः) जहां ठहरते हो, वह
 (क्षां यन्) पृथ्वीपर घूमनेवाला तुम्हारा (सुवृत् रथः) सुन्दर रथ (अभि
 वर्तते) यज्ञभूमिके पास जाता है, (वपुष्या इयं गीः) यह सुंदर रसमयी
 स्तुतिरूपी वाणी (वपुः सचतां) तुम्हारी रसमयी वृत्तिको प्राप्त हो जाए
 तुम्हें आनंद देवे (दिवः दुहित्रा उपसा) ध्रुलोककी कन्या उपासे (सचेथे)
 तुम दोनों युक्त होते हो ।

२०३ भावार्थ— हे अश्विदेवो ! तुम सदा सत्कर्ममें तत्पर रहते हो । तुम
 हवनके यज्ञस्थानपर जानेके लिये अपने सुन्दर रथपर चढ़ते हो और वह रथ
 यज्ञके स्थानपर चला जाता है । तुम्हारा वर्णन करनेवाली यह स्तुति सुननेसे
 तुम्हें आनन्द हो, तुम तो उपाके साथही अर्थात् सबेरेही रथपर चढ़ते हो ।

२०३ टिप्पणी—वपुष्या = सुंदर, रसीली, उत्तम शरीरवाली । वपुः =
 शरीर, सौंदर्य, सुन्दरता, मरव, रसमय ।

०

[२०४]

२०४ आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।
 येन नरा नासत्येषयधै वर्तिर्याथस्तनयाय तमने च ॥३॥

२०४ आ । तिष्ठतम् । सुऽवृत्तम् । यः । रथः । वाम् ।
 अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।
 येन । नरा । नासत्या । इषयधै ।
 वर्तिः । याथः । तनयाय । तमने । च ॥३॥

१०४ अन्वयः- नासत्या नरा । यः हविष्मान् रथः वां व्रतानि भुवः वर्तते, सुवृतं आ तिष्ठतः; येन तनयाय त्मने च हृष्यध्वै वर्तिः याधः ॥ ३ ॥

१०४ अर्थ- हे (नासत्या नरा) सत्यके पाकक नेता अग्निदेवो ! (यः हविष्मान् रथः) जो हविर्भागसे पूर्ण रथ (वां) तुम दोनोंको (व्रतानि वर्तते) कार्योंको चकानेके लिए ले जाता है, उस (सुवृतं आतिष्ठतं) सुन्दर वाहनपर चढ़कर बैठो; (येन) जिसपरसे (तनयाय त्मने च) पुत्र-कों और उसको (हृष्यध्वै) यज्ञकी प्रेरणा करनेके लियेही उनके (वर्ति याधः) घर चले जाते हो ।

१०४ भावार्थ- हे सत्यके पाकक अग्निदेवो ! हविर्द्रव्योंसे भरपूर भरा हुआ तुम्हारा रथ तुम दोनोंको अपने कार्य करनेके लिये ले जाता है, उसपर तुम बैठो और यजमानको तथा उसके बालकवर्षोंको यज्ञकी प्रेरणा करनेके लिये उनके यज्ञस्थानके प्रति जाओ ।

१०४ मानवधर्म- सत्यका पाकन करो, रथमें अन्नोंको रखो, और जहाँ यज्ञ चलते हों वहाँ जाओ और उनकी उचित सहायता करो ।

[१०५]

१०५ मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्त्तमुत माति धक्तम् । अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

१०५ मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । वृधर्षीत् ।
मा । परि । वर्त्तम् । उत । मा । अति । धक्तम् ।
अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । इयम् । गीः ।
दस्त्री । इमे । वाम् । निऽध्वयः । मधूनाम् ॥४॥

१०५ अन्वयः- दस्त्री ! वां अयं भागः निहितः, इयं गीः, मधूनां इमे निधयः वां; मा परि वर्त्त, उत मा अति धक्तं, वां मा वृकः मा वृकीः आ दधर्षीत् ॥ ४ ॥

अग्निनौ दे० १३

२०५ अर्थ— हे (वसू) शत्रुविनाशकर्ता अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंके लिए (अयं भागः निहितः) यह भाग रखा है, (इयं गीः) यह स्तुति तैयार है, (मधूनां इमे निधयः) शब्दोंके ये भाण्डार (वां) तुम्हारे लिए हैं, (मा परि वक्तं) हमें न छोड़ दो, (उत) और (मा भति धक्तं) न हमसे अन्य दूसरेको दान दो, (वां) तुम्हारी कृपासे (मा वृकीः मा वृकः) मुझे वृकियाँ तथा भेड़िया न (आ दधर्षात्) आक्रान्त करें ।

२०५ भावार्थ— हे शत्रुविनाशकर्ता अश्विदेवो ! आपके लिये यह हवि-भाग रखा है, यह स्तुति तुम्हारे लियेही है, ये शब्दोंके पात्र तुम्हारे लिये तैयार रखे हैं, तुम हमें न छोड़ो, न दूसरेके पास जाओ । भेड़ी या भेड़िया हमारे ऊपर हमला न करें ।

२०५ मानवधर्म— नेता लोग अनुयायियोंमें रहें, उनको सुरक्षित रखनेके लिये सदा यत्न करें ।

[२०६]

२०६ युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दत्ता हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हव न्नासत्योर्प यातम् ॥५॥

२०६ युवाम् । गोतमः । पुरुमीळ्हः । अत्रिः ।

दत्ता । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजूयाऽह्व । यन्ता ।

आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥५॥

२०६ अन्वयः— दत्ता नासत्या । हविष्मान् गोतमः, पुरुमीळ्हः, अत्रिः अवसे युवां हवते, ऋजूया ह्व यन्ता दिष्टां दिशं न मे हव उप यातम् ॥ ५ ॥

२०६ अर्थ— हे (दत्ता नासत्या) शत्रुविनाशक और संत्यसे युक्त अश्वि-देवो ! (हविष्मान्) हवि साथ लेकर गोतम, अत्रि और पुरुमीळ्ह (अवसे) रक्षाके लिए (युवां हवते) तुम दोनोंको बुलाता है, (ऋजूया ह्व यन्ता) सरल मार्गसे जानेवाला जैसे (दिष्टां दिशं न) दर्शायी हुई दिशाकी और जाता है वैसेही (मे हव) मेरी पुकार सुनकर मेरे (उप यातं) समीप आ जाओ ।

२०६ भावार्थ— हे शत्रुविनाशक सत्यके पालक भक्षिदेवो ! हवि लेकर गोतम, भक्षि और पुरुमीठ ये ऋषि अपनी सुरक्षाके लिये तुम्हारी प्रार्थना करते हैं । सरल मार्गसे जानेवाला इष्ट स्थानको सहजहीसे पहुँचता है, उस तरह मेरी प्रार्थना सुनकर सरल मार्गसे शीघ्रही मेरे पास पहुँच जाओ ।

२०६ मानवधर्म— मनुष्य अपनी सुरक्षाका यत्न करे । सरल मार्गसे चले और निर्विघ्न इष्ट स्थानको पहुँचे ।

[२०७]

२०७ अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनाव-
धायि । एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीर-
दानुम् ॥६॥

२०७ अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः ।
विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥६॥

२०७ अन्वयः— अस्य तमसः पारं अतारिष्म, हे अश्विनौ । वां प्रति स्तोमः
अधायि; देवयानैः पथिभिः इह आयातं, जीरदानुं इषं वृजनं विद्याम् ॥ ६ ॥

२०७ अर्थ— (अस्य तमसः) इस अँधेरेके (पार अतारिष्म) पार हम चले गये, हे भक्षिदेवो ! (वां प्रति) तुम दोनोंके लिए (स्तोमः अधायि) स्तोत्र तैयार कर दिया है, (देवयानैः पथिभिः) देवतागण जिसपरसे चलते हैं ऐसे मार्गोंसे (इह आयातं) इधर आओ (जीरदानुं इषं वृजनं विद्याम्) शीघ्र विजय अन्न तथा बल हमें मिल जाय ।

२०७ भावार्थ— इस अन्धेरे स्थानसे हम पार हो चुके । तुम्हारे लिये यह स्तवन किया है । देवोंके आनेके मार्गसे यहाँ हमारे पास आओ । हमें विजय, अन्न तथा बल मिले ।

२०७ मानवधर्म— अन्धेरका मार्ग शीघ्र समाप्त करो, प्रकाशमें शीघ्र आओ । जिन मार्गोंसे श्रेष्ठ लोग आते जाते हैं, उन मार्गोंसेही जाओ । शीघ्रही विजय अन्न और बल प्राप्त करो ।

॥ २०८ ॥ (ऋ० १।१८४।१-६)

२०८ ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।
नासत्या कुहं चित्सन्तावुर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥१॥

२०८ ता । वाम् । अद्य । तौ । अपरम् । हुवेम ।
उच्छन्त्याम् । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।
नासत्या । कुहं । चित् । सन्तौ । अर्यः ।
दिवः । नपाता । सुदाःस्तराय ॥१॥

२०८ अन्वयः— दिवः न पाता । नासत्या । अद्य ता वा, अपरं तौ हुवेम,
उच्छन्त्यां उषसि उक्थैः वह्निः, कुहं चित् सन्तौ सुदास्तराय अर्यः ॥१॥

२०८ अर्थ— हे (दिवः न पाता) ध्रुलोकको न गिरानेवाके (नासत्या)
सत्यके पाकक अधिदेवो । (अद्य) आज (ता वा) उन विख्यात तुम दोनोंको
(अपरं) दूसरे दिन भी (तौ हुवेम) उन्हींही तुम्हें, हम बुलाते हैं, (उच्छ-
न्त्यां उषसि) अभियारी हटानेवाली उषावेलाके समीप भानेपर (उक्थैः
वह्निः) स्तोत्रोंका पाठ करते करते अग्नि प्रज्वलित किया जाता है, (कुहं
चित् सन्तौ) कही भी तुम विद्यमान रहो, पर (सुदास्तराय) उत्तम दानीके
पास इधर आओ, ऐसी (अर्यः) प्रगतिशील मानवकी प्रार्थना है ।

२०८ भावार्थ— हे ध्रुलोकको आश्रय देनेवाके अधिदेवो ! हम तुम्हें
जैसा आज बुलाते हैं वैसे कल भी बुलावेंगे । हम प्रातःकालमें अग्निको
प्रदीप्त करते हैं और तुम्हारे स्तोत्र गाते हैं । श्रेष्ठ पुरुष, तुम कहीं भी रहे तो,
तुम्हेंही अपने पास बुलावेगा ।

२०८ मानवधर्म— श्रेष्ठ नेताओंको आदरसे अपने पास बुलाओ ।

२०८ टिप्पणी— सु-दास्-तर = अधिक दान देनेवाला, दाता ।

[२०९]

२०९ अस्मे ऊ पु वृषणा मादयेथामुत्पणीर्हितमूर्ध्या मदन्ता ।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च
कर्णैः ॥२॥

२०९ अस्मे इति । ऊँ इति । सु । वृषणा । मादयेथाम् ।
 उत् । पणीन् । हतम् । ऊर्म्या । मदन्ता ।
 श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् ।
 एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णैः ॥२॥

२०९. अन्वयः- नरा ! वृषणा । अस्मे उ सु मादयेथां, ऊर्म्या मदन्ता
 पणीन् उत् हतं, मे अच्छोक्तिभिः मतीनां कर्णैः श्रुतं, एष्टा निचेतारा च ॥ २ ॥

२०९. अर्थ- हे (नरा वृषणा) नेता तथा बलवान् अश्विदेवो ! (अस्मे उ)
 हमेंही (सु मादयेथां) भली भाँति हर्षित करो । (ऊर्म्या मदन्ता) सोम-
 पानसे आनन्दित होते हुए तुम (पणीन् उत् हतं) पणियोंका समूल वध
 करो, और (मे अच्छोक्तिभिः) मेरी निर्मल उक्तियोंसे उत्पन्न (मतीनां) मन-
 नीय स्तोत्रोंको (कर्णैः श्रुतं) अपने कानोंसे सुनलो, क्योंकि तुम दोनों
 (एष्टा निचेतारा च) ढूँढनेवाले और संग्रह करनेवाले हो ।

२०९. भावार्थ- हे बलवान् नेता अश्विदेवो ! तुम हम सबको सुखी करो ।
 तुम सोमपानसे आनन्दित होकर पणियोंका नाश करो । मेरी स्तुतिका श्रवण
 करो । तुम अच्छे मनुष्यको ढूँढते हैं और उसीको अपना आश्रय देते हैं ।

२०९ मानवधर्म- जनताको सुखी करो । अच्छे मनुष्यको ढूँढकर निकालो ।
 और जितने अच्छे लोग मिलेंगे, उनका संग्रह करो ।

२०९ टिप्पणी- ऊर्मी= सोम रसकी लहर, सोमपान । एष्टा (एष्टृ) =
 ढूँढनेवाला । निचेतृ = संग्रह करनेवाला ।

[२१०]

२१० श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।
 वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णैव वरुणस्य
 भूरैः ॥३॥

२१० श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा ।
 नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
 वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्सु । जाताः ।
 युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरैः ॥३॥

२१० अन्वयः— देवा ! नासत्या ! पूषन् ! सूर्यायाः वहतुं श्रिये इषुकृता इव; अप्सु जाता ककुहाः भूरेः वरुणस्य जूर्णा इव युगा वां वच्यन्ते ॥ ३ ॥

२१० अर्थ— हे (देवा !) दानी ! (नासत्या) सत्यके पालक अभिदेवो ! (हे पूषन्) पोषणकर्ता ! (सूर्यायाः वहतुं) सूर्यकन्याको रथपर बिठाकर (श्रिये) यश-पानेके लिए तुम दोनों (इषुकृता इव) बाणकी तरह सीधे चले जाते हो; (अप्सु जाताः) सागरसे प्राप्त या उत्पन्न (ककुहाः) घोड़े (भूरेः वरुणस्य) अत्यन्त विशाल वरुणके (जूर्णा इव युगा) प्राचीन समयके रथोंके समानही (वां वच्यन्ते) तुम दोनोंके भी प्रशंसित होते हैं ।

२१० भावार्थ— हे दानी सत्यपालक, पोषणकर्ता अभिदेवो ! सूर्यकी पुत्रीको अपने रथपर चढानेका यश प्राप्त करनेके लिये बाणके वेगसे तुम दोनों गये । इस समय समुद्रसे प्राप्त महान् वरुणदेवके प्राचीन रथके घोड़ोंके समानही तुम्हारे घोड़ोंकी स्तुति होती है ।

२१० मानवधर्म— दान दो, सत्यका पालन करो, और अनुयायियोंका पोषण करो । अपने रथको वेगसे चलाओ ।

२१० टिप्पणी—पूषन् = पुष्टि करनेवाला । इस मंत्रमें यह पद एकवचनी है, तथापि यह द्विवचनी अभिदेवोंका विशेषण माना जाता है । वहतु = रथपर बिठलाना, दहेज । इषुकृत् = बाणसे उत्पन्न वेग । अप् = जल, कर्म, यज्ञ । ककुहः = उत्तम, सबमें श्रेष्ठ, रथका एक भाग, रथ, घोड़ा । अप्सु जातः = समुद्रसे उत्पन्न, समुद्रके परे भरव देशसे उत्तम घोड़े आते हैं अतः वे जलसे उत्पन्न समझे जाते हैं । युगं = जोड़ी, दो, युग, जहां घोड़े जोते जाते हैं ।

[२११]

२११ अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः । अनु यद् वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥ ४ ॥

२११ अस्मे इति । सा । वाम । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्य । कारोः । अनु । यत् । वाम । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥ ४ ॥

२११. अन्वयः— सुदानू ! वां सा माध्वी रातिः अस्मे अस्तु, मान्यस्य कारोः स्तोमं हिनोतं; यत् वां अनु श्रवस्या चर्षणयः सुवीर्याय मदन्ति ॥ ४ ॥

२११ अर्थ— हे (सुदानू माध्वी) अच्छे दान देनेवाले, मधुर सोमरस पीने-वाले अश्विदेवो ! (वां) तुम दोनोंकी (सा रातिः) वह देन (अस्मे अस्तु) हमारे लिएही रहे, (मान्यस्य कारोः) माननीय और कार्यशीलके (स्तोमं हिनोतं) स्तोत्रकी चारों ओर तुम प्रेरित करो, (यत्) निश्चयसे (वां अनु) तुम दोनोंके अनुकूलतामें रहकर (श्रवस्या) यश पानेके लिए (चर्षणयः) सब लोग (सुवीर्याय मदन्ति) उत्तम पराक्रम करनेके लियेही आनंदित होते हैं ।

२११ भावार्थ— हे उत्तम दान देनेवाले, मधुर रस पीनेवाले अश्विदेवो ! तुम दोनोंका दान हमें प्राप्त होता रहे । सम्माननीय कुशल कारीगरका या कविका स्तोत्र सुनो और उसका यश चारों ओर बढ़ाओ । सब लोग तुम्हारी सहायतासे उत्तम पराक्रम करके श्रेष्ठ यश पानेकीही आनंदसे इच्छा करते हैं ।

२११ मानवधर्म— उत्तम दान दो । मधुर अन्नका सेवन करो । उत्तम कविके काव्यका यश चारों ओर बढ़े । उत्तम पराक्रम करो और यश कमाओ ।

२११ टिप्पणी—कारु = कर्मोंका कर्ता, कर्ता, कारीगर, कवि, स्तोत्रकी रचना करनेवाला । चर्षणिः = मनुष्य, खेती करनेवाले ।

[२१२]

२१२ एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥

२१२ एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि ।

मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च ।

अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

२१२ अन्वयः— नासत्या अश्विनौ । मघवाना ! एष वां स्तोमः सुवृक्ति अकारि; तनयाय त्मने च मदन्ता अगस्ते वर्तिः यातम् ॥ ५ ॥

२१२ अर्थ— हे (मघवाना) ऐश्वर्यसंपन्न ! सत्यपालक अश्विदेवो ! (एषः) यह (वां स्तोमः) तुम दोनोंका स्तोत्र (सुवृक्ति अकारि) भली भाँति तैयार किया है, इसलिए (तनयाय त्मने च) पुत्रके एवं अपने लाभके लिए (मदन्ता) हर्षित होते हुए (अगस्त्ये) अगस्त्यके (वर्तिः, यातं) घर जाओ ॥ ६ ॥

२१२ भावार्थ- हे ऐश्वर्यसंपन्न और सत्यपालक अश्विदेवो ! यह तुम्हारा स्तोत्र मैंने किया है । इससे आनंदित होकर तुम दोनों मुझ भगस्यके घर आओ और मेरे पुत्रोंका तथा मेरा भला करो ।

[२१३]

२१३ अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनाव-
धायि । एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदा-
नुम् ॥६॥

२१३ अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः ।
विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥६॥

२१३ वां मंत्र पूर्वस्थानमें अर्थके साथ दिया है । देखो २०७ वां मंत्र,
३७३ में भी यही मंत्र है ।

[२१४] (क्र. २।३७।५)

(२१४-२२५) गृत्समदः (आद्गिरसः शौनहोत्रः पश्चाद्) भार्गवः शौनकः ।
(ऋतुसहितौ) । जगती ।

२१४ अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वां विमोच-
नम् । पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं
वाजिनीवसू ॥५॥

२१४ अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृवाहनम् ।
रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विमोचनम् ।
पृङ्क्तम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । क्रम् । गतम् ।
अर्थ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनी-
वसू ॥५॥

२१४ अन्वयः- वाजिनी-वसू ! अद्य इह वां विमोचनं, यय्यं नृवाहणं
रथं अर्वाञ्चं युञ्जाथां; हवींषि मधुना पृङ्क्तं, आगतं हि अथ सोमं पिबतम् ॥५॥

२१४ अर्थ- हे (वाजिनी-वसू) अन्नसे वसानेवाले अग्निदेवो ! (अथ) आज (इह वा विमोचनं) इधर तुम दोनोंको उतारनेवाले (यत्नं) गतिशील (नृ-वाहनं रथं) नेताओंको ले चलनेवाले रथको (अर्वाञ्चं युञ्जार्था) हमारे समीपही जोड़ दो, (हवींषि मधुना पृङ्क्तं) हवियोंको मधुसे जोड़ दो, (आगतं हि) इधर जरूर आओ, (अथ) पश्चात् (सोमं पिबतं) सोमका पान करो ।

२१४ भावार्थ- हे सबके किये अन्नका प्रबंध करनेवाले अग्निदेवो ! आज तुम अपने रथको हमारे पासही ले आओ, तुम यहीं रथसे उतरो और अपने रथको यहां खोल दो ! हविरूप अन्नको मधुसे मिश्रित करो और पश्चात् सोम-रस पीओ ।

[२१५] (ऋ. २।३९।१-८) त्रिष्टुप् ।

२१५ ग्रावाणेव तदिदं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १

२१५ ग्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति ।

गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थशासा ।

दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुत्रा ॥ १ ॥

२१५ अन्वयः-ग्रावाणा इव तत् अर्थ इत् जरेथे, वृक्षं गृध्रा इव निधिमन्तं अच्छ; विदथे ब्रह्माणा इव उक्थशासा, जन्या दूता इव पुरुत्रा हव्या ॥ १ ॥

२१५ अर्थ- तुम दोनों [ग्रावाणा इव] दो पथरोंकी नाई [तत् अर्थ इत्] उस एकही वस्तुके प्रति जाकर [जरेथे] उसकी स्तुति करते हो, [वृक्षं गृध्रा इव] पेड़के समीप जैसे दो गिद्ध पंछी जाते हैं वैसेही तुम [निधिमन्तं अच्छ] निधि अपने पास रखनेवालेके प्रति जाते हो, [विदथे] यज्ञमें [ब्रह्माणा-इव] दो ब्राह्मणोंके समान तुम (उक्थशासा) स्तोत्र कहनेवाले हो और (जन्या दूता इव) जनताके हित किये भेजे हुए दो दूतोंके समान तुम दोनों [पुरुत्रा हव्या] विविध स्थानोंमें बुलानेयोग्य हो ।

२१५ भावार्थ- जैसे दो पथर एकही सोमवल्लीको कूटते हुए शब्द करते हैं, उस तरह तुम दोनों एकही विषयकी चर्चा करते हो । जैसे दो पक्षी एकही फलोंसे लड़े वृक्षके पास जाते हैं वैसे तुम दोनों अन्यान्यसम्पन्न यजमानके अग्निनौ दे० २४

पोस जाते हो । यज्ञमें जैसे दो ब्राह्मण स्तोत्रपाठ करते हैं वैसे तुम भी करते हो । जैसे जनताके हित करनेके लिये राजाके द्वारा भेजे दो दूत बहुत मनुष्यों द्वारा आदर करनेके योग्य समझे जाते हैं, वैसाही तुम्हारा आदर होता है ।

२१५ मानवधर्म— सब मिलकर प्रस्तुत विषयकी चर्चा करो । सब मिलकर भक्तको प्राप्त करो । मिलकर प्रार्थना उपासना करो । जनताका हित करने-वालोंका आदर करो ।

२१५ टिप्पणी— अर्थ = धर्म, अर्थ, काम, मोक्षके साथ संबंध रखनेवाले विषय । ब्राह्मणः अर्थ जरथे = पत्थर शत्रुको क्षीण करते हैं (सायण) अर्थ = शत्रु । निधिमान् = धनवान् । जन्य = जनताका हितकर्ता । हव्य = हवनीय, प्रशंसनीय, आदरणीय ।

[२१६]

२१६ प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराऽजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेने इव तन्वा शुभमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥२॥

२१६ प्रातःऽयावाना । रथ्याऽइव । वीरा ।

अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुभमाने इति ।

दम्पती इवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥२॥

२१६. अन्वयः— जनेषु दम्पती इव क्रतुविदा, मेने इव तन्वा शुभमाने, रथ्या इव वीरा प्रातः यावाणा अजा इव यमा वरं आ सचेथे ॥ २ ॥

२१६. अर्थ— तुम दोनों (जनेषु) जनताके मध्य (दम्पती इव) पतिपत्नीके समान (क्रतुविदा) कार्य जाननेवाले हो, (मेने इव) दो महिलाओंके समान (तन्वा शुभमाने) अपने शरीरोंकी सजावट करते हो, (रथ्या इव वीरा) महारथियोंके समान वीर हो; (प्रातः यावाणा) प्रातःकालही उठकर यात्रा करनेवाले और (अजा इव यमा) दो बकरोंके समान युगल-मूर्ति होवे । तुम (वरं आ सचेथे) श्रेष्ठके पास जाते हो ।

२१६ भावार्थ— तुम जनतामें पतिपत्नीके समान अपने कर्तव्यमें तत्पर, स्त्रियोंके समान शोभायमान, महारथियोंके समान वीर और युगल भाई जैसे हो । वे तुम श्रेष्ठ यजमानके पास जाते हैं हो ।

२१६ मानवधर्म— पातिपत्नी अपने कर्तव्यमें तत्पर रहें, मनुष्य वीर बनें, अपनी वेपभूपासे सुशोभित रहें, श्रेष्ठ पुरुषोंकी संगतिमें रहें ।

[२१७]

२१७ शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तुर्वाक्छफाविं जर्भुराणा
तरोभिः । चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्त्राऽर्वाञ्चा यातं रथ्येव
शक्रा ॥३॥

२१७ शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तुम् । अर्वाक् ।
शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।
चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा ।
अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥३॥

२१७. अन्वयः— तरोभिः शफौ इव जर्भुराणा नः अर्वाक् गन्तं, शृंगा इव प्रथमा, प्रति वस्तोः चक्रवाका इव उस्त्रा शक्रा रथ्या इव अर्वाञ्चा यातम् ॥ ३ ॥

२१७ अर्थ— (तरोभिः) वेगोंसे (शफौ इव जर्भुराणा) घोड़ेके खुरके समान खूब चलनेवाले (नः अर्वाक् गन्तं) हमारे पास आओ ! (शृंगा इव प्रथमा) किसी पशुके सींगोंके समान पढ़केही हमारे पास चले आओ; (प्रति वस्तोः) हरदिन (चक्रवाका इव) चक्रवाकचक्रवाकीके समान हमारे पास आओ (उस्त्रा शक्रा) शत्रुओंको हटानेवाले और शक्तिसंपन्न तुम दोनों (रथ्या इव अर्वाञ्चा यातं) रथारूढ वीरोंके समान हमारे पास चले आओ ।

२१७. भावार्थ— वेगसे घोड़ोंके समान दौड़ते हुए हमारे पास आओ । पशुके सींग जैसे पहिले पहुंचते हैं वैसे तुम भी हमारे पास पहिले पहुंचो । चक्रवाक पक्षीयोंके समान शीघ्रही हमारे पास आओ । शत्रुको परास्त करनेवाले शक्तिमान वीरोंके समान तथा महारथीयोंके समान तुम हमारे पास शीघ्र आ पहुंचो ।

२१७. मानवधर्म— वेगसे चलो । शत्रुको परास्त करनेकी शक्ति अपनेमें बढाओ । महारथी शूरवीर बनो ।

[२१८]

२१८ नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।
श्वानेव नो अरिपण्या तनूनां खृगलिव विस्रसः पातम्-
स्मान् ॥४॥

२१८ नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव ।

नभ्याऽइव । नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति
प्रधीऽइव । श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् ।
खृगलाऽइव । विस्त्रसः । पातम् । अस्मान् ॥४॥

२१८. अन्वयः— नः नावा इव, युगा युव, नभ्या इव, उपधी इव, प्रधी इव
पारयतं; श्वाना इव नः तनूनां अरिषण्या, अस्मान् खृगला इव विस्त्रसः
पातम् ॥ ४ ॥

२१८. अर्थ— (नः) हमें (नावा इव) नौकाओंके समान, (युगा इव)
रथके डंडोंके समान, (नभ्या इव) पहियोंके केन्द्रमें रखे लट्टोंके समान,
(उपधी इव) चक्रके पार्श्वमें रखे तख्तोंके तुल्य, (प्रधी इव) चक्रके
बृत्तके समान संकटोंसे (पारयतं) पार के चलो; (श्वाना इव) कुत्तोंके
समान (नः तनूनां) हमारे शरीरोंकी (अरिषण्या) अहिंसक होकर रक्षा
करो, (अस्मान्) हमें (खृगला इव) कवचके समान (विस्त्रसः पातं)
जरासे या दिकेपनसे बचाओ ।

२१८ भावार्थ— नौकाके समान तथा रथके अंगोंके समान हमें सब संक-
टोंसे पार के चलो । कुत्तोंके समान हमारी रक्षा करो और कवचोंके समान
हमें सुरक्षित रखो, नाशसे बचाओ ।

२१८. मानवधर्म— वीर पुरुष जनताकी सब प्रकारसे सुरक्षा करें ।

[२१९]

२१९ वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वेइ शंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो
अच्छ ॥५॥

२१९ वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः ।
अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा ।
पादौऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥५॥

२१९. वाता इव अजुर्या, नद्या इव रीतिः, अक्षी इव चक्षुषा भर्वाक् आयातम् । तन्वे हस्तौ इव शंभविष्ठा, नः वस्यः अच्छ पादा इव नयतम् ॥ ५ ॥

२१९ अर्थ- (वाता इव अजुर्या) वायुप्रवाहके तुल्य जीर्ण न होनेवाले, (नद्या इव रीतिः) नदियोंके समान सदा आगे बढ़नेवाले, (अक्षी इव चक्षुषा) आँखोंके तुल्य दृष्टिशक्तिसे युक्त तुम दोनों (भर्वाक् आयातम्) हमारे पास आओ; (तन्वे हस्तौ इव शंभविष्ठा) शरीरके लिए हाथोंके समान सुख देनेवाले तुम दोनों (नः) हमें (वस्यः अच्छ) धेष्ट धनके प्रति (पादा इव नयतम्) पैरोंके समान ले चलो ।

२१९ भावार्थ- वायुके समान क्षीण न होनेवाले, नदियोंके समान आगे बढ़ते रहनेवाले, आँखोंके समान देखनेवाले तुम दोनों हमारे पास आओ । हाथोंके समान शरीरके लिये सुखदायक होओ और पावोंके समान हमें अच्छे धनके पास ले चलो ।

२१९. मानवधर्म- वायुके समान जीवन देनेवाले, नदियों समान आगे बढ़नेवाले, आँखोंके समान देखनेवाले बनो, पावोंके समान उत्तम स्थानके पास पहुँचो और हाथोंके समान सुख दो ।

२१९ टिप्पणी- वस्यः = निवासके लिये आवश्यक धन ।

[२२०]

२२० ओष्ठाविव मध्वास्ने वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे
नः । नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता
भूतमस्मे ॥ ६ ॥

२२० ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ने । वदन्ता ।
स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।
नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा ।
कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

२२० अन्वयः- आस्ने ओष्ठौ इव मधु वदन्ता नः जीवसे स्तनौ इव पिप्यतम् । नासा इव नः तन्वः रक्षितारा अस्मे कर्णौ इव सुश्रुता भूतम् ॥ ६ ॥

२२०. अर्थ- (आस्ने) मुँहके लिए (ओष्ठौ इव) होंठोंके तुल्य (मधु वदन्ता) मिठास भरा वचन कहते हुए तुम दोनों (नः जीवसे) हमारे जीवनके लिए हमें (स्तनौ इव पिप्यतं) स्तनोंके समान पुष्ट करते रहो; (नासा इव) नासापुटके तुल्य (नः तन्वः रक्षितारा) हमारे शरीरोंके संरक्षक बनो, और (अस्मे) हमारे लिए (कर्णौ इव) कर्णोंन्द्रियके समान (सुश्रुता भूतं) भली भाँति सुननेवाले बनो ।

२२० भावार्थ- मुखके लिये जैसे होंठ वैसे तुम मीठा भाषण करो, स्तनोंके समान दीर्घ जीवनके लिये पोषक रससे हमें पुष्ट करो, नासिकासे जैसा प्राणके द्वारा संरक्षण होता है वैसी हमारी सुरक्षा करो, कानोंके समान हमारे कथनका श्रवण करो ।

२२० मानवधर्म- मीठा भाषण करो, पोषक भक्षणसे पोषण करो, दीर्घायु बनो, सबके कथनोंको सुनो, बहुश्रुत बनो ।

[२२१]

२२१ हस्तेव शक्तिमभि संदुदी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।
इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं
शिशीतम् ॥७॥

२२१ हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संदुदी इति सम्ऽदुदी । नः ।
क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।
इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः ।
क्षणोत्रेणऽइव । स्वधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥७॥

२२१. अन्वयः- नः हस्ता इव शक्तिं अभि संदुदी, क्षामा इव नः रजांसि सं अजतम्; अश्विना ! इमाः युष्मयन्तीः गिरः स्वधितिं क्षणोत्रेण इव, सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

२२१ अर्थ- (नः हस्ता इव) हमें हाथोंके समान (शक्तिं अभि संदुदी) बल ठीक प्रकार दे दो, (क्षामा इव) धावाप्राथिवीके समान (नः रजांसि सं अजतं) हमें पर्याप्त स्थान भलीभाँति दो, हे अश्विदेवो ! (इमाः) ये (युष्मयन्तीः गिरः) तुम्हारी कामना करनेवाले भाषण (स्वधितिं क्षणोत्रेण इव) कुल्हाड़ीको सानसे जिस तरह तीक्ष्ण करते हैं, वैसेही (सं शिशीतं) धाँसी तरह तेज-प्रभावशाली करदो !

२२१ भावार्थ— हाथोंके समान हमें शक्ति दे दो, छायापृथिवीके समान हमें पर्याप्त स्थान दे दो, ये तुम्हारी स्तुतियाँ, शस्त्रको सानस तीक्ष्ण करती है उस तरह, तेजस्वी बना दो ।

२२१. मानवधर्म— शक्तिमान् बनो, कार्यक्षेत्र बड़ा दो, अपने ज्ञानको तेजस्वी रखो तथा शस्त्रोंको भी तीक्ष्ण करो ।

[२२२]

२२२ ए॒तानि॑ वा॒मश्चि॒ना वर्ध॑नानि ब्र॒ह्म स्तोमं॑ गृ॒त्सम॑दासो॑
अ॒क्रन् । तानि॑ न॒रा जु॒जुषा॑णो॒प यातं॑ बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑
सु॒वीराः ॥८॥

२२२ ए॒तानि॑ । वा॒म् । अ॒श्चि॒ना । वर्ध॑नानि ।
ब्र॒ह्म । स्तोमं॑म् । गृ॒त्सम॑दासः । अ॒क्रन् ।
तानि॑ । न॒रा । जु॒जुषा॑णा । उप॑ । या॒तम् ।
बृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः ॥८॥

२२२. अन्वयः— नरा अश्विना ! वां वर्धनानि एतानि ब्रह्म स्तोमं गृत्सम-
दासः अक्रन्; तानि जुजुषाणा उप यातं, विदथे सुवीराः बृहत् वदेम ॥ ८ ॥

२२२. अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवो ! (वां वर्धनानि) तुम्हारे यशकी वृद्धि करनेवाले (एतानि) ये (ब्रह्म स्तोमं) ज्ञानदायक स्तोत्र (गृत्समदासः अक्रन्) गृत्समद परिवारके लोगोंने बनाये हैं, (तानि जुजुषाणा) उनका स्वीकार करते हुए तुम दोनों (उप यातं) हमारे समीप आओ, (विदथे) यज्ञमें (सुवीराः) अच्छे वीरोंसे युक्त बनकर हम (बृहत् वदेम) बहुत स्तुतिका भाषण करें ।

२२२. भावार्थ— हे नेता अश्विदेवो ! तुम्हारा वर्णन करनेवाले ये स्तोत्र गृत्समद गोत्रके ऋषियोंने किये हैं । तुम इनका श्रवण करके हमारे पास आओ और जब तुम आओगे तब हम उत्तम वीर बनकर तुम्हारे बहुत स्तोत्र गायेंगे ।

[२२३-२२४] (ऋ. १।४१।७-९) गायत्री ।

२२३ गोम॑दू पु॒ नास॒त्याऽश्वा॑वद्यातमश्चि॒ना ।

वृ॒र्ती रु॑द्रा नृपा॒र्यम् ॥७॥

२२४ न यत् परो नान्तर आदुधर्षत् वृषण्वसू ।

दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥८॥

२२३ गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या ।

अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।

वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥७॥

२२४ न । यत् । परः । न । अन्तरः ।

आऽदुधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥८॥

२२३-२२४. अन्वयः— रुद्रा ! नासत्या अश्विना ! गोमत् अश्ववत् नृपाय्यं वर्तिः सु यातं, यत् वृषण्वसू ! दुःशंसः रिपुः मर्त्यः न परः न अन्तरः आ-दुध-र्षत् ॥ ७-८ ॥

२२३-२२४. अर्थ— हे (रुद्रा) शत्रुको रूढानेवाले (नासत्या) सत्यपालक (अश्विना) ! अश्विदेवो ! तुम दोनो (गोमत् अश्ववत्) गायों और घोड़ोंसे पूर्ण (नृपाय्यं वर्तिः) नेताओंसे पालन करनेयोग्य घरके पास (सु यातं) भलीभाँति जाओ, (यत्) जिसे (वृषण्वसू) हँ धनकी वर्षा करनेवाले ! (दुःशंसः रिपुः) बुरी बातें कहनेवाला शत्रुभूत (मर्त्यः) मानव (न परः न अन्तरः) न पराया न अन्दरका हमारे ऊपर (आदुधर्षत्) आक्रान्त करनेका साहस कर सके ।

२२३-२२४. भावार्थ— हे शत्रुको रूढानेवाले सत्यके रक्षक अश्विदेवो ! तुम दोनों गौओं और घोड़ोंसे युक्त तथा वीरों द्वारा पालन करनेयोग्य हमारे घरके पास आओ । जिससे, हे धन देनेवाले देवो ! हमारे अन्दरका अथवा बाहरका कोई भी दुष्ट शत्रु हमपर आक्रमण करनेके लिये समर्थ नहीं होगा ।

२२३-२२४. मानवधर्म— शत्रुको भयभीत करो, सत्यका पालन करो, घरमें बहुत गौवं और घोड़े पालो । अपनी ऐसी सुरक्षा करो कि- जिससे किसी तरहका शत्रु आक्रमण न कर सके ।

[२२५]

२२५ ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशङ्गसंहशम् ।

धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥९॥

२२५ ता । नः । आ । वोळ्हम् । अश्विना ।

रयिम् । पिशङ्गऽसंदृशम् ।

धिष्ण्या । वरिवऽविदम् ॥९॥

२२५ अन्वयः— धिष्ण्या अश्विना । नः वरिवोविदं पिशङ्गसंदृशं रयिं ता आ वोळ्हम् ॥९॥

२२५ अर्थ— हे (धिष्ण्या अश्विना) उष्णपदके योग्य अश्विदेवो ! (नः) हमारे लिये (वरिवोविदं) धनको बढ़ाने हारे (पिशङ्गसंदृशं) सुवर्णयुक्त होनेके कारण पीले रंगवाली (रयिं) संपत्तिको (ता आ वोळ्हं) वे तुम दोनों इधर के आओ ।

२२५ भावार्थ— हे प्रशंसायोग्य अश्विदेवो ! तुम दोनों हमें ऐसी संपत्ति दो कि जिसमें सुवर्ण बहुत हो और जो धनको बढ़ानेमें समर्थ हो ।

[२२६] (ऋ. ३।५।८।१-९)

[२२६-२३४] गाथिनो विश्वामित्रः । त्रिष्टुप् ।

२२६ धेनुः प्रतनस्य काम्यं दुहानाऽन्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनाव-
जीगः ॥१॥

२२६ धेनुः । प्रतनस्य । काम्यम् । दुहाना ।

अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रऽयामा ।

उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥१॥

२२६ अन्वयः— प्रतनस्य काम्यं दुहाना धेनुः, दक्षिणायाः पुत्रः अन्तः चरति, शुभ्रयामा द्योतनिं आ वहति, अश्विनौ स्तोमः उषसः अजीगः । १ ॥

२२६ अर्थ— (प्रतनस्य काम्यं) पुरातन इच्छाके अनुकूल (दुहाना धेनुः) दुही जाती हुई गौ और (दक्षिणायाः पुत्रः) दक्षिणामें दी गौका बछड़ा यज्ञस्थलके (अन्तः चरति) भीतर घूमता है (शुभ्रयामा) शुभ्रगति-वाला भीर (द्योतनिं आ वहति) ज्योतिको धारण करता है, (अश्विनौ) अश्विनौकी प्रशंसा करनेके लिए (स्तोमः) स्तोत्र (उषसः अजीगः) उषाके कारण जाग्रत हुआ है, उषःकालमें पढ़ा जाता है ।

अश्विनौ दे० २५

२२६ भावार्थ— प्रातःकालमें गौका दोहन हो, यह इच्छा सदा मनमें रहे। इस कार्यके लिये गौ और बछड़ा यज्ञशालाके चारों ओर घूमता रहे। यशस्वी वीर तेजस्वी बनकर अपना कर्तव्य करे। प्रातःकालमें उषाके साथ अश्विदेवोंके स्तोत्रपाठ चल रहे हैं।

२२६ मानवधर्म— मनुष्य प्रातः गौका दोहन करे, गौके साथ उसके बछड़ेको संगत करे। निचोड़कर निकाले दूधका देवताके उद्देश्यसे समर्पण करके पश्चात् मनुष्य स्वयं सेवन करे और हृष्टपुष्ट बलिष्ठ और तेजस्वी बने।

[२२७]

२२७ सुयुग्ं वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरैव मेधाः।
जरैथामस्मद् विपणैर्मनीषां युवोरवश्चक्रुमायातमर्वाक्॥२॥

२२७ सुयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन ।
ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितरा इव । मेधाः ।
जरैथाम् । अस्मत् । वि । पणैः । मनीषाम् ।
युवोः । अवः । चक्रुम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥२॥

२२७ अन्वयः— वां प्रति ऋतेन सुयुक् वहन्ति, मेधाः पितरा इव ऊर्ध्वा भवन्ति, पणैः मनीषां अस्मत् वि जरैथां, युवोः अवः चक्रुम, अर्वाक् आ यातम् ॥ २ ॥

२२७ अर्थ— (वां प्रति) तुम्हें (ऋतेन सुयुक् वहन्ति) सरल मार्गसे तुम्हारे रथके घोड़े यहां ले आते हैं। यहां (मेधाः) सब यज्ञ (पितरा इव) रक्षकोंके समान सबको (ऊर्ध्वाः भवन्ति) ऊँचे उठाते हैं, (पणैः मनीषां) व्यापारीकी [बहुत लाभ उठानेकी] इच्छाको (अस्मत् वि जरैथां) हमसे दूरकर क्षीण करो, हम (युवोः अवः चक्रुम) तुम दोनोंका अन्न तैयार कर चुके इसलिए (अर्वाक् आ यातं) हमारे पास आ जाओ। [और उसका सेवन करा।]

२२७ भावार्थ— तुम्हारे रथको घोड़े जोते हैं, वे तुम दोनोंको सरल मार्गसे इस यज्ञ स्थलमें ले आते हैं। जिस तरह माता-पिता पुत्रकी सुरक्षा करते हैं, वैसे यज्ञ जनताकी सुरक्षा करके उनकी उन्नति करते हैं। व्यापार करनेवालोंकी वृद्धि अधिकसे अधिक लाभ उठानेकी रहती है, वैसे

बुद्धि हमारे पास न रहे, हममें उदारता रहे । हमने तैयार किया अन्न तुम यहाँ आकर सेवन करो ।

२२७ मानवधर्म— मातापिताके समान जनताकी सुरक्षा करो । व्यापारियोंका अधिक लाभ कमानेका भाव न धारण करो, उदारताका भाव मनमें बढाओ ॥

[२२८]

२२८ सुयुग्मिभिरश्वैः सुवृता रथेन दत्तौ विमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।
किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाऽऽहुर्विप्रासो अश्विना
पुराजाः ॥३॥

२२८ सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन ।
दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।
किम् । अङ्ग । वां । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा ।
आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३॥

२२८. अन्वयः— दत्तौ अश्विना ! अद्रेः इमं श्लोकं सुवृता रथेन सुयुग्मिभः
अश्वैः शृणुतं; किं पुराजाः विप्रासः वां अवर्तिं प्रति गमिष्ठा आहुः अङ्ग ? ॥३॥

२२८. अर्थ— हे (दत्तौ !) शत्रुविनाशक अश्विदेवो ! (अद्रेः इमं श्लोकं) पर्वत (पर उठानेवाले इस सोम) के इस काव्यको (सुवृता रथेन) सुन्दर गतिवाले रथपरसे, (सुयुग्मिभः अश्वैः) उत्तम शिक्षित घोड़ोंको जोतकर, आकर (शृणुतं) सुनते हैं (किं पुराजाः विप्रासः) कि, पूर्व कालमें उत्पन्न ज्ञानी लोग (वां) तुम्हें (अवर्तिं प्रति गमिष्ठा) दरिद्रताको हटानेके लिए जाते हैं ऐसा (आहुः अङ्ग) बतलाते हैं न ?

२२८. भावार्थ— अश्विदेव शत्रुका नाश करते हैं, सुन्दर रथको उत्तम घोड़े जोतकर यज्ञमें आते हैं, और वेदके काव्यको सुनते हैं, उस काव्यका भाव यह होता है कि अश्विदेव जनताकी 'दरिद्रताको दूर करनेके लिये जनताके समीप जाते हैं' ।

२२८. मानवधर्म— जनताकी दरिद्रता दूर करनेका यत्न करना योग्य है ।

[२२९]

२२९ आ म॒न्येथा॒मा ग॒तं क॒च्चिदे॒वैर्वि॒श्वे ज॒नांसो अ॒श्विना॑ ह॒वन्ते ।
इ॒मा हि वां गो॒ऋजी॒का म॒धूनि॒ प्र मि॒त्रासो॒ न द॒दुरु॒सो
अ॒ग्ने ॥४॥

२२९ आ । म॒न्येथा॒म् । आ । ग॒तम् । क॒त् । चि॒त् । ए॒वैः ।
वि॒श्वे । ज॒नांसः । अ॒श्विना॑ । ह॒वन्ते ॥
इ॒मा । हि । वा॒म् । गोऽ॒ऋजी॒का । म॒धूनि॒ ।
प्र । मि॒त्रासः॑ । न । द॒दुः । उ॒त्तः । अ॒ग्ने ॥४॥

२२९. अन्वयः— अश्विना ! आ मन्येथां, एवैः आ गतं, काचित्, विश्वे
जनासः हवन्ते; उत्तः अग्ने इमा गोऋजीका मधूनि वां हि मित्रासः न प्र ददुः ॥४॥

२२९. अर्थ— (हे अश्विनौ) हे अश्विदेवो ! (आ मन्येथां) तुम (हमारे
इस कर्मका) अनुमोदन करो (एवैः आगतं काचित्) घोड़ोंसे अवश्य
आओ, क्योंकि (विश्वे जनासः हवन्ते) सभी लोग तुम्हें बुलाते हैं; (उत्तः
अग्ने) सूर्योदयके पहलेही (इमा गोऋजीका मधूनि) इन गोरसमिश्रित
मीठे सोमरसोंको (वां हि) तुम्हेंही (मित्रासः न प्र ददुः) मित्रोंके सामने
ये याजक देते हैं ।

२२९. भावार्थ— अश्विदेवोंको सब लोग बुलाते हैं, वहां वे घोड़ोंपर
सवार होकर प्रातःकालमें जाय और मित्र जैसे याजकोंसे दिये गोरसमिश्रित
सोमरस पीयें ।

[२३०]

२३० तिरः पुरु चि॒दश्वि॒ना रजाँ॑स्याङ्ग॒षो वाँ म॒घवा॒ना ज॒नेषु॑ ।
ए॒ह या॒तं प॒थिभि॑र्दे॒वयानै॑र्द॒त्तावि॒मै वाँ नि॒धयो॒ मधू॑नाम् ॥५॥

२३० तिरः । पुरु । चि॒त् । अ॒श्विना॑ । रजाँ॑सि ।
आ॒ङ्ग॒षः । वा॒म् । म॒घऽवा॒ना । ज॒नेषु॑ ॥
आ । इ॒ह । या॒तम् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒वऽयानैः॑ ।
द॒त्ता । इ॒मे । वा॒म् । नि॒ऽधयः॑ । म॒धूना॑म् ॥५॥

२३० अन्वयः- मघवाना अश्विना ! पुरूरजांसि चित् तिरः वां भांगूषः जनेषु दत्तौ ! देवयानैः पथिभिः इह आयातं इमे मधूनां निधयः वां ॥ ५ ॥

२३० अर्थ- हे (मघवाना) ऐश्वर्यसंपन्न अश्विदेवो ! (पुरू रजांसि चित् तिरः) बहुतसे रजोगुणोंको भी- पार करके (वां भांगूषः) तुम्हारी स्तुति (जनेषु) जनतामें हो जावे; हे (दत्तौ) शत्रुविनाशक वीरो ! (देवयानैः पथिभिः) देवता गण जिनपरसे चलते हैं ऐसे मार्गोंसे (इह आ यातं) इधर पधारो, क्योंकि (इमे मधूनां निधयः वां) ये मधुरसोंके भाण्डार तुम्हारे लिए रखे हैं ।

२३० भावार्थ- अश्विदेव, धूलीके मलिन स्थानोंसे पार होकर जनतामें स्तुतिको प्राप्त करें । शत्रुका नाश करें, देवोंके मार्गोंसे पधारें और मीठा अन्न सेवन करें ।

२३० मानवधर्म- धूलीके स्थानोंमें मनुष्य न रहें । स्तुतिके योग्य कार्य कर शत्रुका नाश करें । दिव्य मार्गसे आवें और जावें और मधुर सारिवक अन्नका सेवन करें ।

[२३१]

२३१ पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्वाण्याम् ।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू
समानाः ॥६॥

२३१ पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् ।
युवोः । नरा । द्रविणम् । जह्वाण्याम् ॥
पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि ।
मध्वा । मदेम । सह । नु । समानाः ॥६॥

२३१ अन्वयः- नरा ! वां पुराणं ओकः सख्यं शिवं, युवोः द्रविणं जह्वाण्यां, पुनः शिवानि सख्या कृण्वानाः समानाः सह नु मध्वा मदेम ॥ ६ ॥

२३१ अर्थ- हे (नरा) नेता अश्विदेवो ! (वां पुराणं ओकः) तुम्हारा पुराणा यज्ञस्थान तथा तुम्हारी (सख्यं शिवं) मित्रता कल्याणकारक है, (युवोः द्रविणं जह्वाण्यां) तुम्हारा धन नदीके पास रखा है; (पुनः) फिरसे (शिवानि सख्या) हितकारक मित्रता (कृण्वानाः) करते हुए (समानाः) समभावसे (सह नु) सब मिलकरही (मध्वा मदेम) मीठे रसपानसे हर्षित हों ।

२३१ भावार्थ— नेताओंका घर और उनका मित्रभाव कल्याणकारी हो, उनका धन सयका कल्याण करे। सब लोग समभावसे मीठे भजका सेवन करते रहें।

[२३२]

२३२ अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्धिश्च सजोषसा युवाना ।
नासत्या तिरोअह्वयं जुपाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदानू ॥७॥

२३२ अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा ।
नियुत्सभिः । च । सजोषसा । युवाना ॥
नासत्या । तिरःसह्वयम् । जुपाणा ।
सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा । सुदानू इति सुदानू ॥७॥

२३२ अन्वयः— सुदानू अश्विना ! नासत्या ! सुदक्षा अस्त्रिधा युवाना युवं वायुना नियुद्धिः च सजोषसा तिरोअह्वयं सोमं जुपाणा पिबतम् ॥ ७ ॥

२३२ अर्थ— हे (सुदानू) अच्छे दानी अश्विदेवो ! तुम (नामत्या) सत्य पूर्ण (सुदक्षा) अच्छी शक्तिसे युक्त (अस्त्रिधा) बिना किसी क्षतिके (युवाना युवं) निश्चय युवक तुम दोनों (वायुना नियुद्धिः च) वायु और घोड़ोंके साथ (सजोषसा) प्रीतिपूर्वक (तिरोअह्वयं सोमं) कल निचोडकर रखे सोमको (जुपाणा पिबतं) आदरपूर्वक पान करो ।

२३२ भावार्थ— अच्छे दानी बनो, सत्यका पालन करो, कार्यमें क्षति न रखो, तरुण जैसे उत्साही वीर बनो, घोड़ोंपर सवार होकर वायुवेगसे जाओ और कल तैयार किये सोमरसका पान करो ।

२३२ मानवधर्म— दान दो, सत्यका पालन करो, प्रत्येक कार्य दक्षताके साथ करो, उसमें झुटी रहने न दो, वीरताका धारण करो ।

[२३३]

२३३ अश्विना परिं वामिषः पुरुचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।
रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति
सद्यः ॥८॥

२३३ अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरुचीः ।
 ईयुः । गीऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ॥
 रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः ।
 परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

२३३ अन्वयः— अश्विना ! पुरुचीः इषः वां परि ईयुः, यतमानाः अमृधाः गीर्भिः; वां ऋतजाः अद्रिजूतः रथः ह सद्यः द्यावा-पृथिवी परि याति ॥ ८ ॥

२३३ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (पुरुचीः इषः) बहुतसी अन्नसामग्रियाँ (वां परि ईयुः) तुम्हें चारों ओरसे प्राप्त होती हैं, (यतमानाः) प्रयत्नशील लोग (अमृधाः) किसी प्रकारकी क्षति या रुकावट न पाते हुए (गीर्भिः) अपने भाषणोंमें तुम्हारी स्तुति करते हैं; (वां ऋतजाः) तुम दोनोंका सत्यके लिये उत्पन्न (अद्रिजूतः रथः ह) पर्वतकी लकड़ियोंसे बनाया रथ सचमुच (सद्यः द्यावापृथिवी) तुरन्त भूलोक तथा द्युलोकके (परि याति) इर्दगिर्द प्रयाण करता है ।

[२३४]

२३४ अश्विना मधुपुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
 रथो ह वां भूरि वर्षः करिंक्रत् सुतावतो निष्कृतमा-
 गमिष्ठः ॥ ९ ॥

२३४ अश्विना । मधुसुतमः । युवाकुः । सोमः ।
 तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ॥
 रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्षः । करिंक्रत् ।
 सुतऽवतः । निऽऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥

२३४ अन्वयः— अश्विना ! युवाकुः सोमः मधुपुत्तमः, दुरोणे आगतं, तं पातं; वां रथः ह भूरि वर्षः करिंक्रत् सुतावतः निष्कृतं आ गमिष्ठः ॥ ९ ॥

२३४ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (युवाकुः सोमः) तुम्हारी कामना पूर्ण करता हुआ सोम (मधुपुत्तमः) मीठेपनको खूब घटाता है, इसलिये (दुरोणे आगतं) धरपर पध्दादकर, (तं पातं) उसका पान करो; (वां रथः ह) तुम्हारा रथ अवश्यही (भूरि वर्षः करिंक्रत्) बहुत स्वीकरणीय तेज उत्पन्न करता हुआ (सुतावतः) निचोडनेवालेके (निष्कृतं आ गमिष्ठः) घर अत्यधिक रूपमें आ जाता है ।

[२३५] (ऋ० ४।१५।९—१०)

(२३५-२४३) वामदेवो गौतमः । गायत्री ।

२३५ एष वाँ देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः ।

दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥९॥

२३५ एषः । वाम् । देवौ । अश्विना ।

कुमारः । साहदेव्यः ॥

दीर्घायुः । अस्तु । सोमकः ॥९॥

२३५ अन्वयः—देवौ अश्विना ! एषः सोमकः साहदेव्यः कुमारः वाँ दीर्घायुः अस्तु ॥९॥

२३५ अर्थ—हे (देवौ) देवतारूपी अश्विदेवो ! (एषः सोमकः) यह सोमक नामवाला (साहदेव्यः कुमारः) सहदेवका पुत्र (वाँ) तुझारी कृपासे (दीर्घायुः अस्तु) दीर्घ जीवनवाला बन जाय ।

[२३६]

२३६ तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् ।

दीर्घायुषं कृणोतन ॥१०॥

२३६ तम् । युवम् । देवौ । अश्विना ।

कुमारम् । साहदेव्यम् ॥

दीर्घायुषम् । कृणोतन ॥१०॥

२३६ अन्वयः—देवौ अश्विना ! युवं तं साहदेव्यं कुमारं दीर्घायुषं कृणोतन ॥१०॥

२३६ अर्थ—हे द्योतमान अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनों (तं) उस सहदेवके पुत्रको (दीर्घायुषं कृणोतन) दीर्घ जीवनवाला बना दो ।

[२३७] (ऋ० ४।४५।१-७) जगती, ७ त्रिष्टुप् ।

२३७ एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिजमा दिवो अस्य सानवि । पृक्षासो अस्मिन् मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तु-
रीयो मधुनो वि रंशते ॥१॥

२३७ एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते ।
 रथः । परिजमा । दिवः । अस्य । सानवि ॥
 पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः ।
 दतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रप्शते ॥१॥

२३७ अन्वयः—स्यः एषः भानुः उत् इयति, अस्य दिवः सानवि परिजमा रथ, युज्यते; अस्मिन् अधि त्रयः मिथुनाः पृक्षासः तुरीयः मधुनः दतिः वि रप्शते ॥ १ ॥

२३७ अर्थ—(स्यः एषः) वह यह (भानुः उत् इयति) सूर्य ऊपर आ रहा है, (अस्य दिवः सानवि) इस छलोकके ऊँचे विभागमें (परिजमा रथः युज्यते) चारों ओर जानेवाला रथ जोता जाता है; (अस्मिन् अधि) इसपर (त्रयः मिथुनाः पृक्षासः) तीन युगल अन्न रखे हुए हैं, (तुरीयः) चौथा (मधुनः दतिः) मधुका पात्र (वि रप्शते) विविध प्रकारसे विराजित होता है ।

[२३८]

२३८ उद् वां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वास उपसो
 व्युष्टिषु । अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं
 तन्वन्त आ रजः ॥२॥

२३८ उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते ।
 रथाः । अश्वासः । उपसः । विउष्टिषु ॥
 अपोर्णुवन्तः । तमः । आ । परिवृतम् ।
 स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥२॥

२३८ अन्वयः—उपसः व्युष्टिषु मधुमन्तः पृक्षासः अश्वासः रथाः परिवृतं तमः आ अपोर्णुवन्तः, शुक्रं रजः स्वः न आतन्वन्तः वां उत् ईरते ॥ २ ॥

२३८ अर्थ—(उपसः व्युष्टिषु) उपाओंके निकल आनेपर (मधुमन्तः पृक्षासः) मीठाससे युक्त अन्न, (अश्वासः रथाः) घोड़े तथा रथ (परिवृतं तमः) चारों ओरसे घिरा हुआ अंधकार (आ अपोर्णुवन्तः) पूर्णतया दूर हटाते हुए, (शुक्रं रजः) दीप्त तेजको (स्वः न) सूर्यके समान (आतन्वन्तः) चारों ओर फैलाते हुए (वां उत् ईरते) तुम दोनोंको ऊपर उठते हैं ।

[२३९]

२३९ मध्वः पिवतं मधुपेभिरासभिरुत प्रियं मधुने युञ्जाथां
रथम् । आ वर्तनि मधुना जिन्वथस्पथो दृतिं वहेथे
मधुमन्तमश्विना ॥३॥

२३९ मध्वः । पिवतम् । मधुपेभिः । आसभिः ।
उत । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ॥
आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः ।
दृतिम् । वहेथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥३॥

२३९ अन्वयः— अश्विना ! मधुपेभिः आसभिः मध्वः पिवतं, उत प्रियं
रथं मधुने युञ्जाथां, वर्तनिं पथः मधुना आ जिन्वथः, मधुमन्तं दृतिं वहेथे ॥३॥

२३९ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (मधुपेभिः आसभिः) मीठे रसको पीने-
वाले सुखोंसे (मध्वः पिवतं) मीठा रस पीओ, (उत) और (प्रियं रथं)
प्यारे रथको (मधुने युञ्जाथां) मधु पानेके लिये घोटोंसे जोत दो, (वर्तनिं
पथः) घरतकके मार्गको (मधुना आ जिन्वथः) मधुसे पूरी तरह भर देते
हो (मधुमन्तं दृतिं वहेथे) मीठास भरे पात्रको तुम दोनों ढोते हो ।

२३९ टिप्पणी— 'दृतिः' = यह चमड़ेका पात्र है, पखाक, मशक । सोमका
रस इस चर्मपात्रमें भरकर रखते थे ऐसा इससे पता लगता है । मधुमन्तं
दृतिं । मीठा सोमरस जिसमें भरा है ऐसा दृति, पखाक या मशक ।

[२४०]

२४० हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव
उष्वुधः । उदप्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न
मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥४॥

२४० हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः ।
हिरण्यस्पृशः । उहुवः । उषः उषुधः ॥
उदप्रुतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः ।
मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥४॥

२४० अन्वयः— ये हंसासः मधुमन्तः अस्त्रिधः हिरण्यपर्णाः, उपर्बुधः, उहुवः, उदश्रुतः, मन्दिनः मन्दिनिस्पृशः वां; मक्षः मध्वः न, सवनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

२४० अर्थ— (ये) जो (हंसासः, मधुमन्तः) हंसतुल्य, मीठाससे पूर्ण, (अस्त्रिधः हिरण्यपर्णाः) द्रोह न करनेवाले, सुवर्णके समान चमकनेवाले पत्तोंसे युक्त (उपर्बुधः उहुवः) प्रातःकाल जागनेवाले, दूरतक पहुँचानेवाले, (उदश्रुतः मन्दिनः) वेगसे जानेके कारण पसीनेके बूँदोंको टपकानेवाले, आनन्दिन (मन्दिनिस्पृशः) हर्षित करनेवालेको छूनेवाले घोड़े (वां) तुम्हें ले चलते हैं, इसलिए (मक्षः मध्वः न) मधु मक्खियाँ मधुकी ओर जैसे चली जाती हैं, वैसेही (सवनानि गच्छथः) हमारे सवनोंमें तुम जाते हो ।

[२४१]

२४१ स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्रयं उस्त्रा जरन्ते प्रति
वस्तोरश्विना । यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव
मधुमन्तमद्रिभिः ॥५॥

२४१ सुअध्वरासः । मधुमन्तः । अग्रयः ।
उस्त्रा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ॥
यत् । निक्तहस्तः । तरणिः । विचक्षणः ।
सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥५॥

२४१ अन्वयः— यत् विचक्षणः तरणिः निक्तहस्तः मधुमन्तं सोमं अद्रिभिः सुषाव, प्रति वस्तोः मधुमन्तः स्वध्वरासः अग्रयः उस्त्रा अश्विना जरन्ते ॥५॥

२४१ अर्थ— (यत्) जब (विचक्षणः तरणिः) बुद्धिमान् और कार्य पूरा करनेवाला मानव (निक्तहस्तः) हाथोंको स्वच्छ धोकर (मधुमन्तं सोमं सुषाव) मीठे सोम वनस्पतिको निचोड़ चुका हो, तब (प्रति वस्तोः) हर प्रातःकाल (मधुमन्तः स्वध्वरासः अग्रयः) मीठाससे पूर्ण, अच्छे हिंसारहित कार्योंसे युक्त अग्निसमान दीप्तिमान् अग्रणी लोग (उस्त्रा अश्विना जरन्ते) साथ रहनेवाले अश्विदेवोंकी स्तुति करते हैं ।

[२४२]

२४२ आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ-
रजः । सूरश्चिदश्वान् युयुजान ईयते विश्वाँ अनु स्वधया
चेतथस्पथः ॥६॥

२४२ आकेऽनिपासः । अहभिः । दविध्वतः ।
स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥
सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते ।
विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥६॥

२४२ अन्वयः— शुक्रं रजः स्वः न आ-तन्वन्तः अहभिः दविध्वतः
आकेनिपासः; अश्वान् युयुजानः सूरः चित् ईयते, स्वधया विश्वान् पथः अनु
चेतथः ॥ ६ ॥

२४२ अर्थ— (शुक्रं रजः) प्रदीप्त तेजको (स्वः न) सूर्यके समान
(आ तन्वन्तः) फैलाते हुए (अहभिः) दिनोंसे (दविध्वतः) अधियारीको
हटाते हुए (आकेनिपासः) समीप आ गिरनेवाले किरण होते हैं; (अश्वान्
युयुजानः) घोड़ोंको जोतता हुआ (सूरः चित् ईयते) विद्वान् भी संचार
करता है, (स्वधया) स्वधासे-अपनी धारणाशक्तिसे (विश्वान् पथः)
सभी मार्गोंको तुम (अनु चेतथः) अनुक्रमसे जतलाते हो ।

[२४३]

२४३ प्र वामवोचमश्विना धियंधा रथः स्वश्वो अजरो यो
अस्ति । येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मन्तं
तरणिं भोजमच्छे ॥७॥

२४३ प्र । वाम् । अवोचम् । अश्विना । धियम्ऽधाः ।
रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ॥
येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः ।
हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छे ॥७॥

२४३ अन्वयः— अश्विना । धियंधाः वां प्र अवोचं; यः स्वश्वः अजरः रथः
अस्ति, येन हविष्मन्तं तरणिं भोजं अच्छे सद्यः रजांसि परि याथः ॥ ७ ॥

२४३ अर्थ- हे आश्विदंवा ! (धियंधाः) बुद्धिको धारण करनेवाला मैं (वां प्र अवोचं) तुम्हारे संबंधमें बहुत कुछ कह चुका हूँ, (यः स्वश्वः) जो अच्छे घोड़ोंवाला (अजरः रथः अस्ति) जीर्ण न होनेवाला रथ है, (येन) जिसपरसे (हविष्मन्तं तरणिं) हविसे युक्त तारण करनेवाले (भोजं अच्छ) तथा भोजन देनेवाले [यज्ञ]के प्रति (सद्यः) तुरन्तही (रजांसि परि याथः) लोकोंको पारकर तुम चले जाते हो ।

[२४४] (क्र० ४।४३।१-७)

[२४४-२५७] पुरुमीळहाजमीळहौ सौहोत्रौ । त्रिष्टुप् ।

२४४ क उ श्रवत् कतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कतमो जुपाते । कस्येमां देवीममृतैषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥१॥

२४४ कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियानाम् ।
वन्दारु । देवः । कतमः । जुपाते ॥
कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतैषु । प्रेष्ठां ।
हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुऽहव्याम् ॥१॥

२४४ अन्वयः- यज्ञियानां कतमः कः उ श्रवत् कतमः देवः वन्दारु जुपाते इमां सुष्टुतिं सुहव्यां प्रेष्ठां अमृतैषु कस्य हृदि श्रेषाम् ॥१॥

२४४ अर्थ—(यज्ञियानां कतमः कः उ) पूजनीय देवोंमेंसे कौनसा देव (श्रवत्) हमारी प्रार्थना सुन लेगा ? (कतमः देवः) इनमेंसे भला कौनसा देव (वन्दारु जुपाते)- वन्दनीय स्तोत्रका मनःपूर्वक सेवन करता है ? (इमां) इस (सुष्टुतिं सुहव्यां) सुन्दर अच्छी (प्रेष्ठां) अत्यन्त प्रिय स्तुति (अमृतैषु) अमरोंमें (कस्य हृदि श्रेषाम्) भला किसके लिये हम करें ?

[२४५]

२४५ को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।
रथं कर्माहुर्देवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहिताऽवृणीत ॥२॥

२४५ कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः ।

देवानाम् । ॐ इति । कतमः । शम्भविष्ठः ॥

रथम् । कम् । आहुः । द्रवत्अश्वम् । आशुम् ।

यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥२॥

२४५ अन्वयः- कः मृळाति ? देवानां कतमः आगमिष्ठः ? कतमः ॐ शंभ-
विष्ठः ? कं आशुं द्रवदश्वं रथं आहुः ? सूर्यस्य दुहिता यं अवृणीत ॥२॥

२४४ अर्थ- (कः मृळाति ?) कौन सुख देता है ? (देवानां) देवोंमें
(कतमः आगमिष्ठः) भला कौनसा हृधर आनेमें अत्यन्त आतुरता दर्शाता
है ? (कतमः ॐ शंभविष्ठः) कौनसा देव सचमुच अत्यन्त सुखदायक है ?
(कं आशुं द्रवत् अश्वं रथं आहुः) किसे भला शीघ्रगामी और दौड़नेवाले
घोड़ोंसे युक्त रथ है ऐसा कहते हैं (सूर्यस्य दुहिता) सूर्यकी कन्या (यं
अवृणीत) जिसे स्वीकार कर चुकी ।

[२४६]

२४६ मक्षू हि ष्मा गच्छथ ईवतो धूनिन्द्रो न शक्तिं परित-
कम्यायाम् । दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां
भवथः शचिष्ठा ॥३॥

२४६ मक्षु । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । धून् ।
इन्द्रः । न । शक्तिम् । परितकम्यायाम् ॥
दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा ।
कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥३॥

२४६ अन्वयः- दिव्या सुपर्णा ! दिवः आ जाता ! शचीनां कया शचिष्ठा
भवथः, परितकम्यायां इन्द्रः न शक्तिं, ईवतः धून् मक्षु हि गच्छथः स्म ॥३॥

२४६ अर्थ- हे (दिव्या सुपर्णा !) दिव्य तथा सुन्दर पर्णवाले और
(दिवः आ जाता) घुलोकसे आनेवाले अश्विदेवो ! (शचीनां कया) अनेक
शक्तियोंमेंसे भला किस शक्तिके कारण तुम (शचिष्ठा भवथः) अत्यन्त
शक्तिमान् बन जाते हो, (परितकम्यायां) रात्रिमें (इन्द्रः न) इन्द्रके तुल्य
तुम (शक्तिं) बल दर्शाते हो, (ईवतः धून्) आ जाते हुए दिनोंमें अर्थात्
आगामी कालमें होनेवाले कार्योंके प्रति (मक्षु हि) बहुतही शीघ्र तुम
(गच्छथः स्म) जाते हो ।

१४६ मानवधर्म—रात्रीके समय अन्धेरा होनेके कारण बहुत कष्ट उत्पन्न होनेकी संभावना है, अतः उसी समय वीरोंको अपना बल प्रदर्शित करना चाहिये । वीर रात्रीके समय पहारा करें और दूसरोंकी सुरक्षा करें ।

[१४७]

१४७ का वाँ भूदुपमातिः कया न आश्विना गमथो ह्यमाना ।
को वाँ महश्चित् त्यजसो अभीकं उरुष्यतं माध्वी दत्ता
न ऊती ॥४॥

१४७ का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः ।
आ । अश्विना । गमथः । ह्यमाना ॥
कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीके ।
उरुष्यतम् । माध्वी इति । दत्ता । नः । ऊती ॥४॥

१४७ अन्वयः— माध्वी ! दत्ता ! अश्विना । का उपमातिः वाँ भूत् कया ह्यमाना नः आगमथः; वाँ अभीके कः महः त्यजसः चित्, ऊती नः उरुष्य-
तम् ॥४॥

१४७ अर्थ— हे (माध्वी । दत्ता ।) मीठे स्वभाववाके तथा शत्रुविनाशक अश्विदेवी ! (का उपमातिः) भला कौनसी उपमा (वाँ भूत्) तुम्हारे [गुणोंका वर्णन करनेके] लिए पर्याप्त होगी ? (कया ह्यमाना) भला किस श्रुतिसे बुलानेपर (नः आगमथः) हमारे पास तुम आओगे ? (वाँ अभीके) तुम्हारे (महः त्यजसः चित्) बड़े भारी क्रोधको (कः) भला कौन सहन करेगा ? (ऊती नः उरुष्यतं) रक्षाकी आयोजनासे हमें सुरक्षित रखो ।

१४७ मानवधर्म— जनताकी सुरक्षाकी आयोजना करो ।

[१४८]

१४८ उरु वां रथः परिं नक्षति घामा यत् समुद्रादभि वर्तते
वाम् । मध्वा माध्वी मधु वां प्रपायन् यत् सीं वां पृक्षो
भुरजन्त प्रक्वाः ॥५॥

२४८ उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । वाम् ।

आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ॥

मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् ।

यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पक्वाः ॥५॥

२४८ अन्वयः— वां उरु रथः यत् समुद्रात् वां आ अभि वर्तते, वां परि न क्षति, माध्वी । वां गधु मध्वा प्रुषायन्, यत् वां पृक्षः सीं पक्वाः भुरजन्त॥५॥

२४८ अर्थ— (वां उरु रथः) तुम दोनोंका विशाल रथ (यत्) जब (समुद्रात् वां आ अभिवर्तते) समुद्रमेंसे—अन्तरिक्षमेंसे तुम्हारी ओर आता है, तब (वां परि नक्षति) छुलोकमें चारों ओर चला जाता है, हे (माध्वी) मीठे अश्विदेवो ! (वां मधु) तुम्हारे मीठे रस हमको (मध्वा प्रुषायन्) मीठाससे भर देते हैं (यत्) जब (वां पृक्षः) तुम्हारे अन्नको (सीं) सभी जगहसे (पक्वाः भुरजन्त) पके धान्य प्राप्त होते हैं ।

[२४९]

२४९ सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदश्वान् घृणा वयोऽरुपासः परि
गमन् । तद् पु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः
सूर्यायाः ॥६॥

२४९ सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् ।
घृणा । वयः । अरुपासः । परि । गमन् ॥
तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् ।
येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥६॥

२४९ अन्वयः— वां अश्वान् सिन्धुः ह रसया सिञ्चत्; अरुपा सः घृणा वयः परि गमन्; वां तत् अजिरं यानं सु चेति; येन सूर्यायाः पती भवथः ॥६॥

२४९ अर्थ— (वां अश्वान्) तुम्हारे घोड़ोंको (सिन्धुः ह) बड़े भारी नदीने (रसया सिञ्चत्) रसीले जलसे सिञ्चित किया है, (अरुपासः) लाल रँगवाले (घृणा वयः) दीसिमान और पंछीके तुल्य वेगवान् घोड़े (परि गमन्) चारों ओर चले गये हैं, (वां तत्) तुम्हारा वह (अजिरं यानं) शीघ्र-गामी रथ (सु चेति) मलीभाँति ज्ञात हो गया है, (येन) जिसकी सहायतासे (सूर्यायाः पती भवथः) तुम दोनों सूर्यके पति—पालन कर्ता बनते हो ।

[२५०]

२५० इहेह यद् वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वीजरत्ना ।
 उरुण्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक्
 ॥७॥

२५० इहइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे ।
 सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ॥
 उरुण्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह ।
 श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥७॥

२५० अन्वयः- वाजरत्ना ! नासत्या ! यत् समना वां पपृक्षे, इयं सा सुमतिः अस्मे; जरितारं युवं उरुण्यतं, कामः युवद्रिक् ह श्रितः ॥७॥

२५० अर्थ- हे (वाजरत्ना नासत्या) बलरूप भग्न अपने पास रखनेवाले भग्नदेवो ! (यत् समना वां) जो समान मनवाले तुम्हें (पपृक्षे) मैं भग्न भर्पण करता हूँ, (इयं सा सुमतिः) यही वह अच्छी बुद्धि है, इससे (अस्मे) हमें (सुख हो); (जरितारं युवं उरुण्यतं) प्रशांसकको तुम दोनों सुरक्षित रखो, (कामः) हमारी इच्छा (युवद्रिक् ह श्रितः) तुम्हारी ओरही जा रही है ।

२५० मानवधर्म- बलरूप रत्नसे सौन्दर्य बढ़ाना चाहिये । एक विचार-वालोंका संगठन करना चाहिये । सबको पर्याप्त भग्न मिलना चाहिये ।

[२५१] (ऋ. ४।४४।१-७)

२५१ तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः ।
 यः सूर्या वहति बन्धुरायुर्गिर्वीहसं पुरुतमं वसूयुम् ॥१॥

२५१ तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम ।
 पृथुऽज्रयम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ॥
 यः । सूर्याम् । वहति । बन्धुरऽयुः ।
 गिर्वीहसम् । पुरुऽतमम् । वसुऽयुम् ॥१॥

२५१ अन्वयः— अश्विना । वां तं वसुयं, पुरुतमं गिर्वाहसं गोः संगतिं पृथुञ्जयं रथं अद्य हुवेम; यः वन्धुरयुः सूर्यां वहति ॥१॥

२५१ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (वां तं) तुम्हारे उस (वसुयं) धनसे पूर्ण (पुरुतमं) विशाल (गिर्वाहसं) भाषणोंको दूरतक पहुँचानेवाले (गोः संगतिं) गायोंसे युक्त करनेवाले (पृथुञ्जयं रथं) विख्यात वेगवाले रथको (अद्य हुवेम) आज बुलाते हैं, (यः वन्धुरयुः) जो लड़वाला होकर (सूर्यां वहति) सूर्याको दृष्ट स्थानपर पहुँचाता है ।

२५१ मानवधर्म— गायोंको प्राप्त करना चाहिये । वेगवान् रथ, वीरोंके पास रहे ।

[२५२]

२५२ युवं श्रियंमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः
शचीभिः । युवोर्वपुर्भि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत्
ककुहासो रथे वाम् ॥२॥

२५२ युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् ।
दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ॥
युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ।
वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥२॥

२५२ अन्वयः— दिवः नपाता अश्विना । देवता युवं तां श्रियं शचीभिः वनथः; यत् ककुहासः वां रथे वहन्ति पृक्षः युवोः वपुः अभि सचन्ते ॥२॥

२५२ अर्थ— हे (दिवः नपाता) छुलोकको न गिरानेवाले अश्विदेवो । (देवता युवं) देवतारूपी तुम दोनों (तां श्रियं) उस शोभाको (शचीभिः वनथः) शक्तियोंसे प्राप्त करते हो; (यत्) जब (ककुहासः) बड़े भारी घोड़े (वां) तुम्हें (रथे वहन्ति) रथपर बैठनेपर दृष्ट स्थानपर पहुँचाते हैं, तब (पृक्षः) सन्न (युवोः वपुः अभि सचन्ते) तुम दोनोंके शरीरको प्राप्त होते हैं, पुष्ट करते हैं ।

२५२ मानवधर्म— शक्तिसे प्राप्त होनेवाली शोभा प्राप्त करनी चाहिये । ऐसे भस्त्रका सेवन करना चाहिये कि जिससे शरीरका बल बढ़ता जाय ।

[२५३]

२५३ को वांमद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाऽकैः।
ऋतस्य वा वनुषे पूर्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥३॥

२५३ कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः ।
ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ॥
ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्याय ।
नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥३॥

२५३ अन्वयः— अश्विना ! रातहव्यः कः अकैः वां अद्य ऊतये वा सुतपेयाय वा करते ? पूर्याय ऋतस्य वनुषे वा नमः येमानः आ ववर्तत् ॥३॥

२५३ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (रातहव्यः कः) हविर्भाग दे चुकनेपर भला कौन (अकैः) पूजनीय साधनोंसे (वां अद्य) तुम्हारी आज (ऊतये वा सुतपेयाय वा) संरक्षणके लिए या निचोड़े हुए सोमको पीनेके लिए (करते) प्रशंसा करता है ? (पूर्याय ऋतस्य वनुषे वा) पूर्वकालीन सत्य-धर्मकी प्राप्तिके लिए (नमः येमानः) नमन करता हुआ (आ ववर्तत्) अपनी ओर तुम्हें कौन प्रवृत्त करता है ?

[२५४]

२५४ हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्याप यातम् ।
पिनाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधत्ते जनाय ॥४॥

२५४ हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन ।
इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ॥
पिनाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य ।
दधथः । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥४॥

२५४ अन्वयः— पुरुभू नासत्या ! हिरण्येन रथेन इमं यज्ञं उप यातं, मधुनः सोमस्य पिनाथः इत्, विधत्ते जनाय रत्नं दधथः ॥४॥

२५४ अर्थ— हे (पुरुभू नासत्या) बहुत प्रकारसे अपना अस्तिस्व जतलाने-हारे तथा सत्यपालक अश्विदेवो ! (हिरण्ययेन रथेन) सुवर्णमय रथपरसे (इमं यज्ञं) इस यज्ञके (उप यातं) समीप आओ, (मधुनः सोमस्य)

मीठे सोमरसको (पिबाथः इत्) पान करो और (विधत्ते जनाय) पुरुषार्थ करनेहारे लोगोंको (रत्नं दधथः) रत्न दे डालो ।

[२५५]

२५५ आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन । मा वामन्ये नि यमन् देवयन्तः सं यद् ददे नाभिः पूर्या वाम् ॥५॥

२५५ आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुवृता । रथेन ॥
मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवयन्तः ।
सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्या । वाम् ॥५॥

२५५ अन्वयः— दिवः पृथिव्याः नः अच्छा हिरण्ययेन सुवृता रथेन आ यातं, देवयन्तः अन्ये वां मा नियमन् यत् वां पूर्या नाभिः सं ददे ॥५॥

२५५ अर्थ— (दिवः पृथिव्याः) छुलोकसे या भूलोकसे (नः अच्छ) हमारी ओर (हिरण्ययेन सुवृता रथेन) सुवर्णमय सुन्दर रथपरसे (आयातं) आओ, (देवयन्तः अन्ये) देवोंकी कामना करनेहारे दूसरे लोग (वां मा नियमन्) तुम्हें बीचमेंही न रोक रखें, (यत्) क्योंकि (पूर्या नाभिः) पूर्वकालसे हमारा यह घर (वां) तुम्हें (सं ददे) भलीभाँति तुम्हें बद्ध-कर चुका है । तुम्हारा संबंध हमसे पूर्वकालसे चला आया है ।

[२५६]

२५६ नू नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।
नरो यद् वामश्विना स्तोममावन्तसधस्तुतिमाजमीळ्हासो
अगमन् ॥६॥

२५६ नु । नः । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् ।
दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ॥
नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आवन् ।
सधस्तुतिम् । आजमीळ्हासः । अगमन् ॥६॥

२५६ अन्वयः— दक्षा अश्विना । नः नु पुरुवीरं बृहन्तं रयिं अस्मे उभयेषु मिमाथां; यत् वां स्तोमं नरः आवन्, आजमीळ्हासः सधस्तुतिं अगमन् ॥६॥

२५६ अर्थ— हे (दक्षा) शत्रुविनाशक अश्विदेवो ! (नः नु) हमें जल्दही (पुरुवीरं बृहन्तं रयिं) अनेक वीरोंसे युक्त प्रचण्ड धनको (अस्मे उभयेषु मिमाथां) हमारे दोनों दिलोंमें दे डालो; (यत् वां स्तोमं) जब कि तुम्हारी स्तुतिको (नरः आवन्) नेताओंने सुरक्षित कर रखा है तथा (आजमीळ्हासः) अजमीळ्हा परिवारके लोग (सधस्तुतिं अगमन्) मिलकर की जानेवाली प्रशंसामें सम्मिलित होनेके लिये आगये है ।

[२५७]

२५७ इहेह यद् वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।
उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥७॥

२५७ इहेह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे ।
सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजरत्ना ॥
उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह ।
श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥७॥

२५७ [इम मंत्रको २५० पर देखो]

[२५८] (ऋ० ५।७३।१-१०)

(२५८—२७७) पौर आश्रयः । अनुष्टुप् ।

२५८ यदद्य स्थः परावति यदर्वाचित्यश्विना ।
यद् वां पुरु पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥१॥

२५८ यत् । अद्य । स्थः । परावति ।
यत् । अर्वावति । अश्विना ॥
यत् । वा । पुरु । पुरुभुजा ।
यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥१॥

२५८ अन्वयः— पुरुभुजा अश्विना । यत् अद्य परावति स्थः यत् अर्वावति,
यत् अन्तरिक्षे यत् वा पुरु आ गतम् ॥१॥

२६२ आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् ।
 तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ॥
 परि । वाम् । अरुषाः । वयः ।
 घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥५॥

२६२ अन्वयः— यत् सूर्या वां सदा रघु-स्यदं रथं आ तिष्ठत् घृणा आतपः
 अरुषा वयः वां परि वरन्ते ॥५॥

२६२ अर्थ— (यत्) जब (सूर्या) सूर्यकी कन्या (वां) तुम्हारे (सदा)
 हमेशा (रघु-स्यदं रथं) शीघ्रगामी रथपर (आ तिष्ठत्) चढ गयी, तब
 (घृणा प्रदीप्त (आतपः) शत्रुओंको परिताप देनेहारे (अरुषाः वयः)
 लाल रंगवाले पक्षीसदृश गतिशील घोड़े (वां परि वरन्ते) तुम्हें घेर लेते हैं ।

[२६३]

२६३ युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा ।
 घर्मं यद् वामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥६॥
 २६३ युवोः । अत्रिः । चिकेतति ।
 नरा । सुम्नेन । चेतसा ॥
 घर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् ।
 नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥६॥

२६३ अन्वयः— नासत्या नरा ! अत्रिः सुम्नेन चेतसा युवोः चिकेतति,
 यत् आस्त्रा वां अरेपसं घर्मं भुरण्यति ॥६॥

२६३ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवो ! (अत्रिः सुम्नेन चेतसा) ऋषि-
 अत्रि आनन्दित मनसे (युवोः चिकेतति) तुम्हारी प्रशंसा करता है, (यत्)
 जबकि (आस्त्रा वां) मुँहसे तुम दोनोंकी स्तुति करके (अरेपसं घर्मं) निर्दोष
 आग्नेयी (भुरण्यति) प्राप्त करता है ।

[२६४]

२६४ उग्रो वां ककुहो ययिः शूण्वे यामेषु संतनिः ।
 यद् वां दंसौभिरश्विनाऽत्रिर्नराववर्तति ॥७॥

२६४ उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः ।
 शृण्वे । यामेषु । समुत्तनिः ॥
 यत् । वाम् । दंसोभिः । अश्विना ।
 अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥७॥

२६४ अन्वयः— अश्विना ! यामेषु वां उग्रः ककुहः संतनिः ययिः शृण्वे;
 यत् अत्रिः वां दंसोभिः आ चवर्तति ॥७॥

२६४ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (यामेषु) चढाइयोमें (वां) तुम्हारे (उग्रः
 ककुहः) भीषण, ऊँचे (सन्तनिः) हमेशा आगे बढनेवाले (ययिः) गतिशील
 रथका (शृण्वे) शब्द सुनाई देता है, (यत्) जब अत्रि (वां दंसोभिः)
 तुम दोनोंको अपने कर्मोंसे (आ चवर्तति) अपनी ओर आकर्षित करता है ।

[२६५]

२६५ मध्वं ऊ पु मधुयुवा रुद्रा सिपक्ति पिप्युषी ।
 यत् समुद्राति पर्वथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥८॥
 २६५ मध्वः । ऊँ इति । सु । मधुऽयुवा ।
 रुद्रा । सिपक्ति । पिप्युषी ॥
 यत् । समुद्रा । अति । पर्वथः ।
 पक्वाः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥८॥

२६५ अन्वयः— मधुयुवा ! रुद्रा ! मध्वः सु पिप्युषी सिपक्ति, समुद्रा
 यत् अति पर्वथः वां पक्वाः पृक्षः भरन्त ॥८॥

२६५ अर्थ— हे (मधुयुवा) मधुको मिश्रित करनेवाले (रुद्रा) ऋषिको
 रक्षानेवाले अश्विदेवो ! (मध्वः सु पिप्युषी) मधुर रससे भलीभाँति पुष्ट
 करनेवाली प्रशंसा तुम्हारी (सिपक्ति) सेवा करती है, (समुद्रा यत्)
 समुद्रोंको चूँकि (अति पर्वथः) तुम दोनों पारकर चले जाते हो, (वां)
 तुम्हें (पक्वाः पृक्षः भरन्त) पके हुए अन्न दिये जाते हैं ।

[२६६]

२६६ सत्यमिद् वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।
 ता यामन् यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥९॥
 अश्विनौ दे० २८

२६६ सत्यम् । इत् । वै । ॐ इति । अश्विना ।
 युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ॥
 ता । यामन् । यामऽहूतमा ।
 यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥९॥

२६६ अन्वयः— अश्विना ! युवां सत्यं इत् मयोभुवा आहुः वै; यामन् ता यामहूतमा, यामन् आ मृळयत्तमा ॥९॥

२६६ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (युवां सत्यं इत्) तुम्हें सचमुच (मयो-
 भुवा आहुः वै) सुखदायक बतलाते हैं, (यामन्) यात्राके समय (ता)
 वे दोनों (यामहूतमा) युद्धोंमें बुरकवाने योग्य हैं इसलिये (यामन् मृळय-
 तमा) आक्रमणके समय वे बहुत सुख देनेवाले बनो ।

[२६७]

२६७ इमा ब्रह्माणि वर्धनाऽश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।
 या तक्षाम् रथौ इवावोचाम बृहन्नमः ॥१०॥
 २६७ इमा । ब्रह्माणि । वर्धना ।
 अश्विऽभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ॥
 या । तक्षाम् । रथान्ऽइव ।
 अवोचाम । बृहत् । नमः ॥१०॥ .

२६७ अन्वयः— अश्विभ्यां इमा ब्रह्माणि शंतमा, वर्धना सन्तु या रथान्
 इव तक्षाम, बृहत् नमः अवोचाम ॥१०॥

२६७ अर्थ— (अश्विभ्यां) अश्विदेवोंके लिए (इमा ब्रह्माणि) ये स्तोत्र
 (शंतमा वर्धना सन्तु) शान्तिदायक तथा उनका यज्ञ बढ़ानेहारे हों, (या)
 जिन्हें (रथान् इव) रथोंके समान (तक्षाम) हम बना चुके हैं और (बृहत्
 नमः अवोचाम) बड़ा भारी अन्न भी देनेके लिये कह चुके ।

२६७ मानवधर्म— काव्य ऐसा हो कि जो शान्ति बढ़ानेवाला; यज्ञ
 बढ़ानेवाला और नम्रता बढ़ानेवाला हो अथवा अन्न देनेवाला हो ।

[२६८] (ऋ० ५।७४।१-१०) अनुष्टुप्, ८ निचृत् ।

२६८ कृष्टौ देवाश्विनाऽद्या दिवो मनावस ।
 तच्छ्रूवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥१॥

२६८ कूऽस्थः । देवौ । अश्विना ।

अद्य । दिवः । मनावसू इति ॥

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

अग्निः । वाम् । आ । विवासति ॥१॥

२६८ अन्वयः— मनावसू देवौ अश्विना । कूस्थः अद्य दिवः, वृषण्वसू ।
अग्निः वां आविवासति, तत् श्रवथः ॥१॥

२६८ अर्थ— हे (मना-वसू) उत्कृष्ट मनवाले अश्विदेवो ! (कू-स्थः)
तुम दोनों भूमिपर रहनेकी इच्छा करके (अद्य दिवः) आज धुलोकसे हृषर
आओ । हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेवाले ! अग्नि (वां आ विवासति)
तुम्हारी सेवा करता है, (तत् श्रवथः) उसे सुन लो ।

[२६९]

२६९ कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥२॥

२६९ कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता ।

दिवि । देवा । नासत्या ॥

कस्मिन् । आ । यतथः । जने ।

कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥२॥

२६९ अन्वयः— नासत्या देवा दिवि, कुह नु श्रुता, त्या कुह; कस्मिन् जने
आ यतथः, वां नदीनां कः सचा ? ॥२॥

२६९ अर्थ— (नासत्या देवा दिवि) सत्यपालक अश्विदेव धुलोकमें या
(कुह) किधर (नु श्रुता) विख्यात हैं ? (त्या कुह) हे दोनों कहाँ हैं ?
(कस्मिन् जने) किस मनुष्यके घर (आ यतथः) तुम प्रयत्न करते हो ?
(वां नदीनां) तुम्हारी नदियोंका (कः सचा) भला कौन सहनामी है ?

[२७०]

२७० कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥३॥

२७० कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः ।
 कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ॥
 कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः ।
 वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥३॥

२७० अन्वयः— वयं इष्टये वां उश्मसि, कं ह गच्छथः, कं याथः, रथं कं अच्छा युञ्जाथे, कस्य ब्रह्माणि रण्यथः? ॥३॥

२७० अर्थ— (वयं) हम (इष्टये) इच्छित वस्तुकी प्राप्तिके लिए (वां उश्मसि) तुम्हारी कामना करते हैं, (कं ह गच्छथः) भला तुम किसके समीप जाते हो? (कं याथः) किसके पास चले जाते हो? (कं अच्छा) किसके प्रति पहुँचनेके लिए (रथं युञ्जाथे) रथको जोड़ते हो और (कस्य ब्रह्माणि) किसके स्तोत्रोंसे (रण्यथः) तुम रममाण होते हो?

[२७१]

२७१ पौरं चिद्वयुद्व्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।
 यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥४॥
 २७१ पौरम् । चित् । हि । उद्व्रुतम् ।
 पौरं । पौराय । जिन्वथः ॥
 यत् । ईम् । गृभीततातये ।
 सिंहम् इव । द्रुहः । पदे ॥४॥

२७१ अन्वयः— पौर । पौराय उद्व्रुतं पौरं चित् हि जिन्वथः, यत् गृभीत-तातये ईं द्रुहः पदे सिंहं इव ॥४॥

२७१ अर्थ— हे (पौर) नागरिक । ऐसी हांक (पौराय) नागरनिवासी जनके लिए (उद्व्रुतं) जलमें डूबनेवाले (पौरं चित् हि) नागरिककी सहायतार्थ (जिन्वथः) तुमने मारी थी, (यत् गृभीत-तातये) जब शत्रुद्वारा घेरें हुएको छुड़वानेके लिये (ईं) इसे (द्रुहः पदे सिंहं इव) घनमें सिंहके समान तुमने सहायता की ।

२७१ मानवधर्म— जनताकी सहायता करो, कष्टोंसे नागरिकोंकी सुरक्षा करो । शत्रुसे घेरें गये मनुष्योंको सहायता करके छुड़ाओ ॥

[२७२]

२७२ प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वृत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदि कृथः पुनरा काममृण्वे वध्वः ॥५॥

२७२ प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः ।

वृत्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ॥

युवा । यदि । कृथः । पुनः ।

आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥५॥

२७२ अन्वयः— जुजुरुषः च्यवानात् वरिं अत्कं न प्र मुञ्चथः, यदि पुनः युवा कृथः वध्वः कामं आ ऋण्वे ॥५॥

२७२ अर्थ— (जुजुरुषः च्यवानात्) बृद्धे च्यवनसे (वरिं) ढकनेवाली चमडीको (अत्कं न) कवचके समान (प्र मुञ्चथः) तुमने उतार डाला (यदि) और (पुनः) फिर (युवा कृथः) उसे युवक बना दिया तब वह (वध्वः कामं) वधूकी कामनाको करनेयोग्य रूपको (आ ऋण्वे) प्राप्त हुआ ।

२७२ भावार्थ— अग्निदेवोंने बृद्ध च्यवन ऋषिके शरीरपरसे चमडी, कवच उतारनेके समान, उतार दी, तब वह युवा बना और वधूकी इच्छा करने लगा ।

२७२ मानवधर्म— औषधि योजनासे बृद्धके शरीरपरसे चमडी उतार दी जाय, तो वह फिरसे तरुण बनेगा और वह तरुण स्त्रीकी कामना करनेयोग्य वीर्यवान् हो जायगा । (आयुर्वेदके ज्ञानियोंको इस औषधि-प्रयोगका विज्ञान निश्चित करना चाहिये ।)

[२७३]

२७३ अस्ति हि वामिह स्तोता स्मर्ति वां संहर्षि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥६॥

२७३ अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता ।

स्मर्ति । वाम् । सम्ऽहर्षि । श्रिये ॥

नू । श्रुतम् । मे । आ । गतम् ।

अवोऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥६॥

२७३ अन्वयः— वां इह स्तोता अस्ति हि, श्रिये वां संदक्षि स्ससि, वाजिनीवसू । मे तु श्रुतं, अवोभिः आ गतम् ॥६॥

२७३ अर्थ— (वां) तुम्हारी (स्तोता इह अस्ति हि) प्रशंसा करनेवाला यहीं है, (श्रिये वां संदक्षि स्ससि) शोभाके लिए तुम्हारी दृष्टिकी कक्षामें हम रहते हैं, हे (वाजिनी-वसू) सेनारूपी धनसे युक्त अश्विदेवो ! (मे तु श्रुतं) मेरी पुकार अब सुन लो और (अवोभिः आगतं) संरक्षणकी आयोजनाओंसे युक्त होकर आओ ।

२७३ भावार्थ— संरक्षकोंकी सेनासे युक्त वीर अपने संरक्षक साधनोंके साथ आ जाय और जनताकी सुरक्षा करें ।

२७३ मानवधर्म— संरक्षक दल मिद्ध रखो और संरक्षक साधनोंसे नागरिकोंकी सुरक्षा करो । दुष्टोंद्वारा नागरिक न मारे जाय ।

[२७४]

२७४ को वामद्य पुरुणामा वज्जे मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥७॥

२७४ कः । वाम् । अद्य । पुरुणाम् ।

आ । वज्जे । मर्त्यानाम् ॥

कः । विप्रः । विप्रवाहसा ।

कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥७॥

२७४ अन्वयः— विप्र-वाहसा । वाजिनी-वसू ! अद्य पुरुणां वां कः, कः विप्रः, कः यज्ञैः आ वज्जे ? ॥७॥

२७४ अर्थ— वे (विप्र-वाहसा) ज्ञानियोंद्वारा सेवनीय और (वाजिनी-वसू) सेनाको पास रखनेवाले अश्विदेवो ! (अद्य पुरुणां) आज नागरिकोंमेंसे (कः कः विप्रः) कौन ज्ञानी, तथा (कः यज्ञैः) भला कौन पुरुष यज्ञोंसे (आ वज्जे) पूर्णतया (वां) तुम्हें स्वीकार करता है ।

[२७५]

२७५ आ वां रथो रथानां येषो यात्वश्विना ।

पुरू चिदस्मयुस्तिर औङ्गुषो मर्त्येष्वाम् ॥८॥

२७५ आ । वाम् । रथः । रथानाम् ।

येष्ठः । यातु । अश्विना ॥

पुरु । चित् । अस्मद्युः । तिरः ।

आङ्गूषः । मर्त्येषु । आ ॥८॥

२७५ अन्वयः—अश्विना! रथानां येष्ठः वां रथः आ यातु; मर्त्येषु अस्मद्युः, पुरु चित् तिरः आङ्गूषः आ ॥८॥

२७५ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (रथानां) रथोंमें (येष्ठः वां रथः) विशेष वेगवाला तुम्हारा रथ (आ यातु) इधर आजाए; (मर्त्येषु) मानवोंमें (अस्मद्युः) हमारीही कामना करनेवाला तथा (पुरु चित् तिरः) अनेक शत्रुओंको भी हटा देनेवाला (आङ्गूषः आ) वह प्रशंसनीय रथ इधर आये ।

[२७६]

२७६ शम् पु वां मधुयुवाऽस्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥९॥

२७६ शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुयुवा ।

अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ॥

अर्वाचीना । विचेतसा ।

विभिः । श्येनाइव । दीयतम् ॥९॥

२७६ अन्वयः— मधु-युवा ! अस्माकं वां चर्कृतिः सु शं अस्तु; विचेतसा अर्वाचीना श्येना इव विभिः दीयतम् ॥९॥

२७६ अर्थ— हे (मधु-युवा) मधुसे युक्त अश्विदेवो ! (अस्माकं) हमारा (वां चर्कृतिः) तुम्हारे लिए किया हुआ कर्म (सु शं अस्तु) भलीभाँति सुखदायक हो; (विचेतसा) तुम विशिष्ट चेतनशक्तिसे युक्त हो, इसलिये (अर्वाचीना) हमारे सामने (श्येना इव) बाज पंछीके तुल्य (विभिः दीयतम्) वेगवान् घोड़ोंसे आ जाओ ।

[२७७]

२७७ अश्विना यद्व कर्हि चिच्छ्रूयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू पु वां भुजः पृश्नन्ति सु वां पृचः ॥१०॥

२७७ अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् ।
 शुश्रुयातम् । इमम् । हवम् ॥
 वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः ।
 पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥१०॥

२७७ अन्वयः— अश्विना ! इमं हवं यत् कर्हि चित् ह शुश्रुयातं, वस्वीः
 भुजः वां सु, पृचः वां सु पृञ्चन्ति ॥१०॥

२७७ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (इमं हवं) इस पुकारको (यत्) जहाँ
 (कर्हि चित् ह) कहीं भी तुम रहो लेकिन (शुश्रुयातं) सुन लो (वस्वीः
 भुजः) प्रशंसनीय भोजन (वां सु) तुम्हें ठीक प्रकार मिले इसलिप् रखे हैं,
 (पृचः वां) भक्तोंको तुम्हारे लिप् (सु पृञ्चन्ति) भलीभाँति मिश्रित करते हैं ।

[२७८] (क्र० ५।७५।१-२)

(२७८-२८६) अवस्युरात्रेयः । पङ्क्तिः ।

२७८ प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।
 स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूपति
 माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥१॥

२७८ प्रति । प्रियतमम् । रथम् ।
 वृषणम् । वसुवाहनम् ॥
 स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः ।
 स्तोमेन । प्रति । भूपति ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥१॥

२७८ अन्वयः— माध्वी अश्विनौ ! स्तोता ऋषिः वां प्रियतमं वसुवाहनं
 वृषणं रथं प्रति स्तोमेन प्रति भूपति, मम हवं श्रुतम् ॥१॥

२७८ अर्थ— हे (माध्वी) मधुरतासे युक्त अश्विदेवो ! (स्तोता ऋषिः)
 प्रशंसा करनेवाला ऋषि (वां) तुम्हारे (प्रियतमं) अत्यन्त प्रिय, (वसु-
 वाहनं) धन ढोनेवाले और (वृषणं रथं प्रति) बलवान् रथका (स्तोमेन प्रति
 भूपति) स्तोत्रसे वर्णन करता है, तुम (मम हवं श्रुतं) मेरी पुकारको
 सुन लो ।

[२७९]

२७९ अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।
 दत्ता हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा
 माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥२॥

२७९ अतिऽआयातम् । अश्विना ।
 तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ॥
 दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।
 सुऽसुम्ना । सिन्धुऽवाहसा ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥२॥

२७९ अन्वयः— माध्वी अश्विना । सिन्धुवाहसा ! हिरण्यवर्तनी । सु-सुम्ना !
 दत्ता ! मम हवं श्रुतं, अति-आयातं, अहं सना विश्वाः तिरः ॥२॥

२७९ अर्थ— हे (माध्वी) मिठाससे युक्त (सिन्धु-वाहसा) नदियोंमें
 जानेवाले ! (हिरण्यवर्तनी) सुवर्णके रथवाले ! (सु-सुम्ना ! दत्ता) शक्य
 मनसे युक्त शत्रुविनाशक अश्विदेवो ! (मम हवं श्रुतं) मेरी पुकार सुन लो
 और (अति आयातं) धिझोंको लाँघकर दूधर भाजाओ, तथा ऐसा प्रबंध
 करो कि (अहं) मैं (सना) हमेशा (विश्वाः तिरः) सभी बाधाओंको
 हटा सकूँ ।

[२८०]

२८० आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।
 रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू
 माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥३॥

२८० आ । नः । रत्नानि । विभ्रतौ ।
 अश्विना । गच्छतम् । युवम् ॥
 रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।
 जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥३॥

१८० अन्वयः— रुद्रा ! हिरण्यवर्तनी ! वाजिनी-वसू अश्विना ! नः रत्नानि विभ्रतौ जुषाणा युवं आ गच्छतं माध्वी ! मम हवं श्रुतम् ॥३॥

१८० अर्थ— हे (रुद्रा) शत्रुको रूढानेवाले (हिरण्यवर्तनी) स्वर्णमय रथवाले (वाजिनी-वसू) सेनारूप धनवाले अश्विदेवो ! (नः रत्नानि विभ्रतौ) हमारे लिए रत्नोंको ले आते हुए (जुषाणा) हमारे कथनको ध्यानपूर्वक सुनते हुए (युवं) तुम दोनों (आ गच्छतं) आओ । हे (माध्वी) मधुरतासे युक्त ! (मम हवं श्रुतं) मेरी पुकार सुनो ।

[१८१]

१८१ सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।
उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो
माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥४॥

१८१ सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
रथे । वाणीर्चा । आऽहिता ॥
उत । वाम् । ककुहः । मृगः ।
पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।
माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥४॥

१८१ अन्वयः— वृषण्वसू ! वां सु-स्तुभः, वाणीची रथे आहिता; उत ककुहः मृगः वापुषः वां पृक्षः कृणोति, माध्वी ! मम हवं श्रुतम् ॥४॥

१८१ अर्थ— हे (वृषण्वसू) धनोंकी वर्षा करनेवाले देवो ! मैं (वां सुस्तुभः) तुम दोनोंका अच्छा प्रशंसक हूँ; (वाणीची रथे आहिता) मेरी स्तुति तुम्हारे रथके विषयमें हो रही है (उत) और (ककुहः मृगः) महान्, तुम्हारा अन्वेषण कर्ता (वापुषः) बड़े शरीरवाला (वां) तुम्हारे लिए (पृक्षः कृणोति) हविर्भाग तैयार करता है, इसलिये हे (माध्वी) मित्राससे पूर्ण देवो ! (मम हवं श्रुतं) मेरी पुकार सुन लो ।

[१८२]

१८२ वोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।
विभिश्चयवानमश्विना नि यथो अद्वयाविनं
माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥५॥

२८२ बोधित्मनसा । रथ्या ।
 इषिरा । हवनश्रुता ॥
 विभिः । च्यवानम् । अश्विना ।
 नि । याथः । अद्वयाविनम् ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥५॥

२८२ अन्वयः— माध्वी अश्विना । रथ्या, इषिरा, हवन-श्रुता, बोधित्-
 मनसा अद्वयाविनं च्यवानं विभिः नि याथः, मम हवं श्रुतम् ॥५॥

२८२ अर्थ— हे (माध्वी) मिठाससे युक्त अश्विदेवो ! (रथ्या) रथपर
 चढ़े (इषिरा) गतिशील, (हवन-श्रुता) पुकार सुननेवाले और (बोधित्-
 मनसा) ज्ञानयुक्त मनवाले तुम दोनों (अद्वयाविनं च्यवानं) मनमें कुछ
 और बाहर कुछ ऐसे बर्ताव न करनेवाले च्यवानके समीप (विभिः नि याथः)
 वेगपूर्वक जानेवाले घोड़ोंसे पहुँचते हो, इसलिये मेरी पुकार सुनो ।

[२८३]

२८३ आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।
 वयो वहन्तु पीतये सह सुस्नेभिरश्विना
 माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥६॥

२८३ आ । वाम् । नरा । मनःयुजः ।
 अश्वासः । प्रुषितप्सवः ॥
 वयः । वहन्तु । पीतये ।
 सह । सुस्नेभिः । अश्विना ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥६॥

२८३ अन्वयः— नरा अश्विना ! मनोयुजः प्रुषितप्सवः वयः अश्वासः वां
 सुस्नेभिः सह पीतये आ वहन्तु; माध्वी । मम हवं श्रुतम् ॥६॥

२८३ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवो ! (मनोयुजः) मनके इशारेसे
 कार्यमें जुट जानेवाले, (प्रुषितप्सवः) धन्नेवाले रूपोंवाले (वयः अश्वासः)

गतिशील घोड़े (वां) तुम दोनोंको (सुम्नेभिः सह पीतये) सुन्नोंके साथ सोमपानके लिए (आ वहन्तु) द्वार ले जायँ । हे (माध्वी) मधुरतासे पूर्ण ! (मम हवं) मेरा बुलावा (श्रुतं) सुनो ।

[२८४]

२८४ अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या
माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥७॥

२८४ अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् ।
नासत्या । मा । वि । वेनतम् ॥
तिरः । चित् । अर्यया । परि ।
वर्तिः । यातम् । अदाभ्या ।
माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥७॥

२८४ अन्वयः— अदाभ्या नासत्या माध्वी अश्विना ! इह आ गच्छतं, मा वि वेनतं अर्यया तिरः चित् वर्तिः परि यातं, मम हवं श्रुतम् ॥७॥

२८४ अर्थ— हे (अदाभ्या) न दबनेवाले । सत्यपालक । मधुरिमा-वाले अश्विदेवो ! (इह आ गच्छतं) द्वार आओ, (मा वि वेनतं) न उदासीन बनो, (अर्यया) तुम दोनों अधिपति हो इसलिये (तिरः चित्) दूर देशसे भी (वर्तिः परि यातं) घर चले आओ और (मम) मेरी (हवं श्रुतं) पुकार सुनो ।

२८४ मानवधर्म— किसीके दबावसे न दब जाओ, सत्यका पालन करो, मीठे-स्वभाववाले बनो, भार्यत्वके योग्य व्यवहार करो, कभी उदास न बनो, सुदूर स्थानसे भी अपने घर आओ ।

[२८५]

२८५ अस्मिन् यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।
अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो
माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥८॥

२८५ अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या ।
 जरितारम् । शुभः । पती इति ॥
 अवस्युम् । अश्विना । युवम् ।
 गृणन्तम् । उप । भूषथः ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥८॥

२८५ अन्वयः— शुभस्पती ! अदाभ्या माध्वी अश्विना ! अस्मिन् यज्ञे
 जरितारं अवस्युं युवं गृणन्तं उप भूषथः, मम हवं श्रुतम् ॥ ८ ॥

२८५ अर्थ— हे (शुभस्पती) शुभोके पावनकर्ता (अदाभ्या माध्वी)
 न दबनेवाले, मधुरिमामय अश्विदेवो ! (अस्मिन् यज्ञे) इस यज्ञमें (जरितारं)
 प्रशंसक (अवस्युं) रक्षणकी इच्छा करनेहारे (युवं गृणन्तं) तुम दोनोंकी
 प्रशंसा करनेवालेके (उप भूषथः) समीप जाकर उसे अलंकृत करते हो,
 इसलिये (मम हवं) मेरे बुलावेको (श्रुतं) सुनो ।

[२८६]

२८६ अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधाम्न्यत्विष्यः ।
 अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्त्रावमर्त्यो
 माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥९॥

२८६ अभूत् । उषाः । रुशत्पशुः ।
 आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विष्यः ॥
 अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
 रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।
 माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥९॥

२८६ अन्वयः— माध्वी दस्त्रौ । वृषण्वसू । उषा अभूत्, ऋत्विष्यः रुशत्पशुः,
 अग्निः आ अधायि; वां अमर्त्यः रथः अयोजि, मम हवं श्रुतम् ॥ ९ ॥

२८६ अर्थ-हे (माध्वी दत्तौ) मधुरिमामय शत्रुविनाशक (वृषण्वसु) बलको स्थिर करनेहारे अश्विदेवो ! (उषा अभूत्) प्रातःकाल हो चुका, (ऋत्विगः) ऋतुके अनुसार (रुशत्-पशुः भग्निः) प्रदीप्त तेजवाला अग्नि (आ भधायि) पूर्णतया रखा गया है, (वां) तुम्हारा (अमर्त्यः रथः) न नष्ट होनेवाला रथ (भयोजि) युक्त किया गया है, इसलिये (मम इव श्रुतं) मेरी पुकार सुन लो ।

[२८७] (ऋ० ५।७६।१-५)

(२८७-२९६) भौमोऽग्निः । त्रिष्टुप् ।

२८७ आ भात्यग्निरूपसामनीकिमुद् विप्राणां देव्या वाचो
अस्थुः । अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना
घर्ममच्छ ॥१॥

२८७ आ । भाति । अग्निः । उपसाम् । अनीकम् ।
उत् । विप्राणाम् । देव्याः । वाचः । अस्थुः ॥
अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् ।
पीपिवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥१॥

२८७ अन्वयः- उपसां अनीकं अग्निः आ भाति, विप्राणां देव्या वाचः उत् अस्थुः; रथ्या अश्विना । पीपिवांसं घर्मं अच्छ नूनं इह अर्वाञ्चा यातम् ॥ १ ॥

२८७ अर्थ- (उषसां अनीकं) प्रातःवेलाके समीप (अग्निः आ भाति) अग्नि पूर्णतया प्रदीप्त हो उठता है (विप्राणां देव्या वाचः) ज्ञानियोंके देवोंको चाहनेवाले भाषण (उत् अस्थुः) होने लगे; हे (रथ्या अश्विना) रथपर चढ़े हुए अश्विदेवो (पीपिवांसं घर्मं अच्छ) पुष्ट होनेवाले अग्निके प्रति (नूनं इह) अवश्यही इधर (अर्वाञ्चा यातं) हमारे पाम आगो ।

[२८८]

२८८ न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठाऽन्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।
दिवाऽभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥२॥

२८८ न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा ।

अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ॥

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा ।

प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥२॥

२८८ अन्वयः— संस्कृतं न प्र मिमीतः, नूनं उपस्तुता अश्विना इह अन्ति गमिष्ठा; अवर्तिं प्रति दिवा अभिपित्वे अवसा भागमिष्ठा, दाशुषे शंभविष्ठा ॥२॥

२८८ अर्थ— (संस्कृतं न प्र मिमीतः) जो संस्कार करके सिद्ध किया है उसे वे दोनों नष्ट नहीं करते हैं, (नूनं उपस्तुता) अवश्यही प्रशंसित होनेपर अश्विदेव (इह अन्ति गमिष्ठा) इधर समीप आनेमें तैयार रहते हैं, (अवर्तिं प्रति) दरिद्रताके समीप उसे हटानेके लिए (दिवा अभिपित्वे) दिनके प्रारंभमें (अवसा भागमिष्ठा) संरक्षणके साथ आनेवाले और (दाशुषे शंभविष्ठा) दानी पुरुषको अत्यन्त सुख देनेवाले हैं ।

२८८ मानवधर्म— जो सुसंस्कृत है उसका नाश न करो, दरिद्रताको दूर करो, सबकी सुरक्षा करो, दाताको सुख दो ।

[२८९]

२८९ उता यातं संगवे प्रातरह्ना मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥३॥

२८९ उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः ।

मध्यंदिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ॥

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन ।

न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥३॥

२८९ अन्वयः— उत संगवे अह्नः प्रातः मध्यंदिने, सूर्यस्य उदिता, दिवा नक्तं शंतमेन अवसा आ यातं, इदानीं पीतिः न अश्विना आ ततान ॥ ३ ॥

२८९ अर्थ— (उत) और (संगवे अह्नः) दिनके उस समय जब कि मौएँ इकट्ठी होती हैं, (प्रातः) सुबह, (मध्यंदिने) दुपहरके समय, (सूर्यस्य उदिता) सूर्यके उदय होनेपर (दिवा नक्तं) दिन और रात (शंतमेन अवसा) सुखदायक संरक्षणके साथ (आ यातं) इधर पधारो, (इदानीं) अबही (पीतिः) यह रसपान (अश्विना) अश्विदेवोंके साथ (आ ततान न) हो रहा है ऐसा नहीं है ।

[२९०]

२९० इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोकं इमे गृहा अश्विनेदं
दुरोणम् । आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाऽद्भ्यो
यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥४॥

२९० इदम् । हि । वाम् । प्रऽदिवि । स्थानम् । ओकः ।
इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ॥
आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ ।
अत्ऽभ्यः । यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥४॥

२९० अन्वयः— अश्विना ! इदं ओकः वां हि प्रदिवि स्थानं, इमे गृहाः,
इदं दुरोणं; दिवः बृहतः पर्वतात् अद्भ्यः इषं ऊर्जं वहन्ता नः आ यातम् ॥४॥

२९० अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवो । (इदं ओकः) यह वसतिगृह
(वां हि) तुम दोनोंके लिएही (प्रदिवि स्थानं) उत्कृष्ट जगह है, उसी प्रकार
(इमे गृहाः) ये घर (इदं दुरोणं) यह मकान भी तुम्हारे लिएही हैं; (दिवः)
ध्रुलोकसे, (बृहतः पर्वतात्) बड़े भारी पहाडसे (अद्भ्यः) जलोंसे
(इषं ऊर्जं वहन्ता) अन्न और बल ले आते हुए (नः आयातं) हमारे
समीप आओ ।

[२९१]

२९१ समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं बृहतमोत वीराना विश्वोन्यमृता सौभगानि
॥५॥

२९१ सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन ।
मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ॥
आ । नः । रयिम् । बृहतम् । आ । उत । वीरान् ।
आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५॥

२९१ अन्वयः— अश्विनोः नूतनेन मयोभुवा अवसा सुप्रणीती सं गमेम; नः
रयिं आ बृहतं उत वीरान् विश्वानि सौभगानि अमृता ॥ ५ ॥

१९१ अर्थ— (भक्षिनीः नृत्तनेन) भक्षिदेवीके नये (मयोभुवा लक्ष्म्या) सुखकारक संरक्षणसे, (सुप्रणीती) सुन्दर नेतृत्वसे (सं गमेम) हम भली प्रकार जीवन बितायें; (नः रयिं आ वहतं) हमें धन ले आओ, (उत) और वैसेही (वीरान्) वीरोंको तथा (विश्वानि सौमगानि अमृता) सभी सौभाग्य हमें देदो ।

[१९१] (ऋ० पा० ७७।१-५)

२९२ प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुपः पिबातः ।
प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः
॥ १ ॥

२९२ प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् ।
पुरा । गृध्रात् । अररुपः । पिबातः ॥
प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति ।
प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वऽभाजः ॥ १ ॥

१९२ अन्वयः— प्रातः—यावाना प्रथमा यजध्वं, अररुपः गृध्रात् पुरा पिबातः, अश्विना प्रातः हि यज्ञं दधाते पूर्वभाजः कवयः प्र शंसन्ति ॥ १ ॥

१९२ अर्थ— (प्रातः—यावाना प्रथमा) सुबह सबसे प्रथम भानेवाले भक्षिदेवीकी (यजध्वं) पूजा करो, (अररुपः गृध्रात्) भद्रानी तथा आतिलोभीसे (पुरा पिबातः) पहलेही ये सोमको पीते हैं, क्योंकि भक्षिदेव (प्रातः हि) सुबहही (यज्ञं दधाते) यज्ञके पास आते हैं और (पूर्वभाजः कवयः) पूर्वकालीन विद्वान् उनकी (प्र शंसन्ति) प्रशंसा करते हैं ।

[१९३]

२९३ प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो असदयजते वि चावः पूर्वीःपूर्वो यजमानो
वनीयान् ॥ २ ॥

भक्षिनी दे० ३०

२९३ प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत ।
 न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ॥
 उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः ।
 पूर्वःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥२॥

२९३ अन्वयः— अश्विना प्रातः यजध्वं, हिनोत, सायं अजुष्टं, देवया न अस्ति; उत अस्मत् अन्यः यजते वि आवः च, पूर्वः—पूर्वः यजमानः वनीयान् ॥ २ ॥

२९३ अर्थ— अश्विदेवोंके लिए (प्रातः यजध्वं) सुबह यजन करो, (हिनोत) प्रेरणा करो, (सायं अजुष्टं) शामको वह असेवनीय बनता है और (देव याः न अस्ति) देवोंके समीप जानेवाला नहीं रहता, (उत) और (अस्मत् अन्यः) हमसे पूर्व दूसरा कोई (यजते) यजन करता है तो (वि आवः च) उनकी विशेष तृप्ति करता है, क्योंकि (पूर्वः—पूर्वः यजमानः) पहले पहले जो यजन करनेवाला होता है, वही (वनीयान्) देवोंके लिए आदरणीय बनता है ।

२९३ मानवधर्म— प्रातःकाल उठो और देवोंकी पूजा करो । अपने पूर्व दूसरा कोई न उठे और वह हमसे पूर्व पूजा न करे । जो प्रथम पूजा करता है, उसपर देव प्रसन्न होते हैं ।

प्रभातमें उठनेका यह आदेश मननीय है ।

[२९४]

२९४ हिरण्यत्वष्टमधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते
 वाम् । मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो
 दुरितानि विश्वा ॥३॥

२९४ हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्नुः ।
 पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ॥
 मनःऽजवाः । अश्विना । वातरंहाः ।
 येन । अतियाथः । दुःऽदितानि । विश्वा ॥३॥

२९४ अन्वयः—वां हिरण्य-स्वक् मधुवर्णः घृतस्नुः रथः पृक्षः वहन् आ वर्तते; मनो-जवाः वात-रंहाः हे अश्विना येन विश्वा दुरिता अति याथः ॥ ३ ॥

२९४ अर्थ— (वां हिरण्य-स्वक्) तुम दोनोंका सुवर्णसे ढका हुआ (मधुवर्णः) मनोहर रंगवाला (घृत-स्नुः रथः) घृत टपकाता हुआ रथ (पृक्षः वहन्) अन्न ढोता हुआ, (आ वर्तते) हमारे सामने आता है, (मनो-जवाः) वह मनके तुल्य वेगवान् (वात-रंहाः) वायुके समान तेज दौड़नेवाला है, हे अश्विदेवो ! (येन) जिस रथसे (विश्वा दुरिता) सभी घुराहूँको (अति याथः) पार करके चले जाते हो ।

२९४ मानवधर्म— रथ सुवर्ण जैसा तेजस्वी और अत्यन्त वेगवान् हो । उसमें रखकर वी तथा अन्न लाया जाय और उससे सब दुःखदायक पाप दूर किये जाय ॥

[२९५]

२९५ यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते
विभागे । स तोकमस्य पीपरच्छमीभिर्नूर्ध्वभासः
सदमित् तुतुर्यात् ॥४॥

२९५ यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेष ।
चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । वि०भागे ॥
सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः ।
अनूर्ध्वभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४॥

२९५ अन्वयः— यः विभागे नासत्याभ्यां भूयिष्ठं चनिष्ठं विवेष पित्वः ररते
सः अस्य तोकं शमीभिः पीपरत् सदमित् अनूर्ध्वभासः तुतुर्यात् ॥४॥

२९५ अर्थ— (यः) जो (विभागे) विभाग करनेके मौकेपर (नास-
त्याभ्यां) अश्विदेवोंको (भूयिष्ठं चनिष्ठं विवेष) अत्यन्त अधिक मात्रामें
अन्न परोसता है और (पित्वः ररते) अन्नका दान करता है, (सः अस्य तोकं)
वह अपने पुत्रका (शमीभिः पीपरत्) शुभ कर्मोंसे पालन करता रहेगा, और
(सदमित्) हमेशा (अनूर्ध्व-भासः) बहुत कम तेजवालोंको (तुतुर्यात्)
हिसित करेगा ।

२९६ सम्श्चिनोर्वसा नूतनेन मयोभुवा सुग्रणीती गमेम ।
 आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि
 ॥५॥

२९६ सम् । अश्चिनोः । अर्वसा । नूतनेन ।
 मयःऽभुवा । सुऽग्रणीती । गमेम ॥
 आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् ।
 आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥५॥

२९६ [इम मंत्रको २९१ पर देखो]

[२९७] (क. ५।७।६—९)

(२९७-३०५) मसघधिरात्रेयः । (५-९ गर्भञ्जाविष्णुपनिषद्) । अनुष्टुप् ,
 १-३ उष्णिक् , ४ त्रिष्टुप् ।

२९७ अश्चिनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।
 हंसाविं पततमा सुताँ उप ॥१॥

२९७ अश्चिनौ । आ । इह । गच्छतम् ।
 नासत्या । मा । वि । वेनतम् ॥
 हंसौऽहं । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥१॥

२९७ अन्वयः— नासत्या अश्चिना । इह आ गच्छतं, मा वि वेनतं, सुतान्
 उप हंसौ इव आ पततम् ॥१॥

२९७ अर्थ— हे अश्चिदेवो ! (इह आ गच्छतं) इधर आओ, (मा वि
 वेनतं) उदास न बनो (सुतान् उप) निचोढे हुए सोमरत्नोंके समीप (हंसौ
 इव आ पततं) हंसके तुल्य वेगपूर्वक आ जाओ !

[२९८]

२९८ अश्चिना हरिणाविं गौराविचानु यवसम् ।
 हंसाविं पततमा सुताँ उप ॥२॥

२९८ अश्विना । हरिणौऽइव ।

गौरौऽइव । अनु । यवसम् ॥

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥२॥

२९८ अन्वयः— अश्विना ! यवसं अनु हरिणौ इव गौरौ इव, सुतान् उप हंसौ इव आ पततम् ॥२॥

२९८ अर्थ— हे अश्विदेवो ! (यवसं अनु) नृणके पीछे (हरिणौ इव) हिरनोकी नाई (गौरौ इव) गौरमृगके समान (सुतान् उप) निचोड़े हुए सोमोंके पास (हंसौ इव आ पततं) हंसोंके समान जल्द आ गिरो ।

[२९९]

२९९ अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये ।

हंसाविव पततमा सुतां उप ॥३॥

२९९ अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ॥

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥३॥

२९९ अन्वयः— वाजिनी-वसू अश्विना ! इष्टये यज्ञं जुषेथां, हंसौ इव सुतान् उप आ पततम् ॥३॥

२९९ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) सेनाको बगानेवाले अश्विदेवो ! (इष्टये) इष्टिके लिए (यज्ञं जुषेथां) यजन करो, और हंसोंके समान निचोड़े हुए सोमोंके पास आ जाओ ।

[३००]

३०० अत्रिर्यद् वामवरोहन्नृवीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्वसा नूतनेनाऽऽगच्छतमश्विना शतमेन ॥४॥

३०० अत्रिः । यत् । वाम् । अवरोहन् । नृवीसम् ।

अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ॥

श्येनस्य । चित् । ज्वसा । नूतनेन । आ ।

अगच्छतम् । अश्विना । शम्ऽनमेन ॥४॥

३०० अन्वयः— अश्विना ! यत् ऋबीसं भवरोहन् अत्रिः नाधमाना योषा इव वां अजोहवीत्, शंतमेन इयेनस्य नूतनेन चित् जवसा आगच्छतम् ॥ ४ ॥

३०० अर्थ— हे अश्विदेवो ! (यत्) जब (ऋबीसं भवरोहन्) अँधेरेसे पूर्ण जलमें उतरते समय (अत्रिः नाधमाना योषा इव) अत्रिने याचना करती हुई नारीके समान (वां अजोहवीत्) तुम दोनोंको बुलाया, तब (शंतमेन) शांतिदायक (इयेनस्य नूतनेन जवसा चित्) बाज पंछीके नये वेगसेही (आगच्छतं) तुम दोनों आगये ।

३०० भावार्थ— अत्रि ऋषिको जब कारागृहमें डाका गया, तब उसने स्त्रीके समान मनोभावसे अश्विदेवोंकी प्रार्थना की । अश्विदेव शीघ्र आये और उन्होंने अत्रि ऋषिकी मदायता की ।

[३०१]

३०१ वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवर्ध्नि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

३०१ वि । जिहीष्व । वनस्पते ।

योनिः । सूर्यन्त्याः इव ॥

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् ।

सप्तवर्ध्निम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

३०१ अन्वयः— वनस्पते ! सूर्यन्त्याः योनिः इव वि जिहीष्व, अश्विना ! मे हवं श्रुतं सप्तवर्ध्नि मुञ्चतं च ॥ ५ ॥

३०१ अर्थ— हे वनके अधिपति पेड़ ! (सूर्यन्त्याः योनिः इव) प्रसवोन्मुख नारीकी योनिके समान (वि जिहीष्व) खुला रह । हे अश्विदेवो ! (मे हवं श्रुतं) मेरी पुकार सुन लो, (सप्तवर्ध्नि मुञ्चतं च) और सप्तवर्ध्नि को मुक्त करो ।

[३०२]

३०२ भीताय नार्धमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

३०२ भीताय । नाधमानाय ।

ऋषये । सप्तऽवधये ॥

मायाभिः । अश्विना । युवम् ।

वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥६॥

३०२ अन्वयः— अश्विना । ऋषये सप्तवधये भीताय नाधमानाय मायाभिः
युवं वृक्षं सं च वि च अचथः ॥ ६ ॥

३०२ अर्थ— हे अश्विदेवो ! ऋषि सप्तवधिको जोकि (भीताय
नाधमानाय) भयभीत हो (सहायतार्थ) प्रार्थना कर रहा था, (मायाभिः)
अपनी शक्तियोंसे (युवं) तुम दोनोंने (वृक्षं) पेड़को (सं च वि च) (अचथः)
विदीर्ण कर दिया ।

[३०३]

३०३ यथा वातः पुष्करिणीं समिद्ध्यति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥७॥

३०३ यथा । वातः । पुष्करिणीम् ।

समऽद्ध्यति । सर्वतः ॥

एव । ते । गर्भे । एजतु ।

निःऽएतु । दशऽमास्यः ॥७॥

३०३ अन्वयः— पुष्करिणीं यथा वातः सर्वतः सं दद्ध्यति, एव ते गर्भः
दशमास्यः यजतु निः एतु ॥ ७ ॥

३०३ अर्थ— (पुष्करिणीं) तालाबको (यथा वातः) जैसे वायु
(सर्वतः सं दद्ध्यति) सभी ओरसे ठीक तरह ढिलाता है, (एव) वैसेही
(ते गर्भः) तेरा गर्भ (दशमास्यः) दस महिनेका होकर (एजतु) हलचल
करना शुरू करदे और (निः एतु) बाहर निकल आये ।

[३०४]

३०४ यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहवैहि जरायुणा ॥८॥

३०४ यथा । वातः । यथा । वनम् ।
 यथा । समुद्रः । एजति ॥
 एव । त्वम् । दशमास्य ।
 सह । अत्र । इहि । जरायुणा ॥८॥

३०४ अन्वयः— यथा वातः यथा वनं, समुद्रः यथा एजति दशमास्य !
 एव त्वं जरायुणा सह भव इहि ॥ ८ ॥

३०४ अर्थ— (यथा वातः) जैसे पवन हिलती है, (यथा वनं) जैसे
 जंगल हिलता डुलता है, (समुद्रः यथा एजति) समुन्दर जैसे चलायमान
 होता है, हे (दशमास्य) दस महिनोंके बने हुए गर्भ । (एव त्वं) उम्मी
 प्रकार तू (जरायुणा सह) वेष्टनके साथ (भव इहि) नीचे गिर जा ।

[३०५]

३०५ दश मासाञ्छशयानः कुमारो अभि मातरि ।
 निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अभि ॥९॥

३०५ दश । मासान् । शशयानः ।
 कुमारः । अभि । मातरि ॥
 निःऽएतु । जीवः । अक्षतः ।
 जीवः । जीवन्त्याः । अभि ॥९॥

३०५ अन्वयः— कुमारः दश मासान् मातरि अभि शयानः, अक्षतः जीवः
 निः एतु, जीवन्त्याः अभि जीवः ॥ ९ ॥

३०५ अर्थ— (कुमारः) बालक (दश मासान्) दस महिनोंतक (मातरि
 अभि शयानः) मातामें सोता हुआ (अक्षतः जीवः) बिना किसी क्षति या
 न्यथाके जीवित दशामें (निः एतु) बहार निकल आये (जीवन्त्याः अभि
 जीवः) माताके जीवित रहते यह जीव निकल आये ।

३०५ भावार्थ— ये तीन मंत्र सुख प्रसूतिके हैं । गर्भ दश महिनोंतक
 माताके गर्भाशयमें रहे और दसवें महिनेमें सुखसे प्रसूति हो । अभिदेव वैद्य
 हैं वे इस सुखप्रसूतिके कर्ममें प्रवीण हैं ।

[३०६] (ऋ० ६।६२।१-११)

(३०६-३२७) बार्हस्पत्यो भरद्वाजः । त्रिष्टुप् ।

३०६ स्तु॒षे न॒रा दि॒वो अ॒स्य प्र॒सन्ताऽश्वि॒ना हु॒वे ज॒र॑मा॒णो अ॒कैः ।
या स॒द्य उ॒क्षा व्यु॒षि ज॒मो अ॒न्तान्यु॒यूष॑तः प॒र्युरु॒ वरा॑सि॒ १

३०६ स्तु॒षे । न॒रा । दि॒वः । अ॒स्य । प्र॒ऽसन्ता॑ ।
अ॒श्वि॒ना । हु॒वे । ज॒र॑मा॒णः । अ॒कैः ॥
या । स॒द्यः । उ॒क्षा । वि॒ऽउ॒षि । ज॒मः । अ॒न्तान् ।
यु॒यूष॑तः । परि॑ । उ॒रु । व॒रा॑सि ॥१॥

३०६ अन्वयः— दिवः नराः अस्य प्रसन्ता अश्विना अकैः जरमाणः हुवे स्तुषे; सद्यः उक्षा या व्युषि जमः अन्तान् उरु वरांसि परि युयूषतः ॥१॥

३०६ अर्थ— (दिवः नरा) द्युलोकके नेतावीरो ! (अस्य प्रसन्ता अश्विना) इस दृश्यमान जगत्के प्रभु होते हुए अश्विदेवोंको (अकैः जरमाणः) अर्चनीय मंत्रोंसे प्रशंसित करता हुआ मैं (स्तुषे) स्तुति करता हूँ, (सद्यः उक्षा या) तुरन्त शत्रुओंको हटानेवाले ये दोनों देव (व्युषि) उपकालमें (जमः अन्तान्) पृथ्वीके अन्ततक (उरु वरांसि) विशाल अँधेरेको (परि युयूषतः) हटा देते हैं ॥

[३०७]

३०७ ता य॒ज्ञ॒मा शु॒चि॑भिश्चक्र॒माणा रथ॑स्य भ्रा॒तुं रु॒रुचू॑ रजो॒भिः ।
पु॒रु व॒रा॑स्यमि॒ता मि॒मा॒नाऽपो ध॒न्वा॒न्यति॑ याथो अ॒ज्रा॒न् २

३०७ ता । य॒ज्ञ॒म् । आ । शु॒चि॑ऽभिः । च॒क्र॒मा॒णा ।
रथ॑स्य । भ्रा॒तुम् । रु॒रुचुः । रजः॑ऽभिः ॥
पु॒रु । व॒रा॑सि । अ॒मि॒ता । मि॒मा॒ना ।
अ॒पः । ध॒न्वा॒नि । अ॒ति॑ । या॒थः । अ॒ज्रा॒न् ॥२॥

अश्विनौ दे० ३१

३०७ अन्वयः— यज्ञं शुचिभिः ता आ चक्रमाणा, रजोभिः रथस्य भानुं रुरुचुः; अमिता पुरु वरांसि मिमाना धन्वानि अति अज्रान् अपः याथः ॥२॥

३०७ अर्थ— (यज्ञं शुचिभिः) यज्ञके प्रति निर्मल तेजोंके साथ आते हुए (ता) अश्विदेव (आ चक्रमाणा) आते समय (रजोभिः) तेजोंसे (रथस्य भानुं) रथकी दीप्तिको (रुरुचुः) उद्दीप्त करते हैं, (अमिता पुरु) असंख्य बहुतसे (वरांसि मिमाना) तेजोंको उत्पन्न करते हुए (धन्वानि अति) मरु-प्रदेशोंको पारकर (अज्रान् अपः याथः) घोड़ोंको जलोंके समीप ले चलते हैं ॥

३०७ मानवधर्म— रथका प्रवास होनेपर घोड़ोंको समयपर जल देना चाहिये ।

[३०८]

३०८ ता ह त्यद् वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्या धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।
मनोजवेभिरिषिरैः शयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥३॥

३०८ ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा ।
इत्या । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ॥
मनःऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै ।
परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥३॥

३०८ अन्वयः— उग्रा ता ह यत् अरध्रं त्यत् वर्तिः इत्या मनोजवेभिः इषिरैः अश्वैः शश्वत् धियः ऊहथुः; दाशुषः मर्त्यस्य व्यथिः परि शयध्यै ॥३॥

३०८ अर्थ— (उग्रा ता ह) उग्र रूपवाले वे दोनोंही वीर (यत् अरध्रं) दरिद्रतासे युक्त भक्तके (त्यत् वर्तिः) घरके प्रति (इत्या) इस ढंगसे (मनोजवेभिः) मनके तुल्य वेगवान् (इषिरैः अश्वैः) इशारेसेही चलनेवाले घोड़ोंसे (शश्वत्) हमेशा (धियः ऊहथुः) कर्मोंको चलानेके लिये जाते हैं, और (दाशुषः मर्त्यस्य व्यथिः) दानी मानवको कष्ट पहुँचानेवालेको (परि शयध्यै) लंबी निद्रामें सुलाते हैं ॥

३०८ मानवधर्म— सत्कर्म करनेवाला गरीब भी हुआ तो भी उसको सहायता पहुँचाकर उसके यज्ञकर्मको सफल बनाना चाहिये और जो सज्जनोंको पीडा देते हैं उनको रोकना चाहिये ।

[३०९]

३०९ ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसप्ती ।
शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रतो अध्रुग्युवाना ॥४॥

३०९ ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म ।
उप । भूषतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती ॥
शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ।
होता । यक्षत् । प्रतनः । अध्रुक् । युवाना ॥४॥

३०९ अन्वयः— शुभं पृक्षं इषं ऊर्जं वहन्ता युयुजान-सप्ती ता नव्यसः
जरमाणस्य मन्म उप भूषतः; अध्रुक् प्रतनः होता युवाना यक्षत् ॥४॥

३०९ अर्थ— (शुभं पृक्षं) सुन्दर अन्न, (इषं ऊर्जं वहन्ता) पुष्टि तथा
बल दूसरोंको पहुँचानेके लिए ढोते हुए (युयुजानसप्ती ता) घोड़ोंको जोतने-
वाले वे दोनों (नव्यसः) नये (जरमाणस्य मन्म) स्तोताके मननीय
स्तोत्रके (उप भूषतः) समीप जाकर उसकी शोभा बढ़ाते हैं; (अध्रुक् प्रतनः
होता) द्रोह न करनेवाला पुराना हवनकर्ता (युवाना) युवक अश्विदेवोंकी
(यक्षत्) पूजा करता है ॥

३०९ मानवधर्म— पुष्टि, बल और आरोग्य बढ़ानेवाला अन्न प्राप्त करो ।
द्रोह न करो ।

[३१०]

३१० ता वल्गू दुस्त्रा पुरुशाकतमा प्रत्ता नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शम्भविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥५॥

३१० ता । वल्गू इति । दुस्त्रा । पुरुशाकऽतमा ।
प्रत्ता । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ॥
या । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठा ।
बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥५॥

३१० अन्वयः— शंसते स्तुवते या शम्भविष्ठा गृणते चित्रराती बभूवतुः
ता बल्लू दत्ता पुरुषाकतमा प्रत्ता नव्यसा वचसा आ विवासे ॥५॥

३१० अर्थ— (शंसते) दूसरोंके सामने विस्तारसे वर्णन करनेवालेको
(स्तुवते) स्तुति करनेवालेको (या) जो दो अश्विदेव (शम्भविष्ठा) अत्यन्त
सुख देनेवाले और (गृणते चित्रराती बभूवतुः) स्तुति करनेवालेको अद्भुत
दान देनेवाले हो चुके, (ता) उन दोनों (बल्लू) सुन्दर (दत्ता) शत्रु-
विनाशकर्ता (पुरुषाकतमा) बहुत कार्य करनेकी शक्ति रखनेवाले (प्रत्ता)
पुरातन अश्विदेवोंको (नव्यसा वचसा) नये स्तोत्रसे (आ विवासे) पूर्णतया
सन्तुष्ट करता हूँ ॥

[३११]

३११ ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथु रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥६॥

३११ ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् ।

तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजऽभिः ॥

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता ।

पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥६॥

३११ अन्वयः— तुग्रस्य सूनुं भुज्युं भुजन्ता ता समुद्रस्य अर्णसः अद्भ्यः
उपस्थात् अरेणुभिः रजोभिः योजनेभिः पतत्रिभिः विभिः निः ऊहथुः ॥६॥

३११ अर्थ— (तुग्रस्य पुत्रं भुज्युं) तुग्र नरेशके पुत्र भुज्युको (भुजन्ता
ता) सुरक्षित रखनेवाले वे दोनों (समुद्रस्य अर्णसः) समुन्दरके विशाल
चमकीले (अद्भ्यः उपस्थात्) जलसमूहोंके समीपसे (अरेणुभिः रजोभिः)
भूलिरहित लोकोंसे (योजनेभिः) योजनाओंसे (पतत्रिभिः विभिः) उड़ने-
वाले अतः पंछीतुल्य यानोंसे (निः ऊहथुः) पूर्णतया ले चले ॥

३११ भावार्थ— तुग्रपुत्र भुज्युको अश्विदेवोंने ऊपर उठाया और अपने
विमानमें रखकर उसको सुरक्षित स्थानपर पहुँचाया ।

[३१२]

१३२ वि जयुषा रथ्या यातमर्द्रि श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमृत्याः ।

दृशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति चयवाना समृतिं

भुरण्यू ॥७॥

३१२ वि । ज॒युषा । र॒थ्या । या॒तम् । अ॒द्रिम् ।
 श्रु॒तम् । ह॒वम् । वृ॒षणा । व॒ध्रिऽम॒त्याः ॥
 द॒श॒स्यन्ता । श॒यवे । पि॒प्यथुः । गा॒म् ।
 इति । च॒य॒वाना । सु॒ऽम॒तिम् । भु॒रण्यू इति ॥७॥

३१२ अन्वयः— वृषणा रथ्या । जयुषा अद्रिं वि यातं, वध्रिमत्याः हवं श्रुतं; दशस्यन्ता शयने गां पिप्यथुः इति सुमतिं चयवाना भुरण्यू ॥७॥

३१२ अर्थ— हे (वृषणा ! रथ्या) बलवान् और रथपर चढ़नेहारे अश्वि-
 देवों ! (जयुषा) विजयी रथपरसे (अद्रिं वि यातं) पहाड़को लाँघकर जाओ,
 (वध्रिमत्याः हवं) वध्रिमतीकी पुकारको (श्रुतं) सुन लो, (दशस्यन्ता)
 दान देते हुए तुम दोनोंने (शयवे गां पिप्यथुः) शयुके लिए गायको दुधारू
 बनाया, (इति) इस ढंगकी (सुमतिं चयवाना) उत्तम बुद्धि रखनेवाले तुम
 दोनों सबके (भुरण्यू) भरणकर्ता हो ॥

३१२ भावार्थ— अश्विदेव बलिष्ठ और रथपर चढ़नेवाले हैं । विजयी
 रथपरसे वे पर्वतको भी लाँघते हैं, वध्रिमतीकी प्रार्थना सुनते हैं, दान देते हैं,
 शयुके लिये गौको दुधारू बनाते हैं और उत्तम मंत्रणा देते हैं ।

[३१३]

३१३ यद्रो॒दसी प्र॒दिवो अ॒स्ति भू॒मा हेळो॑ दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्यत्रा॑ ।
 तदा॑दि॒त्या वस॒वो रु॒द्रिया॑सो र॒क्षोयु॑जे त॒पुर्घं द॑धात ॥८॥
 ३१३ यत् । रो॒दसी इति॑ । प्र॒दिवः । अ॒स्ति । भू॒म् ।
 हे॒ळः । दे॒वाना॑म् । उ॒त । म॒र्त्यत्रा॑ ॥
 तत् । आ॒दि॒त्याः । व॒सवः । रु॒द्रिया॑सः ।
 र॒क्षः॑ऽयु॒जे । त॒पुः । अ॒घम् । द॒धात॑ ॥८॥

३१३ अन्वयः— यत् देवानां उत मर्त्यत्रा प्रदिवः भूम हेळः अस्ति तत् तपुः
 अघं, आदित्याः ! वसवः ! रुद्रियासः ! रोदसी ! रक्षो युजे दधात ॥८॥

३१३ अर्थ— (यत्) जो (देवानां उत मर्त्यत्रा) देवोंका या मानवोंमें
 विद्यमान (प्रदिवः भूम) अत्यन्त तेजस्वी तथा बड़ा भारी (हेळः अस्ति)

क्रोध है (तत् तपुः अघं) वह तापक दुःख, हे अदितिके पुत्रो ! वसुभो ! रुद्रके पुत्रो ! तथा धावापृथिवी ! (रक्षो युजे) राक्षसोंके साथ रहनेवालेके लिए (दधात) रख दो, अर्थात् हमें उससे कोई कष्ट न मिले ॥

३१३ भावार्थ— दुष्टोंका नाश करनेके लियेही क्रोध करना योग्य है ।

[३१४]

३१४ य ई राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद् वचसे आनवाय ॥९॥

३१४ यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विदधत् ।
रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ॥
गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य ।
द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥९॥

३१४ अन्वयः— यः ईं रजसः राजानौ ऋतुथा विदधत्, मित्रः वरुणः चिकेतत्, अस्य हेतिं द्रोघाय आनवाय वचसे चित् गम्भीराय रक्षसे ॥९॥

३१४ अर्थ— (यः ईं) जो इन (रजसः राजानौ) लोकोंके अधिपति अग्निदेवोंकी (ऋतुथा विदधत्) समयानुसार सेवा करता है, उसके उस कार्यको मित्र और वरुण (चिकेतत्) पहचानते हैं और वह (अस्य हेतिं) इसके आयुधको (द्रोघाय आनवाय वचसे चित्) द्रोह करनेवाले मानवके नाशके लिए और (गम्भीराय रक्षसे) प्रबल राक्षसके लिए भी उपयोगमें लाता है ॥

३१४ भावार्थ— ईश्वरके भक्तका हथियार विद्रोही दुष्ट मानवके अथवा राक्षसके नाशके लिये बर्ता जाय ।

३१४ टिप्पणी—ऋतुथा = ऋतुके अनुकूल । हेतिः = हथियार । अनवः (अनुः = प्राणी तस्य) = प्राणी, मानव, असंस्कृत मानव ।

[३१५]

३१५ अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्धुमता यातं नृवता रथेन ।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा
ववृक्तम् ॥१०॥

३१५ अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः ।
 द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ॥
 सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य ।
 वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥१०॥

३१५ अन्वयः— अन्तरैः चक्रैः द्युमता नृवता रथेन तनयाय वर्तिः आ यातं; मर्त्यस्य वनुष्यतां शीर्षा सनुत्येन त्यजसा अपि ववृक्तम् ॥ १० ॥

३१५ अर्थ— (अन्तरैः चक्रैः) दूरतक जानेवाले पहियोंसे युक्त (द्युमता) प्रकाशमान (नृवता रथेन) मानवी वीरोंको ले जानेवाले रथपरसे (तनयाय) संतानको सुख देनेके लिए (वर्तिः आ यातं) घर आज्ञाओं (मर्त्यस्य वनुष्यतां) मानवोंको कष्ट देनेवालेको (शीर्षा) सर (सनुत्येन त्यजसा) तिरस्करणीय क्रोधपूर्वक (अपि ववृक्तं) अलग कर डालो ॥

३१५ भावार्थ— मानवोंको दुःख देनेवालेको दूर करो । घरका पालन करो ।

[३१६]

३१६ आ परमाभिः । मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।
 दृढहस्यं चिद् गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते
 चित्ररात्री ॥११॥

३१६ आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः ।
 नियुत्सभिः । यातम् । अवमाभिः । अर्वाक् ॥
 दृढहस्यं । चित् । गोऽमतः । वि । व्रजस्य ।
 दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्ररात्री इति चित्ररात्री ॥११॥

३१६ अन्वयः— परमाभिः मध्यमाभिः उत अवमाभिः नियुद्धिः अर्वाक् आ यातं; गृणते चित्ररात्री गोमतः व्रजस्य दृढहस्यं चित् दुरः वि वर्तम् ॥११॥

३१६ अर्थ— (परमाभिः) अत्यन्त श्रेष्ठ, (मध्यमाभिः) मँझले दर्जेके (उत अवमाभिः) और निम्न श्रेणीके (नियुद्धिः) वाहनोंके साथ (अर्वाक् आ यातं) हमारे समीप आओ । (गृणते चित्ररात्री) स्तोताके लिए विचित्र दान देनेवाले तुम दोनों (दृढहस्यं चित् गोमतः व्रजस्य) गाँवोंसे युक्त सुदृढ बाड़ेके (दुरः वि वर्तं) द्वार खोल दो ॥

३१६ भावार्थ— घरके पास गौओंके सुटह बाड़े हों, उनमें बहुत गौवें रहें। ऐसे घरोंके पास बीर आजाय और उनके दूध पीनेके लिये उन बाड़ोंके द्वार खोले जाय।

[३१७] (ऋ. ६।६३।१—११)

त्रिष्टुप्, १ विराट्, ११ एकपदा त्रिष्टुप् ।

३१७ क॒। त्या व॒ल्गू पुरु॒हूता॒द्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविदु॒न्नम॑स्वान् ।
आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॑ प्रे॒ष्टा ह्यस॑थो अस्य
मन्म॑न् ॥१॥

३१७ क॒। त्या । व॒ल्गू इति॑ । पुरु॒हूता । अ॒द्य ।
दू॒तः । न । स्तोमः॑ । अ॒विदु॒त् । नम॑स्वान् ॥
आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ ।
प्रे॒ष्टा । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्म॑न् ॥१॥

३१७ अन्वयः— त्या पुरुहूता वल्गू क्व ? अद्य नमस्वान् स्तोमः दूतः न अविदत्; यः नासत्या अर्वाक् आ ववर्त, अस्य मन्मन् प्रेष्टा हि असथः ॥ १ ॥

३१७ अर्थ— (त्या पुरुहूता) वे दोनों बहुतों द्वारा बुलाये हुए (वल्गू क्व) सुन्दर अश्विदेव कहाँ हैं ? (अद्य) आजके दिन (नमस्वान् स्तोमः) नमनसे युक्त स्तोत्र (दूतः न) दूतके समान (अविदत्) उन्हें प्राप्त होगया, (यः) जो (नासत्या) अश्विदेवोंको (अर्वाक् आ ववर्त) हमारे सम्मुख आकर्षित कर चुका है; (अस्य मन्मन्) इसके मननीय काव्यमें तुम दोनों (प्रेष्टा हि असथः) अत्यन्त रममाण हो जाओ ॥

[३१८]

३१८ अरिं मे गन्तुं हव॑नाया॒स्मै गृ॒णाना॑ यथा पिवा॒थो
अन्धः । परिं ह॒ त्यद् व॒र्तिर्या॑थो रि॒पो न यत् परो॑
नान्तर॑स्तुत॒र्यात् ॥२॥

३१८ अरम् । मे । गन्तम् । हवनाय । अस्मै ।
 गुणाना । यथा । पिवाथः । अन्धः ॥
 परि । ह । त्यत् । वर्तिः । याथः । रिपः ।
 न । यत् । परः । न । अन्तरः । तुतुर्यात् ॥२॥

३१८ अन्वयः— अस्मै मे हवनाय अरं गन्तं, यथा गुणाना अन्धः पिवाथः,
 त्यत् वर्तिः ह रिपः परि याथः यत् न परः न अन्तरः तुतुर्यात् ॥२॥

३१८ अर्थ— (अस्मै मे) इस मेरे (हवनाय अरं गन्तं) बुलानेपर तुम दोनों
 ठीक तरह आओ, (यथा गुणाना) जैसे जैसे हम तुम्हारी प्रशंसा करते हैं,
 वैसे (अन्धः पिवाथः) सोमरसको पीते रहो; (त्यत् वर्तिः ह) उस घरको
 अवश्यही (रिपः परि याथः) हिंसक शत्रुसे बचाते रहो (यत्) जिस घरको
 (न परः) न दूसरा (न अन्तरः) न समीपका शत्रु (तुतुर्यात्) हिंसित करे ॥

३१८ भावार्थ— वीर हमारे घरपर आजाय, शत्रुसे उस घरकी सुरक्षा
 करें, और प्रशंसित होकर सोमरस पीयें और आनन्द प्रसन्न रहें ।

[३१९]

३१९ अकारि वामन्धसो वरीमन्स्तारि बर्हिः सुप्रायणतमम् ।
 उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्दा वां नक्षन्तो अद्रय आजन् ॥३॥
 ३१९ अकारि । वाम् । अन्धसः । वरीमन् ।
 अस्तारि । बर्हिः । सुप्रऽअयनतमम् ॥
 उत्तानऽहस्तः । युवऽयुः । ववन्द ।
 आ । वाम् । नक्षन्तः । अद्रयः । आजन् ॥३॥

३१९ अन्वयः— वां अन्धसः वरीमन् अकारि, सुप्रायणतमं बर्हिः अस्तारि;
 युवयुः उत्तानहस्तः आ ववन्द, अद्रयः वां नक्षन्तः आजन् ॥ ३ ॥

३१९ अर्थ— (वां) तुम दोनोंके लिए (अन्धसः वरीमन् अकारि)
 सोमको निचोड़ रखना अत्युरकृष्ट स्थानमें किया गया है, (सुप्रायणतमं बर्हिः)
 अत्यन्त कोमल कुशासन तुम्हारे लिये (अस्तारि) फैलाकर रक्ता है; (युवयुः
 उत्तानहस्तः) तुम दोनोंको चाहनेवाला हाथ ऊपर उठाकर (आ ववन्द) नमन
 कर रहा है, (अद्रयः) पथर (वां नक्षन्तः) तुम दोनोंको रसपान करानेकी
 इच्छा करते हुए (आजन्) सोमरसको निकाल चुके हैं । अर्थात् सोमवल्लीसे
 रस निकाल दिया है ॥

[३२०]

३२० ऊर्ध्वो वांमग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।
प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥४

३२० ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् ।
प्र । रातिः । एति । जूर्णिनी । घृताची ॥
प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः ।
अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥४॥

३२० अन्वयः— अध्वरेषु अग्निः वां ऊर्ध्वः अस्थात्; जूर्णिनी घृताची
रातिः प्र एति । यः हवीमन् नासत्या अयुक्त प्र होता गूर्तमना उराणः ॥ ४ ॥

३२० अर्थ— (अध्वरेषु) हिंसारहित कार्योंमें अग्नि (वां) तुम दोनोंके
लिए (ऊर्ध्वः अस्थात्) ऊँचा हो खड़ा है, जल रहा है, (जूर्णिनी घृताची)
गमनशील और घृतसे सिक्त (रातिः प्र एति) देने प्रकर्षसे भागे बढ़ रही
है; (यः हवीमन्) जो हवी लेकर (नासत्या अयुक्त) अग्निदेवोंके लिये
अन्नदान करता है, वह (प्र होता) अच्छा दानी (गूर्तमनाः) खूब मन
लगाकर काम करनेवाला तथा (उराणः) विशाल मात्रामें कार्य करनेवाला
घनता है ॥

[३२१]

३२१ अर्धे श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।
प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतु जनिमन्
यज्ञियानाम् ॥५॥

३२१ अर्धे । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य ।
रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिम् ॥
प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र ।
नरा । नृतु इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥५॥

३२१ अनवः— पुरुभुजा ! शतोतिं रथं सूर्यस्य दुहिता श्रिये अधि तस्थौ ।
अत्र यज्ञियानां जनिमन् नृतृ नरा मायिना मायाभिः प्रभूतम् ॥ ५ ॥

३२१ अर्थ— हे (पुरुभुजा) बड़े भुजावाले अश्विदेवों ! (शतोतिं रथं) सौ संरक्षणोंसे पूर्ण रथपर (सूर्यस्य दुहिता) सूर्यकी कन्या (श्रिये अधि तस्थौ) शोभाके लिए चढ़ गयी (अत्र यज्ञियानां जनिमन्) इधर पूजनीयोंके जन्मके अवसरपर आनन्दसे (नृतृ) नृत्य करनेवाले (नरा) नेता (मायिना) कुशल अश्विदेव (मायाभिः प्रभूतं) अपनी अद्भुत शक्तियोंसे अत्यधिक प्रभवशाली बने ॥

[३२२]

३२२ युवं श्रीभिर्दशताभिराभिः शुभे पुष्टिर्महथुः सूर्यायाः ।
प्र वां वयो वपुपेऽनु पसन्नक्षत्राणी सुष्टुता धिण्या वाम् ॥ ६ ॥

३२२ युवम् । श्रीभिः । दशताभिः । आभिः ।
शुभे । पुष्टिम् । ऊहथुः । सूर्यायाः ॥
प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पसन् ।
नक्षत्र । वाणी । सुऽस्तुता । धिण्या । वाम् ॥ ६ ॥

३२२ अन्वयः— धिण्या । युवं आभिः दशताभिः श्रीभिः सूर्यायाः शुभे पुष्टिं ऊहथुः; वां वपुषे अनु वयः प्र पसन्, सुष्टुता वाणी वां नक्षत्र ॥ ६ ॥

३२२ अर्थ— हे (धिण्या) प्रशंसनीय अश्विदेवो ! (युवं) तुम दोनों (आभिः) इन (दशताभिः श्रीभिः) सुन्दर शोभाभोंके साथ (सूर्यायाः शुभे) सूर्यके कल्याणके लिए (पुष्टिं ऊहथुः) पुष्टिको साथ रखते हो, तथा (वां वपुषे) तुम्हारे शरीरकी पुष्टिके लिये (अनु वयः प्र पसन्) अनुकूल अन्न तुम्हें प्राप्त होता है । और (सुष्टुता वाणी) अच्छी स्तुतिकी वाणी भी (वां नक्षत्र) तुम दोनोंको प्राप्त होती है ॥

[३२३]

३२३ आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।
प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

३२३ आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः ।

अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि ।

इषः । पृक्षः । इपिधः । अनु । पूर्वीः ॥७॥

३२३ अन्वयः— नासत्या । वहिष्ठाः वयः अश्वासः प्रयः अभि वां आ वहन्तु; वां मनोजवा रथः पूर्वीः पृक्षः इपिधः इषः अनु प्र असर्जि ॥ ७ ॥

३२३ अर्थ— (नासत्या) हे सत्यपालक अश्विदेवो । (वहिष्ठाः वयः) अत्यन्त ढोनेवाले, गतिशील (अश्वासः) घोड़े (प्रयः अभि) अन्न (वां आ वहन्तु) तुम दोनोंके समीप ले आयेँ । (वां मनोजवा रथः) तुम दोनोंका मनके तुल्य वेगवान् रथ (पूर्वीः पृक्षः) बहुतसी पुष्टिकारक (इपिधः इषः) चाहनेयोग्य अन्न सामग्रियोंको (अनु प्र असर्जि) विशेष रीतिसे लाकर रखता है ॥

[३२४]

३२४ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इपं पिन्वतमसक्राम् ।
स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमगमन्

३२४ पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् ।

धेनुम् । नः । इपम् । पिन्वतम् । असक्राम् ॥

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अगमन् ॥८॥

३२४ अन्वयः— पुरुभुजा ! वां देष्णं हि पुरु, नः धेनुं पिन्वतं, असक्रां इपं; माध्वी वां स्तुतः च सुष्टुतिः च रसाः च ये वां रातिं अनु अगमन् ॥८॥

३२४ अर्थ— हे (पुरुभुजा) बड़े भुजावाले अश्विदेवों ! (वां देष्णं हि) तुम दोनोंका दान तो (पुरु) बहुत होता है, तुमने (नः धेनुं) हमारे लिए गाय दी हैं, (असक्रां इपं पिन्वतं) दूसरेके पास न जानेवाली अन्न सामग्रीको यथेष्ट दी है । (वां) तुम दोनोंकी (स्तुतः च माध्वी सुष्टुतिः च रसाः च), अच्छी स्तुति तथा सोमरस भी तैयार रखे हैं, (ये) जो (वां रातिं) तुम दोनोंकी देनको (अनु अगमन्) अनुकूल रहते हैं ॥

३२४ टिप्पणी-अ-सक्रा = दूसरी जगह संक्रमण न होनेवाली, एक जगह सुस्थिर रहनेवाली ।

[३२५]

३२५ उत म ऋज्रे पुरयस्य रघ्वी सुमीळहे शतं पेरुके च पक्वा ।
शाण्डो दाद्विरणिनः स्मदिष्टीन् दश वशासो अभिषाच
ऋष्वान् ॥९॥

३२५ उत । मे । ऋज्रे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति ।
सुऽमीळहे । शतम् । पेरुके । च । पक्वा ॥
शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् ।
दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥९॥

३२५ अन्वयः— उत पुरयस्य रघ्वी ऋज्रे सुमीळहे शतं पेरुके च पक्वा
हिरणिनः स्मदिष्टीन् ऋष्वान् अभिसाचः दश वशासः शाण्डः मे दात् ॥ ९ ॥

३२५ अर्थ— (उत पुरयस्य) पुरयकी (रघ्वी ऋज्रे) शीघ्र जानेवाली,
घोड़ियाँ (सुमीळहे शतं) सुमीळह नरेशमें विद्यमान सौ गायें और (पेरुके च
पक्वा) पेरुके के घर पाये जानेवाले पके फल (हिरणिनः) सुवर्णभूषण धारण
करनेवाले (स्मदिष्टीन्) सुन्दररूपवाले, (ऋष्वान्) दर्शनीय (अभिसाचः)
शत्रुके पराभवकर्ता (दश वशासः) दस आज्ञानुवर्ती सेवकोंको (शाण्डः
मे दात्) शांडने मुझे देदी ॥

३२५ भावार्थ— [यहाँ दानका वर्णन है ।]

[३२६]

३२६ सं वां शता नासत्या सहस्राऽश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।
भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्वता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः
॥१०॥

३२६ सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रा ।
 अश्वानाम् । पुरुषन्थाः । गिरे । दात् ॥
 भरद्वाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् ।
 हता । रक्षांसि । पुरुदंससा । स्युरिति स्युः ॥१०॥

३२६ अन्वयः— नासत्या । वां गिरे पुरुषन्था अश्वानां शता सहस्रा सं दात्; पुरुदंससा ! वीर ! भरद्वाजाय गिरे नु दात्, रक्षांसि हताः स्युः ॥ १० ॥

३२६ अर्थ— हे सत्यपालक अश्विदेवो ! (वां गिरे) तुम्हारे स्तोता मुझ-
 को पुरुषन्था नरेणने (अश्वानां शता सहस्रा) सैकड़ों हजारों घोड़े (सं दात्)
 दिये; हे (पुरुदंससा) बहुत कार्य करनेवाले वीरअश्विदेवो (भरद्वाजाय गिरे)
 मुझ भरद्वाजको (नु) अभी यह दान (दात्) दिया है, अब (रक्षांसि हताः
 स्युः) राक्षस मारेही गये होंगे ॥

[३२७]

३२७ आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिः प्याम् ॥११॥

३२७ आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥११॥

३२७ अन्वयः— वां वरिमन् सुम्ने सूरिभिः आ स्याम् ।

३२७ अर्थ— तुम दोनोंके दिये श्रेष्ठ सुखमें विद्वानोंके साथ मैं रहूँ ॥

[३२८] (ऋ० ७।६।१-१०)

(३२८-३८३) मैत्रावरुणिवसिष्ठः । त्रिष्टुप् ।

३२८ प्रति वां रथं नृपती जरुध्वै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।
 यो वां दूतो न धिष्ण्यावजीगरच्छा सूनुर्न पितरां
 विवक्ति ॥१॥

३२८ प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृपती । जरुध्वै ।
 हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ॥

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्ण्यौ । अजीगः ।
 अच्छ । सूनुः । न । पितरां । विवक्ति ॥१॥

३२८ अन्वयः— नृपती धिष्ण्यौ । यज्ञियेन हविष्मता मनसा वां रथं प्रति जरध्वै; यः वां दूतः न अजीगः, सूनुः पितरा न अच्छ विवक्मि ॥ १ ॥

३२८ अर्थ— हे (नृपती धिष्ण्यौ) जनताके पालक एवं बुद्धिमान् अश्विदेवो ! (यज्ञियेन) पवित्र तथा (हविष्मता मनसा) अन्नके साथ मननपूर्वक आनेवाले (वां रथं प्रति) तुम्हारे रथकी (जरध्वै) स्तुति करनेके लिए, (यः) जो (वां) तुम्हें (दूतः न) दूतके समान (अजीगः) जगा चुका है ऐसा मैं, (सूनुः पितरा न) पुत्र मातापिताके सामने जैसे खड़ा रहता है, उसी प्रकार, (अच्छ विवक्मि) तुम्हारे सम्मुख विशेष रीतिसे भाषण करता हूँ ॥

[३२९]

३२९ अशौच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।
अचेति केतुरुपसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २

३२९ अशौचि । अग्निः । सम्ऽइधानः । अस्मे इति ।
उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः ॥
अचेति । केतुः । उपसः । पुरस्तात् ।
श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

३२९ अन्वयः— अस्मे समिधानः अग्निः अशौचि, तमसः अन्ताः चित् उप अदृश्रन्; दिवः दुहितुः उपसः पुरस्तात् जायमानः केतुः श्रिये अचेति ॥ २ ॥

३२९ अर्थ— (अस्मे समिधानः) हमारे लिए भलीभाँति प्रज्वलित होता हुआ (अग्निः अशौचि) अग्नि जगमगा रहा है, (तमसः अन्ताः चित्) अंधकारके अंतिम विभाग भी (उप अदृश्रन्) दिखाई देने लगे हैं; अर्थात् अन्धकार नष्ट हो रहा है; (दिवः दुहितुः उपसः) शुलोककी कन्या उपाके (पुरस्तात्) सामने (जायमानः) प्रकट होता हुआ (केतुः) ध्वजरूप सूर्य (श्रिये अचेति) शोभाके लिए प्रकटरूपसे ज्ञात हुआ है ।

३२९ भावार्थ— अग्नि प्रदीप्त हो गया है, उसके प्रकाशसे अन्धकार नष्ट होता है, उपा प्रकट हो गयी है, उसका सूर्यरूपी ध्वज फहरने लगा है ।

[३३०]

३३० अ॒भि वाँ नून॑मा॒श्विना॒ सुहो॑ता॒ स्तोमैः॑ सि॒पक्ति॑ नास॒त्या
वि॒वक्कान् । पू॒र्वीभि॑र्यातं प॒थ्याभि॑र॒र्वाक्स्व॒र्विदा॑ वसु॒मता॒
रथे॑न ॥३॥

३३० अ॒भि । वा॒म् । नून॑म् । अ॒श्विना॒ । सुहो॑ता ।
स्तोमैः॑ । सि॒सक्ति॑ । नास॒त्या । वि॒वक्कान् ॥
पू॒र्वीभिः॑ । या॒तम् । प॒थ्याभिः॑ । अ॒र्वाक् ।
स्वः॒ऽविदा॑ । वसु॑मता । रथे॑न ॥३॥

३३० अन्वयः— नासत्या अश्विना । विवक्वान् सुहोता वां अभि नूनं स्तोमैः
सिसक्ति; वसुमता स्वःविदा रथेन पूर्वीभिः पथ्याभिः यातम् ॥३॥

३३० अर्थ— हे सत्यपालक अश्विदेवो ! (विवक्वान् सुहोता) विशेष
ढंगसे बुझानेवाला (वां अभि) तुम्हारे सामने (नूनं स्तोमैः सिसक्ति) अब
यज्ञोंसे सेवा करता है; (वसुमता स्वःविदा रथेन) धनसे युक्त और प्रकाशको
देनेवाले रथपरसे (पूर्वीभिः पथ्याभिः) पहलेसे विख्यात मार्गोंसेही (यातं)
तुम आगे बढ़ो ॥

३३० भावार्थ— यज्ञोंसे जनताकी सेवा करो । धनका बंटवारा करते हुए
प्रसिद्ध प्राचीन यज्ञके मार्गोंसे उन्नतिके पथपर आक्रमण करो ।

[३३१]

३३१ अ॒वोर्वी॑ नून॑मा॒श्विना॒ युवा॑कु॒र्हुवे॒ यद् वाँ सु॒ते मा॑ध्वी
वसू॒युः । आ वाँ वह॑न्तु॒ स्थर्वि॑रासो अ॒श्व्याः पि॒र्वाथो॑
अ॒स्मे सु॑षु॒ता म॑धू॒नि ॥४॥

३३१ अ॒वोः । वा॒म् । नून॑म् । अ॒श्विना॒ । युवा॑कुः ।
हु॒वे । यत् । वा॒म् । सु॒ते । मा॑ध्वी इति । वसू॑ऽयुः ॥
आ । वा॒म् । वह॑न्तु । स्थर्वि॑रासः । अ॒श्व्याः ।
पि॒र्वाथः । अ॒स्मे इति॑ । सु॒सु॒ता । म॑धू॒नि ॥४॥

३३१ अन्वयः— माध्वी अश्विना ! नूनं भवोः वां युवाकुः, यत् वसूयुः सुते वां हुवे स्थविरासः अश्वः वां आ वहन्तु, अस्मे सुसुता मधूनि पिवाथः ॥ ४ ॥

३३१ अर्थ— हे (माध्वी अश्विना) मधुरभाषी अश्विदेवों ! (नूनं भवोः वां) सचमुच तुम रक्षणकर्ताओंके साथ (युवाकुः) संबंध रखनेवाला मैं (यत्) अब (वसूयुः) धनकी कामना करता हुआ (सुते वां हुवे) इस सोमयागमें तुम्हें बुलाता हूँ, तुम्हारे (स्थविरासः अश्वः) वृद्ध घोड़े (वां आ वहन्तु) तुम्हें इधर ले आयें, और (अस्मे) हमारे बनाये (सुसुताः मधूनि पिवाथः) भलीभाँति निचोड़े हुए मीठे सोमरसोंका पान करो ॥

३३१ भावार्थ— मधुर भाषण करो । संरक्षण करनेवालोंके साथ रहो और धनको प्राप्त करनेका यत्न करो । मीठा सोमरस पीओ ।

[३३२]

३३२ प्राचींमु देवाऽश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।
विश्वा अविष्टं वाज आ पुरन्धीस्ता नः शक्तं शचीपती
शचीभिः ॥५॥

३३२ प्राचींम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियंम् । मे ।
अमृधाम् । सातये । कृतम् । वसूयुम् ॥
विश्वाः । अविष्टम् । वाजें । आ । पुरंम्ऽधीः । ता ।
नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥५॥

३३२ -अन्वयः— शचीपती देवा अश्विना । मे वसूयुं अमृधां प्राचीं धियं सातये कृतं; वाजे विश्वाः पुरन्धीः आ अविष्टं, ता शचीभिः नः शक्तम् ॥ ५ ॥

३३२ अर्थ— हे (शचीपती) शक्तियोंके अधिपति (देवा) देवों ! (मे वसूयुं) मेरी धनकी कामना करनेहारी (अमृधां प्राचीं धियं) अहिंसित सरल बुद्धिको (सातये) धनप्राप्तिके लिए योग्य (कृतं) बना दो, (वाजे) युद्धमें (विश्वाः पुरन्धीः) सभी बुद्धियोंका (आ अविष्टं) पूर्णतया पालन करो, (ता) तुम दोनों (शचीभिः) अपनी शक्तियोंसे (नः शक्तं) हमें सामर्थ्यवान् बना दो ॥

३३२ भावार्थ— अपनी शक्ति बढ़ाओ । धन प्राप्त करो, बुद्धिको बढ़ाओ, युद्धमें अपनी सुरक्षाकी शक्ति प्राप्त करो । अपनी शक्तियाँ बढ़ाकर सामर्थ्यवान् बनो ।

अश्विनौ दे० ३३

[३३३]

३३३ अविष्टं धीष्वाश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीतिं गमेम ॥

३३३ अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु ।

प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ॥

आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः ।

सुरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

३३३ अन्वयः— अश्विना ! आसु धीषु नः अविष्टं, नः प्रजावत् रेतः अह्यं अस्तु; वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासः देववीतिं आ गमेम ॥ ६ ॥

३३३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (आसु धीषु) इन बुद्धियोंमें या कर्मोंमें (नः अविष्टं) हमें सुरक्षित रखो, (नः प्रजावत् रेतः) हमारा सुसन्तान उत्पन्न करनेमें समर्थ-वीर्य (अह्यं अस्तु) सक्षीण रहे; (वां) तुम्हें (तोके तनये तूतुजानाः) पुत्रपौत्रोंके सुखसंवर्धनके धारेमें स्वरा करनेके लिए प्रवृत्त करते हुए (सुरत्नासः) अच्छे रत्न धारण करके हम (देववीतिं आ गमेम) देवोंकी पवित्रताको प्राप्त करें ॥

३३३ भावार्थ— शुभ कर्मोंको करते हुए हम सुरक्षित रहें । सुसन्तान उत्पन्न करनेवाला वीर्य हमारे अन्दर बड़े । पुत्रपौत्रोंका हित करनेकी स्वरा करो । हम अच्छे वस्त्रालंकार धारण करके देवोंके सज्जिध पहुंचें ।

३३३ मानवधर्म— शुभ कर्म करो और अपनी सुरक्षा करनेकी शक्ति प्राप्त करो । अपना वीर्य ऐसा शुभ संस्कारसंपन्न करो कि जिससे उत्तम संतान उत्पन्न हो सके । पुत्रपौत्रोंको शुभ संस्कारसंपन्न करो । अच्छे वस्त्रालंकार धारण करके दिव्य विबुधोंके पास जाकर उनके जैसे दिव्य भाव धारण करो ।

[३३४]

३३४ एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेलता मनसा यातमर्वागश्नन्ता हव्यं मानुषीषु विश्नु ॥ ७

३३४ एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये ।
 निऽधिः । हितः । साध्वी इति । रातः । अस्मे इति ॥
 अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
 अश्नन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विक्षु ॥७॥

३३४ अन्वयः— माध्वी । अस्मे रातः एषः स्यः निधिः वां सख्ये पूर्वगत्वा इव निहितः; मानुषीषु विक्षु हव्यं अश्नन्ता अहेळता मनसा अर्वाक् आ यातम् ॥ ७ ॥

३३४ अर्थ— हे (माध्वी) मधुर भाषणकर्ता अग्निदेवों ! (अस्मे रातः) हमने दिया हुआ (एषः स्यः निधिः) यह वह भाण्डार (वां सख्ये) तुम्हारी मित्रताके लिए (पूर्वगत्वा इव हितः) अग्रगन्ताके समान आगे रख है; (मानुषीषु विक्षु) मानवी प्रजाओंमें (हव्यं अश्नन्ता) अन्नभागका सेवन करते हुए तुम (अहेळता मनसा) क्रोधरहित मनसे (अर्वाक् आ यातम्) हमारे पास आओ ॥

[३३५]

३३५ एकस्मिन् योगे भ्रुणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो
 गात् । न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्धु तरणयो
 वहन्ति ॥८॥

३३५ एकस्मिन् । योगे । भ्रुणा । समाने ।
 परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ॥
 न । वायन्ति । सुऽभ्वः । देवऽयुक्ताः ।
 ये । वाम् । धूर्धुऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥८॥

३३५ अन्वयः— भ्रुणा । एकस्मिन् समाने योगे वां रथः सप्त स्रवतः परि गात्; ये तरणयः धूर्धु वां वहन्ति सुभ्वः देवयुक्ताः न वायन्ति ॥ ८ ॥

३३५ अर्थ— हे (भ्रुणा) भरण करनेवाले अग्निदेवों ! (एकस्मिन् समाने योगे) एक समान अवसरपर (वां रथः) तुम्हारा रथ (सप्त स्रवतः) सात बहनेवाले स्रोतोंके भी (परि गात्) आगे बढ जाता है, (ये तरणयः) जो तारण करनेवाले घोड़े (धूर्धु वां वहन्ति) धुराओंमें तुम्हें ढोते हैं, वे (सुभ्वः) उत्कृष्ट ढंगसे उत्पन्न (देवयुक्ताः) देवोंके जोते हुए होनेके कारण (न वायन्ति) नहीं थकते हैं ॥

[३३६]

३३६ असश्चता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।
 प्र ये बन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृञ्चन्तो अश्व्या
 मघानि ॥९॥

३३६ असश्चता । मघवद्भ्यः । हि । भूतम् ।
 ये । राया । मघदेयम् । जुनन्ति ॥
 प्र । ये । बन्धुम् । सूनृताभिः । तिरन्ते ।
 गव्यां । पृञ्चन्तः । अश्व्या । मघानि ॥९॥

३३६ अन्वयः— ये गव्या अश्व्या मघानि पृञ्चन्तः बन्धुं सूनृताभिः प्र तिरन्ते
 राया मघदेयं जुनन्ति, मघवद्भ्यः असश्चता हि भूतम् ॥ ९ ॥

३३६ अर्थ— (ये) जो (गव्या अश्व्या) गायों तथा घोड़ोंसे पूर्ण
 (मघानि पृञ्चन्तः) ऐश्वर्योंका दान करते हुए (बन्धुं) बन्धुको (सूनृताभिः
 प्र तिरन्ते) सच्ची वाणियोंसे दान देते हैं और (राया) धनसे युक्त होकर
 (मघदेयं जुनन्ति) धनके देनेको प्रेरित करते हैं, ऐसे उन (मघवद्भ्यः)
 वैभवशास्त्री लोगोंके लिए (असश्चता हि भूतं) दूसरी जगह न जानेवाले
 बनो ॥

३३६ भावार्थ— गायों, घोड़ों और धनोंका दान करो । धनोंका दान करते
 हुए शुभ भाषण करो । योग्य रीतिसे दान करनेवाले दाताओंके पासही
 पहुँचो ।

[३३७]

३३७ नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
 धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

३३७ नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना ।
 यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरावत् ॥
 धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् ।
 ययम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥१०॥

३३७ अन्वयः— युवाना अश्विनौ ! मे हवं जु आ शृणुतं, इरावत् वर्तिः यासिष्टं; रत्नानि धत्तं सूरिन् जरतं च, स्वस्तिभिः यूयं नः सदा पात ॥ १० ॥

३३७ अर्थ— हे (युवाना अश्विनौ) युवक अश्विदेवों ! (मे हवं) मेरी पुकार (जु आ शृणुतं) अब सुन लो, (इरावत् वर्तिः यासिष्टं) अन्नयुक्त घरतक चले जाओ, (रत्नानि धत्तं) रत्नोंको अपने पास धारण करो, (सूरिन् जरतं च) विद्वानोंकी सगाहना करो, (स्वस्तिभिः यूयं) हितकारक उपायोंसे तुम (नः सदा पात) हमें हमेशा सुरक्षित रखो ॥

३३७ भावार्थ— जो पुकार करता है उसकी बातको सुनो । जिस घरमें पर्याप्त अन्न है और जो दाता है, वही जाओ । स्वयं रत्नोंका धारण करो और रत्नोंका दान करो । सच्चे ज्ञानियोंकीही प्रशंसा करो । कल्याणकारक साधनोंसे सबकी सुरक्षा करो ।

[३३८] (ऋ. ७।६।१—९) विराट्, ८-९ त्रिष्टुप् ।

३३८ आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दस्त्रा जुजुपाणा युवाकोः । हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

३३८ आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वा ।

गिरः । दस्त्रा । जुजुपाणा । युवाकोः ॥

हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

३३८ अन्वयः— शुभ्रा ! स्वश्वा ! दस्त्रा अश्विना ! युवाकोः गिरः जुजुपाणा आ यातं, नः प्रतिभृता हव्यानि च वीतम् ॥ १ ॥

३३८ अर्थ— हे (शुभ्रा ! स्वश्वा) श्वेतवर्णवाले और अच्छे घोड़े रखने-वाले (दस्त्रा) शत्रुविनाशक अश्विदेवों ! (युवाकोः गिरः) तुम्हारी सेवा करनेवालेके भापणोंको (जुजुपाणा) आदरपूर्वक स्वीकार करते हुए (आ यातं) आओ, (नः प्रतिभृता) हमारे इकट्ठे किये हुए (हव्यानि च वीतं) हविर्भागोंका सेवन करो ॥

[३३९]

३३९ प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।
तिरो अर्यो हवन्नानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

३३९ प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः ।
 अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ॥
 तिरः । अर्यः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

३३९ अन्वयः— वां मद्यानि अन्धांसि प्र अस्थुः, मे हविषः वीतये अरं गन्तं, अर्यः तिरः नः हवनानि श्रुतम् ॥ २ ॥

३३९ अर्थ— (वां मद्यानि) तुम्हारे लिए आनन्ददायक (अन्धांसि प्र अस्थुः) अन्न रखें गये हैं । (मे हविषः वीतये) मेरे हविके आस्वादनके लिए (अरं गन्तं) सीधे यहाँ आगमन करो, (अर्यः तिरः) शत्रुओंको हटाकर, (नः हवनानि श्रुतं) हमारे बुलावोंको सुन लो ॥

३३९ भावार्थ— हर्षवर्धक अन्नोंका सेवन करो और शत्रुओंको हटा दो ।

[३४०]

३४० प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।
 अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

३४० प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति ।
 तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊतिः ॥
 अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

३४० अन्वयः— सूर्यावसू अश्विना । वां मनोजवाः रथः शतोतिः अस्मभ्यं इयानः रजांसि तिरः प्र इयति ॥ ३ ॥

३४० अर्थ— हे (सूर्यावसू) सूर्याको वसानेवाले अश्विदेवों ! (वां) तुम्हारा (मनोजवाः) मनके तुल्य वेगवान् रथ (शतोतिः) सैकड़ों संरक्षणोंसे सुरक्षित होकर (अस्मभ्यं इयानः) हमारे पास आता हुआ (रजांसि तिरः प्र इयति) धूलिके प्रदेशोंको पार करके प्रकर्षसे समीप आता है ॥

३४० भावार्थ— वेगवान् रथमें विराजो और उसकी सुरक्षा सैकड़ों प्रकारोंसे करो ।

[३४१]

३४१ अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरुध्वो विवक्ति सोमसुद्
 युवभ्याम् । आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

३४१ अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः ।
ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ॥
आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत् । हव्यैः ॥४॥

३४१ अन्वयः— अयं सोमसुत् अद्रिः ह यत् ऊर्ध्वः देवया वां उ युवभ्यां विवक्ति, विप्रः वल्गू हव्यैः आ ववृतीत् ॥ ४ ॥

३४१ अर्थ— (अयं सोमसुत्) यह सोमरस निचोडनेवाला (अद्रिः ह) पत्थर (यत्) जब (ऊर्ध्वः देवया) ऊँचे पदपर [सोमपर] आरुढ़ होकर देवोंकी ओर प्रवृत्त हो (वां उ) तुम दोनोंकोही लक्ष्यमें रखकर (युवभ्यां विवक्ति) तुम दोनोंका ध्यान आकर्षित करनेके लिए विशेष रूपसे [सोम कूटनेका] शब्द करता है, तब (विप्रः) ज्ञानी याजक, (वल्गू) सुन्दर रूपवाले तुम्हें (हव्यैः आ ववृतीत्) हवनीय अन्नोंसे अपनी ओर आकर्षित करता है ॥

३४१ भावार्थ— सोम कूटनेका पत्थर सोमपर चढ़कर जो कूटनेका शब्द करता है, वह शब्द तुम्हें यज्ञके लिये बुलानेके लियेही होता है ।

[३४२]

३४२ चित्रं ह यद् वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं
युयोतम् । यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥५॥
३४२ चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति ।
नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ॥
यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥५॥

३४२ अन्वयः— यत् वां चित्रं भोजनं नु अस्ति ह; अत्रये महिष्वन्तं नि युयोतं, यः प्रियः सन् वां ओमानं दधते ॥ ५ ॥

३४२ अर्थ— (यत् वां चित्रं) जो तुम दोनोंका विलक्षण (भोजनं नु अस्ति ह) अन्नरूपी दान है जो (अत्रये) ऋषि अग्निके लिए (महिष्वन्तं नि युयोतं) शक्ति बढ़ानेके लिये तुमने दिया, क्योंकि (यः प्रियः सन्) जो तुम्हारा प्यारा होनेके कारण (वां ओमानं दधते) तुम्हारे सुखदायक आश्रयका धारण करता है ॥

३४२ भावार्थ—अग्निदेवोंके पास उत्तम पुष्टिकारक अन्न है, वह उन्होंने अन्निको शक्ति बढ़ानेके लिये दिया था । क्योंकि वह उनका प्रिय भक्त है अतः उनकी सुरक्षामें वह सदा रहता है ।

३४२ मानवधर्म—कृषाको पुष्ट करनेके लिये ऐसा अन्न देना चाहिये कि जो शीघ्रही उसे पुष्ट बलवान् और सुदृढ बना सके ।

[३४३]

३४३ उत त्यद् वां जु॒रते अ॒श्विना भू॒च्यवा॑नाय प्र॒तीत्यं
ह॒विर्दे॑ । अ॒धि यद् वर्ष॑ इ॒त ऊ॒ति ध॒त्थः ॥६॥

३४३ उत । त्यत् । वाम् । जु॒रते । अ॒श्विना । भूत् ।
च्यवा॑नाय । प्र॒तीत्यम् । ह॒विःऽदे ॥
अधि॑ । यत् । वर्षः । इ॒तऽऊ॒ति । ध॒त्थः ॥६॥

३४३ अन्वयः—उत अश्विना । हविर्दे जु॒रते च्यवानाय वां त्यत् प्रतीत्यं भूत् यत् इतऊति वर्षः अधि धत्थः ॥ ६ ॥

३४३ अर्थ—(उत अश्विना) और हे अग्निदेवों ! (हविर्दे) हविका दान करनेवाले (जु॒रते च्यवानाय) वृद्ध च्यवानके लिए (वां त्यत्) तुम्हारा वह उनके पास (प्रतीत्यं भूत्) वापस जाना हितकारक सिद्ध हुआ, (यत्) जो-कि (इतऊति वर्षः) इस मृत्युसे संरक्षण देनेवाला रूप (अधि धत्थः) तुम दोनोंने उसे दे दिया ॥

३४३ भावार्थ—च्यवन ऋषि अतिवृद्ध हुआ था, उसके पास अग्निदेव गये और उसको तरुण जैसा रूप दिया, उनकी उस ऋषिपर बड़ी कृपा हुई ।

[३४४]

३४४ उत त्वं भुज्युम॑श्विना सखा॒यो म॒ध्ये ज॒हुर्दु॑रेवा॒सः
समु॒द्रे । नि॒रि॑र्ष॒प॒दरा॑वा यो यु॒वाकुः ॥७॥

३४४ उत । त्वम् । भुज्युम् । अ॒श्विना । सखा॑यः ।
म॒ध्ये । ज॒हुः । दुःऽए॒वा॒सः । समु॒द्रे ॥
निः । ई॒म् । प॒र्षत् । अ॒रा॒वा । यः । यु॒वाकुः ॥७॥

३४४ अन्वयः— उत अश्विना ! त्वं भुज्युं दुरेवासः सखायः समुद्रे मध्ये जहुः; यः युवाकुः भ्राता इह निः पर्वत् ॥ ७ ॥

३४४ अर्थ— (उत अश्विना) और हे अश्विदेवो ! (त्वं भुज्युं) उस भुज्युको (दुरेवासः सखायः) दुरी चालवाले मित्र (समुद्रे मध्ये जहुः) समुन्दरके मध्य छोड़ चुके, (यः युवाकुः) जो तुम्हारी भक्ति करता हुआ (भ्राता) तुम्हारे समीप सहायतार्थ आने लगा था, (इह निः पर्वत्) उसे तुम पूर्णतया पार ले चले ॥

३४४ भावार्थ— राजपुत्र भुज्यु समुद्रमें डूबता था, उसको अश्विदेवोंने उठाया और समुद्रपार करके घर पहुँचाया ।

[३४५]

३४५ वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।
यावन्धनामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः॥

३४५ वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् ।
उत । श्रुतम् । शयवे । हूयमाना ॥
यौ । अध्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न ।
स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

३४५ अन्वयः— अश्विना ! जसमानाय वृकाय चित् शक्तं उत शयवे श्रुतं, यौ शचीभिः शक्ती स्तर्यं चित् अध्न्यां अपः न अपिन्वतम् ॥ ८ ॥

३४५ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (जसमानाय वृकाय चित्) क्षीण होनेवाले शुकके भी हितके लिए (शक्तं) तुम दान दे चुके, (उत) और (हूयमाना शयवे श्रुतं) बुलावा आनेपर शयुका हित हो इसलिए तुम उसके कयनकी ओर ध्यान दे चुके । (यौ) जो तुम दोनों (शचीभिः) कर्मोंसे (शक्ती) सामर्थ्यसे (स्तर्यं चित् अध्न्यां) बन्ध्या गायको भी (अपः न) जलसमूहकी न्याई (अपिन्वतं) तुम दुधारू बना चुके ॥

३४५ भावार्थ— अश्विदेवोंने शुकके लिये सहायतार्थ दान दिया, शयुकी पुकार सुन ली, बन्ध्या गौको उसके लिये दुधारू बनाया ।

[३४६]

३४६ एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उपसां सुमन्मा ।
इषा तं वर्धदध्न्या पयोभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥९॥

३४६ एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः ।
अग्रे । बुधानः । उपसाम् । सुऽमन्मा ॥
इषा । तम् । वर्धत् । अध्न्या । पयःऽभिः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥९॥

३४६ अन्वयः— स्यः एषः सुमन्मा कारुः उपसां अग्रे बुधानः सूक्तैः जरते;
अध्न्या पयोभिः इषा तं वर्धत्, यूयं नः स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ९ ॥

३४६ अर्थ— (स्यः एषः) वही यह (सुमन्मा) उत्तम बुद्धिवाला (कारुः)
कर्मकुशल पुरुष (उपसां अग्रे) उपाओंके पहले (बुधानः) जागृत होता
हुआ, (सूक्तैः जरते) सूक्तोंसे प्रशंसा करता है; (अध्न्या पयोभिः इषा)
अवश्य गाय दूधसे और अन्नसे (तं वर्धत्) उसे बढ़ाये, (यूयं नः) तुम
हमें (स्वस्तिभिः सदा पात) हितकारक साधनोंसे हमेशा सुरक्षित रखो ॥

३४६ भावार्थः— उपःकालमें भक्त उठे और इष्टदेवताकी स्तुति करे ।
जो क्षीण होते हैं उनकी पुष्टि गौ अपने दूधरूपी अन्नसे करती है । इस तरह
तुम हम सबका संरक्षण करो ।

[३४७] (ऋ० ७।६९।१-८) त्रिष्टुप् ।

३४७ आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वर्षभिर्यात्वश्वैः ।
घृतवर्तनिः पविभीं रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥

३४७ आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः ।
हिरण्ययः । वर्षऽभिः । यातु । अश्वैः ॥
घृतऽवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः ।
इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥१॥

३४७ अन्वयः- वां हिरण्ययः, घृतवर्तनिः पविभिः रुचानः, इषां वोळ्हा वाजिनीवान् नृपतिः, रोदसी वद्धधानः रथः वृषभिः अश्वैः आ यातु ॥ १ ॥

३४७ अर्थ- (वां हिरण्ययः) तुम्हारा सुवर्णमय, (घृतवर्तनिः) मार्गमें घृतको देनेवाला, (पविभिः रुचानः) अरोंसे जगमगाता हुआ (इषां वोळ्हा) अश्वोंको उचित स्थानपर पहुँचानेवाला, (वाजिनीवान् नृपतिः) सेनासे युक्त मानों नरेश जैसा (रोदसी वद्धधानः) झुल्लोक और झूलोकको गर्जनासे प्रतिध्वनित करता हुआ रथ (वृषभिः अश्वैः) बलिष्ठ घोड़ोंसे युक्त होकर (आ यातु) इधर आजाए ॥

[३४८]

३४८ सः पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।
विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद् याममश्विना
दधाना ॥२॥

३४८ सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूमा ।
त्रिवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ॥
विशः । येन । गच्छथः । देवयन्तीः ।
कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥२॥

३४८ अन्वयः- अश्विना ! कुत्रचित् यामं दधाना येन देवयन्तीः विशः गच्छथः सः त्रिवन्धुरः पञ्च भूमा पप्रथानः मनसा युक्तः अभि यातु ॥ २ ॥

३४८ अर्थ- हे अश्विदेवों ! (कुत्रचित् यामं दधाना) कहीं भी यात्राका प्रारंभ करते हुए (येन देवयन्तीः विशः गच्छथः) जिसपरसे तुम देवोंकी कामना करनेवाली प्रजाओंके समीप जाते हो, (सः त्रिवन्धुरः) वह तीन सुन्दर लट्टोंसे युक्त और (पञ्च भूमा पप्रथानः) पाँचोंको विस्तारित करता हुआ रथ (मनसा युक्तः अभि यातु) इशारेसेही जोता हुआ संचार करे ॥

[३४९]

३४९ स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दस्तां निधिं मधुमन्तं पिवाथः ।
वि वां रथो वध्वाः यादमानोऽन्तान् दिवो बाधते
वर्तनिभ्याम् ॥३॥

३४९ सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
 दत्ता । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ॥
 वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः ।
 अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥३॥

३४९ अन्वयः— दत्ता ! स्वश्वा यशसा अर्वाक् आ यातं मधुमन्तं निधिं
 पिबाथः, वां रथः वध्वा यादमानः वर्तनिभ्यां दिवः अन्तान् वि बाधते ॥ ३ ॥
 ३४९ अर्थ— हे (दत्ता) शत्रुविनाशक देवों ! (स्वश्वा यशसा) अच्छे
 घोड़ों और यशस्वी कार्यसे युक्त होकर (अर्वाक् आ यातं) हमारे पास
 आओ और (मधुमन्तं निधिं पिबाथः) मिठाससे पूर्ण इस रमके भाण्डारको
 पी जाओ; (वां रथः) तुम्हारा रथ (वध्वा यादमानः) वधूके साथ आगे
 बढ़ता हुआ (वर्तनिभ्यां) पहियोंसे (दिवः अन्तान् वि बाधते) छुलोकके
 अन्तिम विभागोंको विशेष रूपसे आन्दोलित करता है ॥

[३५०]

३५० युवोः श्रियं परि योषाऽवृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।
 यद् देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्नंसमोमना वां वयो
 गात् ॥४॥

३५० युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत ।
 सूरः । दुहिता । परितक्म्यायाम् ॥
 यत् । देवयन्तम् । अवथः । शचीभिः ।
 परि । घ्नंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥४॥

३५० अन्वयः— सूरः दुहिता योषा परितक्म्यायां युवोः श्रियं परि अवृणीत
 यत् देवयन्तं शचीभिः अवथः, वां ओमना घ्नंसं वयः परि गात् ॥ ४ ॥

३५० अर्थ— (सूरः दुहिता) सूर्यकी कन्या (योषा) युवती तथा
 (परितक्म्यायां) रात्रीके अवसरपर (युवोः श्रियं परि अवृणीत) तुम्हारी
 शोभा बढ़ानेवाले रथका स्वीकार कर चुकी, (यत्) जब (देवयन्तं शचीभिः

भवथः) देवोंको चाहनेवालोंको शक्तियोंसे तुम सुरक्षित रखते हो, जब (वां भोमना) तुम्हारी रक्षाके कारण (भ्रंसं वयः) दीप्त अन्न (परि गात्) चारों ओर फैल चुका होता है ॥

३५० भावार्थ— सूर्यपुत्री उषा रात्रीके समय आती है, और प्रकाशती है, तथा वह अश्विदेवोंकी शोभा बढ़ाती है । जो यज्ञकर्म करनेवाले हैं उनकी सुरक्षा अश्विदेव करते हैं और उस समय यज्ञमें चारों ओर अन्नदान होता रहता है ।

[३५१]

३५१ यो ह स्य वां रथिरा वस्तं उस्त्रा रथो युजानः परियाति
वर्तिः । तेन नः शं योरुपसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे
अस्मिन् ॥५॥

३५१ यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्त्राः ।
रथः । युजानः । परियाति । वर्तिः ॥
तेन । नः । शम् । योः । उपसः । विडुष्टौ ।
नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५॥

३५१ अन्वयः— रथिरा ! यः वां स्यः रथः युजानः वर्तिः परि याति, उस्त्राः वस्ते तेन अश्विना । उपसः व्युष्टौ अस्मिन् यज्ञे नः शं योः नि वहतम् ॥५॥

३५१ अर्थ— हे (रथिरा) रथवाले देवों ! (यः वां) जो तुम्हारा (स्यः रथः) वह रथ (युजानः) घोड़ोंसे युक्त होनेपर (वर्तिः परि याति) घर चला जाता है, और (उस्त्राः वस्ते) तेजस्वी किरणोंसे विश्वको आच्छादित रहता है, (तेन) उसी रथसे हे अश्विदेवों ! (उपसः व्युष्टौ) उपाके प्रकट होनेपर (अस्मिन् यज्ञे) इस यज्ञमें (नः शं योः) हमारे लिए शान्तिकी प्राप्ति तथा दुःखोंका हटाना (नि वहतं) करो ॥

[३५२]

३५२ नरा गैरेव विद्युतं तृषाणाऽस्माकमद्य सवनोप यातम् ।
पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥

३५२ नरा । गौराऽइव । विऽद्युतंम् । तृपाणा ।
 अस्माकंम् । अद्य । सर्वना । उप । यातम् ॥
 पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते ।
 मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥६॥

३५२ अन्वयः— नरा । अद्य अस्माकं सवना उप यातं, तृपाणा विद्युतं गौरा इव; वां पुरुत्रा हि मतिभिः हवन्ते, अन्ये देवयन्तः वां मा नि यमन् ॥ ६ ॥

३५२ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों । (अद्य अस्माकं सवना) आज हमारे सवनोंके (उप यातं) समीप आओ, (तृपाणा) प्यासे तुम दोनों (विद्युतं गौरा इव) चमकनेवाले सोमरसके प्रति गौरमृगीके तुल्य जल्द जाओ और पीओ । (वां) तुम्हें (पुरुत्रा हि) अनेक स्थानोंमें सचमुच (मतिभिः हवन्ते) बुद्धिपूर्वक तैयार किये स्तोत्रोंसे (हवन्ते) लोग बुलाते हैं, (अन्ये देवयन्तः) हमारे लोग जो देवोंकी कामना करते हों वे (वां मा नि यमन्) तुम्हें न रोक रखें ॥

[३५३]

३५३ युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।
 पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥७॥

३५३ युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे ।
 उत् । ऊहथुः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ॥
 पतत्रिभिः । अश्रमैः । अव्यथिभिः ।
 दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥७॥

३५३ अन्वयः— अश्विना । समुद्रे अवविद्धं भुज्युं युवं अस्त्रिधानैः अश्रमैः अव्यथिभिः पतत्रिभिः दंसनाभिः पारयन्ता अर्णसः उत् ऊहथुः ॥७॥

३५३ अर्थ— हे अश्विदेवों । (समुद्रे अवविद्धं भुज्युं) समुन्द्रमें गिरे हुए भुज्युको (युवं) तुम दोनों (अस्त्रिधानैः) क्षीण न होनेवाले (अश्रमैः अव्यथिभिः) न थकनेवाले, व्यथासे रहित (पतत्रिभिः) पंखीके तुल्य उड़नेवाले वाहनोंसे और (दंसनाभिः) क्रियाओंसे (पारयन्ता) पार ले चलते हुए (अर्णसः उत् ऊहथुः) समुद्रजलमेंसे ऊपर उठाकर दूर पहुँचा चुके ॥

३५३ भावार्थ- भुज्यु समुद्रमें गिरा था । अश्विदेवोंने उसे उठाया, अपने बाहनोंमें, पक्षीसदृश विसानोंमें, उसको लिया और समुद्रके पार ले जाकर उसको घर पहुंचा दिया ।

[३५४]

३५४ नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥

३५४ नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना ।
यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ॥
धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः॥८॥

३५४ [यह मंत्र ३३७ में देखिये]

[३५५] (ऋ० ७।७०।१-७)

३५५ आ विश्ववाराऽश्विना गतं नः प्र तत् स्थानमवाचि वां
पृथिव्याम् । अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्
सेदधुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥१॥

३५५ आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः ।
प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ॥
अश्वः । न । वाजी । शुनऽपृष्ठः । अस्थात् ।
आ । यत् । सेदधुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥१॥

३५५ अन्वयः— विश्ववारा अश्विना । पृथिव्यां वां तत् स्थानं प्र अवाचि,
नः आगतं, यत् ध्रुवसे योनिं न आ सेदधुः शुनपृष्ठः वाजी अश्वः न अस्थात् ॥१॥

३५५ अर्थ— हे (विश्ववारा अश्विना) सबसे वरणीय अश्विदेवों !
(पृथिव्यां वां तत् स्थानं) भूमिमें तुम दोनोंका वह स्थान (प्र अवाचि)
विशेष ढंगसे वर्णित किया जा चुका है, वहांसे (नः आगतं) हमारे समीप

आगो, और (यत् ध्रुवसे योनिं न आ सेदधुः) जिसपर स्थिर बैठनेके लिए अपने निज स्थानपर बैठनेके समानही तुम बैठो, यह स्थान (शुनपृष्ठः वाजी श्वः न) जिसकी पीठपर बैठना सुखकारक हो, ऐसे बलिष्ठ घोड़ेके समान यहां (अस्थात्) रखा है ॥

[३५६]

३५६ सिस॑क्ति सा वां सु॒मतिश्च॑निष्ठाऽता॑पि घ॒र्मो मनु॑पो दुरो॒णे ।
यो वां स॒मुद्रान्त्सरि॑तः पि॒पत्ये॑त॒ग्वा चि॒न् च॒ सुयु॑जा यु॒जानः॑ ॥

३५६ सिस॑क्ति । सा । वा॒म् । सु॒म॒तिः । च॒नि॒ष्ठा ।
अता॑पि । घ॒र्मः । मनु॑षः । दुरो॒णे ॥
यः । वा॒म् । स॒मुद्रान् । स॒रितः॑ पि॒पति॑ ।
एत॑ग्वा । चि॒त् । न । सु॒यु॒जा । यु॒जानः॑ ॥२॥

३५६ अन्वयः— सा चनिष्ठा सुमतिः वां सिसक्ति, मनुषः दुरोणे घर्मः अतापि, यः सुयुजा युजानः एतग्वा चित् न, वां समुद्रान् सरितः पिपति ॥२॥

३५६ अर्थ— (सा चनिष्ठा सुमतिः) वह अत्यन्त वर्णनीय अच्छी बुद्धि (वां सिसक्ति) तुम्हारी सेवा करती है, (मनुषः दुरोणे) मानवके घरमें (घर्मः अतापि) अग्नि प्रदीप्त है (यः) जो (सुयुजा युजानः) उत्तम जोते जानेवाले (एतग्वा चित् न) घोड़ेके तुल्य (वां) तुम्हारे समीप आता है और (समुद्रान् सरितः पिपति) समुन्दरों तथा नदियोंको पूर्ण करता है ॥

३५६ भावार्थ— हमारी बुद्धि अश्विदेवोंकी स्तुतिद्वारा सेवा करती है । अब यहां याजकके घरमें अग्नि प्रदीप्त हुआ है, यज्ञ शुरू हुआ है । वह अश्विदेवोंके समीप हवि पहुंचाता है और वृष्टिद्वारा नदियों और समुद्रोंको जलसे भर देता है ।

[३५७]

३५७ या॒नि स्था॒नान्य॑श्चि॒ना द्रु॒धार्थे॑ दि॒वो य॒ही॒ष्वाप॑धी॒षु वि॒क्षु ।
नि पर्व॑तस्य मूर्ध॒नि स॒दन्ते॑षु॒ जना॑य द्रा॒शुपे॑ वह॒न्ता ॥३॥

३५७ यानि । स्थानानि । अश्विना । दधाथे इति ।
 दिवः । यद्हीषु । ओषधीषु । विश्व ॥
 नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता ।
 इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥३॥

३५७ अन्वयः— अश्विना । दाशुषे जनाय इषं वहन्ता, पर्वतस्य मूर्धनि
 नि सदन्ता दिवः यद्हीषु ओषधीषु विश्व यानि स्थानानि दधाथे ॥ ३ ॥

३५७ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (दाशुषे जनाय) दानी पुरुषके लिए तुम (इषं
 वहन्ता) अन्न पहुँचाते हैं, (पर्वतस्य मूर्धनि) पहाड़के शिखरपर (नि सदन्ता)
 बैठते हैं, (दिवः) दुलोककी (यद्हीषु ओषधीषु) बड़ी बड़ी सोमभादि
 वनस्पतियोंमें तथा (विश्व) प्रजाओंमें (यानि स्थानानि दधाथे) जो यज्ञस्थान
 हैं उनका धारण करते हैं ॥

३५७ भावार्थ— अश्विदेव दाता पुरुषके लिये अन्न देते हैं, पर्वतके
 शिखरपर बैठते हैं, वहाँकी सोमादि, औषधियां लाकर जो प्रजाजन यज्ञ
 करते हैं, उनकी सुरक्षा करते हैं ।

[३५८]

३५८ च॒निष्टं दे॒वा ओष॑धीष्व॒प्सु यद्यो॑ग्या अ॒श्ववै॑थे ऋषी॑णाम् ।
 पू॒रुणि॑ रत्ना दध॑तौ न्य॒स्मे अनु॑ पूर्वा॑णि च॒ख्यथु॑र्यु॒गानि॑ ४

३५८ च॒निष्टम् । दे॒वौ । ओष॑धीषु । अ॒प्सु ।
 यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्ववै॑थे इति । ऋषी॑णाम् ॥
 पू॒रुणि॑ । रत्ना । दध॑तौ । नि । अ॒स्मे इति॑ ।
 अनु॑ । पूर्वा॑णि । च॒ख्यथुः । यु॒गानि॑ ॥४॥

३५८ अन्वयः— देवा । यत् ऋषीणां योग्याः अश्ववैथे, ओषधीषु अप्सु
 चनिष्टं, अस्मे पुरुणि रत्नानि दधतौ पूर्वाणि युगानि अनु चख्यथुः ॥ ४ ॥

३५८ अर्थ— हे (देवा) दानी अश्विदेवों ! (यत् ऋषीणां योग्याः) जो
 ऋषियोंके योग्य अन्न (अश्ववैथे) तुम प्राप्त करते हो, वह (ओषधीषु)
 वनस्पतियोंमें (अप्सु) जलोंमें (चनिष्टं) सेवनीय अन्न (अस्मे) हमें दो,
 अश्विनौ दे० ३५

और (पुरुणि रत्नानि) अनेक रत्न भी हमें (नि दधतौ) दो, तथा (पूर्वाणि युगानि) पूर्व युगोंके समानही (अनु चक्ष्यथुः) इन युगोंको प्रकट करो ॥

३५८ भावार्थ— ऋषियोंके योग्य पवित्र अन्न तुम औषधियोंसे और जलोंसे प्राप्त करते हो और भक्तों बहुत रत्न भी देते हो, इसलिये जैसे तुम पूर्व समयमें सबकी सहायता करते रहे, वैसीही सहायता अब भी करते जाओ ।

. ३५८ टिप्पणी— यहांका अन्न औषधि और जलसे उत्पन्न होनेवाला है । शाकभोजनही है । मांस नहीं है । यहां 'पूर्वयुग' कहे हैं । इससे 'नये युग' जाने जाते हैं ।

[३५९]

३५९ शुश्रुवांसा चिदश्विना पुरुण्यभि ब्रह्माणि चक्षथे ऋषीणाम् ।
प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वांस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥५॥

३५९ शुश्रुवांसा । चित् । अश्विना । पुरुणि ।
अभि । ब्रह्माणि । चक्षथे इति । ऋषीणाम् ॥
प्रति । प्र । यातम् । वरम् । आ । जनाय ।
अस्मे इति । वाम् । अस्तु । सुमतिः । चनिष्ठा ॥५॥

. ३५९ अन्वयः— अश्विन ! ऋषीणां पुरुणि ब्रह्माणि शुश्रुवांसा चित् अभि चक्षथे, वरं प्रति आ प्र यातं, अस्मे जनाय वां सुमतिः चनिष्ठा अस्तु ॥५॥

३५९ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (ऋषीणां) ऋषियोंके (पुरुणि) बहुतसे (ब्रह्माणि) स्तोत्र (शुश्रुवांसा चित्) सुनते हुएही (अभि चक्षथे) तुम सबका निरीक्षण करते हो, तथा (वरं प्रति) श्रेष्ठके प्रति (आ प्र यातं) आते हो, (अस्मे जनाय) हम लोगोंके लिए (वां सुमतिः) तुम्हारी अच्छी बुद्धि (चनिष्ठा अस्तु) अन्न देनेवाली हो जाए । सहायक बन जाय ॥

[३६०]

३६० यो वाँयज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समर्थोऽभवाति ।
उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम्

३६० यः । वाम् । यज्ञः । नासत्या । हविष्मान् ।
 कृतऽब्रह्मा । सऽमर्थः । भवाति ॥
 उप । प्र । यातम् । वरम् । आ । वसिष्ठम् ।
 इमा । ब्रह्माणि । ऋच्यन्ते । युवऽभ्याम् ॥६॥

३६० अन्वयः— नासत्या ! वां यः यज्ञः हविष्मान् कृत-ब्रह्मा समर्थः भवाति; वरं वसिष्ठं उप आ प्र यातं, युवभ्यां इमा ब्रह्माणि ऋच्यन्ते ॥ ६ ॥

३६० अर्थ— हे सत्य-पालक अश्विदेवों ! (वां यः यज्ञः) तुम्हारा जो यज्ञ (हविष्मान्) हविसे युक्त, (कृत-ब्रह्मा) जिसमें स्तोत्र निर्माण पूर्ण हो चुका ऐसा, (समर्थः भवाति) मानवोंसे युक्त होता है, उस (वरं वसिष्ठं) श्रेष्ठ जनोंको बसानेहारे यज्ञ-कार्यके (उप) समीप तुम (आ प्र यातं) आ जाओ, क्योंकि (युवभ्यां) तुम्हारे लिएही (इमा ब्रह्माणि ऋच्यन्ते) ये सब स्तोत्र किये जाते हैं ॥

३६० भावार्थ— यज्ञ किये जाते हैं, उनमें अनेक जनसमुदाय सम्मिलित होते हैं, उन मानवोंको सुखसे बसानेका कार्य होता है। यह यज्ञका मुख्य स्वरूप है।

[३६१]

३६१ इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुपेथाम् ।
 इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूनं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥
 ३६१ इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः ।
 इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुपेथाम् ॥
 इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अगमन् ।
 यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥७॥

३६१ अन्वयः— वृषणा अश्विना । इयं मनीषा, इयं गीः, इमां सुवृक्तिं जुपेथां; युव-यूनि इमा ब्रह्माणि अगमन्, नः सदा यूयं स्वस्तिभिः पात ॥ ७ ॥

३६१ अर्थ— हे (वृषणा) ब्रह्मवान् अश्विदेवों ! (इयं मनीषा) यह हमारी इच्छा है, (इयं गीः) यह हमारा भाषण है, हमारी (इमां सुवृक्तिं

जुपेथां) इस सुन्दर स्तुतिका स्वीकार करो, क्योंकि (युव-यूनि) तुम्हारी कामना पूर्ण करनेवाले (इमा ब्रह्माणि) ये स्तोत्र अव (अगमन्) प्रचलित हुए हैं, (नः सदा) हमें हमेशा (श्रूयं) तुम लोग (स्वस्तिभिः पात) हितकारक साधनोंसे सुरक्षित रखो ॥

[३६२] (क्र० ७।७१।१-६)

३६२ अप स्वसु^१रुपसो नजिहीते रिणक्ति कृष्णीरुपाय पन्थाम् ।
अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्
युयोतम् ॥१॥

३६२ अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते ।
रिणक्ति । कृष्णीः । अरुपाय । पन्थाम् ॥
अश्वामघा । गोमघा । वाम् । हुवेम ।
दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥१॥

३६२ अन्वयः— नक् स्वसुः उपसः अप जिहीते, अरुपाय कृष्णीः पन्थां रिणक्ति; अश्वामघा गोमघा वां हुवेम, अस्मत् दिवा नक्तं शरुं युयोतम् ॥ १ ॥

३६२ अर्थ— (नक्) रात (स्वसुः उपसः) वहन उपासे (अप जिहीते) दूर हटती है; (अरुपाय) लाल रंगवाले सूर्यके लिये (कृष्णीः) काली रात (पन्थां रिणक्ति) मार्ग खुला करती है, (अश्वामघा गोमघा) घोड़ों तथा गायोंको वैभवके स्वरूपमें देनेवाले (वां हुवेम) तुम दोनोंको बुलाते हैं, (अस्मत्) हमसे (दिवा नक्तं) दिन तथा रात (शरुं युयोतं) हिंसा करनेवालेको दूर करदो ॥

३६२ भावार्थ— रात्री उपासे दूर हो रही है, और वह सूर्यके उदयके लिये माग दे रही है। इसी तरह तेजस्वी वीरोंको उन्नतिका मार्ग खुला कर देना चाहिये। वीरोंको उचित है कि वे घातपात करनेवाले समाजके शत्रुओंको दूर करें और जनताको सुरक्षित रखें।

[३६३]

३६३ उपायातं द्वाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।
युयुतमस्मदनिराममीवां दिवानक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥२॥

३६३ उपऽआयातम् । दाशुपे । मर्त्याय ।

रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ॥

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् ।

दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥२॥

३६३ अन्वयः— माध्वी अश्विना । रथेन वामं वहन्ता दाशुपे मर्त्याय उप आयातं; अस्मत् अनिरां अमीवां युयुतं; नः दिवा नक्तं त्रासीथाम् ॥ २ ॥

३६३ अर्थ— हे (माध्वी) मीठे स्वभाववाले अश्विदेवों ! (रथेन वामं वहन्ता) रथपर सुन्दर अन्न लेकर (दाशुपे मर्त्याय उप-आयातं) दानी मानवके समीप आओ; (अस्मत्) हमसे (अनिरां=अनृ-इरां) अन्नके अभावको और (अमीवां युयुतं) रोगको दूर कर दो, (नः) हमें (दिवा नक्तं दिन-रात (त्रासीथां) सुरक्षित रखो ॥

३६३ भावार्थ— अश्विदेव अपने रथपर उत्तम अन्न रखें और हमारे पास आकर हमें दें । अकाल और रोग-हमसे दूर हों और सदा हमारी सुरक्षा हो ।

३६३ मानवधर्म— जनताको उत्तम अन्न मिले, उनसे अकाल और रोग दूर किये जाय और प्रजाकी सदा सुरक्षा होती रहे ।

[३६४]

३६४ आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।
स्यूमगमस्तिमृतयुग्मिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥३॥

३६४ आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ ।

सुम्नऽयवः । वृषणः । वर्तयन्तु ॥

स्यूमऽगमस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः ।

आ । अश्विना । वसुऽमन्तम् । वहेथाम् ॥३॥

३६४ अन्वयः— अवमस्यां व्युष्टौ वृषणः सुम्नायवः वां रथं आ वर्तयन्तु; अश्विना ! ऋतयुग्मिः अश्वैः स्यूम-गमस्तिं वसुमन्तं; आ वहेथाम् ॥ ३ ॥

३६४ अर्थ— (अवमस्यां व्युष्टौ) समीपकी उपाके उदय होनेपर (वृषणः सुम्नायवः) बलवान् सुखपूर्वक जानेवाले घोड़े (वां रथं) तुम्हारे

रथको (आ वर्तयन्तु) इधर ले भायँ, हे अग्निदेवों ! (ऋतयुग्मिः) सरकता-
पूर्वक जोते जानेवाले (अश्वैः स्यूमगगस्ति) घोड़ोंसे सुखदायक किरणवाले
(वसुमन्तं आ वहैथां) धनयुक्त रथको इधर ले आओ ॥

३६४ भावार्थ— उपःकालमें उठो, बलवान् और उत्तम गतिवाले घोड़े
अपने रथको जोतो और उस रथको जनताके रहनेके स्थानोंमें ले जाओ (और
उनकी स्थिति देखो) ।

[३६५]

३६५ यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमां
उस्रयामा । आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वा
विश्वप्स्यो जिगाति ॥४॥

३६५ यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृपती । अस्ति । वोळ्हा ।
त्रिवन्धुरः । वसुमान् । उस्रयामा ॥
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् ।
अभि । यत् । वाम् । विश्वप्स्यः । जिगाति ॥४॥

३६५ अन्वयः— नृपती नासत्या ! वां यः रथः वसुमान् उस्रयामा
त्रिवन्धुरः वोळ्हा अस्ति, एना नः उप आ यातं, यत् विश्वप्स्यः वां जिगाति ॥४॥

३६५ अर्थ— हे (नृपती नासत्या) मानवोंके रक्षक और सत्य-पालक अग्नि-
देवों ! (वां यः रथः) तुम्हारा जो रथ (वसुमान् उस्रयामा) धनयुक्त एवं
प्रातःकालमें जानेवाला, (त्रिवन्धुरः वोळ्हा अस्ति) तीन बंधनोवाला तथा
स्थानपर शीघ्र पहुँचानेवाला है, (एना) उससे (नः उप आ यातं) हमारे
समीप आओ, (यत्) चूँकि (विश्वप्स्यः) सर्वत्र जानेवाला रथ (वां जिगाति)
तुम्हें शीघ्र लाता है ॥

३६५ भावार्थ— मानवोंकी सुरक्षा करनेवाले अग्निदेव हैं; उनका रथ
अनेक धनोंसे युक्त है; उसमें तीन बैठनेके स्थान हैं और वह शीघ्र पहुँचाने-
वाला है, वह सब स्थानोंमें जा सकता है, उस रथमें बैठकर वे हमारेपास
आजाय ।

[३६६]

३६६ युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥५॥

३६६ युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् ।
नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ॥
निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् ।
नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥५॥

३६६ अन्वयः— जरसः च्यवानं अमुमुक्तं, युवं आशुं अश्वं पेदवे नि ऊहथुः,
अत्रिं तमसः अंहसः निष्पर्तं, जाहुषं शिथिरे अन्तः नि धातम् ॥ ५ ॥

३६६ अर्थ— (जरसः) बुढापेसे च्यवनको तुमने (अमुमुक्तं) छुडा दिया,
(युवं आशुं अश्वं) तुमने शीघ्रगामी घोडेको (पेदवे नि ऊहथुः) पेदु नरे-
शके पास पहुँचा दिया, (अत्रिं तमसः अंहसः) अत्रिको अँधेरेसे और कष्टसे
(निष्पर्तं) पूर्णतया पार किया और (जाहुषं शिथिरे अन्तः) नरेश जाहुष-
को अष्ट हुए उसके राज्यमें पुनः (नि धातं) तुमने बिठला दिया ॥

[३६७]

३६७ इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुपेथाम् ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन् यूयं पातं स्वस्तिभिः सदा
नः ॥६॥

३६७ इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः ।
इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुपेथाम् ॥
इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्मन् ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥६॥

३६७ [यह मंत्र ३६१ पर देखो ।]

[३६८] (ऋ० ७।७२।१-५)

३६८ आ गोमता नासत्या रथेनाश्ववता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।
अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पर्हया श्रिया तन्वा
शुभाना ॥१॥

३६८ आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन ।
अश्ववता । पुरुश्चन्द्रेण । यातम् ॥
अभि । वां । विश्वाः । नियुतः । सचन्ते ।
स्पर्हया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥१॥

३६८ अन्वयः— नासत्या । गोमता अश्ववता पुरुश्चन्द्रेण रथेन आ यातं;
स्पर्हया श्रिया तन्वा शुभाना वां अभि विश्वाः नियुतः सचन्ते ॥ १ ॥

३६८ अर्थ— हे सत्य-पालक अश्विदेवों ! (गोमता अश्ववता) गायों और
अश्वोंसे युक्त (पुरुश्चन्द्रेण रथेन) विविध आढाददायक धनसे पूर्ण रथपरसे
(आ यातं) आओ; (स्पर्हया श्रिया) स्पृहणीय शोभासे तथा (तन्वा
शुभाना) शरीरसे शोभायमान होते हुए (वां अभि) तुम्हें (विश्वाः नियुतः
सचन्ते) सभी घोड़े सेवा करते हैं ॥

३६८ भावार्थ— अश्विदेव सत्यके पालक हैं, गौवें और घोड़े तथा सुन्दर
रथ उनके पास हैं । वे सुन्दर और सुशोभित हैं । घोड़ोंको रथमें जोतकर वे
आते हैं ।

[३६९]

३६९ आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक् सजोषसा नासत्या रथेन ।
युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य
वित्तम् ॥२॥

३६९ आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् ।
सजोषसा । नासत्या । रथेन ॥
युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि ।
समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥२॥

३६९ अन्वयः— नासत्या ! देवेभिः यजोषमा नः अर्वाक् रथेन उप आयातम् । नः युवोः हि सख्या पित्र्याणि उत बन्धुः समानः तस्य वित्तम् ॥२॥

३६९ अर्थ— हे सत्यके पालक अश्विदेवों ! (देवेभिः यजोषमा) देवताओंके साथ तुम दोनों (नः अर्वाक्) हमारे समीप (रथेन उप आयातम्) अपने रथपर बैठकर आजाओ क्योंकि (नः युवोः हि) हमारी तुम्हारे साथ (सख्या पित्र्याणि) मित्रता पितृपरंपरागत है, (उत बन्धुः समानः) और तुम्हारा बंधुभाव भी समान है; (तस्य वित्तम्) उस बातको तुम जानतेही हो ॥

३६९ टिप्पणी— इस मंत्रमें (नः युवोः पित्र्याणि सख्या) कहा है । अर्थात् 'हमारी तुम्हारे साथ मित्रता पितृपरंपरासे चली आयी है' इससे यह सिद्ध हो रहा है कि अश्विदेवोंकी उपासना इस वसिष्ठ ऋषिके कुलमें पितृपिता-महसे चली आती रही है ।

[३७०]

३७० उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युपसंश्च देवीः ।
आविवासन् रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या
विवक्ति ॥३॥

३७० उत् । ॐ इति । स्तोमासः । अश्विनोः । अबुध्रन् ।
जामि । ब्रह्माणि । उपसः । च । देवीः ॥
आऽविवासन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति ।
अच्छं । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥३॥

३७० अन्वयः— अश्विनोः स्तोमासः देवीः उपसः जामि ब्रह्माणि च उत् अबुध्रन्; इमे धिष्ण्ये रोदसी आविवासन् विप्रः नासत्या अच्छ विवक्ति ॥३॥

३७० अर्थ— (अश्विनोः स्तोमासः) अश्विदेवोंके स्तोत्र (देवीः उपसः) तेजस्वी उपाओंको (जामि ब्रह्माणि च) बन्धुवत् स्तोत्रोंको भी (उत् अबुध्रन्) जागृत कर चुके हैं । (इमे धिष्ण्ये रोदसी) इन स्तुत्य छावाष्टाधिवीकी (आविवासन् विप्रः) परिचर्या करता हुआ ज्ञानी पुरुष (नासत्या अच्छ विवक्ति) सत्य-पालक अश्विदेवोंका वर्णन करता है, स्तुति करता है ॥

३७० भावार्थ— अश्विदेवोंके स्तोत्र उपःकालमेंही गाये जाते हैं, जिससे सब बन्धु-बान्धव जाग्रत होते हैं । द्युलोक और पृथ्वीकी स्तुति करता हुआ भक्त साथ साथ अश्विदेवोंके भी स्तोत्र गाता है ।

अश्विनौ दे० ३६

[३७१]

३७१ वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो
भरन्ते । ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद् बृहदग्नयः
समिधा जरन्ते ॥४॥

३७१ वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उपसः ।
प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ॥
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् ।
बृहत् । अग्नयः । समऽहधा । जरन्ते ॥४॥

३७१ अन्वयः— अश्विनौ ! उपासः वि उच्छन्ति चेत् वा कारवः ब्रह्माणि प्र
भरन्ते, देवः सविता ऊर्ध्वं भानुं अश्रेत् समिधा अग्नयः बृहत् जरन्ते ॥४॥

३७१ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (उपासः) उपाएँ (वि उच्छन्ति चेत्)
अंधेरा हटा दें तो (वां) तुम्हें (कारवः) कार्यकर्ता लोग (ब्रह्माणि प्र भरन्ते)
स्तोत्र भर देते या पूर्ण करते या गाते हैं, (देवः सविता) सविता देव
(ऊर्ध्वं भानुं अश्रेत्) ऊँचे प्रकाशका आश्रय लेता है, अर्थात् सूर्य भग-
वान् अपने तेजस्वी किरणोंसे जगमगाने लगा है, तब (समिधा) समि-
धासे (अग्नयः) (बृहत् जरन्ते) बहुत प्रशंसित होते हैं ॥

[३७२]

३७२ आ पश्चात्तानासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।
आ विश्वतः पार्श्वजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा
नः ॥५॥

३७२ आ । पश्चात्तात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् ।
आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ॥
आ । विश्वतः । पार्श्वऽजन्येन । राया ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥५॥

३७२ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! अधरात् उदक्तात् पश्चात्तात् पुरस्तात् आ यातम्; पाञ्चजन्येन राया विश्वतः आ (यातं) यूयं नः स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ५ ॥

३७२ अर्थ— हे सत्यपालक अश्विदेवों ! (अधरात्) नीचेसे (उदक्तात्) ऊपरसे (पश्चात्तात्) पीछेसे और (पुरस्तात्) आगेसे (आ यातं) तुम आओ; (पाञ्चजन्येन राया) पाँचों प्रकारके लोगोंके हितकारी धनके साथ (विश्वतः) चारों ओरसे (आयातं) तुम आओ, और (यूयं नः) तुम लोग हमें (स्वस्तिभिः) कल्याणोंसे (सदा पात) हमेशा सुरक्षित रखो ॥

[३७३] (क्र. ७।७३।१-५)

३७३ अतारिष्म तमसस्पा॒रमस्य॑ प्रति॒ स्तोमं॑ दे॒वयन्तो॑ दधानाः।
पुरु॒दंसा॑ पुरु॒तमा॑ पुरा॒जाऽमर्त्या॑ हवते अ॒श्विना॒ गीः ॥१॥

३७३ अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ॥
पुरुदंसा । पुरुतमा । पुराजा ।
अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥१॥

३७३ अन्वयः— देवयन्तः स्तोमं प्रति दधानाः अस्य तमसः पारं अतारिष्म; गीः पुरुदंसा पुरुतमा पुराजा अमर्त्या अश्विना हवते ॥ १ ॥

३७३ अर्थ— (देवयन्तः) देवोंकी कामना करते हुए (स्तोमं प्रति दधानाः) स्तोत्रको धारण करते हुए (अस्य तमसः पारं अतारिष्म) इस अंधेरेके पार हम चले गये । (गीः) वाणी (पुरुदंसा) अनेक कार्यवाले, (पुरुतमा) अत्यन्त विशाल (पुराजा अमर्त्या अश्विना) पूर्वकालसे सुप्रसिद्ध अमर अश्विदेवोंकी (हवते) बुलाती है, उनकी स्तुति गाती है ॥

३७३ भावार्थ— देवोंकी स्तुति करते करते अंधेरी रात्र समाप्त हुई, तथापि अश्विदेवोंकी स्तुति चलही रही है ।

[३७४]

३७४ न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते
च । अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु
प्रयस्वान् ॥२॥

३७४ नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता ।
 नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ॥
 अश्नीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके ।
 आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥२॥

३७४ अन्वयः— नासत्या अश्विना । यः यजते वन्दते च, होता मनुषः प्रियः नि सादि; उपाके मध्वः अश्विनौ, विदथेषु प्रयस्वान् वां आ वोचे ॥२॥

३७४ अर्थ— हे सत्यपालक अश्विदेवों । (यः यजते) जो यज्ञ करता है, (वन्दते च) और प्रणाम करता है, ऐसा वह (होता मनुषः प्रियः) दानी और मानवका प्यारा यहाँ (नि सादि) बैठ गया है, तुम दोनों (उपाके मध्वः अश्विनौ) समीप जाकर मधुररसका पान करो, (विदथेषु प्रयस्वान्) यज्ञोंमें अन्न साथ लेकर मैं (वां आ वोचे) तुम्हारी स्तुति करता हूँ ॥

३७४ भावार्थ— मैं अश्विदेवोंके लिये यजन करता हूँ, उनको प्रणाम करता हूँ, मैं उनका प्रिय भक्त यहाँ बैठा हूँ, अश्विदेव यहाँ आयें और मधुर सोमरसका पान करें । मैंने इन यज्ञोंमें उत्तम अन्न सिद्ध किया है और उसके साथ मैं तुम्हारी स्तुति करता हूँ ।

[३७५]

३७५ अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुपेथाम् ।
 श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामवोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥३॥
 ३७५ अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः ।
 इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुपेथाम् ॥
 श्रुष्टीवाऽह्व । प्रऽह्वपितः । वाम् । अबोधि ।
 प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥३॥

३७५ अन्वयः— वृषणा ! इमां सुवृक्तिं जुपेथां, वां प्रति प्रेषितः जरमाणः वसिष्ठः श्रुष्टीवा इव स्तोमैः अबोधि । पथां उराणाः यज्ञं अहेम ॥ ३ ॥

३७५ अर्थ— हे (वृषणा) बलिष्ठ अश्विदेवों ! तुम (इमां सुवृक्तिं जुपेथां) इस अच्छी स्तुतिका सेवन करो, (वां प्रति प्रेषितः) तुम्हारी ओर भेजा

हुआ (जरमाणः वसिष्ठः) स्तुति करता हुआ वसिष्ठ (श्रुष्टीवा इव) शीघ्र-
गामी दूतके तुल्य तुम्हें (स्तोमैः अवोधि) स्तुति स्तोत्रोंसे जागृत कर चुका
है। (पथां उराणाः) यज्ञमार्गोंका अनुसरण करनेवाले हम सब तुम्हारे लिये
(यज्ञं भहेम) यज्ञको सम्पन्न करते हैं ॥

३७५ भावार्थ— जिसका मन देवतापरही लगा है ऐसा एकाग्र भक्त
यह वसिष्ठ है, वह तुम्हारे स्तोत्र गा रहा है। यज्ञमार्गका अनुसरण करने-
वाले हम सब तुम्हारे लियेही ये यज्ञ कर रहे हैं। (एकाग्रतासे स्तुति करनी
चाहिये और अपना सब कर्म प्रभुको समर्पण करना चाहिये।)

[३७६]

३७६ उप त्या वही गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता
वीलुपाणी । समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो
मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥४॥

३७६ उप । त्या । वही इति । गमतः । विशम् । नः ।
रक्षःऽहना । सम्ऽभृता । वीलुपाणी इति वीलुपाणी ॥
सम् । अन्धांसि । अग्मत । मत्सराणि ।
मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥४॥

३७६ अन्वयः— त्या वही वीलुपाणी रक्षोहणा संभृता नः विशं उप
गमतः, मत्सराणि अन्धांसि सं अग्मत, नः मा मर्धिष्टं शिवेन आ गतम् ॥ ४ ॥

३७६ अर्थ— (त्या वही) वे ढोनेवाले, (वीलुपाणी) दृढ हाथोंसे युक्त,
(रक्षोहणा संभृता) राक्षसोंका वध करनेवाले और संभारयुक्त अश्विदेव
(नः विशं उप गमतः) हमारी प्रजाके समीप आते हैं, (मत्सराणि अन्धांसि
सं अग्मत) आनन्द देनेवाले अन्न इकट्ठे हो चुके, (नः मा मर्धिष्टं) हमें कष्ट
न दो, और (शिवेन आ गतं) हितकारक ढंगसे इधर आओ ॥

३७६ भावार्थ— अपने हाथोंमें बल बढ़ाओ, दुष्टोंका वध करो, सब संभार
एकत्र करो, प्रजाजनोके पास जाओ, आनन्ददायक अन्न इकट्ठे करो, किसीको
कष्ट न दो, शुभभावसे इधर आओ। (शुभभावसे गमन करो।)

[३७७]

३७७ आ पश्चात्तां नासत्या परस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।
आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥५॥

३७७ आ । पश्चात्तात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् ।
आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ॥
आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥५॥

३७७ [यह मंत्र ३७२ पर देखो]

[३७८]

(ऋ. ७।७४।१-६) प्रगाथः = (विवमा बृहती + समा सतो बृहती)

३७८ इमा उ वां दिविष्टय उस्मा हवन्ते आश्विना ।
अयं वामह्वेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥१॥
३७८ इमाः । ऊँ इति । वाम् । दिविष्टयः ।
उस्मा । हवन्ते । आश्विना ।
अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसू इति शचीऽवसू ।
विशम्ऽविशम् । हि । गच्छथः ॥१॥

३७८ अन्वयः— शचीवसू ! उस्मा अश्विना ! इमाः दिविष्टयः वां उ हवन्ते, अवसे अयं वामह्वे, विशंविशं हि गच्छथः ॥१॥

३७८ अर्थ— हे (शचीवसू) शक्तिरूपी धनसे युक्त और (उस्मा) प्रकाशने हारे अश्विदेवों ! (इमाः दिविष्टयः) ये छुलोककी प्रासिकी इच्छा करनेवाले (वां उ) तुम्हें ही (हवन्ते) बुलाते हैं ; (अवसे) रक्षाके लिए (अयं वामह्वे) यह मैं तुम्हें बुलाता हूँ, क्योंकि (विशंविशं हि गच्छथः) तुम हर प्रजाके समीप जाते हो ॥

३७८ भावार्थ— अश्विदेव शक्तिसे संपन्न हैं, ये भक्त उनकी प्रार्थना करते हैं, सुरक्षाके लिये मैं भी उनकी ही स्तुति करता हूँ, क्योंकि अश्विदेव प्रत्येक मनुष्यके पास जाते हैं । (और उनकी सहायता करते हैं ।)

[३७९]

३७९ युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदेथां सूनृतावते ।
अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥२॥

३७९ युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा ।
चोदेथाम् । सूनृतावते ॥
अर्वाक् । रथम् । समनसा । यच्छतम् ।
पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥२॥

३७९ अन्वयः— नरा ! युवं चित्रं भोजनं ददथुः, सूनृतावते चोदेथां; समनसा रथं अर्वाक् नि यच्छतं सोम्यं मधु पिबतम् ॥२॥

३७९ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (युवं चित्रं भोजनं) तुम दोनों विविध प्रकारका भोजन (ददथुः) दे चुके हो, और उसे (सूनृतावते चोदेथां) सच्ची वाणीसे युक्त मनुष्यको प्रेरित करो; (समनसा रथं) एक विचारवाले होकर रथको (अर्वाक् नि यच्छतं) हमारे सम्मुख रोके रखो और (सोम्यं मधु पिबतं) सोमसे युक्त मीठे रसका पान करो ॥

३७९ भावार्थ— मानवोंके नेता अश्विदेव विविध प्रकारका भोजन भक्तोंको देते हैं, मनुष्योंको सत्कर्मकी ओर प्रेरणा करते हैं, अतः वे शुभ मनोभावनासे हमारेपास आजाय और मधुर सोमरस पीयें ।

[३८०]

३८० आ यातुमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।
दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥३॥

३८० आ । यातम् । उप । भूषतम् ।
मध्वः । पिबतम् । अश्विना ॥
दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति ।
मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥३॥

३८० अन्वयः— जेन्या-वसू वृषणा अश्विना आयातं, उप भूपतं मध्वः । पिबतं, नः मा मर्षिष्टं आ गतं पयः दुग्धम् ॥ ३ ॥

३८० अर्थ— हं (जेन्या-वसू) धनोको जीतनेवाले (वृषणा) बलिष्ठ अश्विदेवों ! (आयातं) आओ, (उप भूपतं) अलंकृत करो, (मध्वः पिबतं) मधुररसका पान करो, (नः मा मर्षिष्टं) हमें न हिंसित करो, (आगतं) आओ और (पयः दुग्धं) दुग्धका दोहन किया है ॥

[३८१]

३८१ अश्वासो ये वामुप द्वाशुषो गृहं युवां दीयन्ति विभ्रतः ।
मक्षुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना ऽऽ देवा यातमस्मयू ॥४॥

३८१ अश्वासः । ये । वाम् । उप । द्वाशुषः । गृहम् ।
युवाम् । दीयन्ति । विभ्रतः ॥
मक्षुयुऽभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना ।
आ । देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मयू ॥४॥

३८१ अन्वयः— वां ये अश्वास विभ्रतः युवां द्वाशुषः गृहं उप दीयन्ति ; नरा अश्विना । देवा ! अस्मयू मक्षुयुभिः हयैभिः आ यातम् ॥ ४ ॥

३८१ अर्थ— (वां ये अश्वासः) तुम्हारे जो घोड़े (विभ्रतः युवां) धारण करनेवाले तुम्हें (द्वाशुषः गृहं) दानी पुरुषके घरतक (उप दीयन्ति) पहुँचा देते हैं, हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! तथा (देवा) देवतारूपी तुम (अस्मयू) हमसे मिलनेकी चाह रखनेवाले होकर (मक्षुयुभिः हयैभिः) शीघ्रगामी घोड़ोंसे (आ यातं) आ जाओ ॥

[३८२]

३८२ अधा ह यन्तो अश्विना पृक्षः सचन्त सूरयः ।
ता यंसतो मघवद्भ्यो ध्रुवं यशश्छुदिरस्मभ्यं नासत्या ॥५॥

३८२ अध । ह । यन्तः । अश्विना ।
पृक्षः । सचन्त । सूरयः ॥
ता । यंसतः । मघवत्स्मभ्यः । ध्रुवम् । यशः ।
छुदिः । अस्मभ्यम् । नासत्या ॥५॥

३८२ अन्वयः— नासत्या भक्षिना ! अघा सूरयः यन्तः पृक्षः सचन्त, मघवद्भ्यः अस्मभ्यं ता छर्दिः ध्रुवं यशः यंसतः ॥ ५ ॥

३८२ अर्थ— हे सत्यपालक भक्षिदेवों ! (अघा सूरयः) अब विद्वान् लोग (यन्तः) यत्न करनेपर (पृक्षः सचन्त ह) अन्न प्राप्त करते हैं, (मघवद्भ्यः अस्मभ्यं) धनिक हम लोगोंको (ता) प्रासिद्ध तुम दोनों (छर्दिः) घर और (ध्रुवं यशः यंसतः) स्थिर यश देदो ॥

३८२ भावार्थ— विद्वान् लोग प्रयत्न करके अन्न प्राप्त करते हैं । उस अन्नका वे यज्ञ करते हैं, जिससे उत्तम घर और स्थिर यश मिलता है ।

३८२ मानवधर्म— मनुष्य सत्यका पालन करें, विद्वान् बनकर प्रयत्नसे विविध अन्न प्राप्त करें, उसका यज्ञ करें, (सबकी भलाईके लिये उसका समर्पण करें,) और इससे अनेकोंको आश्रय देनेवाला घर और स्थायी यश कमावें ।

[३८३]

३८३ प्र ये ययुरवृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शवसा शूशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

३८३ प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाः इव ।

नृपातारः । जनानाम् ॥

उत । स्वेन । शवसा । शूशुवुः । नरः ।

उत । क्षियन्ति । सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

३८३ अन्वयः— ये जनानां नृपातारः अवृकासः रथा-इव प्र ययुः उत नरः स्वेन शवसा शूशुवुः उत सुक्षितिं क्षियन्ति ॥ ६ ॥

३८३ अर्थ— (ये जनानां) जो लोगोंके (नृपातारः) पालक (अ-वृकासः) भेड़ियेके गुणोंको अर्थात् क्रूरताको छोड़कर (रथाः इव प्र ययुः) रथोंके समान आगे बढ़ते हैं, (उत नरः) तथा वे नेता (स्वेन शवसा) अपने निजी बलसे (शूशुवुः) बढ़ गये और (उत सुक्षितिं क्षियन्ति) वैसेही अच्छे स्थानमें रहते हैं ॥

३८३ भावार्थ— सब लोगोंकी सुरक्षा करो, क्रूर न बनो, आगे बढ़कर प्रगति करो, अपना बल बढ़ाकर समर्थ बनो और उत्तम भूमिमें उत्तम ढंगसे रहो ।

[३८४] (क्र. ८।५।१—३७)

(३८४-४२०) ब्रह्मातिथिः काण्वः । (३७ पूर्वार्धस्य) । गायत्री; ३७ बृहती ।

३८४ दूरादिहेव यत् सत्यरुणप्सुरशिश्वितत् ।

वि भानुं विश्वधातनत् ॥१॥

३८४ दूरात् । इहऽईव । यत् । सती ।

अरुणऽप्सुः । अशिश्वितत् ॥

वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥१॥

३८४ अन्वयः— यत् अरुणप्सुः दूरात् इह इव सती अशिश्वितत् भानुं विश्वधा वि अतनत् ॥ १ ॥

३८४ अर्थ— (यत्) जब (अरुणप्सुः) लाल रंगवाली उषा (दूरात् इह इव सती) दूरसेही मानों इधरही आती हुई सी (अशिश्वितत्) क्रमशः श्वेत वर्णवाली हुई, तब (भानुं) सूर्यको (विश्वधा) सभी प्रकारसे (वि अतनत्) फैला चुकी है ॥

३८४ भावार्थ— जब लाल रंगवाली उषा श्वेत वर्णवाली बनने लगी तब विशेष प्रकाश हुआ और सूर्य भी चमकने लगा ।

[३८५]

३८५ नृवद् दक्षा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा ।

सचेथे अश्विनोपसम् ॥२॥

३८५ नृवत् । दक्षा । मनऽयुजा ।

रथेन । पृथुऽपाजसा ॥

सचेथे इति । अश्विना । उपसम् ॥२॥

३८५ अन्वयः— दक्षा अश्विना । नृवत् मनोयुजा पृथुपाजसा रथेन उपसं सचेथे ॥२॥

३८५ अर्थ— हे (दक्षा) शत्रुविनाशक अश्विदेवों ! (नृवत्) तुम ने त-
के समान हो और (मनो-युजा) मनमें इच्छा करतेही आते हैं, और (पृथु-
पाजसा रथेन) बड़े विशाल बल या अज्ञवाले रथसे (उपसं सचेथे) उपाके
साथ-साथ चलने लगते हो ॥

[३८६]

३८६ युवाभ्यां वाजिनीवसू प्रति स्तोमा अदक्षत ।
वाचं दूतो यथोहिषे ॥३॥

३८६ युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।
प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ॥
वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥३॥

३८६ अन्वयः— वाजिनीवसू । युवाभ्यां प्रति स्तोमाः अदक्षत, दूतः यथा वाचं ओहिषे ॥३॥

३८६ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) धनको वसानेवाले अश्विदेवों । (युवाभ्यां प्रति) तुम्हारी ओर (स्तोमाः अदक्षत) स्तोत्र भाते हुए दीख पड़ते हैं; (दूतः यथा) दूत जैसे करता है, वैसेही (वाचं ओहिषे) वाणीको मैं तुम्हारेक पहुँचाता हूँ ॥

३८६ भावार्थ— अश्विदेव धनको देते हैं, इसलिये उनके स्तोत्र गाये जाते हैं, और सेवकके समान उनके विषयमें वर्णन करते हैं ।

[३८७]

३८७ पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू ।
स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥४॥

३८७ पुरुप्रिया । नः । ऊतये ।
पुरुमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुवसू ॥
स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥४॥

३८७ अन्वयः— नः ऊतये पुरुप्रिया पुरुमन्द्रा पुरुवसू अश्विना कण्वास स्तुषे ॥ ४ ॥

३८७ अर्थ— (नः ऊतये) हमारी सुरक्षाके लिये (पुरुप्रिया) बहुतोंके प्यारे (पुरुमन्द्रा) बहुतोंको अत्यन्त हर्षित करनेवाले (पुरुवसू) अधिक धन देनेवाले अश्विदेवोंकी (कण्वासः स्तुषे) कण्व परिवारका मैं स्तुति करता हूँ ॥

३८७ टिप्पणी — यहाँ 'कण्वासः' पद कण्व कुलके अनेक ऋषियोंका वाचक है ।

[३८८]

३८८ मंहिष्ठा वाजसातमेपयन्ता शुभस्पती ।
गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥५॥

३८८ मंहिष्ठा । वाजसातमा ।
इपयन्ता । शुभः । पती इति ॥
गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥५॥

३८८ अन्वयः— मंहिष्ठा वाजसातमा शुभस्पती इपयन्ता, दाशुषः गृहं गन्तारा ॥ ५ ॥

३८८ अर्थ— (मंहिष्ठा) अत्यन्त महनीय, (वाजसातमा) यथेष्ट अन्न, धल देनेहारे (शुभस्पती) शुभ कार्योंके पालनकर्ता (इपयन्ता) अन्न उत्पन्न करनेहारे और (दाशुषः गृहं) दानी पुरुषके घरपर (गन्तारा) जाने-वाले अश्विदेव हैं ॥

३८८ भावार्थ—बड़े, अन्नदान करनेवाले, शुभ कार्य करनेवाले, अन्न उत्पन्न करनेवाले, दाताकी महायतार्थ उसके घर जानेवाले अश्विदेव हैं। (वैसे-ही मनुष्य बनें) ।

[३८९]

३८९ ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् ।
घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥६॥

३८९ ता । सुदेवाय । दाशुषे ।
सुमेधाम् । अवितारिणीम् ॥
घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥६॥

३८९ अन्वयः— सुदेवाय दाशुषे ता अवितारिणीं सुमेधां गव्यूतिं घृतैः उक्षतम् ॥ ६ ॥

३८९ अर्थ— (सुदेवाय) अच्छे तेजस्वी (दाशुषे) दानीके लिये (ता) वे विख्यात तुम दोनों अश्विदेव (अवितारिणीं) नष्ट न होनेवाली (सुमेधां) अच्छी बुद्धि तथा (गव्यूतिं घृतैः उक्षतं) गौओंकी सुरक्षा करनेवाली द्रावितको घृतोंसे सींच देंगे ॥

३८९ भावार्थ— अच्छे दाताकी तारक और गोरक्षक-बुद्धिको और संरक्षक-शक्तिको अश्विदेव घृतादिसे अधिक समर्थ बनावें ।

३८९ मानवधर्म- घृतादि पदार्थोंका सेवन करके अपनी तारक-शक्ति, सुबुद्धि और गोरक्षणकी शक्ति बढ़ावें ।

[३९०]

३९० आ नः स्तोममुप द्रवत् तूयं श्येनेभिराशुभिः ।
यातमश्वेभिरश्विना ॥७॥

३९० आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् ।
तूयम् । श्येनेभिः । आशुभिः ॥
यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥७॥

३९० अन्वयः— अश्विना ! श्येनेभिः आशुभिः अश्वेभिः नः स्तोमं उप तूयं द्रवत् आ यातम् ॥ ७ ॥

३९० अर्थ— हे अश्विदेवों ! (श्येनेभिः) श्येनपक्षीके समान (आशुभिः अश्वेभिः) शीघ्रगामी घोड़ोंसे (नः स्तोमं उप) हमारे यज्ञके समीप (तूयं द्रवत्) जल्द और दौड़ते दौड़ते (आ यातं) आओ ॥

[३९१]

३९१ येभिस्तिस्त्रः परावतो दिवो विश्वानि रोचना ।
त्रीरक्तून् परिदीयथः ॥८॥

३९१ येभिः । तिस्त्रः । परावतः ।
दिवः । विश्वानि । रोचना ॥
त्रीन् । अक्तून् । परिदीयथः ॥८॥

३९१ अन्वयः— तिस्त्रः दिवः त्रीन् अक्तून् परावतः येभिः विश्वानि रोचना परिदीयथः ॥ ८ ॥

३९१ अर्थ— (तिस्त्रः दिवः) तीन दिन और (त्रीन् अक्तून्) तीन रातों-तक (परावतः) दूर देशसे (येभिः) जिन यानोंकी सहायतासे (विश्वानि रोचना) सभी जगमगाते तेजो-गोलोंके (परि-दीयथः) इर्दगिर्द तुम संचार करते हो उन्हींपर बैठकर इधर आओ ॥

३९१ टिप्पणी— अश्विदेवोंके यान इथेनपक्षीके सदृश आकाशमें तीन दिन और तीन रातोंतक अविकल रूपसे संचार करते थे ।

[३९२]

३९२ उत नो गोमतीरिषं उत सातीरहर्विदा ।

वि पथः सातये सितम् ॥९॥

३९२ उत । नः । गोऽमतीः । इषः ।

उत । सातीः । अहःऽविदा ॥

वि । पथः । सातये । सितम् ॥९॥

३९१ अन्वयः— अहर्विदा । उत नः गोमतीः इषः उत सातीः, सातये पथः वि सितम् ॥ ९ ॥

३९२ अर्थ— हे (अहर्विदा) दिनको जतलानेहारे । (उत) और एक बात है कि (नः गोमतीः इषः) हमें गायोंसे युक्त अन्न (उत सातीः) और बाँटने-योग्य संपत्तियाँ देदो, (सातये) ठीक दान करनेके लिये (पथः वि सितं) मार्ग बतला दो ॥

[३९३]

३९३ आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् ।

वोळहमश्वावतीरिषः ॥१०॥

३९३ आ । नः । गोऽमन्तम् । अश्विना ।

सुऽवीरम् । सुऽरथम् । रयिम् ॥

वोळहम् । अश्वऽवतीः । इषः ॥१०॥

३९३ अन्वयः— अश्विना । नः अश्वावतीः इषः गोमन्तं सुरथं सुवीरं रयिं आ वोळहम् ॥ १० ॥

३९३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (नः) हमें (अश्वावतीः इषः) घोड़ोंसे पूर्ण अन्न (सुरथं सुवीरं रयिं) अच्छे रथ तथा वीर संतानसे युक्त धन (आ वोळहं) पहुँचा दो ॥

[३९४]

३९४ वावृधाना शुभस्पती दस्त्रा हिरण्यवर्तनी ।

पिर्वतं सोम्यं मधु ॥११॥

३९४ ववृधाना । शुभः । पती इति ।
 दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ॥
 पिवतम् । सोम्यम् । मधु ॥११॥

३९४ अन्वयः— शुभस्पती । दत्ता । हिरण्यवर्तनी । वावृधाना सोम्यं मधु
 पिवतम् ॥ ११ ॥

३९४ अर्थ— हे (शुभः—पती) शुभ कायोंके अधिपति ! (दत्ता) शत्रु-
 विनाशक । (हिरण्यवर्तनी) स्वर्णमय रथवाले अश्विदेवों ! (वावृधाना)
 बढते हुए तुम दोनों (सोम्यं मधु पिवतं) सोमरससे मिलाये ग्राहकका
 पान करे ॥

[३९५]

३९५ अस्मभ्यं वाजिनीवसू मघवद्भ्यश्च सप्रथः ।
 छर्दिर्यन्तमदाभ्यम् ॥१२॥
 ३९५ अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
 मघवत्तुऽभ्यः । च । सऽप्रथः ॥
 छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥१२॥

३९५ अन्वयः— वाजिनी-वसू ! अस्मभ्यं मघवद्भ्यः च सप्रथः अदाभ्यं
 छर्दिः यन्तम् ॥ १२ ॥

३९५ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) सेनारूपी धनवाले ! (अस्मभ्यं)
 हमें (मघवद्भ्यः च) और धनिकोंको (सप्रथः) आर्यन्त विस्तीर्ण (अदाभ्यं
 छर्दिः यन्तं) दवानेमें असंभव याने सुदृढ घर देदो ॥

[३९६]

३९६ नि षु ब्रह्म जनानां यार्विष्टं तूयमा गतम् ।
 मो ष्वन्याँ उपारतम् ॥१३॥
 ३९६ नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् ।
 या । अर्विष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ॥
 मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥१३॥

३९६ अन्वयः— या जनानां ब्रह्म सु नि अविष्टं, त्वयं भागतं, अन्यान् मो सु उपारतम् ॥ १३ ॥

३९६ अर्थ— (या) जो तुम दोनों (जनानां ब्रह्म) जनताके ज्ञानको (सु नि अविष्टं) भली भाँति खूब सुरक्षित रख चुके, ऐसे तुम (त्वयं भागतं) बहुत जल्द भाओ (अन्यान्) दूसरोंके (उप) समीप (मो सु भारतं) कभी न जाओ ॥

[३९७]

३९७ अस्य पिवतमश्विना युवं मदस्य चारुणः ।
मध्वो रातस्य धिण्या ॥ १४ ॥

३९७ अस्य । पिवतम् । अश्विना ।
युवम् । मदस्य । चारुणः ॥
मध्वः । रातस्य । धिण्या ॥ १४ ॥

३९७ अन्वयः— धिण्या अश्विना । अस्य चारुणः मदस्य मध्वः रातस्य पिवतम् ॥ १४ ॥

३९७ अर्थ— हे (धिण्या) पूजनीय अश्विदेवों ! (अस्य चारुणः) इस सुन्दर (मदस्य मध्वः) हर्षजनक, मीठे सोमको जोकि (रातस्य) दान दिया जा चुका है (पिवतं) तुम पीजाओ ॥

[३९८]

३९८ अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणाम् ।
पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥
३९८ अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् ।
शतवन्तम् । सहस्रिणाम् ॥
पुरुक्षुम् । विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

३९८ अन्वयः— पुरुक्षुं विश्वधायसं शतवन्तं सहस्रिणं रयिं अस्मे आ वहतम् ॥ १५ ॥

३९८ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (पुरुक्षुं) बहुतोंको निवास देनेवाले (विश्व-धायसं) सभीका धारण करनेवाले (शतवन्तं सहस्रिणं रयिं) सैकड़ों हजारों संख्यावाले धनको (अस्मे आ वहतम्) हमें पहुँचाओ ॥

[३९९]

३९९ पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विद्धयन्ते मनीषिणः ।
वाघद्भिरश्विना गतम् ॥१६॥

३९९ पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा ।
विऽद्धयन्ते । मनीषिणः ॥
वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१६॥

३९९ अन्वयः— अश्विना ! मनीषिणः नराः वां पुरुत्रा चित् हि वि-द्धयन्ते;
वाघद्भिः आ गतम् ॥ १६ ॥

३९९ अर्थ— (मनीषिणः नराः) मननशील नेता (वां) तुम्हें (पुरुत्रा
चित् हि) सभी स्थानोंमें जरूर (वि-द्धयन्ते) विशेष रूपसे बुलाते हैं,
इसलिये (वाघद्भिः आ गतं) वाहनोंसे आओ ॥

[४००]

४०० जनासो वृक्तवर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः ।
युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

४०० जनासः । वृक्तऽवर्हिषः ।
हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः ॥
युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥१७॥

४०० अन्वयः— अश्विना ! वृक्तवर्हिषः हविष्मन्तः अरंकृतः जनासः युवां
हवन्ते ॥ १७ ॥

४०० अर्थ— (वृक्तवर्हिषः) कुशासन फैलाये हुए (हविष्मन्तः अरंकृतः)
हविषाले, अलंकृत (जनासः) लोग (युवां हवन्ते) तुम्हें बुलाते हैं ।

[४०१]

४०१ अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः ।
युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

४०१ अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् ।
स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ॥

युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥१८॥

अश्विनौ दे० ३८

४०१ अन्वयः— अद्य अश्विना ! अस्माकं अयं वां चाहिष्ठः स्तोमः युवाभ्यां
अन्तमः भूतु ॥ १८ ॥

४०१ अर्थ— (अद्य) आज हे अश्विदेवों ! (अस्माकं अयं) हमारा यह
(वां चाहिष्ठः) तुम्हारे प्रति अत्यन्त आतुरतासे जानेवाला (स्तोमः) स्तोत्र
(युवाभ्यां अन्तमः भूतु) तुम्हारे अतीव निकट चला जाए ॥

[४०२]

४०२ यो ह वां मधुनो दितिराहितो रथचर्षणे ।
ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥

४०२ यः । ह । वाम् । मधुनः । दतिः ।
आहितः । रथचर्षणे ॥
ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

४०२ अन्वयः— अश्विना ! वां रथचर्षणे यः मधुनः दतिः आहितः ह ततः
पिबतम् ॥ १९ ॥

४०२ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (वां रथचर्षणे) तुम्हारे रथके देखनेयोग्य
भागमें (यः मधुनः दतिः) जो मधुका वर्तन (आहितः ह) रक्ता हुआ है,
(ततः पिबतं) उससे पान करो ॥

[४०३]

४०३ तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गवे ।
वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

४०३ तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।
पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ॥
वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

४०३ अन्वयः— वाजिनी-वसू ! नः पश्वे तोकाय गवे शं पीवरीः इषः
तेन वहतम् ॥ २० ॥

४०३ अर्थ— हे (वाजिनी—वसू) यज्ञक्रियाको धन माननेवाले अश्विदेवों !
(नः पश्वे तोकाय) हमारे पशु तथा संतान और (गवे) गौके लिए (शं)
सुखकारक हो इस ढंगसे (पीवरीः इषः) पुष्ट अन्नसामग्रियाँ (तेन वहतं)
उस रथसे इधर ले आओ ॥

[४०४]

४०४ उ॒त नो॑ दि॒व्या इ॒ष उ॒त सि॒न्धू॒रह॒र्वि॒दा ।

अ॒प॒ द्वा॒रे॒व व॒र्ष॒थः ॥२१॥

४०४ उ॒त । नः॑ । दि॒व्याः । इ॒षः ।

उ॒त । सि॒न्धून् । अ॒हः । वि॒दा ॥

अ॒प॒ । द्वा॒रा॒ इ॒व । व॒र्ष॒थः ॥२१॥

४०४ अन्वयः— अहर्विदा ! उत नः दिव्याः इषः उत सिन्धून् द्वारा इव अप वर्षथः ॥ २१ ॥

४०४ अर्थ— हे (अहः विदा) दिनको जतलानेहारे ! (उत) और (नः) हमें (दिव्याः इषः) उच्चकोटिकी अक्षसामग्रियाँ (उत सिन्धून्) तथा बहनेवाले जलसमूहोंको, (द्वारा इव) मार्गसे जल जैसे छोड़े जाते हैं वैसेही, (अप वर्षथः) तुम बारिषा लगातार कर देते रहो ॥

[४०५]

४०५ क॒दा वाँ॑ तौ॒ग्न्यो वि॒धत् स॒मु॒द्रे ज॒ह॒ितो न॒रा ।

य॒द् वाँ॑ र॒थो वि॒भि॒ष्प॒तात् ॥२२॥

४०५ क॒दा । वा॒म् । तौ॒ग्न्यः । वि॒ध॒त् ।

स॒मु॒द्रे । ज॒ह॒ितः । न॒रा ॥

य॒त् । वा॒म् । र॒थः । वि॒भिः । प॒तात् ॥२२॥

४०५ अन्वयः— नरा ! समुद्रे जहितः तौग्न्यः वाँ कदा विधत् ? वाँ रथः यत् विभिः पतात् ॥२२॥

४०५ अर्थ— हे (नरा) नेता आश्विदेवों ! (समुद्रे जहितः तौग्न्यः) समुन्दरमें फेंका हुआ तुम्हारा पुत्र (वाँ कदा विधत्) तुम्हारी स्तुति भला कब करचुका ? (वाँ रथः) तुम्हारा रथ (यत् विभिः पतात्) जब पक्षी जैसा उड़ते हुए आगया था ॥

[४०६]

४०६ युवं कण्वाय नासत्याऽपिरिप्ताय हर्म्ये ।
शश्वदूतीर्दशस्यथः ॥२३॥

४०६ युवम् । कण्वाय । नासत्या ।
अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये ॥
शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥२३॥

४०६ अन्वयः— नासत्या । अपिरिप्ताय कण्वाय युवं शश्वत् हर्म्ये ऊतीः
दशस्यथः ॥ २३ ॥

४०६ अर्थ— हे सत्यपालक आश्विदेवों ! (अपिरिप्ताय कण्वाय) दुःखी
कण्वको (युवं) तुम (शश्वत्) हमेशा (हर्म्ये) ऊँचे महकमें (ऊतीः
दशस्यथः) अनेक संरक्षण देते हो ॥

[४०७]

४०७ ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः ।
यद् वां वृषण्वसू हुवे ॥२४॥

४०७ ताभिः । आ । यातम् । ऊतिऽभिः ।
नव्यसीभिः । सुशस्तिऽभिः ॥

यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । हुवे ॥२४॥

४०७ अन्वयः— वृषण्वसू ! यत् वां हुवे, नव्यसीभिः सुशस्तिभिः ताभिः
ऊतिभिः आ यातम् ॥२४॥

४०७ अर्थ— हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेहारे आश्विदेवों ! (यत् वां
हुवे) चूँकि मैं तुम्हें बुला रहा हूँ इसलिए (नव्यसीभिः सुशस्तिभिः) नई
भलीभाँति प्रशंसनीय बातोंसे और (ताभिः ऊतिभिः) उन संरक्षणोंसे युक्त
होकर (आ यातं) इधर आओ ॥

[४०८]

४०८ यथा चित् कण्वमावतं प्रियमैधमुपस्तुतम् ।
अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥२५॥

४०८ यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् ।
 प्रियमेधम् । उपस्तुतम् ॥
 अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥२५॥

४०८ अन्वयः— अश्विना । यथा शिञ्जारं अत्रिं उपस्तुतं प्रियमेधं कण्वं चित् आवतम् ॥२५॥

४०८ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यथा शिञ्जारं अत्रिं) जैसे शिञ्जारको, अत्रिको, (उपस्तुतं प्रियमेधं कण्वं चित्) उपस्तुतको, प्रियमेधको और कण्वको भी (आवतं) तुमने सुरक्षित किया ॥

[४०९]

४०९ यथोत कृत्व्ये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् ।
 यथा वाजेषु सोभरिम् ॥२६॥
 ४०९ यथा । उत । कृत्व्ये । धने ।
 अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् ॥
 यथा । वाजेषु । सोभरिम् ॥२६॥

४०९ अन्वयः— उत यथा कृत्व्ये धने अंशुं गोषु अगस्त्यं, यथा सोभरिं वाजेषु ॥२६॥

४०९ अर्थ— (उत) और (यथा कृत्व्ये धने) जैसे संपादन करनेयोग्य धनको पानेमें (अंशुं) अंशुको (गोषु अगस्त्यं) गौवोंकी प्राप्तिमें अगस्त्यको (यथा सोभरिं वाजेषु) जैसे सोभरिको युद्धोंमें तुमने बचाया था ॥

[४१०]

४१० एतावद् वां वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना ।
 गृणन्तः सुम्रीमहे ॥२७॥
 ४१० एतावन् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
 अतः । वा । भूयः । अश्विना ॥
 गृणन्तः । सुम्रम् । ईमहे ॥२७॥

४१० अन्वयः— वृषण्वसू अश्विना । गृणन्तः वां एतावत् भतः भूयः वा सुम्नं ईमहे ॥२७॥

४१० अर्थ— वैसेही हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेहारे अश्विदेवों ! (वां गृणन्तः) तुम्हारी सराहना करते हुए (एतावत्) इतना (भतः भूयः वा) या इससे भी अधिक (सुम्नं ईमहे) सुखकी याचना हम करते हैं ॥

[४११]

४११ रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना ।

आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥२८॥

४११ रथम् । हिरण्यवन्धुरम् ।

हिरण्यवन्धुरम् । अश्विना ॥

आ । हि । स्थाथः । दिविस्पृशम् ॥२८॥

४११ अन्वयः— अश्विना ! हिरण्यवन्धुरं हिरण्य-अभीशुं दिवि स्पृशं रथं आस्थाथः हि ॥ २८ ॥

४११ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (हिरण्यवन्धुरं) सुवर्णमय लट्टवाले (हिरण्य-अभीशुं) सुनहरे चाबुक या लगामवाले (दिवि-स्पृशं) छुल्लोकको छूनेवाले (रथं आ स्थाथः हि) रथपर तुम अवश्य चढ़ जाते हो ॥

[४१२]

४१२ हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः ।

उभा चक्रा हिरण्यया ॥२९॥

४१२ हिरण्ययीं । वाम् । रभिः ।

ईषा । अक्षः । हिरण्ययः ॥

उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥२९॥

४१२ अन्वयः— वां रभिः ईषा हिरण्ययी अक्षः हिरण्ययः उभा चक्रा हिरण्यया ॥२९॥

४१२ अर्थ— (वां रभिः ईषा हिरण्ययी) तुम्हारी आकंयन देनेवाली लकड़ी सुनहली है, (अक्षः हिरण्ययः) पहियेकी धुरी सुवर्णमय है (उभा चक्रा हिरण्यया) दोनों पहिये भी सुवर्णके बने हुए हैं ॥

[४१३]

४१३ तेन नो वाजिनीवसू परावर्तश्चिदा गतम् ।

उपेमां सुष्टुतिं मम ॥३०॥

४१३ तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

परावर्तः । चित् । आ । गतम् ॥

उपे । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥३०॥

४१३ अन्वयः— वाजिनी-वसू । तेन इमां मम सुष्टुतिं नः परावर्तः चित् उप आ गतम् ॥३०॥

४१३ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) बलको धन समझनेवाले ! (तेन) इस रथसे (इमां मम सुष्टुतिं) इस मेरी अच्छी स्तुतिको सुननेके लिये (नः) हमारे पास (परावर्तः चित्) दूर देशसे भी (उप आ गतं) समीप आओ ॥

[४१४]

४१४ आ बहेथे पराकात् पूर्वोऽश्वन्तावश्विना ।

इषो दासीरमर्त्या ॥३१॥

४१४ आ । बहेथे इति । पराकात् ।

पूर्वोः । अश्वन्तौ । अश्विना ॥

इषः । दासीः । अमर्त्या ॥३१॥

४१४ अन्वयः— अमर्त्या अश्विना । पूर्वोः दासीः इषः अश्वन्तौ पराकात् आ बहेथे ॥ ३१ ॥

४१४ अर्थ— हे (अमर्त्या) अ-मरणशील अश्विदेवों ! (पूर्वोः दासीः इषः) बहुतसी दासोंकी भजसामग्रियाँ (अश्वन्तौ) प्राप्त करते हुए (पराकात् आ बहेथे) सुदूर देशसे इधर आ पहुँचते हो ॥

[४१५]

४१५ आ नो द्युमैरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना ।

पुरुश्वन्द्रा नासत्या ॥३२॥

४१५ आ । नः । द्युम्नैः । आ । श्रवोभिः ।

आ । राया । यातम् । अश्विना ॥

पुरुचन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

४१५ अन्वयः— पुरु-चन्द्रा । नासत्या अश्विना । नः द्युम्नैः श्रवोभिः राया आ यातम् ॥ ३२ ॥

४१५ अर्थ— हे (पुरु-चन्द्रा) बहुतोंको आनन्द देनेवाले एवं सत्यपूर्ण अश्विदेवों ! (नः) हमारे समीप (द्युम्नैः श्रवोभिः राया) धनों, भजों तथा वैभवसे युक्त होकर (आ यातं) आओ ॥

[४१६]

४१६ एह वां प्रुपितप्सवो वयं वहन्तु पर्णिनः ।

अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

४१६ आ । इह । वाम् । प्रुपितप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पर्णिनः ॥

अच्छ । सुअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

४१६ अन्वयः— इह पर्णिनः प्रुपित-प्सवः वयः स्वध्वरं जनं अच्छ वां आ वहन्तु ॥ ३३ ॥

४१६ अर्थ— (इह) इधर (पर्णिनः) पंखवाले (प्रुपितप्सवः वयः) स्निग्धरूपवाले एवं गतिशील पक्षी जैसे घोड़े (स्वध्वरं जनं अच्छ) अच्छे अहिंसक कार्य करनेवाले लोगोंके प्रति (वां आ वहन्तु) तुम्हें ले आयें ॥

[४१७]

४१७ रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह ।

न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

४१७ रथम् । वाम् । अनुगायसम् ।

यः । इषा । वर्तते । सह ॥

न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

४१७ अन्वयः— यः इषा सह वर्तते (तं) वां अनुगायसं रथं चक्रं न अभि बाधते ॥ ३४ ॥

४१७ अर्थ— (यः इषा सह वर्तते) जो अश्वके साथ रहता है उस (वां अनुगायसं रथं) तुम्हारे रथको जिसके पीछे स्तुति करनेवाले लोग रहते हैं (चक्रं न अभि बाधते) शत्रुसैन्य कष्ट नहीं पहुँचाता है ॥

[४१८]

४१८ हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः ।
धीजवना नासत्या ॥ ३५ ॥

४१८ हिरण्ययेन । रथेन ।
द्रवत्पाणिभिः । अश्वैः ॥
धीजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

४१८ अन्वयः— धीजवना नासत्या । द्रवत्पाणिभिः अश्वैः हिरण्ययेन रथेन (आ यातम्) ॥ ३५ ॥

४१८ अर्थ— हे (धी-जवना) बुद्धिके तुल्य वेगवाले सत्यपूर्ण अश्विदेवों ! (द्रवत्-पाणिभिः अश्वैः) दौड़ते हुए घोड़ोंसे और (हिरण्ययेन रथेन) सुवर्णमय रथसे आओ ॥

[४१९]

४१९ युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू ।
ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

४१९ युवम् । मृगम् । जागृवांसम् ।
स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥
ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

४१९ अन्वयः— वृषण्वसू ! युवं वा जागृवांसं मृगं स्वदथः, ता नः रयिं इषा पृङ्क्तम् ॥ ३६ ॥

अश्विनौ दे० ३९

४१९ अर्थ— हे (वृषण्वस्) धनकी वर्षा करनेहारे । (युवं वा) तुम तो (जागृवासं मृगं स्वदधः) जागृत एवं झूठनेयोग्य सोमका सेवन करते हो, ऐसे (ता) वे दोनों (नः रयिं) हमारे धनको (हृषा पृङ्क्तं) अन्नसे जोड़ दो ॥

[४२०]

४२० ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ॥३७॥

४२० ता । मे । अश्विना । सनीनाम् ।
विद्यातम् । नवानाम् ॥३७॥

४२० अन्वयः— अश्विना ! ता मे नवानां सनीनां विद्यातम् ॥ ३७ ॥

४२० अर्थ— हे अश्विदेवों ! ऐसे तुम विख्यात (ता) वे दोनों (मे) मेरेलिए (नवानां सनीनां विद्यातं) नये प्रदानोंको जान लो ॥

॥४२१॥ (ऋ. ८।८।१-२३)

(४२१-४४३) सध्वंसः काण्वः । अदृष्टुप् ।

४२१ आ नो विश्वाभिरूतिभिरश्विना गच्छतं युवम् ।
दस्त्रा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥१॥

४२१ आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
अश्विना । गच्छतम् । युवम् ॥
दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी ।
पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥१॥

४२१ अन्वयः— अश्विना ! दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी । युवं विश्वाभिः ऊतिभिः नः आगच्छतं, सोम्यं मधु पिबतम् ॥ १ ॥

४२१ अर्थ— हे अश्विदेवों ! हे (दस्त्रा) शत्रुविध्वंसक ! हे (हिरण्यवर्तनी) सुवर्णमय रथवाले ! (युवं) तुम दोनों (विश्वाभिः ऊतिभिः) सभी संरक्षण आयोजनाओंके साथ (नः आगच्छतं) हमारे समीप आओ और (सोम्यं मधु पिबतं) सोमरसरूपी मीठे रसका पान करो ॥

[४२२]

४२२ आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।
भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥२॥

४२२ आ । नूनम् । यातम् । अश्विना ।
रथेन । सूर्यऽत्वचा ॥
भुजी इति । हिरण्यऽपेशसा ।
कवी इति । गम्भीरऽचेतसा ॥२॥

४२२ अन्वयः— भुजी । हिरण्यपेशसा ! कवी । गंभीरचेतसा अश्विना । नूनं सूर्यत्वचा रथेन आ यातम् ॥ २ ॥

४२२ अर्थ— हे (भुजी) भोगयोग्य साधनोंसे पूर्ण ! हे (हिरण्यपेशसा) सुवर्णके बने अलंकार धारण करनेहारे । हे (कवी गंभीरचेतसा) क्रांतदर्शी विशाल मनवाले अश्विदेवों । (नूनं) अब सचमुच (सूर्यत्वचा रथेन आ यातं) सूर्यसदृश क्रांतिवाले रथपर चढ़कर हृषर पधारो ॥

[४२३]

४२३ आ यातं नहुषस्पर्याऽन्तरिक्षात् सुवृक्तिभिः ।
पिवाथो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम् ॥३॥

४२३ आ । यातम् । नहुषः । परि । आ ।
अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ॥
पिवाथः । अश्विना । मधु ।
कण्वानाम् । सवने । सुतम् ॥३॥

४२३ अन्वयः— अश्विना ! सुवृक्तिभिः अन्तरिक्षात् नहुषा परि आ यातं ; कण्वानां सवने सुतं मधु पिवाथः ॥ ३ ॥

४२३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (सुवृक्तिभिः) सुन्दर स्तुतियोंके कारण आकर्षित होकर (अन्तरिक्षात् नहुषः परि) अन्तरिक्षमेंसे या मानवी लोकमेंसे भी (आ यातं) आओ और कण्वोंके (सवने सुतं) यज्ञमें निष्पादित (मधु पिवाथः) मीठे सोमरसको पी जाओ ॥

[४२४]

४२४ आ नो यातं दिवस्पयाऽन्तरिक्षादधप्रिया ।
पुत्रः कण्वस्य वामिह सुपाव सोम्यं मधु ॥४॥

४२४ आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ ।
अन्तरिक्षात् । अधऽप्रिया ॥
पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । इह ।
सुपाव । सोम्यम् । मधु ॥४॥

४२४ अन्वयः— दिवः परि आ अन्तरिक्षात् नः आ यातं, अधप्रिया !
कण्वस्य पुत्रः इह वां सोम्यं मधु सुपाव ॥ ४ ॥

४२४ अर्थ— (दिवः परि) युलोकसे तथा (आ अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष-
से भी (नः आ यातं) हमारे समीप आओ; हे (अधप्रिया) अधोभाग अर्थात्
भूलोकको चाहनेवालो ! (कण्वस्य पुत्रः) कण्वके पुत्रने (इह) इस
जगह (वां) तुम्हारे लिए (सोम्यं मधु सुपाव) सोमसे युक्त शहदका सृजन
किया है ॥

[४२५]

४२५ आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।
स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥५॥

४२५ आ । नः । यातम् । उपऽश्रुति ।
अश्विना । सोमऽपीतये ॥
स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना ।
प्र । कवी इति । धीतिऽभिः । नरा ॥५॥

४२५ अन्वयः— नरा ! कवी ! अश्विना ! स्वाहा स्तोमस्य प्र वर्धना नः
उपश्रुति धीतिभिः सोमपीतये आ यातम् ॥ ५ ॥

४२५ अर्थ— हे (नरा ! कवी !) नेता और क्रान्तदर्शी अश्विदेवों ! तुम
(स्वाहा स्तोमस्य प्र वर्धना) सर्वस्व त्यागद्वारा स्तोत्रके बढानेहारे हो, इस-
लिए (नः उपश्रुति) हमारे यज्ञमें (धीतिभिः सोम-पीतये आ यातं)
कर्मोंके साथ किये जानेवाले सोमपानके लिए आओ ॥

[४२६]

४२६ यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहूरेऽवसे नरा ।
आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥६॥

४२६ यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः ।
जुहूरे । अवसे । नरा ॥
आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् ।
उप । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥६॥

४२६ अन्वयः— नरा अश्विना ! पुरा ऋषयः यत् चित् अवसे वां हि जुहूरे, आ यातं; मम इमां सुष्टुतिं उप आ गतम् ॥ ६ ॥

४२६ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (पुरा ऋषयः) पहले ऋषिओंने (यत् चित्) जब कभी (अवसे) रक्षाके लिए (वां हि जुहूरे) तुम्हें ही पुकारा था तब तुमने उसे सुन लिया था, इसलिए अब भी (आ यातं) आओ; (मम इमां सुस्तुतिं) मेरी इस अच्छी स्तुतिको सुनकर (उप आ गतं) समीप आजाओ ॥

[४२७]

४२७ दिवश्चिद् रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।
धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥७॥

४२७ दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।
आ । नः । गन्तम् । स्वःऽविदा ॥
धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा ।
स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ॥७॥

४२७ अन्वयः—स्वः-विदा । हवन-श्रुता ! वत्स-प्रचेतसा ! स्तोमेभिः धीभिः रोचनात् दिवः चित् नः अधि आ गन्तम् ॥ ७ ॥

४२७ अर्थ— (स्वः-विदा) हे स्वकीय शक्तिको जाननेवाले । (हवन-श्रुता) हमारी पुकारको सुननेवाले ! (वत्स-प्रचेतसा) पुत्रपर करनेयोग्य प्रेम करनेवाले ! (स्तोमेभिः धीभिः) स्तोत्रोंसे और कर्मोंसे (रोचनात् दिवः चित्) जगमगाते दुलोकसे भी (नः अधि आ गन्तम्) हमारे समीप आओ ॥

[४२८]

४२८ किमन्ये पर्यासतेऽस्मत् स्तोमैभिरश्विना ।
पुत्रः कण्वस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥८॥

४२८ किम् । अन्ये । परि । आसते ।
अस्मत् । स्तोमैभिः । अश्विना ॥
पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । ऋषिः ।
गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥८॥

४२८ अन्वयः— अस्मत् अन्ये किं स्तोमेभिः अश्विना परि आसते ?
कण्वस्य पुत्रः ऋषिः वत्सः वां गीर्भिः अवीवृधत् ॥ ८ ॥

४२८ अर्थ—(अस्मत् अन्ये) हमें छोड़कर दूसरे लोग (किं स्तोमेभिः)
क्या स्तोत्रोंसे (अश्विना परि आसते) अश्विदेवोंके चारों ओर प्रार्थना करनेके
लिए बैठते हैं ? कण्वके पुत्र वत्स ऋषिने (वां) तुम्हें (गीर्भिः अवीवृधत्)
स्तुतिसे खूब बढ़ाया है— प्रोत्साहित किया है ॥

[४२९]

४२९ आ वां विप्र इहावसेऽह्वत् स्तोमैभिरश्विना ।
अरिप्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥९॥

४२९ आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे ।
अह्वत् । स्तोमैभिः । अश्विना ॥
अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा ।
ता । नः । भूतम् । मयऽभुवा ॥९॥

४२९ अन्वयः— अरिप्रा वृत्रहन्तमा अश्विना ! इह अवसे विप्रः वां आ
अह्वत्; ता नः मयोभुवा भूतम् ॥ ९ ॥

४२९ अर्थ— हे (अ-रिप्रा) दोषरहित तथा (वृत्रहन्तमा) वृत्रके
अत्यन्त विनाशकर्ता अश्विदेवों ! (इह अवसे) इधर रक्षाके लिए (विप्रः)
ज्ञानी पुरुष (वां आ अह्वत्) तुम्हें बुलाता है (ता) वे विख्यात तुम दोनों
(नः मयोभुवा भूतं) हमारे लिए सुखदायक बनो ॥

[४३०]

४३० आ यद् वां योषणा रथमतिष्ठद्वाजिनीवसू ।
विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥१०॥

४३० आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् ।
अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥
विश्वानि । अश्विना । युवम् ।
प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥१०॥

४३० अन्वयः— वाजिनी-वसू ! अश्विनौ । यत् वां रथं योषणा आ
अतिष्ठत् युवं विश्वानि धीतानि प्र अगच्छतम् ॥ १० ॥

४३० अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) बलशाली धनवाले अश्विदेवों !
(यत् वां रथं) जब तुम्हारे रथपर (योषणा आ अतिष्ठत्) महिला पूर्णतया
चढ़ गयी थी, तब (युवं) तुम दोनों (विश्वानि धीतानि) सभी ध्यानमें रखे
हुए विषयोंके समीप (प्र अगच्छतं) प्रकर्षसे चले गये थे ॥

[४३१]

४३१ अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।
वत्सो वां मधुमद्वचोऽशंसीत् काव्यः कविः ॥११॥

४३१ अतः । सहस्रनिर्णिजा ।
रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥
वत्सः । वाम् । मधुमत् । वचः ।
अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥११॥

४३१ अन्वयः— कविः काव्यः वत्सः वां मधुमत् वचः अशंसीत् अतः
अश्विना ! सहस्र-निर्णिजा रथेन आ यातम् ॥ ११ ॥

४३१ अर्थ— (कविः) विद्वान् (काव्यः वत्सः) कविका पुत्र ऋषि वत्स
(वां) तुम दोनोंके लिए (मधुमत् वचः अशंसीत्) मधुर भाषण कह चुका,
(अतः) इसलिये हे अश्विदेवों ! (सहस्र—निर्णिजा रथेन आ यातं) सहस्र
प्रकारसे तेजस्वी रथपर चढ़कर आओ ॥

[४३२]

४३२ पुरु॒म॒न्द्रा पु॒रु॒व॒स्व॑ म॒नो॒तरा॑ र॒यी॒णाम् ।
स्तो॒मं मे अ॒श्विना॑वि॒म॒भि व॒ह्नी॑ अ॒नू॒षा॒ताम् ॥१२॥

४३२ पु॒रु॒ऽम॒न्द्रा । पु॒रु॒व॒सू इति॑ पु॒रु॒ऽव॒स्व॑ ।
म॒नो॒तरा॑ । र॒यी॒णाम् ॥
स्तो॒मम् । मे । अ॒श्वि॒नौ । इ॒मम् ।
अ॒भि । व॒ह्नी॑ इति॑ । अ॒नू॒षा॒ताम् ॥१२॥

४३२ अन्वयः— रयीणां मनोतरा ! पुरुमन्द्रा ! पुरुवसू अश्विना । वह्नी मे इमं स्तोमं अभि अनूषाताम् ॥ १२ ॥

४३२ अर्थ— हे (रयीणां मनोतरा) धनसंपदाओंके मनःपूर्वक देनेवाले ! (पुरुमन्द्रा) बहुत आनन्द देनेवाले ! (पुरुवसू) अधिक धनवाले अश्विदेवों ! तुम (वह्नी) देनेवाले हो और (मे इमं स्तोमं) मेरे इस स्तोत्रको (अभि अनूषातां) सुनकर प्रशंसित करो ॥

[४३३]

४३३ आ नो विश्वा॑न्यश्विना ध॒त्तं राधा॑स्य॒ह्या ।
कृ॒तं न॑ ऋ॒त्वि॒याव॑तो॒ मा नो॑ री॒रध॑तं नि॒दे ॥१३॥

४३३ आ । नः । विश्वा॑नि । अ॒श्वि॒ना ।
ध॒त्तम् । राधा॑सि । अ॒ह्या ॥
कृ॒तम् । नः । ऋ॒त्वि॒यऽव॑तः ।
मा । नः । री॒रध॑तम् । नि॒दे ॥१३॥

४३३ अन्वयः— अश्विना । नः विश्वानि अह्या राधासि आ धत्तं नः ऋत्वियावतः कृतं, निदे नः मा रीरधतम् ॥-१३ ॥

४३३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (नः) हमें (विश्वानि अह्या राधासि) सभी प्रकारके लज्जा न करनेवाले धन (आ धत्तं) लादो, (नः ऋत्वियावतः कृतं) हमें समयके अनुकूल कार्य करनेवाले बना दो और (निदे) निन्दकके लिए (नः मा रीरधतं) हमें न दे डालो [अर्थात्, हम निन्दकसे कोसों दूर रह सकें ऐसा प्रबंध कर डालो] ॥

[४३४]

४३४ यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यक्ष्वरे ।
अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥१४॥

४३४ यत् । नासत्या । परावति ।
यत् । वा । स्थः । अधि । अश्वरे ॥
अतः । सहस्रनिर्णिजा ।
रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥१४॥

४३४ अन्वयः— नासत्या अश्विना । यत् परावति स्थः यत् वा अश्वरे अधि
(स्थः) अतः सहस्रनिर्णिजा रथेन आ यातम् ॥१४॥

४३४ अर्थ— हे सत्ययुक्त अश्विदेवों ! (यत् परावति स्थः) जो तुम सुदूर
देशमें हो (यत् वा) या तो (अश्वरे अधि स्थः) समीपही कहीं विद्यमान
हो, (अतः) उस स्थानसे (सहस्रनिर्णिजा रथेन) सहस्रों शोभावाले रथपरसे
(आ यातं) आओ ॥

[४३५]

४३५ यो वां नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वृत्सो अवीवृधत् ।
तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥१५॥

४३५ यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः ।
गीःभिः । वृत्सः । अवीवृधत् ॥
तस्मै । सहस्रनिर्णिजम् ।
इषम् । धत्तम् । घृतश्रुतम् ॥१५॥

४३५ अन्वयः— नासत्यौ । यः वत्सः ऋषिः वां गीर्भिः अवीवृधत् तस्मै
घृतश्रुतं सहस्रनिर्णिजं इषं धत्तम् ॥ १५॥

४३५ अर्थ— हे सत्यनिष्ठ अश्विदेवों ! (यः वत्सः ऋषिः) जो ऋषि
वत्स (वां गीर्भिः अवीवृधत्) तुम्हें अपने आपणोंसे वृद्धिगत-प्रशंसित-
कर चुका है, (तस्मै) (उसे घृतश्रुतं) घी टपकानेवाले (सहस्रनिर्णिजं
इषं धत्तं) सहस्र शोभा देनेवाले अन्नको दे डालो ॥

[४३६]

४३६ प्रास्मा ऊर्जं घृतश्चुतमश्विना यच्छतं युवम् ।
यो वां सुम्नाय तुष्टवदसुयादानुनस्पती ॥१६॥

४३६ प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतश्चुतम् ।
अश्विना । यच्छतम् । युवम् ॥
यः । वाम् । सुम्नाय । तुष्टवत् ।
वसुयात् । दानुनः । पती इति ॥१६॥

४३६ अन्वयः— दानुनःपती अश्विना ! यः सुम्नाय वां तुष्टवत्, वसू-यात्
अस्मै युवं घृतश्चुतं ऊर्जं प्र यच्छतम् ॥ १६ ॥

४३६ अर्थ— हे (दानुनःपती) दानके अधिपति अश्विदेवों ! (यः सुम्नाय)
जो सुखके लिए (वां तुष्टवत्) तुम्हारी स्तुति कर चुका है और (वसू-यात्)
धनकी कामना करने लगे, (अस्मै) इसके लिए (युवं) तुम दोनों (घृतश्चुतं
ऊर्जं प्र यच्छतं) घी टपकानेवाले बलकारी अन्न देओ ॥

[४३७]

४३७ आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।
कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥१७॥

४३७ आ । नः । गन्तम् । रिशादसा ।
इमम् । स्तोमम् । पुरुभुजा ॥
कृतम् । नः । सुश्रियः । नरा ।
इमा । दातम् । अभिष्टये ॥१७॥

४३७ अन्वयः— नरा ! रिशादसा पुरुभुजा ! नः इमं स्तोमं आ गन्तं,
नः सुश्रियः कृतं, अभिष्टये इमा दातम् ॥ १७ ॥

४३७ अर्थ— हे (नरा) नेता ! (रिशादसा पुरुभुजा) हिंसकोंके
विनाशकर्ता और बहुत भोगवाले ! (नः इमं स्तोमं) हमारे इस स्तोत्रको
सुनकर (आ गन्तं) आओ, (नः सुश्रियः कृतं) हमें सुन्दर शोभासे युक्त
करो और (अभिष्टये इमा दातं) सुखकी प्राप्तिके लिए इन आवश्यक वस्तु-
ओंको देओ ॥

[४३८]

४३८ आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।
राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥१८॥

४३८ आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
प्रियमेधाः । अहूषत ॥
राजन्तौ । अध्वराणाम् ।
अश्विना । यामहूतिषु ॥१८॥

४३८ अन्वयः— अश्विना ! अध्वराणां राजन्तौ वां याम-हूतिषु विश्वाभिः
ऊतिभिः प्रियमेधाः आ अहूषत ॥ १८ ॥

४३८ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (अध्वराणां राजन्तौ वां) हिंसारहित
कार्योंमें विराजमान तुम्हें (याम-हूतिषु) यात्रामें सम्मिलित होनेके लिए किये
जानेवाले स्तोत्रपाठोंमें (विश्वाभिः ऊतिभिः) सभी संरक्षण आयोजनाओंके
साथ आनेके लिये (प्रियमेधाः आ अहूषत) प्रियमेध लोगोंने पूर्णतया तुम्हें
बुलाया है ॥

[४३९]

४३९ आ नो गन्तं मयोभुवाऽश्विना शंभुवा युवम् ।
यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥१९॥

४३९ आ । नः । गन्तम् । मयःऽभुवा ।
अश्विना । शम्भुवा । युवम् ॥
यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिभिः ।
गीर्भिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥१९॥

४३९ अन्वयः— विपन्यू अश्विना ! युवं नः आ गन्तं; यः वत्सः मयो-भुवा
शंभुवा वां धीतिभिः गीर्भिः अवीवृधत् ॥ १९ ॥

४३९ अर्थ— हे (विपन्यू) प्रशंसनीय अश्विदेवों ! (युवं नः आ गन्तं)
तुम दोनों हमारे समीप आओ; (यः वत्सः) जो वह वत्स ऋषि (मयो-भुवा
शंभुवा वां) सुखदायक एवं शान्तिदायक तुम्हें (धीतिभिः गीर्भिः अवीवृधत्)
कर्मोंसे तथा भाषणोंसे प्रशंसित करता है ॥

[४४०]

४४० याभिः कण्वं मेधातिथिं याभिर्वशं दशव्रजम् ।

याभिर्गोशयमावतं ताभिर्नोऽवतं नरा ॥२०॥

४४० याभिः । कण्वम् । मेधऽअतिथिम् ।

याभिः । वशम् । दशऽव्रजम् ॥

याभिः । गोऽशयम् । आवतम् ।

ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥२०॥

४४० अन्वयः— नरा । याभिः मेधातिथिं कण्वं, याभिः दश-व्रजं वशं,
याभिः गो-शयं आवतं ताभिः नः अवतम् ॥ २० ॥

४४० अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (याभिः) जिनकी सहायतासे
मेधातिथि कण्वकी (याभिः दशव्रजं वशं) जिनसे दस बाढ़े रखनेवाले वश की
और (याभिः गो-शयं आवतं) जिनसे जीर्णशीर्ण गाँवें रखनेवालेकी रक्षा की
थी, (ताभिः नः अवतं) उनसे हमें बचाओ ॥

[४४१]

४४१ याभिर्नरा त्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

ताभिः अस्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥२१॥

४४१ याभिः । नरा । त्रसदस्युम् ।

आवतम् । कृत्व्ये । धने ॥

ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना ।

प्र । अवतम् । वाजसातये ॥२१॥

४४१ अन्वयः— नरा अश्विना । कृत्व्ये धने याभिः त्रसदस्युं आवतं ताभिः
अस्मान् वाजसातये सु प्र अवतम् ॥२१॥

४४१ अर्थ— (कृत्व्ये धने) निष्पादनीय धनके बारेमें जिनसे त्रसदस्युकी
(आवतं) रक्षा की थी, (ताभिः) उनसे (अस्मान्) हमें (वाजसातये)
धनका घँटवारा करनेके लिये (सु प्र अवतं) भलीभाँति सुरक्षित रखो ॥

[४४२]

४४२ प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।
 पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥२२॥

४४२ प्र । वाम् । स्तोमाः । सुवृक्तयः ।
 गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ॥
 पुरुत्रा । वृत्रहन्तमा ।
 ता । नः । भूतम् । पुरुस्पृहा ॥२२॥

४४२ अन्वयः— पुरुत्रा । वृत्रहन्तेमा अश्विना ! वां सुवृक्तयः गिरः स्तोमाः
 प्र वर्धन्तु, ता नः पुरुस्पृहा भूतम् ॥ २२ ॥

४४२ अर्थ— हे (पुरुत्रा) बहुत लोगोके त्राणकर्ता और (वृत्रहन्तमा)
 वृत्रके अत्यन्त विनाशकर्ता अश्विदेवों । (वां सुवृक्तयः गिरः) तुम दोनोंको
 भलीभाँति रचे हुए भाषण और (स्तोमाः प्र वर्धयन्तु) स्तोत्र खूब बढ़ायें,
 (ता) वे विख्यात तुम दोनों (नः पुरुस्पृहा भूतं) हमारे लिए अत्यन्त स्पृह-
 णीय बनो ॥

[४४३]

४४३ त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।
 कवी ऋतस्य पतमभिरर्वाग् जीवेभ्यस्परि ॥२३॥

४४३ त्रीणि । पदानि । अश्विनोः ।
 आविः । सन्ति । गुहा । परः ॥
 कवी इति । ऋतस्य । पतमभिः ।
 अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥२३॥

४४३ अन्वयः— अश्विनोः गुहा त्रीणि पदानि परः आविः सन्ति; ऋतस्य
 पतमभिः कवी जीवेभ्यः अर्वाक् परि ॥ २३ ॥

४४३ अर्थ— अश्विदेवोंके (गुहा) गुहामें रखे हुए (त्रीणि पदानि) तीन पद
 (परः आविः सन्ति) परले स्थानमें प्रकट हुए हैं; (ऋतस्य पतमभिः) ऋतके
 मागोंसे (कवी) विद्वान् अश्विदेव (जीवेभ्यः अर्वाक्) जीवोंके लिए अभि-
 मुख होकर (परि) ऊपरसे आते हैं ॥

[४४४] (क्र. ८।९।१-२१)

(४४४-४६४) शशकर्णः काण्वः । अनुष्टुप् ; १, ४, ६, १४-१५, बृहती ;
२-३, २०-२१ गायत्री ; ५ ककुप् ; १० त्रिष्टुप् ; ११ विराट् ; १२ जगती ।

४४४ आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु छर्दिष्युतं या अरातयः ॥१॥

४४४ आ । नूनम् । अश्विना । युवम् ।

वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ॥

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः ।

युयुतम् । याः । अरातयः ॥१॥

४४४ अन्वयः— अश्विना ! युवं नूनं वत्सस्य अवसे आ गन्तं, अस्मै पृथु
अवृकं छर्दिः प्र यच्छतं, याः अरातयः युयुतम् ॥ १ ॥

४४४ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (युवं) तुम दोनों (नूनं) अब सचमुच
(वत्सस्य अवसे आगतं) वत्सकी रक्षाके लिए आओ (अस्मै) इसे (पृथु)
विस्तीर्ण (अवृकं छर्दिः प्र यच्छतं) वृक-भेडिये जैसे क्रोधी लोगोंसे रहित घर
देदो; पश्चात् (याः अरातयः युयुतं) जो शत्रु हैं, उन्हें दूर कर दो ॥

[४४५]

४४५ यदन्तरिक्षे यद् दिवि यत् पञ्च मानुषाँ अनु ।

नृम्णं तद् धत्तमश्विना ॥२॥

४४५ यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि ।

यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ॥

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥२॥

४४५ अन्वयः— अश्विना ! यत् नृम्णं अन्तरिक्षे, यत् दिवि, यत् पञ्च मानु-
षान् अनु तत् धत्तम् ॥ १ ॥

४४५ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यत् नृम्णं) जो धन अन्तरिक्षमें (यत्
दिवि) जो ध्रुलोकमें (यत् पञ्च मानुषान् अनु) जो पाँच तरहके मानव-वर्गोंके
पास पाया जाता है, (तत् धत्तं) उसे हमारे लिए धर दो ॥

[४४६]

४४६ ये वां दंसांस्यश्विना विप्रांसः परिमामृशुः ।

एवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥३॥

४४६ ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना ।

विप्रांसः । परिमामृशुः ॥

एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥३॥

४४६ अन्वयः— अश्विना । ये विप्रांसः वां दंसांसि परि ममृशुः एव इत् काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

४४६ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (ये विप्रांसः) जो ज्ञानी (वां दंसांसि तुम्हारे कर्मोंको (परि ममृशुः) पूर्णतया सोच चुके हैं, (एव इत्) उसी प्रकार (काण्वस्य बोधतं) कण्व पुत्रकी प्रार्थनाको जान लो ॥

[४४७]

४४७ अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि सिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान् वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः॥४॥

४४७ अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना ।

स्तोमेन । परि । सिच्यते ॥

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥४॥

४४७ अन्वयः— वाजिनी-वसू अश्विना । वां अयं घर्मः स्तोमेन परि सिच्यते; मधुमान् अयं सोमः येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

४४७ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) सेनारूपी धनवाले ! (वां) तुम्हारे लिए (अयं घर्मः) यह यज्ञ (स्तोमेन) स्तोत्रपाठके साथ (परि सिच्यते) पूर्णतया रीचा जाता है: (मधुमान् अयं सोमः) मधुरिमासय यह सोम है (येन) जिससे, तुम (वृत्रं चिकेतथः) वृत्रको पहचान लेते हो ॥

[४४८]

४४८ यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् ।
तेन माऽविष्टमश्विना ॥५॥

४४८ यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ ।
यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ॥
तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥५॥

४४८ अन्वयः— पुरुदंससा अश्विना । यत् ओषधीषु यत् वनस्पतौ यत् अप्सु कृतं तेन मा अविष्टम् ॥ ५ ॥

४४८ अर्थ— हे (पुरु-दंससा) विविध कार्यवाले ! (यत् ओषधीषु) जो औषधियोंमें (यत् वनस्पतौ) जो बड़े भारी पेड़में तथा (यत् अप्सु) जो जलोंमें (कृतं) तुमने कार्य किया है, (तेन) इसीसे (मा अविष्टं) मेरी भी रक्षा करो ॥

[४४९]

४४९ यन्नासत्या भुरण्यथो यद् वा देव भिषज्यथः ।
अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥

४४९ यत् । नासत्या । भुरण्यथः ।
यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ॥
अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते ।
हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥६॥

४४९ अन्वयः— देवा नासत्या । यत् भुरण्यथः यत् वा भिषज्यथः अयं वत्सः वां मतिभिः न विन्धते, हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

४४९ अर्थ— हे (देवा) दानी या द्योतमान सत्यपूर्ण अग्निदेवों ! (यत् भुरण्यथः) जो तुम भरणका कार्य करते हो, (यत् वा) या जो तुम (भिषज्यथः) औषध देकर वैद्यका कार्य करते हो, (अयं वत्सः) यह वत्स (वां) तुम्हें (मतिभिः न विन्धते) बुद्धियोंसे नहीं पाता है, क्योंकि तुम (हविष्मन्तं हि गच्छथः) हवि साथ रखनेवालेके पासही जाते हो ॥

[४५०]

४५० आ नूनमु॒श्विनो॒ऋषिः॑ स्तोमं चिकेत वामया ।
आ सोमं मधु॑मत्तमं घर्मं सिञ्चा॒दथ॑र्वणि ॥७॥

४५० आ । नूनम् । अ॒श्विनोः । ऋषिः ।
स्तोमंम् । चि॒केत॒ । वामया॑ ॥
आ । सोमंम् । मधु॑मत्तमम् ।
घर्मम् । सिञ्चा॒त् । अथ॑र्वणि ॥७॥

४५० अन्वयः— नूनं ऋषिः अश्विनोः स्तोमं वामया आ चिकेत, मधुमत्तमं सोमं घर्मं अथर्वणि आ सिञ्चात् ॥७॥

४५० अर्थ— (नूनं) सचमुच ऋषि (अश्विनोः स्तोमं) अश्विदेवोंके स्तोत्रको (वामया आ चिकेत) उत्कृष्ट बुद्धिसे पूर्णतया पहचाना है (मधु-मत्तमं सोमं घर्मं) अत्यन्त मीठे सोमको तथा घर्मको (अथर्वणि आ सिञ्चत्) अथर्वामें सींच चुका है ॥

[४५१]

४५१ आ नूनं र॒घुव॑र्तनिं रथं तिष्ठाथो अश्विना ।
आ वां स्तोमा॑ इमे मम नभो न चु॒च्यवी॑रत ॥८॥

४५१ आ । नूनम् । र॒घुऽव॑र्तनिम् ।
रथंम् । तिष्ठा॒थः । अ॒श्विना॒ ॥
आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम ।
नभः । न । चु॒च्यवी॑रत ॥८॥

४५१ अन्वयः— नूनं रघुवर्तनिं रथं अश्विना । आ तिष्ठाथः, मम इमे स्तोमाः नभः न वां आ चुच्यवीरत ॥८॥

४५१ अर्थ— (नूनं) सचमुच (रघुवर्तनिं रथं) शीघ्रगामी रथपर हे अश्विदेवों ! (आ तिष्ठाथः) तुम चढते हो ; (मम इमे स्तोमाः) मेरे ये स्तोत्र (नभः न) आकाशकी तरह विशाल (वां) तुम्हारे (आ चुच्यवीरत) पास पहुँचे हैं ॥

अश्विनौ दे० ४१

[४५२]

४५२ यद्वा वां नासत्योक्थैराचुच्युवीमहि ।

यद्वा वाणीभिराश्विनेवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥९॥

४५२ यत् । अद्य । वाम् । नासत्या ।

उक्थैः । आऽचुच्युवीमहि ॥

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना ।

एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥९॥

४५२ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! यत् उक्थैः अद्य वां आचुच्युवीमहि यत् वा वाणीभिः, काण्वस्य एव इत् बोधतम् ॥९॥

४५२ अर्थ— हे असत्यसे रहित अश्विदेवों ! (यत्) जब (उक्थैः) स्तोत्रोंसे (अद्य वां) आज दिन हम तुम्हें (आचुच्युवीमहि) अपनी ओर प्रवृत्त करते हैं, (यत् वा वाणीभिः) या साधारण भाषणोंसे ऐसा करते हैं, तो (काण्वस्य एव इत् बोधतम्) निश्चय जानो कि यह कण्वपुत्रकाही कार्य है ॥

[४५३]

४५३ यद्वा कक्षीवाँ उत यद् व्यश्च ऋषिर्यद्वा दीर्घतमा
जुहाव । पृथी यद्वा वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना
चेतयेथाम् ॥१०॥

४५३ यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विऽअश्वः ।

ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्घऽतमाः । जुहाव ॥

पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सदानेषु ।

एव । इत् । अतः । अश्विना । चेतयेथाम् ॥१०॥

४५३ अन्वयः— अश्विना । वां यत् कक्षीवान् उत यत् व्यश्च, यत् वां दीर्घतमाः जुहाव, सदानेषु यत् वैन्यः पृथ्वी वां, अतः एव चेतयेथाम् ॥१०॥

४५३ अर्थ— हे आश्विदेवों ! (वां यत्) तुम्हें जब कक्षीवान् ने (उत यत्) और जब व्यश्ने तथा (यत् वां दीर्घतमाः जुहाव) जिस समय तुम्हें दीर्घतमाने बुलाया था; (सद्नेषु यत्) घरोंमें जबकि वेनपुत्र पृथीने (वां) तुम्हें पुकारा था, तब तुमने उधर ध्यान दिया, (भतः एव) इसीलिष्ट अवकी बार भी (चेतयेथां) हमारी पुकारको पहचान लो ॥

[४५४]

४५४ यातं छर्दिष्पा उत नः परस्पा भूतं जगत्स्पा उत नस्तनूपा ।
वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥११॥

४५४ यातम् । छर्दिःस्पौ । उत । नः । परःस्पा ।
भूतम् । जगत्स्पौ । उत । नः । तनूस्पा ॥
वर्तिः । तोकाय । तनयाय । यातम् ॥११॥

४५४ अन्वयः— छर्दिःपौ । यातं, उत नः परःपा भूतम्, जगत्-पौ उत नः तनूपा, तोकाय तनयाय वर्तिः यातम् ॥११॥

४५४ अर्थ— हे (छर्दिःपौ) घरके संरक्षक ! (यातं) जाओ (उत) और (नः परःपा भूतं) हमारे अत्यन्त उच्च कोटिके रक्षक बनो, तथा (जगत्-पौ) गतिशीलके रक्षक (उत नः तनूपाः) एवं हमारे शरीरके संरक्षक हो जाओ, (तोकाय तनयाय) पुत्रपौत्रके हितके लिए (वर्तिः यातं) घरपर आया करो ॥

[४५५]

४५५ यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद्वा वायुना भवथः
समौकसा । यदादित्येभिर्ऋभुभिः सजोषसा यद्वा
विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥१२॥

४५५ यत् । इन्द्रेण । ससरथम् । याथः । अश्विना ।
यत् । वा । वायुना । भवथः । समऽऔकसा ॥
यत् । आदित्येभिः । ऋभुभिः । सजोषसा ।
यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥१२॥

४५५ अन्वयः— अश्विना ! यत् इन्द्रेण सरथं याथः, यत् वा वायुना समोकसा भवथः, यत् आदित्येभिः ऋभुभिः सजोषसा यत् वा विष्णोः विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥१२॥

४५५ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यत् इन्द्रेण) जो तुम इन्द्रके साथ (सरथं याथः) एक रथपर बैठकर चले जाते हो, (यत् वा) अथवा (वायुना समोकसा भवथः) वायुके साथ एकही घरमें रहते हो, (यत्) या जब (आदित्येभिः ऋभुभिः) आदितिके पुत्रों या ऋभु-संज्ञक कारीगरोंके (सजोषसा) साथ प्रेमपूर्वक निवास करते हो, (यत् वा) किंवा जब (विष्णोः विक्रमणेषु तिष्ठथः) विष्णुके विशेष संचारोंमें तुम उपस्थित होते हो, [पर हमारे समीप अवश्य आओ] ॥

[४५६]

४५६ यदुद्याश्विना वृहं हुवेय वाजसातये ।

यत् पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः ॥१३॥

४५६ यत् । अद्य । अश्विनौ । अहम् ।

हुवेय । वाजसातये ॥

यत् । पृत्सु । तुर्वणे । सहः ।

तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनौः । अवः ॥१३॥

४५६ अन्वयः— अद्य यत् वाजसातये अहं अश्विनौ हुवेय, अश्विनोः तत् अवः श्रेष्ठं यत् पृत्सु तुर्वणे सहः ॥१३॥

४५६ अर्थ— (अद्य यत्) आज जबकि (वाजसातये) अश्विका बैठवारा करनेके लिए (अहं अश्विनौ हुवेय) मैं अश्विदेवोंको बुलाऊँ तो वे अवश्य आयेंगे, क्योंकि (अश्विनोः तत् अवः) अश्विदेवोंका वह संरक्षण (श्रेष्ठं यत् पृत्सु) उत्कृष्ट है, जो युद्धोंमें (तुर्वणे सहः) शत्रुवध करनेमें पूर्ण क्षमता रखता है ॥

[४५७]

४५७ आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमांसो अधि तुर्वणे यदाविमे कर्णेषु ग्रामथ ॥१४॥

४५७ आ । नूनम् । यातम् । अश्विना ।

इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ॥

इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदौ ।

इमे । कण्वेषु । वाम् । अथ ॥१४॥

४५७ अन्वयः — अश्विना । नूनं आ यातं, वां इमा हव्यानि हिता; इमे सोमासः तुर्वशे यदौ अधि, इमे कण्वेषु अथ वाम् ॥१४॥

४५७ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (नूनं) अवश्य (आ यातं) आओ, (वां इमा हव्यानि हिता) तुम दोनोंके लिए ये हविर्भाग रखे हुए हैं; (इमे सोमासः) ये सोम (तुर्वशे यदौ अधि) तुर्वश एवं यदुके घरपर पाये जाते हैं, (इमे कण्वेषु) ये कण्वोंके मकानपर विद्यमान हैं (अथ वां) और अब ये तुम्हारे लिए रखे हैं ॥

[४५८]

४५८ यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय वत्सा छर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥१५॥

४५८ यत् । नासत्या । पराके ।

अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ॥

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा ।

छर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥१५॥

४५८ अन्वयः— प्रचेतसा नासत्या । यत् पराके अर्वाके भेषजं अस्ति, तेन विमदाय वत्साय नूनं छर्दिः यच्छतम् ॥१५॥

४५८ अर्थ— हे (प्रचेतसा नासत्या) उत्कृष्ट मनवाले तथा असत्यसे दूर रहनेवाले अश्विदेवों ! (यत् पराके) जो दूर देशमें (अर्वाके) समीप भी (भेषजं अस्ति) औषध विद्यमान है, (तेन) उससे (विमदाय वत्साय) मदसे रहित ऋषि वत्सके लिए (नूनं) निश्चयसे (छर्दिः यच्छतं) घर दे डालो ॥

[४५९]

४५९ अ॒भु॒त्स्यु प्र दे॒व्या सा॒कं वा॒चाह॒म॒श्वि॒नोः ।
व्या॒वर्दे॒व्या म॒तिं वि रा॒तिं म॒र्त्येभ्यः ॥१६॥

४५९ अ॒भु॒त्सि । ऊँ इति । प्र । दे॒व्या ।
सा॒कम् । वा॒चा । अ॒हम् । अ॒श्वि॒नोः ॥
वि । आ॒वः । दे॒वि । आ । म॒तिम् ।
वि । रा॒तिम् । म॒र्त्येभ्यः ॥१६॥

४५९ अन्वयः— अहं अश्विनोः देव्या वाचा साकं प्र अभुत्सि, देवि !
मर्त्येभ्यः मतिं रातिं वि आवः ॥१६॥

४५९ अर्थ— (अहं) मैं (अश्विनोः) अश्विदेवोंकी (देव्या वाचा साकं)
दिग्गुणसंपन्न वाणीके साथ (प्र अभुत्सि) विशेष रीतिसे जागृत हो चुका
हूँ, इसलिये हे (देवि) द्योतमान उपे ! (मर्त्येभ्यः) मानपोंको (मतिं
रातिं) बुद्धि तथा देनको (वि आवः) अँधेरा हटाकर स्पष्ट करो ॥

[४६०]

४६० प्र बो॒धयोषो अ॒श्विना प्र दे॒वि सू॒नुते महि ।
प्र य॒ज्ञहो॒तरानु॒पक् प्र मदा॒य श्व॒वो बृ॒हत् ॥१७॥

४६० प्र । बो॒धय । उ॒पः । अ॒श्विना ।
प्र । दे॒वि । सू॒नुते । महि ।
प्र । य॒ज्ञहो॒तः । आ॒नुप॒क् ।
प्र । मदा॒य । श्व॒वः । बृ॒हत् ॥१७॥

४६० अन्वयः— देवि ! सूनुते । महि उपः । अश्विना प्र बोधय, हे यज्ञहोतॄ
आनुपक् मदाय बृहत् श्रवः प्र (बोधय) ॥ १७ ॥

४६० अर्थ— हे द्योतमान ! (सूनुते) भलीभाँति ले चलनेवाली
(महि) पूजनीय उपे ! तू अश्विदेवोंको (प्र बोधय) जागृत कर, हे (यज्ञ-
होतॄ) यज्ञमें हवन करनेवाले ! (आनुपक्) सततरूपसे (मदाय) हर्ष
उत्पन्न करनेके लिए (बृहत् श्रवः) बड़े भारी भन्नको भी दे दो ॥

[४६१]

४६१ यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।
आ हायसश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥१८॥

४६१ यत् । उपः । यासि । भानुना ।
सम् । सूर्येण । रोचसे ॥
आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः ।
वर्तिः । याति । नृपाय्यम् ॥१८॥

४६१ अन्वयः— उपः ! यत् भानुना यासि, सूर्येण सं रोचसे; अश्विनोः
अयं रथः ह नृपाय्यं वर्तिः आ याति ॥ १८ ॥

४६१ अर्थ— हे उपे ! (यत् भानुना यासि) जो तू किरणसे युक्त हो
चली जाती है, और (सूर्येण सं रोचसे) सूर्यके साथ अत्यन्त जगमगाती हैं उसी
समय (अश्विनोः अयं रथः ह) अश्विदेवोंका यह रथ निश्चयसे (नृपाय्यं
वर्तिः आ याति) मानवोंने पालन करनेयोग्य घर चला आता है ॥

[४६२]

४६२ यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।
यद् वा वाणीरनूपत प्र देवयन्तो अश्विना ॥१९॥

४६२ यत् । आपीतासः । अंशवः ।
गावः । न । दुहे । ऊर्धभिः ॥
यत् । वा । वाणीः । अनूपत ।
प्र । देवयन्तः । अश्विना ॥१९॥

४६२ अन्वयः— ऊर्धभिः गावः न यत् आपीतासः अंशवः दुहे; यत् वा
देवयन्तः वाणीः अश्विना प्र अनूपत ॥ १९ ॥

४६२ अर्थ— (ऊर्धभिः गावः न) ऐनोंसे गायें जिस प्रकार दूध देती हैं
वैसेही (यत्) जब (आपीतासः अंशवः) पीये हुए सोमरस (दुहे) दोहन
करते हैं, (यत् वा) या जब (देवयन्तः) देवोंकी कामना करनेहारे (वाणीः)
वाणियोंसे (अश्विना प्र अनूपत) अश्विदेवोंकी खूब स्तुति करते हैं ॥

[४६३]

४६३ प्र ह्युम्नाय प्र शर्वसे प्र नृपाह्वाय शर्मणे ।
प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥२०॥

४६३ प्र । ह्युम्नाय । प्र । शर्वसे ।
प्र । नृऽसह्वाय । शर्मणे ॥
प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥२०॥

४६३ अन्वयः— प्रचेतसा । ह्युम्नाय, शर्वसे, नृसाह्वाय, शर्मणे, दक्षाय
प्र ॥ २० ॥

४६३ अर्थ— हे (प्रचेतसा) उत्कृष्ट ज्ञानवाले अग्निदेवों ! (ह्युम्नाय)
धनके लिए, (शर्वसे) बलके लिए, (नृ-साह्वाय शर्मणे) जिससे मानवों-
में सहनशक्ति बढे ऐसे सुखके लिए (दक्षाय) दक्षताके लिए (प्र) खूब
आयोजना करो ॥

[४६४]

४६४ यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योनां निषीदथः ।
यद् वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥२१॥

४६४ यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना ।
पितुः । योनां । निऽसीदथः ॥
यत् । वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या ॥२१॥

४६४ अन्वयः— उक्थ्या अश्विना ! नूनं यत् पितुः योना धीभिः यत् वा
सुम्नेभिः नि सीदथः ॥ २१ ॥

४६४ अर्थ— (उक्थ्या अश्विना !) हे प्रशंसनीय अग्निदेवों ! (नूनं यत्)
सचमुच जब (पितुः योना) पिताके स्थानमें (धीभिः यत् वा सुम्नेभिः)
कार्योंसे अथवा सुखोंसे (नि-सीदथः) बैठ जाते हो ॥

[४६५] (क. ८।१०।१-६),

(४६५-४७०) प्रगाथो (वौरः) काण्वः । १ बृहती, २ मध्ये ज्योतिः,
३ अनुष्टुप् (पिंगलमतेन-शंकुमती), ४ आस्तारपंकितः,
५-६ प्रगाथः= (५ बृहती+ ६ सतोबृहती

४६५ यत् स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद् वादो रोचने दिवः ।

यद् वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥१॥

४६५ यत् । स्थः । दीर्घप्रसन्नानि ।

यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ॥

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे ।

अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥१॥

४६५ अन्वयः— अश्विना ! यत् दीर्घ-प्रसन्नानि यत् वा अदः दिवः रोचने स्थः, यत् वा आकृते गृहे समुद्रे अधि अतः आ यातम् ॥ १ ॥

४६५ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यत्) जो तुम (दीर्घप्रसन्नानि) ऊँचे चरोंसे युक्त लोकमें (यत् वा) अथवा (अदः दिवः रोचने) उस छुलोकके जगमगाते स्थानमें (स्थः) रहते हो, (यत् वा) या (आकृते गृहे) चारों ओर डीक बनाये घरमें, (समुद्रे अधि) समुन्दरमें रहो, परन्तु (अतः) वहाँसे (आ यातम्) इधर आओ ॥

[४६६]

४६६ यद् वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत् काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान् देवाँ अहं हुँव इन्द्राविष्णू
अश्विनावाशुहेपसा ॥२॥

४६६ यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । समऽमिमिक्षथुः ।

एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे ।

इन्द्राविष्णू इति । अश्विनौ । आशुहेपसा ॥२॥

४६६ अन्वयः— मनवे यज्ञं यत् वा संमिक्षथुः काण्वस्य एव इत् बोधतं; अहं बृहस्पतिं विश्वान् देवान् इन्द्राविष्णू आशुहेषसा अश्विनौ हुवे ॥ २ ॥

४६६ अर्थ— (मनवे यज्ञं) मनुके लिए यज्ञको (यत् वा संमिक्षथुः) जिस ढंगसे तुमने ठीक तरह सित्त किया था, (काण्वस्य एव इत्) कण्वपुत्रके यज्ञको भी उसी तरह (बोधतं) समझ लो; (अहं) मैं बृहस्पति-को (विश्वान् देवान्) सभी देवोंको, इन्द्र एवं विष्णुको तथा (आशुहेषसा अश्विनौ हुवे) शीघ्रगामी घोड़ोंसे युक्त अश्विदेवोंको बुलाता हूँ ॥

[४६७]

४६७ त्या न्वश्विना हुवे सुदंससा गृमे कृता ।

ययोरस्ति प्र णः सख्यं देवेष्वप्याप्यम् ॥३॥

४६७ त्या । नु । अश्विना । हुवे ।

सुदंससा । गृमे । कृता ॥

ययोः । अस्ति । प्र । नः । सख्यम् ।

देवेषु । अधि । आप्यम् ॥३॥

४६७ अन्वयः— त्या सुदंससा गृमे कृता अश्विना, ययोः नः सख्यं देवेषु अधि आप्यं प्र अस्ति, नु हुवे ॥ ३ ॥

४६७ अर्थ— (त्या) उन दोनों (सुदंससा) अच्छे कर्म करनेवाले (गृमे कृता अश्विना) ग्रहण करनेके लिए उत्पन्न हुए अश्विदेवोंको, (ययोः) जिनकी (नः सख्यं) हमसे मित्रता (देवेषु अधि आप्यं) देवोंमें प्राप्त करने-योग्य (प्र अस्ति) उच्च कोटिकी है, (नु हुवे) अभी बुलाता हूँ ॥

[४६८]

४६८ ययोरधि प्र यज्ञा असूरे सन्ति सूरयः ।

ता यज्ञस्याध्वरस्य प्रचेतसा स्वधाभिर्या पिबतः सोम्यं मधु ॥४॥

४६८ ययोः । अधि । प्र । यज्ञाः ।

असूरे । सन्ति । सूरयः ॥

ता । यज्ञस्य । अध्वरस्य । प्रचेतसा ।

स्वधाभिः । या । पिबतः । सोम्यम् । मधु ॥४॥

४६८ अन्वयः— ययोः अधि यज्ञाः प्र (सन्ति), असूरे सूरयः; ता अध्वरस्य यज्ञस्य प्रचेतसा या स्वधामिः सोम्यं मधु पिबतः ॥ ४ ॥

४६८ अर्थ— (ययोः अधि) जिन दोनोंके यज्ञ प्र (सन्ति) प्रकर्षसे होते हैं, जो (असूरे सूरयः) अविद्वानोंमें विद्वान् बनकर कार्य करते हैं, (ता) वे दोनों (अध्वरस्य यज्ञस्य) हिंसारहित यज्ञके (प्रचेतसा) अच्छे ज्ञाता हैं, तथा (या) जो (स्वधामिः) अपनी धारक शक्तियोंसे (सोम्यं मधु पिबतः) सोमयुक्त मधु पी लेते हैं ॥

[४६९]

४६९ यद्वाश्विनावपाग्यत्प्राक्स्थो वाजिनीवसू ।

यद्द्रुह्यन्नवि तुर्वशे यदौ हुवे वामथ माऽऽ गतम् ॥ ५ ॥

४६९ यत् । अथ । अश्विनौ । अपाक् ।

यत् । प्राक् । स्थः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

यत् । द्रुह्यवि । अनवि । तुर्वशे । यदौ ।

हुवे । वाम् । अर्थ । मा । आ । गतम् ॥ ५ ॥

४६९ अन्वयः— वाजिनीवसू अश्विनौ ! अथ यत् अपाक् यत् प्राक् स्थः यत् द्रुह्यवि अनवि तुर्वशे यदौ (स्थः) वा हुवे, अथ मा आ गतम् ॥ ५ ॥

४६९ अर्थ— हे (वाजिनीवसू) सेनारूपी धनवाले अश्विदेवों ! (अथ यत्), आज जो तुम (अपाक्) पश्चिम दिशामें (यत् प्राक्) या पूर्वदिशामें (स्थः) रहो, (यत्) जो तुम द्रुह्य, अनु, तुर्वश यदुके पास रहो, पर (वा हुवे) मैं तुम्हें बुलाता हूँ (अथ) अच्छा अब (मा आ गतम्) मेरे निकट आओ ॥

[४७०]

४७० यदन्तरिक्षे पतथः पुरुभुजा यद् वेमे रोदसी अनु ।

यद्वा स्वधामिरधितिष्ठथो रथमत आ यातमश्विना ॥ ६ ॥

४७० यत् । अन्तरिक्षे । पतथः । पुरुऽभुजा ।
 यत् । वा । इमे इति । रोदसी इति । अनु ॥
 यत् । वा । स्वधामिः । अधिऽतिष्ठथः । रथम् ।
 अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥६॥

४७० अन्वयः— पुरुभुजा अश्विना ! यत् अन्तरिक्षे पतथः यत् वा इमे रोदसी अनु (पतथः); यत् वा रथं स्वधामिः अधि-तिष्ठथः, अतः आ यातम्॥६॥

४७० अर्थ— हे (पुरुभुजा) बहुत घड़ी भुजावाले अश्विदेवों ! (यत्) जो तुम (अन्तरिक्षे पतथः) अन्तरिक्षमें उड़ान करते हो, (यत् वा इमे रोदसी अनु) अथवा इन दो झुलोक या भूलोकके बीच चले जाते हो, (यत् वा) या कभी (रथं स्वधामिः अधितिष्ठथः) रथपर अपनी धारक शक्तियोंसे चढ़ जाते हो, (अतः आ यातं) उधरसे इधर आओ ॥

[४७१] (ऋ. ८।१८।८)

(४७१) हरिम्बिठिः काण्वः । उष्णिक् ।

४७१ उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना ।
 युयुयातामितो रपो अप सिधः ॥८॥

४७१ उत । त्या । दैव्या । भिषजा ।
 शम् । नः । करतः । अश्विना ॥
 युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । सिधः ॥८॥

४७१ अन्वयः— उत त्या दैव्या भिषजा अश्विना नः शं करतः इतः सिधः अप रपः युयुयानाम् ॥ ८ ॥

४७१ अर्थ— (उत) और (त्या) वे दोनों (दैव्या भिषजा) दिव्य वैद्य अश्विदेव (नः शं करतः) हमारे ऋण सुख देते हैं, तथा (इतः) यहाँसे (सिधः अप) शत्रुओंको हटाकर (रपः युयुयानां) दोषको दूर भगायें ॥

४७१ भावार्थ— वैद्य अपने चिकित्सा-कर्ममें प्रवीण हों, और जनताका सुख बढ़ावें और दोषों और रोगोंको दूर करें ।

[४७२] (ऋ० ८।२२।१-१८)

(४७२-४८९) सोमरिः काण्वः । १-६ प्रगाथः = (विषमा

वृद्धती+ममा सतोवृद्धती), ७ वृद्धती, ८ अनुष्टुप्, ११ ककुप्.

१२ मध्ये ज्योतिः, प्रगाथः = (९, १३, १५, १७, ककुप्,

१०, १४, १६, १८ सतोवृद्धती)

४७२ ओ त्यमह् आ रथमद्या दंसिष्ठमृतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थथुः ॥१॥

४७२ ओ इति । त्यम् । अहे । आ । रथम् ।

अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ॥

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ।

आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥१॥

४७२ अन्वयः— ओ, अद्य त्वं दंसिष्ठे रथं, यं सुहवा रुद्रवर्तनी अश्विना सूर्यायै आ तस्थथुः, ऊतये आ अहे ॥ १ ॥

४७२ अर्थ— (ओ) आह, (अद्य) आज (त्वं) उस (दंसिष्ठं रथं) अत्यन्त दर्शनीय रथको, (यं) जिसपर (सुहवा) सुखपूर्वक बुलानेयोग्य (रुद्रवर्तनी) दुःखको दूर करनेके मार्गसे जानेहारे अश्विदेव (सूर्यायै आ तस्थथुः) सूर्यके लिए चढ़ चुके थे, (ऊतये आ अहे) संरक्षणके लिए मैं उनको बुलाता हूँ ॥

४७२ टिप्पणी— रुद्र (रुद्र-र) = रोनेको दूर करनेवाले, दुःखको दूर करनेवाले ।

[४७३]

४७३ पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वार्जेपु पूर्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥२॥

४७३ पूर्वआपुषम् । सुहवम् । पुरुस्पृहम् ।

भुज्युम् । वार्जेपु । पूर्यम् ॥

सचनाऽवन्तम् । सुमतिभिः । सोमरे ।

विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥२॥

४७३ अन्वयः— सोमरे ! पूर्वा-पुषं, सुहवं, पुरु-स्पृहं, भुज्युं, वाजेषु पूज्यं, सचनावन्तं, विद्वेषसं अनेहसं [रथं] सुमतिभिः ॥ २ ॥

४७३ अर्थ— हे (सोमरे) सोमरी ऋषि ! (पूर्वा-पुषं) पहले आनेवाले स्तोता-ओंके पोषणकर्ता, (सुहवं) सुगमतापूर्वक बुलानेयोग्य, (पुरु-स्पृहं) बहुत-तसे लोग जिसकी इच्छा करते हैं ऐसे, (भुज्युं) भुज्युको, भोजन देनेवाले, (वाजेषु पूज्यं) युद्धोंमें सबसे पहले जाकर खड़े होनेवाले, (सचनावन्तं) साथी लोगोंसे युक्त, (वि-द्वेषसं) शत्रुओंका विशेष रूपसे द्वेष करनेवाले एवं (अनेहसं) त्रुटिरहित अश्विदेवोंके रथको तू (सुमतिभिः) अच्छी मननीय स्तुतिओंसे प्रशंसित कर ॥

[४७४]

४७४ इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्ववसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥३॥

४७४ इह । त्या । पुरुभूतमा ।

देवा । नमोऽभिः । अश्विना ॥

अर्वाचीना । सु । अवसे । करामहे ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥३॥

४७४ अन्वयः— त्या दाशुषः गृहं गन्तारा, देवा पुरुभूतमा अश्विना इह नमोभिः स्ववसे अर्वाचीना करामहे ॥ ३ ॥

४७४ अर्थ— (त्या) वे दोनों (दाशुषः गृहं गन्तारा) दानी पुरुषके घर जानेवाले, (देवा) तेजस्वी और (पुरु-भूतमा) बहुत अधिक मात्रामें उपस्थित होनेवाले अश्विदेवोंको (इह) इधर (नमोभिः) नमनपूर्वक (स्व-वसे) भलीभाँति रक्षा करनेके लिए (अर्वाचीना करामहे) हमारे अभिमुख करते हैं ॥

[४७५]

४७५ युवो रथस्य परि चक्रमीयत ईर्मान्यद्रामिपण्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥४॥

४७५ युवोः । रथस्य । परि । चक्रम् । ईयते ।

ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ॥

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पत्नी इति ।

आ । धेनुऽइव । धावतु ॥४॥

४७५ अन्वयः— युवोः रथस्य चक्रं परि ईयते, अन्यत् ईर्मा वां इषण्यति शुभस्पती ! वां सुमतिः, धेनुः इव, अस्मान् अच्छ आ धावतु ॥ ४ ॥

४७५ अर्थ— (युवोः रथस्य चक्रं) तुम्हारे रथका चक्र (परि ईयते) चारों ओर चला जाता है और (अन्यत्) दूसरा पहिया (ईर्मा वां इषण्यति) प्रेरणकर्ता तुम्हें प्राप्त होता है इसलिए हे (शुभस्पती) शुभके अधिपति । (वां सुमतिः) तुम्हारी अच्छी बुद्धि, (धेनुः इव) गायके तुल्य जोकि अपने बछड़ेके समीप दौड़ी चली जाती है, (अस्मान् अच्छ आ धावतु) हमारे समीप जल्द दौड़ती आजाय ॥

[४७६]

४७६ रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्यभीशुरश्विना ।

परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥५॥

४७६ रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः ।

हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ॥

परि । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः ।

तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥५॥

४७६ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! वां यः त्रिवन्धुरः हिरण्य-अभीशुः रथः श्रुतः द्यावा-पृथिवी परि भूषति तेन आ गतम् ॥५॥

४७६ अर्थ— हे सत्यमय अग्निदेवों ! (वां यः) तुम दोनोंका जो (त्रिवन्धुरः हिरण्य-अभीशुः) तीन स्थानोंमें सुन्दर प्रतीत होनेवाला और सुवर्णमय चावूकसे युक्त रथ (श्रुतः) विख्यात है तथा (द्यावा-पृथिवी परि भूषति) धूलोक एवं भूलोकको अलंकृत करता है (तेन आ गतं) उससे इधर पधारो ॥

[४७७]

४७७ दशस्यन्ता मनवे पूर्य दिवि यवं वृकेण कर्पथः ।
ता वासद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥६॥

४७७ दशस्यन्ता । मनवे । पूर्यम् । दिवि ।
यवंम् । वृकेण । कर्पथः ॥
ता । वाम् । अद्य । सुमतिभिः । शुभः । पती इति ।
अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥६॥

४७७ अन्वयः— मनवे पूर्य दिवि दशस्यन्ता वृकेण यवं कर्पथः; शुभस्पती अश्विना ! अद्य ता वां सुमतिभिः प्र स्तुवीमहि ॥६॥

४७७ अर्थ— हे (शुभस्पती) शुभके पालनकर्ता अश्विदेवों ! (मनवे पूर्य) मनुको पहले विद्यमान धन आदि (दिवि दशस्यन्ता) छुलोकमें देते हुए तुम (वृकेण यवं कर्पथः) हलसे जौको भूमिपर खींचते हो अर्थात् कृषिकर्म करते हो (अद्य) आज (ता वां) ऐसे विख्यात तुम दोनोंको (सुमतिभिः) अच्छी प्रसन्न बुद्धियोंसे (प्र स्तुवीमहि) खूब प्रशंसित करते हैं ॥

[४७८]

४७८ उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य पथिभिः ।
येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवं महे क्षत्राय जिन्वथः ॥७॥

४७८ उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।
यातम् । ऋतस्य । पथिभिः ॥
येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् ।
महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥७॥

४७८ अन्वयः— वाजिनी-वसू ! वृषणा ! येभिः ऋतस्य पथिभिः त्रासदस्यवं तृक्षि महे क्षत्राय जिन्वथः, नः उप यातम् ॥७॥

४७८ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) अन्न या सेनारूपी धनवाले और (वृषणा) बलिष्ठ अश्विदेवों ! (येभिः ऋतस्य पथिभिः) जिन ऋतके मार्गोंसे त्रासदस्युके पुत्र तृक्षिको (महे क्षत्राय) बड़ेभारी क्षत्रियोचित वीरताके लिए (जिन्वथः) प्रेरित करने जाते हो उन्हीं मार्गोंसे (नः उप यातम्) हमारे समीप आओ ॥

[४७९]

४७९ अयं वामद्विभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।
आ यातं सोमपीतये पिवतं दाशुषो गृहे ॥८॥

४७९ अयम् । वाम् । अद्विभिः । सुतः ।
सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥
आ । यातम् । सोमपीतये ।
पिवतम् । दाशुषः । गृहे ॥८॥

४७९ अन्वयः— नरा ! वृषण्वसू ! अयं सोमः वां अद्विभिः सुतः सोम-
पीतये आ यातं, दाशुषः गृहे पिवतम् ॥ ८ ॥

४७९ अर्थ— हे (नरा) नेता एवं (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेहारे
अश्विदेवों ! (अयं सोमः) यह सोमरस (वां) तुम दोनोंके लिए (अद्विभिः
सुतः) पथरोंसे कूटकर निचोड़ा गया है; (सोमपीतये आ यातं) सोमपानके
लिए आज्ञाओं और (दाशुषः गृहे पिवतं) दानीके घर उसका पान करो ॥

[४८०]

४८० आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू ।
युञ्जाथां पीवरीरिषः ॥९॥

४८० आ । हि । रुहतम् । अश्विना ।
रथे । कोशे । हिरण्यये ॥
वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
युञ्जाथाम् । पीवरीः । रिषः ॥९॥

४८० अन्वयः— वृषण्वसू अश्विना । हिरण्यये कोशे रथे आ रुहतं हि,
पीवरीः रिषः युञ्जाथाम् ॥ ९ ॥

४८० अर्थ— हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेहारे अश्विदेवों ! (हिरण्यये
कोशे रथे) सुवर्णमय भांडारयत् रथपर (आ रुहतं हि) चढकर बैठो और
(पीवरीः रिषः युञ्जाथां) पुष्ट करनेवाली सुसमृद्ध भद्रसामग्रियोंका संयोग
कर दो ॥

अश्विनौ दे० ४३

[४८१]

४८१ याभिः पक्थमवथो याभिरध्रिगुं याभिर्विभ्रुं विजोषसम् ।
ताभिर्नो मक्षू तूयमश्विना गतं भिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

४८१ याभिः । पक्थम् । अवथः । याभिः । अध्रिऽगुम् ।
याभिः । विभ्रुम् । विऽजोषसम् ॥
ताभिः । नः । मक्षु । तूयम् । अश्विना । आ । गतम् ।
भिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

४८१ अन्वयः— अश्विना । याभिः पक्थं अवथः, याभिः अध्रि-गुं, याभिः
विजोषसं विभ्रुं, ताभिः नः तूयं मक्षु आ गतं यत् आतुरं भिषज्यतम् ॥ १० ॥

४८१ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (याभिः) जिन शक्तियोंसे (पक्थं अवथः)
पक्थ नरेशकी रक्षा करते हो, (याभिः अध्रिगुं) जिनसे ऐसे नरेशको बचाते कि
जिसकी गतिमें कोई रुकावट न ढाल सकता हो और (याभिः वि-जोषसं
विभ्रुं) जिनकी मददसे विशेष सेवा करनेवाले बभ्रु नरेशकी सेवा करते हो,
(ताभिः) उनसे युक्त होकर (नः तूयं) हमारे समीप शीघ्र (मक्षु आ गतं)
तुरन्त आओ तथा (यत् आतुरं) जो कोई बीमार दीख पड़े उसकी (भिष-
ज्यतं) औषधादिद्वारा चिकित्सा करो ॥

[४८२]

४८२ यदध्रिगावो अध्रिगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे ।
वयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

४८२ यत् । अध्रिऽगावः । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू ।
इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ॥
वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

४८२ अन्वयः— यत् विपन्यवः अध्रिगावः वयं गीर्भिः अहः इदा चित्
अध्रिगू अश्विना हवामहे ॥ ११ ॥

४८२ अर्थ— (यत्) जबकि (विपन्यवः) बुद्धिमान्, (अभिगावः वयं) रुकावटका अनुभव न करते हुए हम (गीर्भिः) भाषणोंसे (अहः इदा चित्) दिनके इस समय भी (अभिगू अश्विना) अप्रतिहत गतिवाले अश्विदेवोंको (हवामहे) बुलाते हैं तो वे अवश्यही आयेंगे ॥

४८२ टिप्पणी— अभि-गुः, अभि-गावः=जिनकी गौवें आगे बढती हैं, जिनकी गौओंको कोई रोक नहीं सकता ।

[४८३]

४८३ तामिरा यातं वृषणोप मे हवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम् ।
इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिविं वावृधुस्ताभिरा
गतम् ॥१२॥

४८३ तामिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवम् ।
विश्वप्सुम् । विश्ववार्यम् ॥

इषा । मंहिष्ठा । पुरुभूतमा । नरा ।

याभिः । क्रिविम् । ववृधुः । तामिः । आ । गतम् ॥१२॥

४८३ अन्वयः— वृषणा ! मे विश्वप्सुं विश्ववार्यं हवं आ तामिः उप यातम् ।
पुरुभूतमा मंहिष्ठा नरा । याभिः क्रिविं वावृधुः तामिः इषा आ गतम् ॥१२॥

४८३ अर्थ— हे (वृषणा) बलवानो ! (मे) मेरी (विश्वप्सुं) सभी रूप धारण करनेवाली एवं (विश्ववार्यं हवं) सबने स्वीकरणीय पुकारको सुनकर (आ) हमारे अभिमुख होकर (तामिः उप यातं) उन शक्ति या युक्तियोंसे सज्ज हो समीप आओ; हे (पुरुभूतमा) अधिकृतया उपस्थित होनेवाले । (मंहिष्ठा नरा) अतिशय दान देनेवाले एवं नेता अश्विदेवों । (याभिः क्रिविं वावृधुः) जिन शक्तियोंसे तुमने कुँएँको जलपूर्ण कर दिया (तामिः इषा आ गतम्) उनसे और जलसे युक्त हो इधर आओ ॥

[४८४]

४८४ ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे ।
ता ऊ नमोभिरीमहे ॥१३॥

४८४ तौ । इ॒दा । चि॒त् । अ॒हा॒ना॒म् ।
 तौ । अ॒श्वि॒ना । व॒न्द॒मा॒नः । उ॒प । ब्रु॒वे ॥
 तौ । ॐ इति । न॒मोऽभिः । इ॒म॒हे ॥१३॥

४८४ अन्वयः— अ॒हा॒नां इ॒दा चि॒त् तौ अ॒श्वि॒ना व॒न्द॒मा॒नः तौ उ॒प ब्रु॒वे,
 न॒मोभिः तौ उ इ॒म॒हे ॥ १३ ॥

४८४ अर्थ— (अ॒हा॒नां इ॒दा चि॒त्) दि॒नोंके इस अवसरपरही (तौ) उन
 दोनों अ॒श्वि॒दे॒वोंको (व॒न्द॒मा॒नः) नमन करता हुआ, (तौ उ॒प ब्रु॒वे) उनके
 समीप जाकर मैं अपना वक्तव्य कहता हूँ, (न॒मोभिः) नमनपूर्वक (तौ उ
 इ॒म॒हे) उन्हींको हम चाहते हैं ॥

[४८५]

४८५ ता॒वि॒द् दो॒षा ता उ॒प॒सि शु॒भ॒स्प॒ती ता या॒म॒न् रु॒द्र॒व॒र्त॒नी ।
 मा नो म॒र्ता॒य रि॒प॒वे वा॒जि॒नी॒व॒सू प॒रो रु॒द्रा॒व॒ति ख॒य॒तम् ॥
 ४८५ तौ । इ॒त् । दो॒षा । तौ । उ॒प॒सि । शु॒भः । प॒ती इति ।
 ता । या॒म॒न् । रु॒द्र॒व॒र्त॒नी इति रु॒द्र॒व॒र्त॒नी ॥
 मा । नः । म॒र्ता॒य । रि॒प॒वे । वा॒जि॒नी॒व॒सू इति
 वा॒जि॒नी॒व॒सू ।
 प॒रः । रु॒द्रौ । अ॒ति । ख॒य॒तम् ॥१४॥

४८५ अन्वयः— तौ शु॒भ॒स्प॒ती दो॒षा इ॒त्, तौ उ॒प॒सि ता रु॒द्र॒व॒र्त॒नी या॒म॒न्
 (हवामहे); वा॒जि॒नी॒व॒सू रु॒द्रौ ! नः रि॒प॒वे म॒र्ता॒य मा प॒रः अ॒ति ख॒य॒तम् ॥१४॥

४८५ अर्थ— (तौ शु॒भ॒स्प॒ती) उन दो अच्छोंके पालक अ॒श्वि॒दे॒वोंको
 (दो॒षा इ॒त्) रात्रीके मौकेपर भी, (तौ उ॒प॒सि) उन्हें श्रुतःकाल भी, (ता
 रु॒द्र॒व॒र्त॒नी) उन दो वीरभद्रके पथपर चलनेवाले अ॒श्वि॒दे॒वोंको (या॒म॒न्)
 यात्रा करते समय हम बुलाते हैं । हे (वा॒जि॒नी॒व॒सू रु॒द्रौ) बलरूपी धन-
 वाले ! शत्रुको रुझानेवाले ! (नः) हमें (रि॒प॒वे म॒र्ता॒य) शत्रुभूत मानवके
 लिए (मा प॒रः अ॒ति ख॒य॒तम्) न कभी आगे कह दो । शत्रुको हमारा पता
 न लगे ॥

४८५ भावार्थ— शुभका पाकन करो, वीरोंके मार्गसे गमन करो, बलको धन मानो, शत्रुको अपना पता न दो, अपना स्थान सुरक्षित रखो ।

[४८६]

४८६ आ सुग्म्याय सुग्म्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी ।
हुवे पितेव सोमरी ॥१५॥

४८६ आ । सुग्म्याय । सुग्म्यम् ।
प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति ॥
हुवे । पिताऽइव । सोमरी ॥१५॥

४८६ अन्वयः— सोमरी पिता इव हुवे, सक्षणी अश्विना सुग्म्याय प्रातः
रथेन वा सुग्म्यं आ ॥ १५ ॥

४८६ अर्थ— मैं सोमरी (पिता इव हुवे) पिता जिस तरह पुत्रोंको बुलाता है वैसेही बुलाता हूँ; (सक्षणी) सेवनीय अश्विदेवों (सुग्म्याय) सुख पानेकी योग्यता रखनेवालेको (प्रातः) सुबह (रथेन वा) चाहे तो रथपरसे (सुग्म्यं आ) सुख पहुँचानेके लिए आओ ॥

[४८७]

४८७ मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुंगमामिरूतिभिः ।
आरात्ताचिद् भूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥१६॥

४८७ मनःजवसा । वृषणा । मदच्युता ।
मधुमङ्गमामिः । ऊतिभिः ॥
आरात्तात् । चिद् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे ।
पूर्वीभिः । पुरुभोजसा ॥१६॥

४८७ अन्वयः— मनो-जवसा । वृषणा पुरु-भोजसा । मदच्युता ! अस्मे
अवसे पूर्वीभिः मधुंगमामिः ऊतिभिः आरात्तात् चिद् भूतम् ॥ १६ ॥

४८७ अर्थ- हे (मनो-जवसा) मनवत् वेगसे जानेवाले ! (वृषणा) बलवान् ! (पुरु-भोजसा) बहुत लोगोंको भोगके साधन देनेवाले ! (मद-च्युता) शत्रुके मदको हटानेवाले ! अश्विदेवों ! (अस्मे अवसे) हमारी रक्षाके लिए (पूर्वाभिः) बहुतसी तथा (मक्षुं-गमाभिः ऊतिभिः) शीघ्र गतिवाली रक्षणकी शक्तिसे युक्त होकर (आरात्तात् चित्) समीपही (भूतं) तुम रहने लगो ॥

[४८८]

४८८ आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा ।
गोमद् दत्ता हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

४८८ आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना ।
वर्तिः । यासिष्टम् । मधुऽपातमा । नरा ॥
गोऽमत् । दत्ता । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

४८८ अन्वयः- मधुपातमा । दत्ता । नरा अश्विना ! नः गोमत् अश्वावत् हिरण्यवत् वर्तिः आ यासिष्टम् ॥ १७ ॥

४८८ अर्थ- हे (मधु-पातमा) अत्यन्त मधुर सोमरस पीनेहारे ! (दत्ता) शत्रुविनाशक ! (नरा) नेता अश्विदेवों ! (नः गोमत् अश्वावत्) हमारे गोधन एवं वाजिधनसे पूर्ण (हिरण्यवत् वर्तिः आ यासिष्टं) सुवर्णयुक्त निवास-स्थलमें आओ ॥

[४८९]

४८९ सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाधृष्टं रक्षस्विना ।
अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥

४८९ सुऽप्रावर्गम् । सुऽवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् ।
अनाधृष्टम् । रक्षस्विना ॥

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति
वाजिनीवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

४८९ अन्वयः— वाजिनी-वसू ! रक्षस्विना अनाष्टं, सुप्रावर्गं, सुवीर्यं सुष्ठु वार्यं, वां अस्मिन् आयाने विश्वा वामानि आ धीमहि ॥ १८ ॥

४८९ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) बलरूपी धनवाले ! रक्षस्विना अन्-आष्टं) रक्षणशक्तिसे युक्त पुरुषके द्वारा भी जिसपर हमला करना असंभव हुआ हो, (सुप्रावर्गं) सुगमतासे प्रदान करनेयोग्य और (सुवीर्यं सुष्ठु वार्यं) अच्छी वीरतासे युक्त अतः भलीभाँति स्वीकरणीय ऐसे गुणोंसे युक्त (विश्वा वामानि) सभी धनोंको (वां अस्मिन् आयाने) तुम दोनोंके इस आगमनसे (आ धीमहि) हम धारण करते हैं ॥

[४९०] (ऋ. ८।१६।१-१९)

(४९०—५०८) विश्वमना वैयश्वः; व्यश्वो वाऽङ्गिरसः । उष्णिक्,
१६-१९ गायत्री ।

४९० युवो^१रू पू रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु^२ ।

अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥१॥

४९० युवोः । ॐ इति । सु । रथम् । हुवे ।

सधऽस्तुत्याय । सूरिषु ।

अतूर्तदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥१॥

४९० अन्वयः— अतूर्तदक्षा ! वृषणा ! वृषण्वसू ! सूरिषु सधस्तुत्याय युवोः रथं उ सु हुवे ॥ १ ॥

४९० अर्थ— हे (अतूर्त-दक्षा) ऐसे बल धारण करनेवाले कि जिसे दूसरा कोई नष्ट न कर सके और (वृषणा) बलवान् तथा (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेहारे अश्विदेवों ! (सूरिषु) विद्वानोंमें (सधस्तुत्याय) एकही साथ प्रशंसा करनेके लिए (युवोः रथं उ) तुम्हारे रथकोही { सु हुवे) भलीभाँति बुलाता हूँ ॥

[४९१]

४९१ युवं वरो सुपाम्णे महे तने नासत्या ।

अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥२॥

४९१ युवम् । व॒रो इति । सु॒ऽसाम्ने ।

म॒हे । तने । ना॒स॒त्या ॥

अव॑ऽभिः । या॒थः । वृ॒षणा । वृ॒ष॒ण्व॒सू इति
वृ॒ष॒ण्व॒सू ॥२॥

४९१ अन्वयः— नासत्या ! वृषणा । वृषण्वसू । युवं सु-साम्ने महे तने
अवोभिः याथः; वरो ॥ २ ॥

४९१ अर्थ— हे असत्यसे दूर रहनेवाले ! (वृषणा) बलिष्ठ तथा
(वृषण्वसू) धनकी वृष्टि करनेवाले अधिदेवों ! (युवं) तुम (सुसाम्ने
महे तने) सुसामन्त्रके लिए बड़ा धन मिले इस इच्छासे (अवोभिः याथः)
संरक्षणोंसे युक्त होकर यात्रा करते हो उसी तरह मेरेलिए भी प्रयत्न करो, ऐसी
प्रार्थना (वरो) हे वरु नरोरा ! तू कर ॥

[४९२]

४९२ ता वा॑म॒द्य ह॒वामहे ह॒व्येभि॑र्वा॒जिनी॑व॒सू ।

पूर्वा॑रिष इ॒पय॑न्ता॒वति॑ क्ष॒पः ॥३॥

४९२ ता । वा॒म् । अ॒द्य । ह॒वामहे ।

ह॒व्येभिः । वा॒जिनी॑व॒सू इति॑ वा॒जिनी॑व॒सू ॥

पूर्वा॑ः । इ॒षः । इ॒पय॑न्तौ । अ॒ति । क्ष॒पः ॥३॥

४९२ अन्वयः— वाजिनी-वसू ! क्षपः अति अद्य ता वां पूर्वाः इषः इप-
यन्तौ हव्येभिः हवामहे ॥ ३ ॥

४९२ अर्थ— हे (वाजिनी-वसू) बलयुक्त धनवाले अधिदेवों ! (क्षपः
अति) रात्रीके बीत जानेपर (अद्य ता वां) आज उन विख्यात तुम्हें जोकि
(पूर्वाः इषः इपयन्तौ) बहुतसी अन्नसामग्रियोंको चाहते हो (हव्येभिः हवा-
महे) हवनीय वस्तुओंके प्रदानके साथ हम बुलाते हैं ॥

[४९३]

४९३ आ वा॑ं वाहि॒ष्ठो अ॒श्विना॒ रथो॑ यातु श्रुतो न॑रा ।

उ॒प॒ स्तोमा॑न् तुरस्य॑ दर्श॒थः श्रि॒ये ॥४॥

४९३ आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना ।

रथः । यातु । श्रुतः । नरा ॥

उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥४॥

४९३ अन्वयः— नरा अश्विना । वां वाहिष्ठः श्रुतः रथः आ यातु, तुरस्य स्तोमान् श्रिये उप दर्शयः ॥ ४ ॥

४९३ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (वां वाहिष्ठः) तुम्हें खूब जगह जगह पहुँचानेवाला और (श्रुतः) विख्यात रथ (आ यातु) हथर चला आये; पश्चात् (तुरस्य स्तोमान्) शीघ्रतया कार्य करनेवालेके स्तोत्रोंका, (श्रिये) शोभाके लिए (उप दर्शयः) समीप जाकर दर्शन लो ॥

[४९४]

४९४ जुहुराणां चिदश्विनाऽऽ मन्येथां वृषण्वसू ।

युवं हि रुद्रा पर्पथो अति द्विपः ॥५॥

४९४ जुहुराणां । चित् । अश्विना ।

आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥

युवम् । हि । रुद्रा । पर्पथः । अति । द्विपः ॥५॥

४९४ अन्वयः— वृषण्वसू अश्विना । जुहुराणां चित् आ मन्येथां युवं रुद्रा हि द्विपः अति पर्पथः ॥ ५ ॥

४९४ अर्थ— हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेवाले अश्विदेवों ! (जुहुराणां चित् आ मन्येथां) कुटिल प्रकृतिके लोगोंको भी मान्यता देदो क्योंकि (युवं रुद्रा हि) तुम तो शत्रुको रुकानेवाले हो और (द्विपः अति पर्पथः) द्वेष करनेवाले शत्रुओंको पार करके भागे नष्ट हो ॥

[४९५]

४९५ द्रुसा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभिः परिदीयथः ।

धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥६॥

४९५ द्रुसा । हि । विश्वम् । आनुपक् ।

मक्षुभिः । परिदीयथः ॥

धियंजिन्वा । मधुवर्णा । शुभः । पती इति ॥६॥

४९५ अन्वयः— दत्ता । मधुवर्णा ! धियं-जिन्वा ! शुभरपती ! मक्षुभिः
विश्वं आनुषक् परिदीयथः हि ॥ ६ ॥

४९५ अर्थ— हे (दत्ता) दर्शनीय ! (मधु-वर्णा) मधुर वर्णवाले !
(धियं-जिन्वा) बुद्धि या कर्मोंका ठीक पालन प्रीणन-करनेवाले ! (शुभः
पती) शुभ चीजोंके अधिपति ! अश्विदेवों ! (मक्षुभिः) शीघ्रगामी घोड़ोंके
साथ (विश्वं आनुषक्) सबके समीप लगातार (परि दीयथः) चतुर्दिकू चले
जाते हो इसमें संशय नहीं है ॥

[४९६]

४९६ उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह ।

मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥७॥

४९६ उप । नः । यातम् । अश्विना ।

राया । विश्वऽपुषा । सह ॥

मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनपऽच्युता ॥७॥

४९६ अन्वयः— मघवाना । अनपच्युता । सुवीरौ अश्विना ! नः विश्वपुषा
राया सह उप यातम् ॥ ७ ॥

४९६ अर्थ— हे (मघवाना ।) ऐश्वर्यसंपन्न ! (अनू-अपच्युता) न
पदभ्रष्ट हुए (सुवीरौ) अच्छे वीर अश्विदेवों ! (नः) हमारे समीप (विश्व-
पुषा राया सह) सबकी पुष्टि करनेहारे धनसे युक्त होकर (उप यातं) आओ ॥

[४९७]

४९७ आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् ।

देवा देवेभिर्द्य सचनस्तमा ॥८॥

४९७ आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् ।

इन्द्रनासत्या । गतम् ॥

देवा । देवेभिः । अद्य । सचनऽस्तमा ॥८॥

४९७ अन्वयः— इन्द्र-नासत्या । देवा देवेभिः सचनस्तमा अद्य मे अस्य
प्रतीव्यं आ गतम् ॥ ८ ॥

४९७ अर्थ— हे इन्द्र एवं सत्यभक्त भक्षिदेवों ! तुम (देवा) दानी और (देवेभिः सचनः तमा) विद्वानोंसे अत्यन्त भक्षिक मात्रामें युक्त होनेवाले हो, भतः (भक्ष मे भक्ष्य प्रतीक्ष्यं) भाज मेरे इस स्तोत्रके प्रत्युत्तरके रूपमें (आ गतं) इधर पधारो ॥

[४९८]

४९८ वयं हि वां हवामहे उक्षण्यन्तो व्यश्ववत् ।

सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥९॥

४९८ वयम् । हि । वाम् । हवामहे ।

उक्षण्यन्तः । व्यश्ववत् ॥

सुमतिभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥९॥

४९८ अन्वयः— विप्रौ ! वयं व्यश्ववत् उक्षण्यन्तः वां हि हवामहे; सुमतिभिः इह उप आ गतम् ॥ ९ ॥

४९८ अर्थ— हे (विप्रौ) ज्ञानी भक्षिदेवों ! (वयं व्यश्ववत्) हम व्यश्वके समानही, (उक्षण्यन्तः) इच्छा करते हुए (वां हि हवामहे) तुम्हेंही बुलाते हैं, इसलिये (सुमतिभिः इह) अच्छी बुद्धियों एवं विचारोंसे युक्त होकर इधर (उप आ गतं) समीप आओ ॥

[४९९]

४९९ अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित् ते श्रवतो हवम् ।

नेदीयसः कूळयातः पूर्णीरुत ॥१०॥

४९९ अश्विना । सु । ऋषे । स्तुहि ।

कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ॥

नेदीयसः । कूळयातः । पूर्णीन् । उत ॥१०॥

४९९ अन्वयः— ऋषे । अश्विनौ सु स्तुहि, ते हवं कुवित् श्रवतः उत पूर्णीन् नेदीयसः कूळयातः ॥ १० ॥

४९९ अर्थ— हे ऋषिवर ! तू अश्विदेवोंकी (सु स्तुति) भलीभाँति सरा-
हना कर, क्योंकि वे दोनों (ते हव) तेरी पुकारको (कुवित् श्रवतः) बहु-
तवार सुन लेते हैं, (उत) और (पणोन्) स्वार्थी व्यापारियोंको एवं
(नेदीयसः) समीप पहुँचे हुए शत्रुओंकी (कूळयातः) विनष्ट कर डालते हैं ॥

[५००]

५०० वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः ।
सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥११॥

५०० वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा ।
उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ॥
सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥११॥

५०० अन्वयः— नरा ! वैयश्वस्य श्रुतं उत अस्य मे वेदथः; वरुणः मित्रः
अर्यमा सजोषसा ॥ ११ ॥

५०० अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (वैयश्वस्य श्रुतं) व्यश्वके पुत्रके
कथनको सुन लो (उत) और (अस्य मे वेदथः) इस मेरे भाषणको ठीक तरह
जान लो; वरुण, मित्र एवं अर्यमा (सजोषसा) इकट्ठे हो इधर आजायें ॥

[५०१]

५०१ युवादत्तस्य धिष्ण्या युवानीतस्य सूरिभिः ।
अहरहर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥१२॥

५०१ युवाऽदत्तस्य । धिष्ण्या ।
युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ॥
अहःऽअहः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥१२॥

५०१ अन्वयः— धिष्ण्या वृषणा । सूरिभिः युवानीतस्य युवादत्तस्य अहः
अहः मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

५०१ अर्थ— हे (धिष्ण्या वृषणा ।) प्रशंसाहर् एवं इच्छापूर्ति करनेहारे
अश्विदेवों ! (सूरिभिः) विद्वानोंको (युवानीतस्य युवा दत्तस्य) तुम लाकर
जो धन दे चुके हो उसे (अहः अहः) हरदिन (मह्यं शिक्षतं) मुझे दे डालो ॥

[५०२]

५०२ यो वां यज्ञेमिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिव ।
सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥१३॥

५०२ यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः ।
अधिऽवस्त्रा । वधूःऽइव ॥
सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥१३॥

५०२ अन्वयः— अधिवस्त्रा वधूः इव यः वां यज्ञेभिः आवृतः, सपर्यन्ता अश्विना शुभे चक्राते ॥ १३ ॥

५०२ अर्थ— (अधि-वस्त्रा वधूः इव) कपड़े ओढ़ी हुई नववधुके समान (यः) जो मानव (वां यज्ञेभिः आवृतः) तुम्हारे यज्ञोंसे पूर्णतया ढका हुआ हो, उसे (सपर्यन्ता) अभीष्ट चीजोंके प्रदानसे पूजित करते हुए अश्विदेव (शुभे चक्राते) अच्छी दशामें वह रहे ऐसा प्रबन्ध कर देते हैं ॥

५०२ टिप्पणी— 'अधिवस्त्रा वधूः आवृता' इस मंत्रभागसे ऐसा दीखता है कि वधू-नवविवाहित स्त्री-शरीरपर पहने वस्त्रसे भी अधिक ओढ़ती थी । आजकल पंजाबमें यह प्रथा है ॥

[५०३]

५०३ यो वामुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् ।
वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥१४॥

५०३ यः । वाम् । उरुव्यचःऽस्तमम् ।
चिकेतति । नृऽपाय्यम् ॥
वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥

५०३ अन्वयः— अश्विना ! यः उरुव्यचस्तमं नृपाय्यं वां चिकेतति, वर्तिः अस्मयू परि यातम् ॥ १४ ॥

५०३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यः) जो (उरुग्यचस्तमं) अत्यन्त वि-
स्तीर्ण तथा (नृ-पाय्यं) नेताओंद्वारा सुरक्षित रखनेयोग्य स्थानको (वा
चिकेतति) तुम्हारे लिए बतलाता है, उसके (वर्तिः) घरतक (अस्मयू)
हमारी चाह रखनेवाले तुम (परि यातं) चारों ओरसे चले जाओ ॥

[५०४]

५०४ अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् ।

विषुद्रुहेव यज्ञमूहथुर्गिरा ॥१५॥

५०४ अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

यातम् । वर्तिः । नृपाय्यम् ॥

विषुद्रुहाइव । यज्ञम् । ऊहथुः । गिरा ॥१५॥

५०४ अन्वयः— वृषण्वसू । नृपाय्यं वर्तिः अस्मभ्यं सु यातं, गिरा यज्ञं
विषुद्रुहेव ऊहथुः ॥ १५ ॥

५०४ अर्थ— हे (वृषण्वसू) घनकी वर्षा करनेहारे अश्विदेवों ! (नृपाय्यं
वर्तिः) नेताओंसे रक्षणीय घरको (अस्मभ्यं) हमारे हितके लिए (सु
यातं) भलीभाँति जाओ, क्योंकि तुम (गिरा यज्ञं) भाषणसे यज्ञको
(वि-षु-द्रुहा इव ऊहथुः) सभी शत्रुओंके वधकर्ता बाणकी तरह डठा
ले गये ॥

[५०५]

५०५ वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ।

युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१६॥

५०५ वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् ।

स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा ॥

युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥१६॥

५०५ अन्वयः— नरा अश्विना । हवानां वां वाहिष्ठः स्तोमः दूतः हुवत्
युवाभ्यां भूतु ॥ १६ ॥

५०५ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (हवानां) तुम्हें जो बुलावे भेजे जाते हैं उनमें (वां वाहिष्ठः) तुम्हें अत्यधिक मात्रामें प्राप्त होनेवाला (स्तोमः दूतः हुवत्) हमारा स्तोत्र दूत बनकर इधर बुलाए और वह (युवाभ्यां) तुम्हें प्रिय (भूसु) प्रसीत हो ॥

[५०६]

५०६ यदुदो दिवो अर्णवे इषो वा मदथो गृहे ।
श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥१७॥

५०६ यत् । अदः । दिवः । अर्णवे ।
इषः । वा । मदथः । गृहे ॥
श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥१७॥

५०६ अन्वयः— अमर्त्या ! यत् दिवः, अर्णवे, इषः गृहे वा मदथः मे अदः श्रुतं इत् ॥ १७ ॥

५०६ अर्थ— हे (अ-मर्त्या) अमर अश्विदेवों ! (यत् दिवः) जो तुम ध्रुवोक्तमें (अर्णवे) तमुद्धमें (इषः गृहे वा) या अभीष्टके घरमें (मदथः) हर्षित होते हो, परन्तु (मे अदः) मेरा वह भाषण (श्रुतं इत्) तुम अवश्य सुन लेना ॥

[५०७]

५०७ उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वां नदीनाम् ।
सिन्धुर्हिरण्यवर्तनिः ॥१८॥

५०७ उत । स्या । श्वेतयावरी ।
वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् ॥
सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥१८॥

५०७ अन्वयः— उत नदीनां वां वाहिष्ठा स्या श्वेतयावरी हिरण्य-वर्तनिः सिन्धुः ॥ १८ ॥

५०७ अर्थ— (उत) और भी (नदीनां वां वाहिष्ठा) नदियोंमें तुम्हें ही अधिक दृष्ट स्थानपर पहुँचानेवाली (स्या श्वेतयावरी) वह शुभ्र—निर्मल गतिवाली (हिरण्यवर्तनिः) सुवर्णतुल्य तेजस्वी मार्गवाली (सिन्धुः) नदी है ॥

[५०८]

५०८ स्मदेतया सुकीर्त्याऽश्विना श्वेतया धिया ।
वहेथे शुभ्रयावाना ॥१९॥

५०८ स्मत् । एतया । सुऽकीर्त्या ।
अश्विना । श्वेतया । धिया ॥
वहेथे इति । शुभ्रऽयावाना ॥१९॥

५०८ अन्वयः — शुभ्र-यावाना अश्विना ! एतया सुकीर्त्या श्वेतया धिया स्मत् वहेथे ॥ १९ ॥

५०८ अर्थ— हे (शुभ्र-यावाना) निष्कलंक गतिवाले अश्विदेवों ! (एतया सुकीर्त्या) इस अच्छी कीर्तिवाली (श्वेतया धिया) सफेद—निष्कलंक बुद्धिसे तुम दोनों (स्मत् वहेथे) कल्याणकी ओर—जाते हो—शुभ एवं हित-प्रद मार्गके पथिक बनते हो ॥

[५०९] (ऋ० ८।३५।१-२४)

(५०९-५३२) इयावाप्त भात्रेयः । उपरिष्ठाज्ज्योतिः (त्रिष्टुप्),
२२, २४ पंक्तिः, २३ महाबृहती ।

५०९ अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनाऽऽदित्यै रुद्रैर्वसुभिः
सचाभुवा । सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं
पिवतमश्विना ॥१॥

५०९ अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ॥
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
सोमम् । पिवतम् । अश्विना ॥१॥

५०९ अन्वयः— अग्निना ! अग्निना इन्द्रेण वरुणेन विष्णुना आदित्यैः
[सुभिः रुद्रैः सचाभुवा उपसा सूर्येण च सजोषसा सोमं पिबतम् ॥ १ ॥

५०९ अर्थ— हे अग्निदेवों ! तुम अग्नि, इन्द्र, वरुण, विष्णु, आदित्यों
वसुओं एवं रुद्रोंके संगोंसे (सचा-भुवा) युक्त होकर (उपसा सूर्येण च
सजोषसा) और उषा तथा सूर्यसे मिलकर (सोमं पिबतम्) सोमरसका
सेवन करो ॥

[५१०]

५१० विश्वाभिर्धीमिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याऽद्रिभिः
सचाभुवा । सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं
पिबतमश्विना ॥२॥

५१० विश्वाभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना ।
दिवा । पृथिव्या । अद्रिभिः । सचाऽभुवा ॥
सजोषसा । उपसा । सूर्येण । च ।
सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥२॥

५१० अन्वयः— वाजिना अश्विना ! दिवा, पृथिव्या, अद्रिभिः, विश्वाभिः
धीभिः भुवनेन सचाभुवा, उपसा सूर्येण च सजोषसा सोमं पिबतम् ॥ १ ॥

५१० अर्थ— हे (वाजिना) बलवान् अग्निदेवों (दिवा पृथिव्या)
एलोक एवं भूलोकवर्ती लोगोंसे, (अद्रिभिः) न दौड़नेवालोंसे, (विश्वाभिः
धीभिः भुवनेन सचाभुवा) सभी बुद्धियों एवं भुवनसे युक्त हो तथा उषा
और सूर्यसे सम्मिलित होकर सोमपान करो ॥

[५११]

५११ विश्वेदेवैस्त्रिभिरेकादुशैरिहाङ्गिर्मरुङ्गिर्भृगुभिः सचाभुवा ।
सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥३॥

५११ विश्वैः । देवैः । त्रिभिः । एकादुशैः । इह ।
अतऽभिः । मरुतऽभिः । भृगुऽभिः । सचाऽभुवा ॥
सजोषसा । उपसा । सूर्येण । च ।
सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥३॥

५११ अन्वयः— अश्विना । इह त्रिभिः एकादशैः विश्वैः देवैः भृगुभिः मरुद्भिः अद्भिः सचाभुवा, उपसा सूर्येण च सजोषसा सोमं पिबतम् ॥ ३ ॥

५११ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (इह) यहाँपर (त्रिभिः एकादशैः विश्वैः देवैः) सभी तैत्तीस देवोंसे, (भृगुभिः मरुद्भिः अद्भिः) भृगुओं, वीर-मरुतों तथा जलोंसे (सचाभुवा) संगत होकर और उषा एवं सूर्यके साथ रहकर सोमपान करो ॥

[५१२]

५१२ जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनाव
गच्छतम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो
वोळ्हमश्विना ॥४॥

५१२ जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे ।
विश्वौ । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ॥
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥४॥

५१२ अन्वयः— अश्विना ! यज्ञं जुषेथां, मे हवस्य बोधतं, देवौ इह विश्वा सवना अव गच्छतम्; उपसा सूर्येण च सजोषसा नः इषं वोळ्हम् ॥ ४ ॥

५१२ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यज्ञं जुषेथां) यज्ञका सेवन करो, (मे हवस्य बोधतं) मेरी प्रार्थना जान लो, (देवौ) दानी तुम दोनों (इह विश्वा सवना अव गच्छतं) इधर सभी सवनोंके निकट आपहुँचो, पश्चात् उषा एवं सूर्यके साथ (नः इषं वोळ्हं) हमें अन्न पहुँचा दो ॥

[५१३]

५१३ स्तोमं जुषेथां युवशेवं कन्यनां विश्वेह देवौ सवनाव
गच्छतम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो
वोळ्हमश्विना ॥५॥

५१३ स्तोमम् । जुपेथाम् । युवशाऽइव । कन्यनाम् ।
 विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अव । गच्छतम् ॥
 सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
 आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥५॥

५१३ अन्वयः— देवौ अश्विनौ । कन्यनां युवशा इव स्तोमं जुपेथां विश्वा
 सवना इह अव गच्छतम्; उपसा सूर्येण च सजोपसा नः इषं वोळ्हम् ॥ ५ ॥

५१३ अर्थ— हे (देवौ) दानी या द्योतमान अश्विदेवों ! (कन्यनां युवशा
 इव) कन्या-कमनीय युवतियोंको युवक जैसे चाहते हैं वैसेही (स्तोमं जुपे-
 थां) हमारे स्तोत्रका सेवन करो, तथा (विश्वा सवना) सभी सवनोंमें (इह
 अवगच्छतं) इधर आकर पहुँच जाओ; सूर्य एवं उपःवेलाके समय तुम दोनों
 हमें अन्न पहुँचा दो ॥

[५१४]

५१४ गिरौ जुपेथामध्वरं जुपेथां विश्वेह देवौ सवनाव
 गच्छतम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चेषं नो
 वोळ्हमश्विना ॥६॥

५१४ गिरः । जुपेथाम् । अध्वरम् । जुपेथाम् ।
 विश्वा । इह । देवौ । सर्वना । अव । गच्छतम् ॥
 सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
 आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥६॥

५१४ अन्वयः— इह गिरः जुपेथां, अध्वरं जुपेथां, देवौ विश्वा सवना अव
 गच्छतम्; अश्विना । उपसा सूर्येण च सजोपसा नः इषं वोळ्हम् ॥ ६ ॥

५१४ अर्थ— (इह गिरः जुपेथां) यहाँपर हमारे भाषणोंका स्वीकार करो,
 (अध्वरं जुपेथां) हिंसारहित कार्यके लिए आदरपूर्णक उपास्थित रहो (देवौ)
 दानी होकर तुम (विश्वा सवना अव गच्छतं) सभी सवनोंमें आओ, हे
 अश्विनौ ! सूर्योदय तथा उपःवेलामें हमें अन्न पहुँचा दो ॥

[५१५]

५१५ हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवाव
गच्छथः । सजोषसा उपसा सूर्येण च
त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥७॥

५१५ हारिद्रवाऽइव । पतथः । वना । इत् । उप ।
सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ॥
सजोषसा । उपसा । सूर्येण । च ।
त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥७॥

५१५ अन्वयः— अश्विना ! सुतं सोमं महिषा इव अव गच्छथः, वना
हारिद्रवा इव उप पतथः इत्, उपसा सूर्येण च सजोषसा वर्तिः त्रिः यातम् ॥७॥

५१५ अर्थ— हे अश्विदेवों (सुतं सोमं) निचोडकर रखे हुए सोमके प्रति
(महिषा इव अव गच्छथः) भैंसोंके तुल्य—बहुत व्यासे होकर जाते हो,
(वना) जलोंके समीप (हारिद्रवा इव) पंछीके तुल्य (उप पतथः
इत्) चले जाते हो, उपःकाल एवं सूर्योदयके समय (वर्तिः त्रिः यातं)
धरके समीप तीन बार जाओ ॥

[५१६]

५१६ हंसारिव पतथो अध्वगारिव सोमं सुतं महिषेवाव
गच्छथः । सजोषसा उपसा सूर्येण च
त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥८॥

५१६ हंसौऽइव । पतथः । अध्वगौऽइव ।
सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ॥
सजोषसा । उपसा । सूर्येण । च ।
त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥८॥

५१६ अन्वयः— अश्विना ! हंसौ इव अध्वगौ इव पतथः, सुतं सोमं
महिषा इव अव गच्छथः, उपसा सूर्येण च सजोषसा वर्तिः त्रिः यातम् ॥ ८ ॥

५१६ अर्थ— (हंसौ इव) हंसोंकी नाई, (अध्वगौ इव) पक्षिके तुल्य (पतथः) तुम ऊपरसे आगिरते हो, निचोडकर रखे सोमको पीनेके लिए, जैसे दो भैसे तालाबके समीप जाते हैं वैसेही, तुम आते हो; उषा एवं सूर्यसे युक्त हो तीन बार घर चले जाओ ॥

[५१७]

५१७ इयेनाविव पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवाव
गच्छथः । सजोषसा उपसा सूर्येण च
त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥९॥

५१७ इयेनौऽइव । पतथः । हव्यऽदातये ।
सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ॥
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥९॥

५१७ अन्वयः— हव्यदातये इयेनौ इव पतथः, सुतं सोमं महिषा इव अव गच्छथः ; हे अश्विना ! उषसा सूर्येण च सजोषसा वर्तिः त्रिः यातम् ॥ ९ ॥

५१७ अर्थ— (हव्य-दातये) भक्तका दान करने लिए (इयेनौ इव पतथः) बाज पंछीके समान वेगसे आते हो, तैयार सोमरसको पीनेके लिए भैंसोंके तुल्य शीघ्रगतिसे आते हो; हे अश्विदेवों ! उषाकाल एवं सूर्योदयकी वेळामें तीन बार जाओ ॥

[५१८]

५१८ पिबतं च तृष्णुतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं
च धत्तम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो
धत्तमश्विना ॥१०॥

५१८ पिबतम् । च । तृष्णुतम् । च । आ । च । गच्छतम् ।
प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ॥
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः ।
धत्तम् । अश्विना ॥१०॥

५१८ अन्वयः— पिवतं तृष्णुतं च आ गच्छतं च, प्रजां द्रविणं च धत्तम्; अश्विना ! उपसा सूर्येण च सजोषसा नः ऊर्जं धत्तम् ॥ १० ॥

५१८ अर्थ— (पिवतं तृष्णुतं च) सोमरस पी जाओ और तृप्त बनो तथा (आ गच्छतं च) आ जाओ; (प्रजां द्रविणं च धत्तं) सन्तान एवं धनवैभवको दे ढालो; हे अश्विदेवों ! सूर्य एवं उषाके साथ रहते हुए तुम (नः ऊर्जं धत्तं) हमें बल देओ ॥

[५१९]

५१९ जयतं च प्र स्तुतं च प्र आवतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥११॥

५१९ जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ॥ सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥११॥

५१९ अन्वयः— अश्विना ! जयतं प्र-स्तुतं च, प्र आवतं, प्रजां द्रविणं च धत्तं; उपसा सूर्येण च सजोषसा नः ऊर्जं धत्तम् ॥ ११ ॥

५१९ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (जयतं, प्रस्तुतं च) तुम जीत को और प्रशंसा करो, (प्र आवतं) खूब रक्षा करो, सन्तति तथा द्रव्यका दान करो, उषा एवं सूर्यके साथ रहते हुए हमें बल देदों ॥

[५२०]

५२० हतं च शत्रून् यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् । सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥

५२० हतम् । च । शत्रून् । यततम् । च । मित्रिणः । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ॥ सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ॥ ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥१२॥

५१० अन्वयः— शत्रून् हतं, मित्रिणः यततं च, प्रजां द्रविणं च धत्तं ।
अश्विना ! उपसा सूर्येण च सजोषसा नः ऊर्जं धत्तम् ॥ १२ ॥

५१० अर्थ— (शत्रून् हतं) दुश्मनोंका वध करो और (मित्रिणः यततं)
मित्रोंको पानेका यत्न करो, प्रजा तथा धनका दान करो, हे अश्विदेवों ! उपा
एवं सूर्यसे सम्मिलित हो हमें बल दो ॥

[५११-५२३]

५२१ मित्रावरुणवन्ता उ॒त धर्म॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो
हव॑म् । स॒जोष॑सा उ॒पसा॑ सूर्येण॒ चादित्यै॑र्या॒तमश्वि॑ना ॥ १३

५२२ अ॒ङ्गिर॑स्वन्ता उ॒त वि॒ष्णु॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो
हव॑म् । स॒जोष॑सा उ॒पसा॑ सूर्येण॒ चादित्यै॑र्या॒तमश्वि॑ना ॥ १४

५२३ ऋ॒भुम॑न्ता वृष॒णा वा॒जव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो
हव॑म् । स॒जोष॑सा उ॒पसा॑ सूर्येण॒ चादित्यै॑र्या॒तमश्वि॑ना ॥ १५

५२१ मि॒त्रावरु॑ण॒वन्तौ । उ॒त । धर्म॒॑वन्ता ।
म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । हव॑म् ॥
स॒जोष॑सौ । उ॒पसा॑ । सूर्येण॒ च ।
आ॒दित्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

५२२ अ॒ङ्गिर॑स्वन्तौ । उ॒त । वि॒ष्णु॒॑वन्ता ।
म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । हव॑म् ॥
स॒जोष॑सौ । उ॒पसा॑ । सूर्येण॒ च ।
आ॒दित्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

५२३ ऋ॒भुम॑न्ता । वृष॒णा । वा॒ज॒वन्ता ।
म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । हव॑म् ॥
स॒जोष॑सौ । उ॒पसा॑ । सूर्येण॒ च ।
आ॒दित्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

५२१-५२३ अन्वयः— अश्विना ! मित्रावरुणवन्ता, धर्मवन्ता उत मरुतवन्ता, अंगिरस्वन्ता उत विष्णुवन्ता, ऋभुमन्ता; वाजवन्ता वृषणा जरितुः हव गच्छथः, उपसा सूर्येण आदित्यैः च सजोषसा यातम् ॥ १३-१५ ॥

५२१-५२३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! तुम मित्र, वरुण, धर्म एवं वीर मरुतके साथ तथा अंगिरस् और विष्णुके साथ, ऋभुओं तथा भल्लके साथ (वृषणा) बलवान् बनकर (जरितुः हव गच्छथः) स्तोताकी पुकार सुनकर चले जाते हो, उषा, सूर्य तथा अदितिके पुत्रोंके साथ (यातं) तुम गमन करो ॥

[५२४-५२६]

५२४ ब्रह्म जिन्वतमुत जिन्वतं धियो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥१६

५२५ क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृन् हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥१७

५२६ धेनूजिन्वतमुत जिन्वतं विशो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥१८॥

५२४ ब्रह्म । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । धियः ।

हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ॥

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।

सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥१६॥

५२५ क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृन् ।

हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ॥

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।

सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥१७॥

५२६ धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः ।

हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ॥

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।

सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥१८॥

५१४-५१६ अन्वयः- अश्विना । रक्षांसि हतं, भमीवाः सेधतं, ब्रह्म उत धियः, क्षत्रं उत नृन्, धेनूः उत विशः जिन्वतं; उपमा सूर्येण च सजोषसौ सोमं सुन्वतः ... ॥ १६-१८ ॥

५१४-५१६ अर्थ- हे अश्विदेवों ! (रक्षांसि हतं) राक्षसोंका वध करो (भमीवाः सेधतं) रोगोंको दूर करो (ब्रह्म उत धियः) ज्ञान, कार्य (क्षत्रं उत नृन्) क्षात्रतेज तथा नेतृत्व गुणोंको (धेनूः उत विशः) गायों एवं प्रजाओंको (जिन्वतं) संतुष्ट रखो और उपःवेला एवं सूर्योदयके समय (सोमं सुन्वतः) सोम निचोड़ते हुंएके समीप जाकर सोमपान करो ॥

[५१७-५१९]

५१७ अत्रैरिव शृणुतं पूर्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।
सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

५१८ सर्गां इव सृजतं सुपृतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।
सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

५१९ रुर्मैरिव यच्छतमन्त्रां उप श्यावाश्वस्य सुन्वतो
मदच्युता । सजोषसा उपसा सूर्येण चाश्विना
तिरोअह्वयम् ॥ २१ ॥

५१७ अत्रैःऽइव । शृणुतम् । पूर्यऽस्तुतिम् ।
श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ॥
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ १९ ॥

५१८ सर्गांऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप ।
श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ॥
सऽजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च ।
अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ २० ॥

५२९ रश्मीन्ऽह्व । यच्छतम् । अध्वरान् । उप ।
 श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ॥
 सऽजोषसौ । । उपसा । सूर्येण । च ।
 अश्विना । तिरऽअह्वयम् ॥२१॥

५२७-५२९ अन्वयः- मदच्युता अश्विना ! सुन्वतः श्यावाश्वस्य पूर्य-
 स्तुतिं भत्रेः हव शृणुतं, सुष्टुतीः सर्गान् हव उपसृजतम्, रश्मीन् हव अध्वरान्
 उप यच्छतम्; उपसा सूर्येण च सजोषसौ तिरोभह्वयम् ... ॥२९-२१॥

५२७-५२९ अर्थ— हे (मदच्युता) शत्रुभोंके गर्व हरण करनेवाले अश्वि-
 देवों ! (सुन्वतः श्यावाश्वस्य) सोमरस निचोड़कर तैयार करते हुए श्यावा-
 श्वकी (पूर्यस्तुतिं) प्रथम स्तुतिको (भत्रेः हव शृणुतं) जैसे तुम भत्रिकी
 प्रशंसाको सुन चुके थे, वैसेही सुन लो, (सुष्टुतीः) अच्छी स्तुतियोंके (सर्गान्
 हव उप सृजतं) समीप आकर देवोंके समान दान देदो और (रश्मीन् हव)
 किरणों या लगामोंकी नाई (अध्वरान् उप यच्छतं) हिंसारहित कार्योंको
 समीपसे नियंत्रित करो, उपा एवं सूर्योदयके समय कल तैयार बनाए हुए
 सोमका पान करो ॥

[५३०-५३२]

- ५३० अर्वाग् रथं नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ।
 आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि
 दाशुषे ॥२२॥
- ५३१ नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा विवक्षणस्य पीतये ।
 आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि
 दाशुषे ॥२३॥
- ५३२ स्वाहाकृतस्य तृम्पतं सुतस्य देवावन्धसः ।
 आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि
 दाशुषे ॥२४॥

५३० अर्वाक् । रथम् । नि । यच्छतम् ।
 पिवतम् । सोम्यम् । मधु ॥
 आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् ।
 अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे ।
 धत्तम् । रत्नानि । दाशुपे ॥२२॥

५३१ नमोऽवाके । प्रस्थिते । अध्वरे । नरा ।
 विवक्षणस्य । पीतये ॥
 आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् ।
 अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे ।
 धत्तम् । रत्नानि । दाशुपे ॥२३॥

५३२ स्वाहाऽकृतस्य । तृप्पतम् ।
 सुतस्य । देवौ । अन्धसः ॥
 आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् ।
 अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे ।
 धत्तम् । रत्नानि । दाशुपे ॥२४॥

५३०-५३२ अन्वयः- अश्विना ! आ यातं, आ गतं, अहं अवस्युः वां हुवे;
 रथं अर्वाक् नि यच्छतं, सोम्यं मधु पिवतं, विवक्षणस्य प्रस्थिते नमोवाके
 अध्वरे पीतये नरां आ यातं; स्वाहाकृतस्य सुतस्य अन्धसः देवौ तृप्पतं, दाशुपे
 रत्नानि धत्तम् ॥ २२-२४ ॥

५३०-५३२ अर्थ- हे अश्विदेवों ! (आ यातं; आ गतं) तुम आओ, चले
 आओ; (अहं अवस्युः) मैं रक्षणार्थी होकर (वां हुवे) तुम्हें छुलाता हूँ;
 (रथं अर्वाक् नि यच्छतं) रथको हमारे अभिमुख रोक लो, (सोम्यं मधु पिवतं)
 सोमरस मिलाये हुए मधुका पान करो (विवक्षणस्य प्रस्थिते) विशेष दंगसे
 हवि डोनेवालेके प्रवर्तित (नमोवाके अध्वरे) नमन एवं हिंसारहित कार्य-
 में (पीतये) सोम पीनेके लिए (नरा) हे नेता अश्विदेवों ! आओ

(स्वाहाकृतस्य सुतस्य अन्धसः) हवन किये तथा निचोडे हुए अन्नरसका पान करके (देवौ तृप्तं) दानी तुम तृप्त बनो और पश्चात् (दाशुषे रत्नानि धत्तं) दानीके लिए रत्न दे डालो ॥

[५३३-५३५] (ऋ. ८।४२।४-६)

(५३३—५३५) नाभाकः काण्वः, अर्चनाना आग्नेयो वा । अनुष्टुप् ।

५३३ आ वां ग्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥४॥

५३४ यथा वामत्रिरश्विना गीभिर्विप्रो अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥५॥

५३५ एवा वामह्व ऊतये यथाऽहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥६॥

५३३ आ । वाम् । ग्रावाणः । अश्विना ।

धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ॥

नासत्या । सोमपीतये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥४॥

५३४ यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना ।

गीऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ॥

नासत्या । सोमपीतये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥५॥

५३५ एव । वाम् । अह्वे । ऊतये ।

यथा । अहुवन्त । मेधिराः ॥

नासत्या । सोमपीतये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥६॥

५३३-५३५ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! सोमपीतये वां विप्राः ग्रावाणः
आ अचुच्यवुः; यथा अत्रिः विप्रः वां गीभिः अजोहवीत् यथा मेधिराः अहु-
वन्त एव वां ऊतये अह्वे; अन्यके समे नभन्ताम् ॥ ४-६ ॥

५३३-५३५ अर्थ- हे सत्यके प्रवर्तक अग्निदेवों ! (सोमपीतये) सोमपानके लिए (वां) तुम दोनोंके लिए (विप्रः ग्रावाणः) ज्ञानी एवं सोम कूटनेके पथर (आ अचुचयुः) रस टपकाते रहे हैं, (यथा) जैसे ऋषि भगिने, जो (विप्रः) ज्ञानी था, (वां गीर्भिः अजोहवीत्) तुम्हें भाषणोंद्वारा बुलाया था, (यथा मेधिराः बहुवन्त) जैसे विद्वानोंने बुलाया था, (एव) वैसेही (वां ऊतये अह्ने) तुम्हें रक्षा करनेके लिए बुलाता हूँ, (अन्यके समे नभन्तां) दूसरे छोटे रक्षक छुक जायँ ॥

[५३६] (क. ८।५७। [९ वाल०] १-४)

(५३६—५३९) मेध्यः काण्वः । त्रिष्टुप् ।

५३६ युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।
आऽगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥

५३६ युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण ।
युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ॥
आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः ।
इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥१॥

५३६ अन्वयः— देवा ! यजत्रा नासत्या । युवं पूर्व्येण क्रतुना युक्ता रथेन तविषं आऽगच्छतं, शचीभिः इदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

५३६ अर्थ- हे (देवा) देवतारूपी ! (यजत्रा) हे पूजनीय ! हे सत्यके पालक ! (युवं) तुम दोनों (पूर्व्येण क्रतुना युक्ता) पूर्वकालीन कार्यसे युक्त होकर (रथेन तविषं आऽगच्छतं) रथपरसे षष्ठपूर्वक हाँकते हुए आओ; (शचीभिः) शक्तियोंसे (इदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः) इस तीसरे सवनमें सोम पीजाओ ॥

[५३७]

५३७ युवां देवास्त्रय एकादशसः सत्याः सत्यस्य ददृशे
पुरस्तात् । असाकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना
दीर्घासी ॥२॥

५३७ युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।
 सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ॥
 अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वनम् । जुषाणा ।
 पातम् । सोमम् । अश्विना । दीर्घघ्नी इति दीर्घिऽअघ्नी ॥२

५३७ अन्वयः— त्रयः एकादशासः सत्याः देवाः युवां सत्यस्य पुरस्तात् ददृशे; दीर्घघ्नी अश्विना ! अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा सोमं पातम् ॥ २ ॥

५३७ अर्थ— (त्रयः एकादशासः) तीनगुने ग्यारह याने ३३ (सत्याः देवाः) सच्चे देव, (युवां) तुम दोनों { सत्यस्य पुरस्तात् ददृशे } सत्यके आगे दीख पड़े, हे (दीर्घघ्नी) जगमगाते अग्निके सदृश तेजस्वी अश्विदेवों ! (अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा) हमारे यज्ञ तथा सर्वनका सेवन करते हुए (सोमं पातं) सोमका पान करो ॥

[५३८]

५३८ पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।
 सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वा इत् तां उप याता
 पिबध्यै ॥३॥

५३८ पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् ।
 वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ॥
 सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽष्टौ ।
 सर्वान् । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्यै ॥३॥

५३८ अन्वयः— अश्विना । वां तत् कृतं पनाय्यं (यत्) दिवः पृथिव्या रजसः वृषभः; ये गविष्ठौ सहस्रं शंसाः तान् सर्वान् इत् पिबध्यै उप यात ॥३॥

५३८ अर्थ— (अश्विना) हे अश्विदेवों ! (वां तत् कृतं) तुम्हारा वह कार्य (पनाय्यं) प्रशंसनीय है, जोकि (दिवः) द्युलोकसे (पृथिव्याः) भूमंडलके हितके लिए (रजसः वृषभः) जलकी वर्षा करनेवाला हुमा है; (ये गविष्ठौ) जो गायोंके झुंडनेमें (सहस्रं शंसाः) हजारों कहनेयोग्य कार्य होते हैं, (तान् सर्वान् इत्) उन सभी स्थलोंके समीप जरूर (पिबध्यै उप यात) पीनेके लिए चले जाओ ॥

[५३९]

५३९ अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरं नासत्योप यातम् ।
पिबतुं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वांसमवतं शचीभिः ॥४॥

५३९ अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । यजत्रा ।
इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ॥
पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अस्मेऽइति ।
प्र । दाश्वांसम् । अवतम् । शचीभिः ॥४॥

५३९ अन्वयः— यजत्रा नासत्या ! वां अयं भागः निहितः, इमाः गिरः
उप यातं, अस्मे मधुमन्तं सोमं पिबतं, दाश्वांसं शचीभिः प्र अवतम् ॥ ४ ॥

५३९ अर्थ— हे (यजत्रा) पूजनीय अश्विदेवों ! (वां) तुम दोनोंके
लिए (अयं भागः निहितः) यह भाग या हिस्सा रखा है (इमाः गिरः
उप यातं) इन भाषणोंको सुननेके लिए हमारे समीप आओ (अस्मे मधुमन्तं
सोमं पिबतं) हमारे लिए मधु डाले हुए सोमका पान करो और (दाश्वांसं
शचीभिः) दानीको अपनी शक्तियोंसे (प्र अवतं) यथेष्ट मात्रासे सुरक्षित रखो ॥

[५४०-५४१] (क्र. ८।७३।१-१८)

(५४०-५५७) गोपवन आश्रयः सप्तवध्रिर्वा । गायत्री ।

५४० उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् ।

अन्ति षड्रूतु वामवः ॥१॥

५४१ निमिषश्विज्वीयसा रथेना यातमाश्विना ।

अन्ति षड्रूतु वामवः ॥२॥

५४२ उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममाश्विना ।

अन्ति षड्रूतु वामवः ॥३॥

५४० उत् । ईराथाम् । ऋतऽयते ।

युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१॥

५४१ निमिषः । चित् । जवीयसा ।

रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥२॥

५४२ उप । स्तृणीतम् । अत्रये ।

हिमेन । घर्मम् । अश्विना ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥३॥

५४०-५४२ अन्वयः- अश्विना ! ऋतायते उदीराथां, रथं युञ्जाथां; निमिषः चित् जवीयसा रथेन आ यातं; अत्रये घर्मं हिमेन उप स्तृणीतं; वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥ १-३ ॥

५४०-५४२ अर्थ- हे अश्विदेवों ! (ऋतायते उदीराथां) सरल मार्गसे जानेहारके लिए तुम आजाओ, (रथं युञ्जाथां) रथको तैयार करो; (निमिषः चित् जवीयसा) पलकसे भी वेगवान् (रथेन आ यातं) रथपरसे आजाओ; (अत्रये) ऋषि भद्रिके लिए (घर्मं हिमेन) गर्म अग्निको बर्फसे (उप स्तृणीतं) ढक चुके हो, (वां अवः) तुम्हारी रक्षा (अन्ति सत् भूतु) सबैव हमारे निकट विद्यमान होती रहे ॥

[५४३-५४५]

५४३ कुहं स्थः । कुहं जग्मथुः । कुहं श्येनेन पेतथुः ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥४॥

५४४ यदद्य कर्हि चिच्छ्रुयातमिमं हवम् ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥५॥

५४५ अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं यान्याप्यम् ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥६॥

५४३ कुहं । स्थः । कुहं । जग्मथुः ।

कुहं । श्येनाऽहव । पेतथुः ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥४॥

५४४ यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् ।

शुश्रुयात्म् । इमम् । हवम् ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥५॥

५४५ अश्विना । यामऽहूतमा ।

नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥६॥

५४३-५४५ अन्वयः- कुह स्थ. ? कुह जग्मथुः ? इयेना इव कुह पेतथुः ? अद्य यत् कर्हि कर्हि चित् इमं हवं शुश्रुयात्, यामहूतमा अश्विना नेदिष्ठं आप्यं यामि, वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥ ४-६ ॥

५४३-५४५ अर्थ- (कुह स्थः) भला तुम कहाँ हो ? (कुह जग्मथुः) बतलाओ तो किधर तुम जा चुके ? (इयेना इव) बाज पंछीकी न्याहँ (कुह पेतथुः) भला तुम किधर गये थे ? (अद्य) आज (यत्) अगर कहीं (कर्हि कर्हि चित्) किसी भी स्थान या किसी भी कालमें (इमं हवं शुश्रुयात्) इस प्रकारको तुम सुन सको तो, (यामहूतमा अश्विना) बिल्कुल ठीक समय बुलानेयोग्य अश्विदेवोंको (नेदिष्ठं आप्यं यामि) अत्यन्त निकटवर्ती बान्धवके तुल्य समझकर मैं उनके पास चला जाता हूँ, (वां अवः अन्ति सत् भूतु) तुम्हारा संरक्षण समीपवर्ती हो जाए ॥

[५४६-५४९]

५४६ अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥७॥

५४७ वरथे अयिमातपो वदते वल्गवत्रये ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥८॥

५४८ प्र सप्तवधिराशसा धारामग्रेस्रायत ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥९॥

५४९ इहा गतं वृषण्वस्र शृणुतं मं इमं हवम् ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥१०॥

अश्विनौ दे० ४७

५४६ अवन्तम् । अत्रये । गृहम् ।
 कृणुतम् । युवम् । अश्विना ॥
 अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥७॥

५४७ वरेथे इति । अग्निम् । आऽतपः ।
 वदते । वल्गु । अत्रये ॥
 अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥८॥

५४८ प्र । सप्तवध्रिः । आऽशसा ।
 धाराम् । अग्नेः । अशायत ॥
 अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥९॥

५४९ इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्डवसू ।
 शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ॥
 अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१०॥

५४६-५४९ अन्वयः— अश्विना ! युवं अत्रये अवन्तं गृहं कृणुतं, वल्गु वदते अत्रये आतपः अग्निं वरेथे; सप्तवध्रिः आशसा अग्नेः धारां प्र अशायत; वृषण्वसू ! मे इमं हवं शृणुतं, इह आ गतं; वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥७-१०॥

५४६-५४९ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (युवं अत्रये) तुमने अत्रिके लिये (अवन्तं गृहं कृणुतं) रक्षणक्षम घर बना लुके; (वल्गु वदते अत्रये) सुन्दर ढंगसे भाषण करनेवाले अत्रिके लिये (आतपः अग्निं वरेथे) चारों ओरसे घेधकते हुए अग्निको ढटाने हो; सप्तवध्रिने (आशसा) आशापूर्ण प्रशंसासे (अग्नेः धारां प्र अशायत) अग्निकी ऊँची लपटको भूमितक बिछाया । हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेवाले ! (मे इमं हवं शृणुतं) मेरी इस पुकारको सुन लो (इह आ गतं) हृदय आओ मेरी इच्छा है कि तुम्हारा संरक्षण समीप रहे ॥

[५५०-५५२]

५५० किमिदं वां पुराणवज्ररंतोरिव शस्यते ।
 अन्ति पद्भूतु वामवः ॥११॥

- ५५१ समानं वां सजात्यं समानो बन्धुराश्विना ।
अन्ति षड्रूतु वामवः ॥१२॥
- ५५२ यो वां रजांस्यश्विना रथो वियाति रोदसी ।
अन्ति षड्रूतु वामवः ॥१३॥
- ५५० किम् । इदम् । वाम् । पुराणवत् ।
जरतोऽहव । शस्यते ॥
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥११॥
- ५५१ समानम् । वाम् । सजात्यम् ।
समानः । बन्धुः । अश्विना ॥
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१२॥
- ५५२ यः । वाम् । रजांसि । अश्विना ।
रथः । विद्याति । रोदसी इति ॥
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१३॥

५५०-५५२ अन्वयः— वां किं इदं जरतोः पुराणवत् इव शस्यते, वां सजात्यं समानं, अश्विना ! बन्धुः समानः; अश्विना । वां यः रथः रोदसी रजांसि विद्याति; वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥ ११-१३ ॥

५५०-५५२ अर्थ— (वां) तुम दोनोंके बारेमें (किं इदं) यह क्या (जरतोः पुराणवत् शस्यते) बूढ़े होनेवालोंको पुरानी बात जैसी अच्छी लगती है, वैसेही बताया जाता है; (वां सजात्यं समानं) तुम्हारा उत्पन्न होना समान है और हे अश्विदेवों ! (बन्धुः समानः) बांधव भी समान है; (वां यः रथः) तुम्हारा जो रथ (रोदसी रजांसि विद्याति) धुलोक और भूलोक एवं अन्य भुवनोंको पार कर चला जाता है, इसलिए हम चाहते हैं कि तुम्हारा संरक्षण समीप रहनेवाला होवे ॥

[५५३-५५५]

- ५५३ आ नो गव्यैभिरश्वैः सहस्रैरुप गच्छतम् ।
अन्ति षड्रूतु वामवः ॥१४॥

५५४ मा नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रेभिरति ख्यतम् ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥१५॥

५५५ अरुणप्सरुषा अभूदकज्योतिर्ऋतावरी ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥१६॥

५५३ आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः ।

सहस्रैः । उप । गच्छतम् ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१४॥

५५४ मा । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः ।

सहस्रेभिः । अति । ख्यतम् ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१५॥

५५५ अरुणप्सुः । उषाः । अभूत् ।

अकः । ज्योतिः । ऋतावरी ॥

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१६॥

५५३-५५५ अन्वयः— नः सहस्रैः गव्येभिः अश्व्यैः आ उप गच्छतं; नः सहस्रेभिः गव्येभिः अश्व्यैः मा अति ख्यतं; उषा अरुणप्सुः अभूत्, ऋतावरी ज्योतिः अकः; वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥ १४-१६ ॥

५५३-५५५ अर्थ— (नः सहस्रैः) हमारे समीप हजारों (गव्येभिः अश्व्यैः) गायों और घोड़ोंके झुंडोंके साथ (आ उप गच्छतं) समीप आजाओ । (नः) हमें (सहस्रेभिः गव्येभिः अश्व्यैः) हजारों गौओं और घोड़ोंके झुंडोंसे (मा अति ख्यतं) युक्त हो छोड़ न जाओ । (उषा अरुणप्सुः अभूत्) उषाबेला कालिमा मयूरुपवाली हुई (ऋतावरी ज्योतिः अकः) ऋतसे युक्त वह प्रकाशका सृजन कर चुकी है, इसलिये तुम्हारा संरक्षण समीप रहनेवाला होवे ॥

[५५६-५५७]

५५६ अश्विना सु विचाकंशद् वृक्षं परशुमाँ इव ।

अन्ति पद्भूतु वामवः ॥१७॥

५५७ पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया वाधितो विशा ।
अन्ति पद्भूतु वामवः ॥१८॥

५५६ अश्विना । सु । विऽचाकशत् ।
वृक्षम् । परशुमान्ऽइव ॥
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१७॥

५५७ पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज ।
कृष्णया । वाधितः । विशा ॥
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥१८॥

५५६-५५७ अन्वयः— अश्विना परशुमान् वृक्षं इव सु विचाकशत्; धृष्णो! कृष्णया विशा वाधितः पुरं न रुज; वां अवः अन्ति सत् भूतु ॥ १७-१८ ॥

५५६-५५७ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (परशुमान् वृक्षं इव) हाथमें कुल्हाड़ी रखनेवाला पेड़को जैसे तोड़ डालता है, वैसेही अँधेरेको मिटाकर सूर्य ठीक प्रकाशमान होगया है । (धृष्णो) हे साहसी ! (कृष्णया विशा वाधितः) काली प्रजासे पीड़ित तू (पुरं न रुज) शत्रुनगरीको जैसे इन्द्रने भग्न किया, वैसेही उसे विनष्ट कर । तुम दोनोंका संरक्षण समीप रहनेवाला होवे ॥

[५५८-५६१] (क्र० ८।८५।१-९)

(५५८-५६६) कृष्ण भाङ्गिरसः । गायत्री ।

५५८ आ मे हवँ नासत्याऽश्विना गच्छतं युवम् ।
मध्वः सोमस्य पीतये ॥१॥

५५९ इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् ।
मध्वः सोमस्य पीतये ॥२॥

५६० अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू ।
मध्वः सोमस्य पीतये ॥३॥

५६१ शृणुतं जरितुर्हवम् कृष्णस्य स्तुवतो नरा ।
मध्वः सोमस्य पीतये ॥४॥

- ५५८ आ । मे । हवम् । नासत्या ।
 अश्विना । गच्छतम् । युवम् ॥
 मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥१॥
- ५५९ इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना ।
 इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् ॥
 मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥२॥
- ५६० अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना ।
 हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥
 मध्वः सोमस्य । पीतये ॥३॥
- ५६१ शृणुतम् । जरितुः । हवम् ।
 कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा ॥
 मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥४॥

५५८ अन्वयः— नासत्या अश्विना । युवं मध्वः सोमस्य पीतये मे हवं
 आ गच्छतम् ।

५५९ अन्वयः— अश्विना ! मध्वः सोमस्य पीतये मे इमं हवं, मे इमं
 स्तोमं शृणुतम् ।

५६० अन्वयः— वाजिनीवसू अश्विना ! मध्वः सोमस्य पीतये अयं कृष्णः
 वां हवते ।

५६१ अन्वयः— नरा ! जरितुः कृष्णस्य स्तुवतः हवं मध्वः सोमस्य
 पीतये शृणुतम् ।

५५८-५६१ अर्थ— हे (नासत्या) सत्यपालक वीरो ! (वाजिनी-वसू)
 सेनाहीको धन समझनेवाले (नरा अश्विना) नेता अश्विदेवों । (युवं) तुम
 दोनों (मध्वः सोमस्य पीतये) मधुरिमामय सोमको पीनेके लिए (मे हवं
 आ गच्छतम्) मेरी पुकारको सुनकर आओ, (मे इमं हवं) मेरी इस पुकारको
 (मे इमं स्तोमं) मेरे इस स्तोत्रको (शृणुतम्) सुन लो, (अयं कृष्णः) यह
 कृष्ण ऋषि (वां हवते) तुम्हें बुलाता है, (जरितुः कृष्णस्य) स्तोता कृष्णके
 (स्तुवतः) प्रशंसा करते समय (हवं शृणुतम्) उसकी पुकारको सुन लो ॥

[५६२-५६४]

५६२ छुर्दि॑र्ये॒न्तमदा॑भ्यं॒ वि॒प्राय॑ स्तु॒वते॑ न॒रा ।

मध्वः॑ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥५॥

५६३ गच्छ॑तं द्राशु॒षो गृह॑मि॒त्था स्तु॒वतो॑ अ॒श्विना॑ ।

मध्वः॑ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥६॥

५६४ यु॒ज्ञाथां॑ रास॑भं रथे॑ वी॒ड्व॒ङ्गे वृष॑ण्वसू ।

मध्वः॑ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥७॥

५६२ छुर्दिः॑ । य॒न्तम् । अदा॑भ्यम् ।

वि॒प्राय॑ । स्तु॒वते । न॒रा ॥

मध्वः॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥५॥

५६३ गच्छ॑तम् । द्राशु॒षः । गृह॑म् ।

इ॒त्था । स्तु॒वतः॑ । अ॒श्विना॑ ॥

मध्वः॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥६॥

५६४ यु॒ज्ञाथा॑म् । रास॑भम् । रथे॑ ।

वी॒ड्व॒ङ्गे । वृष॑ण्वसू इति॑ वृषण्व॒सू ॥

मध्वः॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥७॥

५६२ अन्वयः— नरा ! स्तुवते विप्राय अदाभ्यं छर्दिः मध्वः सोमस्य पीतये ।

५६३ अन्वयः— अश्विना ! इत्था स्तुवतः द्राशुषः गृहं गच्छतम् । मध्वः ० ।

५६४ अन्वयः— वृषण्वसू ! वीड्वङ्गे रथे रासभं युज्ञाथां ; मध्वः ० ।

५६२-५६४ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों । (स्तुवते विप्राय) प्रशंसा करनेवाले ज्ञानीको (अदाभ्यं छर्दिः) न दबनेवाला घर (मध्वः सोमस्य पीतये) मीठे सोमके पानके लिए (यन्तं) देदो । (इत्था स्तुवतः) इस ढंगसे सराहना करते हुए (द्राशुषः गृहं गच्छतं) दानीके घर पहुँचो । हे (वृषण्वसू) धनकी वर्षा करनेवाले । (वीड्व-अंगे रथे) सुदृढ रथपर (रासभं युज्ञाथां) गरजनेवाले घोड़ेको जोत दो ॥

[५६५-५६६]

५६५ त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना ।

मध्वः सोमस्य पीतये ॥८॥

५६६ नू मे गिरौ नासत्याऽश्विना प्रावतं युवम् ।

मध्वः सोमस्य पीतये ॥९॥

५६५ त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता ।

रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥८॥

५६६ नु । मे । गिरः । नासत्या ।

अश्विना । प्र । अवतम् । युवम् ॥

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥९॥

५६५ अन्वयः— अश्विना ! त्रिवृता त्रिवन्धुरेण रथेन मध्वः सोमस्य पीतये
आ यातम् ।

५६६ अन्वयः— नासत्या अश्विना ! युवं मे गिरः नु प्र अवतं; मध्वः० ।

५६५-५६६ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (त्रिवृता) तिकोने आकारके (त्रि-
वन्धुरेण रथेन) तीन लठ्ठोंसे युक्त रथपरसे (मध्वः सोमस्य पीतये) सीढे
सोमरसके पानके लिए (आ यातं) आओ ॥ हे सत्यपूर्ण अश्विदेवों ! (युवं)
तुम् (मे गिरः) मेरे भापणोंको (नु प्र अवतं) प्रेमसे सुनो ॥

[५६७] (ऋ. ८।८६।१-५)

(५६७-५७१) कृष्ण आङ्गिरसः, विश्वको वा कार्णिः । जगती ।

५६७ उभा हि दुस्त्रा भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचसो
बभूवथुः । ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि
यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥१॥

५६७ उभा । हि । दुस्त्रा । भिषजा । मयःऽभुवा ।

उभा । दक्षस्य । वचसः । बभूवथुः ॥

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनूऽकृथे ।

मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥१॥

५६७ अन्वयः— दत्ता । उभा हि मयोभुवा भिषजा, दक्षस्य वचसः उभा बभूवधुः । तनूकृथे ता वां विश्वक हवते, नः सख्या मा वि यौष्टं, मुमोचतम् ॥

५६७ अर्थ— हे (दत्ता) दर्शनीय वीरो । (उभा हि मयोभुवा) तुम दोनोंही सुखदायक (भिषजा) वैद्य हो और (दक्षस्य वचसः) दक्षतासे किये भाषणके लिये (उभा बभूवधुः) तुम दोनों योग्य हो, (तनूकृथे ता वां) शरीरकी सुरक्षाके लिए तुम दोनोंको (विश्वकः हवते) यह विश्वक ऋषि बुलाता है (नः सख्या मा वि यौष्टं) हमें आपकी मित्रतासे दूर न करो और (मुमोचतं) हमें मुक्त करो । दुःखसे हमें मुक्त करो ॥

[५६८]

५६८ कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्यइष्टये ।
ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या
मुमोचतम् ॥२॥

५६८ कथा । नूनम् । वाम् । विमनाः । उप । स्तवत् ।
युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यः इष्टये ॥
ता । वाम् । विश्वकाः । हवते । तनूकृथे ।
मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥२॥

५६८ अन्वयः— विमना नूनं वां कथा उप स्तवत् ? वस्य-इष्टये युवं धियं ददथुः । विश्वकः तनूकृथे ता वां हवते, नः सख्या मा वि यौष्टं, मुमोचतम् ॥

५६८ अर्थ— (विमना नूनं) विमना ऋषिने सचमुच (वां कथा उप स्तवत्) तुम्हारी कैसे प्रशंसा की थी ? (वस्य-इष्टये) प्रशस्त धनको पानेके लिए (युवं धियं ददथुः) तुमने हमें बुद्धि दी है । (विश्वकः तनूकृथे वां हवते) विश्वक शरीरकी सुरक्षाके लिये तुम्हें बुलाता है, (नः सख्या मा वि यौष्टं) हमारी मित्रताको मत दूर करो और हमें दुःखसे (मुमोचतं) मुक्त कर दो ॥

[५६९]

५६९ युवं हि ण्मा पुरुभुजेममैधतुं विण्णाप्ते ददथुर्वस्यइष्टये ।
ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या
मुमोचतम् ॥३॥

अश्विनौ दे० ४८

५६९ युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् ।
 विष्णाव्वे । ददथुः । वस्यःऽहृष्टये ॥
 ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे ।
 मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥३॥

५६९ अन्वयः — पुरुभुजा । विष्णाव्वं युवं हि स्म इमं एधतुं वस्य-हृष्टये
 ददथुः । ता वां तनुकृथे विश्वकः हवते, नः सख्या मा वि यौष्टं, मुमोचतम् ॥

५६९ अर्थ— हे (पुरुभुजा) अनेकोंको भोजन देनेवाले वीरो ! (विष्णाव्वे)
 विष्णाव्वके लिए (युवं हि स्म) तुम दोनोंने सचमुच (इमं एधतुं)
 इस समृद्धिको (वस्य-हृष्टये ददथुः) धनकी हृष्टिके लिए दे दिया था । (ता
 वां) ऐसे तुम दोनोंको (तनुकृथे) शरीरकी सुरक्षाके हेतु विश्वक (हवते)
 बुलाता है (नः सख्या) हमारी मित्रताको (मा वि यौष्टं) क्रूर न करो और
 हमें (मुमोचतं) इस दुःखसे मुक्त करो ॥

[५७०]

५७० उत त्वं वीरं धनसामृज्जीपिणं दूरे चित् सन्तमवसे
 हवामहे । यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो
 वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥४॥

५७० उत । त्वम् । वीरम् । धनऽसाम् । ऋज्जीपिणम् ।
 दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे ॥
 यस्य । स्वादिष्टा । सुऽमतिः । पितुः । यथा ।
 मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥४॥

५७० अन्वयः— उत त्वं धनसां ऋज्जीपिणं वीरं, यस्य सुमतिः यथा पितुः
 स्वादिष्टा, दूरे सन्तं चित् अवसे हवामहे, सख्या नः मा वि यौष्टं, मुमोचतम् ॥

५७० अर्थ— (उत त्वं) और उस (धनसां ऋज्जीपिणं वीरं) धनका
 बँटवारा करनेवाले और सोम अपनेपास रखनेवाले वीरको, (यस्य सुमतिः)
 जिसकी अच्छी बुद्धि (यथा पितुः स्वादिष्टा) पिताके समान अत्यन्त मधुर

रहती है, उसको (दूरे सन्तं चित्) दूर रहनेपर भी (भवसे हवामहे) अपनी रक्षाके लिये हम बुकाते हैं । हे वीरो ! (सख्या) मित्रताके कारण (नः मा वि यौष्टं) हमें दूर न करो, (मुमोचनं) और हमें दुःखसे छुड़ाओ ॥

[५७१]

५७१ ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे । ऋतं सासाह महि चित् पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥५॥

५७१ ऋतेन । देवः । सविता । शम्ऽआयते ।
 ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे ॥
 ऋतम् । ससाह । महि । चित् । पृतन्यतः ।
 मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥५॥

५७१ अन्वयः— देवः सविता ऋतेन शमायते, ऋतस्य शृङ्गं उर्विया वि पप्रथे । महि पृतन्यतः चित् ऋतं सासाह, नः मा वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥

५७१ अर्थ— (देवः सविता) ज्योतमान सूर्य (ऋतेन शमायते) ऋतसे सायंकालके समय शान्त होता है और (ऋतस्य शृङ्गं) ऋतके ऊँचे भागको (उर्विया वि पप्रथे) अत्यन्त विशाल रीतिसे फैलाता है; (महि पृतन्यतः चित्) बड़े बड़े सेनाके साथ आक्रमण करनेवालोंको भी (ऋतं सासाह) ऋत पराभूत करता है, (नः मा वि यौष्टं) हमारा तुमसे बिछोड न हो और (सख्या मुमोचतं) मित्रतासे हमें कष्टसे छुटकारा दो ॥

[५७२] (ऋ. ८।८७।१-६)

(५७२-५७७) कृष्ण आङ्गिरसो वासिष्ठो वा द्युम्नीकः, प्रियमेध आङ्गिरसो वा । प्रगाथः=(विषमा बृहती+समा सतोबृहती)

५७२ द्युम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।
 मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥१॥

५७२ द्युम्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना ।
 क्रिविः । न । सेके । आ । गतम् ॥
 मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः ।
 नरा । पातम् । गौरौऽइव । हरिणे ॥१॥

५७२ अन्वयः— अश्विनौ ! सेके क्रिविः न वां स्तोमः द्युम्नी, आ गतम् ।
 नरा । सुतस्य मध्वः सः दिवि प्रियः, हरिणे गौरौ इव पातम् ॥

५७२ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (सेके क्रिविः नं) जल सींचनेपर कुर्वाँ
 जिस प्रकार पानीसे भरा रहता है, वैसेही (वां स्तोमः द्युम्नी) तुम्हारा स्तोत्र
 तेजस्वी हो जाता है, (आ गतं) तुम आओ, हे (नरा) नेता वीरो ! (सुतस्य
 मध्वः) सोमका मधुर रस (सः दिवि प्रियः) द्युलोकमें भी प्यारा हो रहा है,
 (हरिणे गौरौ इव पातं) जल स्थानपर दो भृगु जैसे पीते हैं वैसेही तुम भी
 इस रसका पान करो ॥

[५७३]

५७३ पिबतं घर्मं मधुमन्तमश्विना ऽऽवर्हिः सीदतं नरा ।
 ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥२॥
 ५७३ पिबतम् । घर्मम् । मधुमन्तम् । अश्विना ।
 आ । वर्हिः । सीदतम् । नरा ॥
 ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ ।
 नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥२॥

५७३ अन्वयः— नरा अश्विना ! मधुमन्तं घर्मं पिबतं, वर्हिः आ सीदतं;
 मनुषः दुरोणे मन्दसाना ता वेदसा वयः आ नि पातम् ॥

५७३ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (मधुमन्तं घर्मं पिबतं) मीठे
 सोमरसका पान करो, (वर्हिः आ सीदतं) कुशासनपर आकर बैठ जाओ;
 (मनुषः दुरोणे) मानवके घरपर (मन्दसाना ता) हर्षित होनेवाले तुम दोनों
 (वेदसा वयः आ नि पातं) धनसे हमारी आयुका रक्षण करो ॥

[५७४]

५७४ आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।
ता वर्तिर्यातमुप वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥३॥

५७४ आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।
प्रियमेधाः । अहूषत ॥
ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तबर्हिषः ।
जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥३॥

५७४ अन्वयः— प्रियमेधाः वां विश्वाभिः ऊतिभिः अहूषत । वृक्तबर्हिषः वर्तिः ता उप यातं, दिविष्टिषु यज्ञं जुष्टम् ॥

५७४ अर्थ— (प्रियमेधाः) यज्ञको प्यारभरी दृष्टिसे देखनेवाले प्रियमेध ऋषियोंने (वां विश्वाभिः ऊतिभिः अहूषत) तुम्हें सभी संरक्षणआयोजनाओंके साथ अपने पास बुलाया है । (वृक्तबर्हिषः वर्तिः) कुशामन जिसने फैला रखा है, ऐसे मानवके घर (ता उप यातं) वे तुम दोनों वीर चले जाओ, (दिविष्टिषु यज्ञं जुष्टं) दिव्य स्थानमें किये जानेवाले कार्योंमें यज्ञका सेवन करो ॥

[५७५]

५७५ पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना ऽऽबर्हिः सीदतं सुमत् ।
ता वावृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥४॥

५७५ पिबतम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अश्विना ।
आ । बर्हिः । सीदतम् । सुमत् ॥
ता । वावृधानौ । उप । सुस्तुतिम् । दिवः ।
गन्तम् । गौरौऽइव । इरिणम् ॥४॥

५७५ अन्वयः— अश्विना । सुमत् बर्हिः आ सीदतं, मधुमन्तं सोमं पिबतं, इरिणं गौरौ इव दिवः ता वावृधाना सुष्टुतिं उप गन्तम् ॥

५७५ अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवों ! (सुमत् वर्हिः आ सीदतं) सुक-
कारक कुशासनपर आकर बैठो । (मधुमन्तं सोमं पिवतं) मीठे सोमरसका
पान करो । (हरिणं गौरौ इव) जलाशयके समीप दो हरन जैसे जाते हैं,
वैसेही (दिवा ता वावृधाना) युलोकसे आकर तुम दोनों बढते हुए (सुष्टुतिं
उप गन्तं) अच्छी स्तुतिके समीप बैठकर सुनो ॥

[५७६]

५७६ आ नूनं यातमश्विनाऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दत्ता हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

५७६ आ । नूनम् । यातम् । अश्विना ।

अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ॥

दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

शुभः । पती इति ।

पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥५॥

५७६ अन्वयः— दत्ता । हिरण्यवर्तनी । शुभस्पती ! ऋतावृधा अश्विना !
नूनं प्रुषितप्सुभिः अश्वेभिः आ यातं सोमं पातम् ॥

५७६ अर्थ— हे (दत्ता) शत्रुविनाशकर्ता ! (हिरण्यवर्तनी) सुवर्णके रथसे
युक्त (शुभस्पती) सज्जनोके पालक ! और (ऋतावृधा अश्विना) ऋतके
बढानेहारे अश्विदेवों ! (नूनं) सचमुच भव (प्रुषितप्सुभिः अश्वेभिः)
दीप्त स्वरूपवाले घोड़ोंसे (आ यातं) आओ, और (सोमं पातं) सोमका
पान करो ॥

[५७७]

५७७ वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रांसो वाजसातये ।

ता वल्गू दुस्सा पुरुदंससा धियाऽश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥६॥

५७७ वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः ।

विप्रांसः । वाजसातये ॥

ता । वल्गू इति । दुस्सा । पुरुदंससा । धिया ।

अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥६॥

५७७ अन्वयः— अग्निना । वयं विपन्यवः विप्रासः वाजसातये वां हि हवामहे; ता वरगू दत्ता पुरुदंससा धिया श्रुष्टी आ गतम् ॥

५७७ अर्थ— हे अग्निदेवों ! (वयं विपन्यवः विप्रासः) हम विद्वान्, ज्ञानी लोग (वाजसातये) झलका बँटवारा करनेके लिए (वां हि हवामहे) तुम्हेंही बुलाते हैं, इसलिए (ता वरगू दत्ता) वे तुम सुन्दर रूपवाले शत्रु-विश्वंसक (पुरुदंससा) विविध कार्यवाले और (धिया) बुद्धिमान तुम दोनों (श्रुष्टी आ गतं) जल्द आ जाओ ॥

[५७८] (ऋ. ८।१०१।७-८)

(५७८-५७९) जमदग्निर्भागवः । प्रगाथः = (विषमा बृहती + समा सतोबृहती) ।

५७८ आ मे वचांस्युद्यता घुमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥७॥

५७८ आ । मे । वचांसि । उत्स्यता ।

घुमत्सतमानि । कर्त्वा ॥

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा ।

प्रति । हव्यानि । वीतये ॥७॥

५७८ अन्वयः— नासत्या ! उभा सजोषसा हव्यानि वीतये मे उत्स्यता घुमत्तमानि कर्त्वा वचांसि प्रति आ यातम् ॥

५७८ अर्थ— हे सत्यपालक वीरो ! (उभा सजोषसा) दोनों मिलकरही (हव्यानि वीतये) हविर्भागका भास्वाद लेनेके लिए (मे) मेरे (उत्स्यता घुमत्तमानि) अत्यन्त प्रकाशमान (कर्त्वा वचांसि) कार्यकलाप और भाषणके (प्रति आ यातं) समीप आ जाओ ॥

[५७९]

५७९ रातिं यद् वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवक्ष ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥८॥

५७९ रा॒तिम् । यत् । वा॒म् । अ॒रक्ष॑सम् । ह॒वाम॑हे ।
 यु॒वाभ्या॑म् । वा॒जिनी॑व॒सू इति॑ वाजिनीऽव॒सू ॥
 प्रा॒चीम् । हो॒त्राम् । प्र॒तिर॑न्तौ । इ॒तम् । न॒रा ।
 गृ॒णा॒ना । ज॒मद॑ग्निना ॥८॥

५७९ अन्वयः— नरा वाजिनी-वसू ! यत् युवाभ्यां अरक्षसं रातिं हवामहे, जमदग्निना गृणाना प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तौ इतम् ॥

५७९ अर्थ— हे नेता तथा (वाजिनी-वसू) सेनारूपी धनवाले अग्निदेवों (यत्) जब (युवाभ्यां) तुम दोनोंसे (अरक्षसं रातिं) राक्षसोंके कष्टोंसे रहित दानको (हवामहे) हम चाहते हैं, तब (जमदग्निना गृणाना) जमदग्निसे प्रशंसित तुम दोनों (प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तौ) पूर्वाभिमुख प्रशंसाको नग्राते हुए (इतं) इधर आओ ॥

[५८०] (ऋ. १०।२४।४-६)

(५८०-५८१) ऐन्द्रो विमदः, प्राजापत्यो वा, वासुको वसुक्त्वा । अनुष्टुप् ।

५८० यु॒वं श॑क्रा मा॒यावि॑ना स॒मीची॑ निर॒मन्थ॑तम् ।
 वि॒मदे॑न॒ यदी॑लि॒ता नास॑त्या निर॒मन्थ॑तम् ॥४॥
 ५८१ वि॒श्वे दे॒वा अ॑कृ॒पन्त॑ स॒मीच्यो॑र्नि॒ष्पत॑न्त्योः ।
 नास॑त्याव॒ब्रुव॑न् दे॒वाः पु॒नरा॑ व॒हता॑दिति ॥५॥

५८० यु॒वं । श॒क्रा । मा॒याऽवि॑ना ।
 स॒मीची॑ इति॑ स॒म्ऽईची॑ । निः । अ॒मन्थ॑तम् ॥
 वि॒मदे॑न । यत् । ई॒लि॒ता ।
 नास॑त्या । निःऽअ॒मन्थ॑तम् ॥४॥

५८१ वि॒श्वे । दे॒वाः । अ॒कृ॒पन्त॑ ।
 स॒म्ऽईच्योः॑ । निःऽप॑त॒न्त्योः ॥
 नास॑त्यौ । अ॒ब्रुव॑न् । दे॒वाः ।
 पु॒नः । आ । व॒हता॑त् । इति॑ ॥५॥

५८० अन्वयः— शक्रा । मायाविना । यत् नासत्या, विमदेन ईळिता युवं समीची निः भमन्थतम् ॥ ४ ॥

५८१ अन्वयः— समीच्योः निः-पतन्योः विश्वे देवाः अकृपन्तः देवाः नासत्यौ अद्युवन् पुनः आवहतात् इति ॥ ५ ॥

५८०-५८१ अर्थ— हे (शक्रा) शक्तिमत्पन्न एवं (मायाविना) आश्चर्यकारक सामर्थ्यसे युक्त अग्निदेवों ! (यत्) जब (नासत्या विमदेन ईळिता) सत्यपालक तथा विमदद्वारा प्रशंसित (युवं) तुम दोनों (समीची) परस्पर सम्मिलित होकर (निः भमन्थतं) पूर्णरूपसे अग्निको मगकर पैदा कर चुके, उस समय (समीच्योः निः-पतन्योः) दोनों जुड़े हुए काष्ठोंसे चिनगारियों फूट निकलती थीं, (विश्वे देवाः अकृपन्तः) सभी देव स्तुति करने लगे, (देवाः नासत्यौ अद्युवन्) देवोंने सत्यपूर्ण अग्निदेवोंसे कहा, (पुनः आवहतात् इति) किये छोड़े इन्हें फिर इधर के आयें ॥

[५८२]

५८२ मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् ।

ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

५८२ मधुमत् । मे । परायणम् ।

मधुमत् । पुनः । आयनम् ॥

ता । नः । देवा । देवतया ।

युवम् । मधुमतः । कृतम् ॥ ६ ॥

५८२ अन्वयः— मे परायणं मधुमत्, पुनरायणं मधुमत्; देवा । ता युवं नः देवतया मधुमतः कृतम् ॥ ६ ॥

५८२ अर्थ— (मे) मेरा (परायणं मधुमत्) दूर निकल जाना मिठाससे पूर्ण हो, (पुनरायणं मधुमत्) फिर लौट जाना भी मधुरिमामय बने; हे (देवा) दानी अग्निदेवों ! (ता युवं) ऐसे विख्यात वे तुम दोनों (नः देवतया) हमें, दिव्य शक्तिसे युक्त होनेके कारण (मधुमतः कृतं) मधुरिमामय बना दो ॥

[५८३] (ऋ० १०।३९।१-१४)

(५८३-६१०) काक्षीवती घोषा । जगती, १४ त्रिष्टुप् ।

५८३ यो वां परिज्जमा सुवृद्धिना रथो दोषामुपासो हव्यो
हविष्मता । शश्वत्तमासस्तम् वामिदं वयं पितुर्न नाम
सुहवं हवामहे ॥१॥

५८३ यः । वाम् । परिज्जमा । सुवृत् । अश्विना । रथः ।
दोषाम् । षसः । हव्यः । हविष्मता ॥
शश्वत्तमासः । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् ।
पितुः । न । नाम । सुहवम् । हवामहे ॥१॥

५८३ अन्वयः- अश्विना । वां यः परिज्जमा, सुवृत्, हविष्मता दोषां षसः
हव्यः रथः तं व वयं, वां सुहवं, शश्वत्तमासः पितुः इदं नाम न हवामहे ॥१॥

५८३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (वां यः) तुम दोनोंका जो (परिज्जमा)
चारों ओर जानेवाला, (सुवृत्) भली भाँति ढका हुआ, (हविष्मता) दोषां
षसः हव्यः रथः) हवि रखनेवालेके लिए रातदिन बुलानेयोग्य रथ है, (तं
व) उसेही (वयं) हम, (वां सुहवं) तुम दोनोंके लिए सुगमतापूर्वक बुला-
नेयोग्य है, ऐसा समझकर (शश्वत्तमासः) हमेशाके लिए (पितुः इदं नाम न)
पिताके इस नामको जिस तरह लेते हैं, उसी प्रकार (हवामहे) बुलाते
हैं, अर्थात् संकटके आनेपर जैसे पिताको बुलाते हैं वैसेही आपत्तिसे बिर जाने-
पर सुन्दारे रथको इधर आनेकी सूचना देते हैं, अर्थात् तुम्हें बुलाते हैं ॥

[५८४]

५८४ चोदयतं सुनृताः पिन्वतं धिय उत पुरंधीरीरयतं
तदुश्मसि । यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं
न चारुं मघर्वत्सु नस्कृतम् ॥२॥

५८४ चोदयतम् । सुनृताः । पिन्वतम् । धियः ।
उत् । पुरम्धीः । ईरयतम् । तत् । उश्मसि ॥
यशसम् । भागम् । कृणुतम् । नः । अश्विना ।
सोमम् । न । चारुम् । मघर्वत्सु । नः । कुतम् ॥२॥

५८४ अन्वयः—अश्विना ! तत् उद्मसि, सूनृताः चोदयतं, धियः पिन्वतं, पुरंधीः उत् ईरयतं; नः भागं यशसं कृणुतं, चारुं सोमं न, मघवस्सु नः कृतम् ॥ २ ॥

५८४ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (तत् उद्मसि) हम उस बातको चाहते हैं कि तुम (सूनृताः चोदयतं) सत्यवाणियोंको प्रेरित करो, (धियः पिन्वतं) कर्मों या बुद्धियोंको परिपुष्ट करो, (पुरंधीः उत् ईरयतं) बहुतसे लोगोंकी धारक शक्तियोंको विकसित करो, (नः भागं) हमारे भागको (यशसं कृणुतं) यशःपूर्ण बना दो, और (चारुं सोमं न) सुन्दर सोमके तुम्हें (मघवस्सु नः कृतं) धनिकोंमें हमें बना दो, हमें धनयुक्त बना दो ॥

[५८५]

५८५ अमाजुरश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् ।
अन्धस्य चिन्नासत्या कृशस्य चिद्युवामिदाहुर्भिषजा
रुतस्य चित् ॥३॥

५८५ अमाऽजुरः । चित् । भवथः । युवम् । भगः ।
अनाशोः । चित् । अवितारा । अपमस्य । चित् ॥
अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् ।
युवाम् । इत् । आहुः । भिषजा । रुतस्य । चित् ॥३॥

५८५ अन्वयः— नासत्या ! युवं अमाजुरः चित् भगः भवथः, अन्धस्य चित्, अपमस्य चित्, अनाशोः चित्, कृशस्य चित् अवितारा, युवां इत् रुतस्य चित् भिषजा आहुः ॥३॥

५८५ अर्थ— हे सत्यपूर्ण अश्विदेवों ! (युवं) तुम (अमाजुरः चित्) घरमें जीर्ण होनेवाली कन्याके लिए भी (भगः भवथः) ऐश्वर्यरूपी हो जाते हो, और (अन्धस्य चित्) अन्धेके भी, (अपमस्य चित्) अत्यन्त निम्न श्रेणीके भी, (अनाशोः चित्) अनशन करनेवालेका भी (कृतस्य चित् अवितारा) दीन दुर्बलके भी रक्षणकर्ता हो, तथा (युवां इत्) तुम्हेंही (रुतस्य चित् भिषजा आहुः) दूटेफूटेके भी वैद्य करते हैं ॥

५८५ भावार्थ— अश्विदेव घरमें रहनेवाली अविवाहित कन्याको भी सौभाग्य देते हैं, अन्धेकी आँखें ठीक करते हैं, दुर्बल, दीन, कृशको भी बल देते हैं और दूटेके अवयव जोड़ देते हैं ।

५८५ मानवधर्म- मानव समाजमें ऐसा प्रबंध हो कि भविष्यवाहित स्त्रीको भी सुखसे रहनेकी व्यवस्था हो, भन्धेको दृष्टि मिले, नीचको उन्नति प्राप्त हो, भोगहीनको भोग मिले, कृषा हृष्ट-पुष्ट बने, दूटे भवयव जोड़ दिये जाय। राजप्रबंधसे यह सब होता रहे।

[५८६]

५८६ युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः।
निर्दौग्यमूहथुरद्भ्यस्परि विश्वेत्ता वां सर्वनेषु प्रवाच्या॥४

५८६ युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् ।
पुनः । युवानम् । चरथाय । तक्षथुः ॥
निः । तौग्यम् । ऊहथुः । अतुऽभ्यः । परि ।
विश्वा । इत् । ता । वाम् । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या॥४॥

५८६ अन्वयः— युवं सनयं च्यवानं, रथं यथा, चरथाय पुनः युवानं तक्षथुः, तौग्यं भद्भ्यः परि निः ऊहथुः, वां ता विश्वा इत् सर्वनेषु प्रवाच्या॥४

५८६ अर्थ— (युवं) तुम दोनोंने (सनयं च्यवानं) बूढ़े च्यवानको (रथं यथा) रथको जिस तरह (चरथाय) संचार करनेके लिए फिरसे नया बना डालते हैं वैसेही (पुनः युवानं तक्षथुः) फिर एकबार युवक बना दिया; तुमके पुत्रको (भद्भ्यः परि) जलोंके ऊपरसे (निः ऊहथुः) पूर्णतया ले चकते हुए हृष्टस्थानतक पहुँचा दिया। (वां ता विश्वा इत्) तुम्हारे ये सभी कार्य अवश्यही (सर्वनेषु प्रवाच्या) यज्ञोंमें प्रकटसे कहनेलायक हैं।

५८६ भावार्थ— बूढ़ेको जवान बनानेका प्रबंध हो, बूढ़े जवान जैसे चलते फिरते रहें। जलमें डूबनेवालेको ऊपर लाकर रखा जाय। इस तरह वर्णन करनेयोग्य कार्य राज्यप्रबंधद्वारा होते रहें।

[५८७]

५८७ पुराणा वां वीर्याइ प्र ब्रवा जनेऽथो हासथुर्भिपजा
मयोभ्रवा । ता वां नु नव्यावर्षसे करामहेऽयं नासत्या
श्रदरिर्यथा दधत् ॥५॥

५८७ पुराणा । वाम् । वीर्या । प्र । ब्रव । जने ।

अथो इति । ह । आसथुः । भिषजा । मयःऽभुवा ॥

ता । वाम् । नु । नव्यौ । अवसे । करामहे ।

अयम् । नासत्या । श्रत् । अरिः । यथा । दधत् ॥५॥

५८७ अन्वयः— वां पुराणा वीर्या जने प्र ब्रव, अथ भिषजा मयो—भुवा ह आसथुः, अयं अरिः यथा श्रत् दधत् नामत्या । ता वां नव्यौ नु अवसे करामहे ॥५॥

५८७ अर्थ— (वां पुराणा वीर्या) तुम दोनोंके पुराने वीरतापूर्ण कार्य (जने प्र ब्रव) जनतामें खूब कह देता हूँ, (अथ) और तुम (भिषजा मयो-भुवा ह आसथुः) सचमुच कल्याणकारक वैद्य बने हो; (अयं अरिः) यह गमनशील पुरुष (यथा) जिस तरह (श्रत् दधत्) विश्वास रख ले, वैसेही हे साथसे युक्त भक्षिदेवों ! (ता वां) उन विख्यात तुम दोनोंको (नव्यौ नु) सचमुच नवीन जैसे (अवसे करामहे) अपनी रक्षाके लिए निर्धारित या नियुक्त कर देते हैं ॥

५८७ भावार्थ— भक्षिदेव वीरतायुक्त कर्म करते हैं, वे वैद्य हैं और जनताका सुख बढ़ाते हैं । इनको हम अपनी सुरक्षाके कार्यके लिये नियुक्त करते हैं ।

५८७ मानवधर्म— सुयोग्य वैद्यको अपने कुटुम्बके सुखस्वास्थ्यके लिये स्थायी रूपसे नियुक्त करनायोग्य है ।

[५८८]

५८८ इयं वासहे शृणुतं मे अश्विना पुत्रायैव पितरा महं
शिक्षतम् । अनापिरज्ञा असजात्यामतिः पुरा तस्या
अभिऽशस्तेरव स्पृतम् ॥६॥

५८८ इयम् । वाम् । अहे । शृणुतम् । मे । अश्विना ।

पुत्रायैऽइव । पितरा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥

अनापिः । अज्ञाः । असजात्या । अमतिः ।

पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अव । स्पृतम् ॥६॥

५९१ अर्थ—हं (वृषणा) इच्छाओंकी पूर्ति करनेहारे आशिर्देवों ।
 (युवं ह) तुमने सचमुच (गुहा हितं) गुफामें रखे हुए (गमृवांसं रेभं
 ज्रियमाण रभको (उत्प्रेरयतं) ऊपर उठा लिया था, (युवं उत) और तुमने
 भस्त्रि ऋषिके लिए (तसं ऋबीसं) धधकते हुए कारागृहको (भोमन्वन्तं
 चक्रधुः) संरक्षणवाला सुखदायी बना दिया, तथा (ससवधये) ससवधिके
 लिए भी ऐसीही सहायता की थी ॥

[५९२]

५९२ युवं श्वेतं पेदवेऽश्विनाऽश्वं नवभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।
 चर्कृत्यं ददथुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥

५९२ युवम् । श्वेतम् । पेदवे । अश्विना । अश्वम् ।
 नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनम् ॥
 चर्कृत्यम् । ददथुः । द्रावयत्सखम् ।
 भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयःऽभुवम् ॥१०॥

५९२ अन्वयः—अश्विना । पेदवे युवं नवभिः नवती वाजैः च वाजिनं,
 द्रावयत्सखं, चर्कृत्यं श्वेतं, मयोभुवं, हव्यं, श्वेतं अश्वं, नृभ्यः भगं न,
 ददथुः ॥१०॥

५९२ अर्थ—हं आशिर्देवों ! (पेदवे युवं) पेदु नरेशको तुमने (नवभिः
 नवती वाजैः च वाजिनं) निन्यासने बलोंसे बलिष्ठ (द्रावयन्-सखं)
 शत्रुओंके मित्रोंको भी भगानेवाले, (चर्कृत्यं) अत्यन्त कार्यशील (श्वेतं,
 मयोभुवं) सफेद रंगवाले, सुखदायक, (हव्यं अश्वं) वर्णन करनेयोग्य घोड़ेको,
 (नृभ्यः भगं न) मानवोंको ऐश्वर्यके दानके समान, (ददथुः) दे दिया था ॥

[५९३]

५९३ न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहो अश्रोति दुरितं नाकि-
 र्भयम् । यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः
 पत्न्या सह ॥११॥

५९३ न । तम् । राजानौ । अदिते । कुतः । चन ।
 न । अंहः । अश्नोति । दुःऽइतम् । नकिः । भयम् ॥
 यम् । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ।
 पुरःऽरथम् । कृणुथः । पत्न्या । सह ॥ ११ ॥

५९३ अन्वयः— राजानौ । रुद्रवर्तनी । अदिते । सुहवा अश्विना । यं पत्न्या सह पुरोरथं कृणुथः तं न कुतश्चन अंहः, न दुरितं न किमयं अश्नोति ॥ ११ ॥

५९३ अर्थ— हे (राजानौ) विराजमान (रुद्रवर्तनी) रुद्रके मार्गसे जानेवाले (अदिते) अदीन ! (सुहवा) सुखसे बुलानेयोग्य अश्विदेवों ! (यं) जिसे तुम (पत्न्या सह) पत्नीके साथ (पुरोरथं कृणुथः) रथके अग्रभागमें रख देते हो, या जिसका रथ अग्रमें रहता है ऐसा बना देते हो, (तं) उसे (न कुतश्चन) कहींसे भी नहीं (अंहः) पाप घेर लेता है (न दुरितं) नाही डराई, तथा (न किः भयं अश्नोति) न डर भी प्राप्त होता है ॥

[५९४]

५९४ आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।
 यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने
 विवस्वतः ॥ १२ ॥

५९४ आ । तेन । यातम् । मनसः । जवीयसा ।
 रथम् । यम् । वाम् । ऋभवः । चक्रुः । अश्विना ॥
 यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः ।
 उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने ।
 विवस्वतः ॥ १२ ॥

५९४ अन्वयः— अश्विना ! यं रथं ऋभवः वां चक्रुः, यस्य योगे दिवः दुहिता जायते, विवस्वतः उभे अहनी सुदिने, तेन मनसः जवीयसा आ य तम् ॥ १२ ॥

अश्विनौ दे० ५०

५९४ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (यं रथं) जिस रथको (ऋभवः वां चक्रधुः) ऋभुओंने तुम्हारे लिए बनाया था, (यस्य योगे) जिससे जुड़ जानेपर (दिवः दुहिता जायते) उषा प्रकट होती है, तथा (विवस्वतः) विवस्वान्के (उभे अहनी सुदिने) दोनों दिन अच्छे दिन प्रतीत होते हैं, (तेन मनसः जवीयसा) उस मनसे भी अपेक्षाकृत अधिक वेगवाले रथपरसे (आयातं) इधर आओ ॥

[५९५]

५९५ ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।
वृकस्य चित् वर्तिकामन्तरास्याद्युवं शचीभिर्ग्रसिता-
ममुञ्चतम् ॥१३॥

५९५ ता । वर्तिः । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् ।
अपिन्वतम् । शयवे । धेनुम् । अश्विना ॥
वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्तः । आस्यात् ।
युवम् । शचीभिः । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥१३॥

५९५ अन्वयः— अश्विना ! ता जयुषा पर्वतं वि वर्तिः यातं, शयवे धेनुं अपिन्वतं; युवं शचीभिः ग्रसितां वर्तिकां वृकस्य आस्यात् अन्तः चित् अमुञ्चतम् ॥ १३ ॥

५९५ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (ता) वे प्रसिद्ध तुम दोनों (जयुषा) जय-
शील रथसे (पर्वतं वि) पहाड़का उल्लंघनकर (वर्तिः यातं) घर चले जाओ,
(शयवे) शयुके लिए (धेनुं अपिन्वतं) गायकी पुष्ट तथा दूधवाली बना चुके
हो; (युवं) तुम दोनों (शचीभिः) शक्तियोंसे (ग्रसितां वर्तिकां) निगली
हुई चिड़ियाकी (वृकस्य आस्यात् अन्तः चित्) भेड़ियेके मुँहके भीतरसे
भी (अमुञ्चतं) छुड़ा चुके ॥

[५९६]

५९६ एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथम् ।
न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥

५९६ एतम् । वाम् । स्तोमं । अश्विनौ । अकर्म ।
 अतक्षाम । भृगवः । न । रथम् ॥
 नि । अमृक्षाम् । योषणाम् । न । मर्ये ।
 नित्यम् । न । सूनुम् । तनयम् । दधानाः ॥१४॥

५९६ अन्वयः— अश्विनौ । भृगवः रथं न, वां एतं स्तोमं अकर्म अतक्षाम;
 सूनुं न, नित्यं तनयं दधानाः, मर्ये योषणां न नि अमृक्षाम् ॥ १४ ॥

५९६ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (भृगवः रथं न) भृगुवंशोद्भव लोग रथको जैसे
 ठीक ठीक बनाते हैं, उसी प्रकार (वां एतं स्तोमं) तुम्हारे लिए इस स्तोत्रको
 (अकर्म) बना चुके हैं, तथा (अतक्षाम) भली भाँति निर्माण किया है;
 (सूनुं न) औरस पुत्रके तुल्य (नित्यं) हमेशाके लिए (तनयं दधानाः)
 सन्तानको समीप रखते हुए (मर्ये योषणां न) मानवके घरमें स्त्रीको जैसा
 रखते हैं, उसी प्रकार तुम्हारे स्तोत्रको हम (नि अमृक्षाम्) पूर्णतया निर्दोष
 कर चुके हैं ॥

[५९७] (क. १०।४०।१-१४)

५९७ रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय
 भूषति । प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्वस्तो-
 र्वहमानं धिया शमि ॥१॥

५९७ रथम् । यान्तम् । कुह । कः । ह । वाम् । नरा ।
 प्रति । द्युमन्तम् । सुविताय । भूषति ॥
 प्रातःऽयावानम् । विभ्वम् । विशेविशे ।
 वस्तोःऽवस्तोः । वहमानम् । धिया । शमि ॥१॥

५९७ अन्वयः— नरा ! वां प्रातःयावाणं, द्युमन्तं, विभ्वं, विशेविशे वस्तोः-
 वस्तोः वहमानं, यान्तं रथं कुह कः. ह शमि धिया सुविताय प्रति
 भूषति ॥१॥

५९७ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (वां) तुम्हारे (प्रातः-यावाणं) सुबहही यात्राके लिए निकल पडनेवाले, (शुभन्तं) द्योतमान, (विभ्वं) प्रभावशाली, (विशेविशे) हर तरहकी जनतामें (वस्तोःवस्तोः वहमानं) प्रतिदिन धनसंपदाको पहुँचानेवाले, (यान्तं) हमेशाही चलनेवाले (रथं) रथको (कुह) भला किधर (कः ह) कौनसा मनुष्य (शमिधिया) यज्ञमें बुद्धिपूर्वक (सुविताय प्रति भूषति) भलाईके लिए अलंकृत करता है ? रथको इधर आनेमें देरी क्यों हो रही है? ॥

[५९८]

५९८ कुहं स्विद् दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहांभिपित्वं करतः
कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा
कृणुते सधस्थ आ ॥२॥

५९८ कुहं । स्विद् । दोषा । कुहं । वस्तोः । अश्विना ।
कुहं । अभिऽपित्वम् । करतः । कुहं । ऊषतुः ॥
कः । वाम् । शयुऽत्रा । विधवाऽइव । देवरम् ।
मर्यम् । न । योषा । कृणुते । सधऽस्थे । आ ॥२॥

५९८ अन्वयः— अश्विना ! दोषा कुह स्विद् ? वस्तोः कुह ? कुह ऊषतुः ?
कुह अभिपित्वं करतः ? शयुत्रा वां कः, देवरं वि-धवा इव, योषा मर्यं न,
सधस्थे आ कृणुते ? ॥ २ ॥

५९८ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (दोषा कुह स्विद्) रातके समय तुम कहाँ रहते हो ? (वस्तोः कुह) और दिनके समय किधर निवास करते हो ? (कुह ऊषतुः) तुम अबतक किस स्थानमें रह चुके ? (कुह अभिपित्वं करतः) किस जगह भला तुम रसपान करते हो ? (शयुत्रा वां) शयुके रक्षणकर्ता तुम्हें (कः) भला कौन, (देवरं वि-धवा इव) देवरको विधवाके समान, (योषा मर्यं न) नारी मानवको जैसे आकर्षित करती है, उसी तरह (सधस्थे आ कृणुते) महान् घरमें अपनी ओर प्रवृत्त करता है ? ॥

[५९९]

५९९ प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो
गृहम् । कस्य ध्वस्त्रा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव
सवनाव गच्छथः ॥३॥

५९९ प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया ।
 वस्तोऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहम् ॥
 कस्य । ध्वस्त्रा । भवथः । कस्य । वा । नरा ।
 राजपुत्राऽइव । सवना । अव । गच्छथः ॥३॥

५९९ अन्वयः— नरा ! कापया जरणा इव प्रातः जरथे, वस्तोः—वस्तोः यजता गृहं गच्छथः, कस्य ध्वस्त्रा भवथः ? कस्य सवना वा राजपुत्रा इव अव गच्छथः ? ॥३॥

५९९ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (कापया जरणा इव) वैतालिककी चाणीसे वृद्ध नरेश जैसे प्रशंसित होते हैं उसी तरह तुम (प्रातः जरथे) सुबह प्रशंसित होते हो अर्थात् स्तोता लोग तुम्हारी सराहना करते हैं क्योंकि तुम (वस्तोः वस्तोः) प्रतिदिन (यजता) पूजनीय होते हुए, (गृहं गच्छथः) लोगोंके घर चले जाते हो; (कस्य ध्वस्त्रा भवथः) भला किसकी बुराईका विध्वंस तुम करते हो ? (कस्य सवना वा) या भला किसके यज्ञोंमें तुम (राजपुत्रा इव) राजकुमारकी नाई (अव गच्छथः) चले जाते हो ? ॥

[६००]

६०० युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि
 ह्वयामहे । युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेषु जनाय वहथः
 शुभस्पती ॥४॥

६०० युवाम् । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः ।
 दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ॥
 युवम् । होत्राम् । ऋतुऽथा । जुह्वते । नरा ।
 इषम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥४॥

६०० अन्वयः— नरा ! मृगण्यवः वारणा मृगा इव, युवां हविषा दोषा वस्तोः नि ह्वयामहे, युवं ऋतुथा होत्रां जुह्वते, शुभस्पती जनाय इषं वहथः ॥ ४ ॥

६०० अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (मृगण्यवः) मृगोंको ढूँढ़ने-
वाले (वारणा मृगा इव) हटानेयोग्य बाघसदृश पशुओंकी तरह हम
(युवां) तुम्हें (हविषा) हविके साथ (दोषा वस्तः नि ह्वयामहे) रातदिन नियम-
पूर्वक बुलाते हैं और (युवं) तुम्हारे लिए (ऋतुथा) विभिन्न ऋतुओंके
अनुकूल (होषां जुह्वते) आहुतिका दान दे डालते हैं, और तुम (शुभस्पती)
अच्छे कर्मोंके अधिपति होते हुए (जनाय इषं वहधः) जनताके लिए भन्न
पहुँचाते रहते हो ॥

[६०१]

६०१ युवां ह घोषा पर्याश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे
वां नरा । भूतं मे अहं उत भूतमृक्तवेऽश्वावते रथिने
शक्तमवैते ॥५॥

६०१ युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती ।
राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ॥
भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे ।
अश्वऽवते । रथिने । शक्तम् । अवैते ॥५॥

६०१ अन्वयः— नरा ! राज्ञः दुहिता घोषा युवां ह परि यती ऊचे वां पृच्छे;
मे अहं भूतं उत अक्तवे भूतं, अश्वावते रथिने अवैते शक्तम् ॥ ५ ॥

६०१ अर्थ— हे (नरा) नेता अश्विदेवों ! (राज्ञः दुहिता घोषा) राजकुमारी
घोषा (युवां ह) तुम्हारे संबंधमें (परि यती ऊचे) चली जाती हुई कह चुकी, (वां
पृच्छे) अब तुमसे प्रश्न करता हूँ; (मे अहं भूतं) मेरेलिए दिनके समय
इधर रहो (उत अक्तवे भूतं) और रात्रीकी बेलामें भी मेरे समीप रहो तथा
(अश्वावते रथिने) घोड़ेवाले तथा रथवालेके लिए (अवैते शक्तं) और
घोड़ेके लिए हित करनेके लिये समर्थ बनो ॥

[६०२]

६०२ युवं कवी ष्टः पर्याश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितु-
नैशायथः । युवोर्ह मक्षा पर्याश्विना मध्वासा भरत
निष्कृतं न योषणा ॥६॥

६०२ युवम् । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथम् ।
 विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ॥
 युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु ।
 आसा । भरत । निःकृतम् । न । योषणा ॥६॥

६०२ अन्वयः— अश्विना ! कवी युवं रथं परि स्थः, कुत्सः न जरितुः विशः नशायथः, योषणा निष्कृतं न, युवोः मधु ह मक्षाः आसा परि भरत ॥ ६ ॥

६०२ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (कवी युवं) विद्वान् तुम दोनों (रथं परि स्थः) रथको चारों ओरसे घेर खड़े रहते हो और (कुत्सः न) कुत्सके तुल्य (जरितुः विशः नशायथः) स्तोता लोगोंके समीप जाते हो; (योषणा निष्कृतं न) नारी भली भाँति तैयार किए हुए मधुको जिस तरह हकट्टा कर लेती है वैसेही (युवोः मधु ह) तुम्हारे मधुकोही (मक्षाः आसा) मधुमक्खियाँ मुँहसे (परि भरत) चारों ओरसे बटोरती हैं ॥

[६०३]

६०३ युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः ।
 युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुम्नमा चके ॥

६०३ युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् ।
 युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरथुः ॥
 युवोः । ररावा । परि । सख्यम् । आसते ।
 युवोः । अहम् । अवसा । सुम्नम् । आ । चके ॥७॥

६०३ अन्वयः— अश्विना ! युवं ह भुज्युं, वशं युवं, शिञ्जारं उशनां युवं उप आरथुः; ररावा युवोः सख्यं परि आसते; अहं युवोः अवसा सुम्नं आ चके ॥ ७ ॥

६०३ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (युवं ह भुज्युं) तुम भुज्युके पास गये, (वशं युवं) तुम वशके पास भी नये (शिञ्जारं उशनां युवं) शिञ्जार तथा उशनाके (उप आरथुः) समीप तुम चले गये थे; (ररावा) दाता भक्त (युवोः सख्यं परि आसते) तुम्हारी मित्रता पानेकी प्रतीक्षा करता है, (अहं) मैं (युवोः अवसा) तुम्हारी रक्षासे (सुम्नं आ चके) सुख पाना चाहता हूँ ॥

[६०४]

६०४ युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांरुष्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनाप ब्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥

६०४ युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् ।
युवम् । विधन्तम् । विधवांम् । उरुष्यथः ॥
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना ।
अप । ब्रजम् । ऊर्णुथः । सप्तास्यम् ॥८॥

६०४ अन्वयः— अश्विना । कृशं युवं ह, शयुं युवं, विधन्तं विधवां युवं उरुष्यथः, युवं सप्तास्यं स्तनयन्तं ब्रजं सनिभ्यः अप ऊर्णुथः ॥ ८ ॥

६०४ अर्थ— हे अश्विदेवों ! (कृशं युवं ह) दुर्बलको तुमही, (शयुं युवं) शयन करनेवालेको तुम, (विधन्तं विधवां) आश्रयरहित विधवाकी भी (युवं उरुष्यथः) तुम बचाते हो, (युवं) तुम (सप्तास्यं स्तनयन्तं) ब्रजं सात द्वारोंवाले तथा भ्राज करनेवाले गौओंके बाड़ेको (सनिभ्यः अप ऊर्णुथः) दाताओंके लिए खोल देते हो ॥

६०४ भावार्थ— अश्विदेव कृशको पुष्ट बनाते हैं, और बिस्तरेपर सोने-वाले बीमारको रोगरहित बनाते हैं, निराश्रित विधवाकी सहायता करते हैं और दाताओंको गौवोंका दान करनेके लिये सात द्वारोंवाले और खोलनेके समय शब्द करनेवाले गौओंके बाड़ेको खोल देते हैं और गौओंका दान भी करते हैं ।

[६०५]

६०५ जनिष्ट योषा पतयत् कनीनको वि चारुहन् वीरुधो
दंसना अनु । आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा
अह्ने भवति तत् पतित्वनम् ॥९॥

६०५ जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः ।
वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ॥
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽह्व । सिन्धवः ।
अस्मै । अह्ने । भवति । तत् । पतिऽत्वनम् ॥९॥

६०५ अन्वयः— योषा जनिष्ट, कनीनको पतयत्, दंसनाः अनु वीरुषः च वि अरुहन्, अस्मै निवना इव सिन्धवः आ रीयन्ते, अह्ने अस्मै तत् पतित्वनं भवति ॥९॥

६०५ अर्थ— (योषा जनिष्ट) युवति तरुणी हो गयी है, (कनीनकः पतयत्) दृष्टि उसपर पड़ी है, (दंसनाः अनु) तुम्हारे कर्मोंके लिये (वीरुषः च वि अरुहन्) लतावनस्पतियां भी खूब घढ़ने लगें, (अस्मै) इसके लिए (निवना इव सिन्धवः आ रीयन्ते) ऊपरसे कूढ़नेवाली नदियोंके समान शोभाएँ बढ़ रही हैं ऐसे (अह्ने अस्मै) इस दिनके लिए (तत् पतित्वनं भवति) वह पतिपन होता है ॥

६०५ भावार्थ— जब कन्या तरुण होती है तब उसकी दृष्टि तरुणपर जाती है, इनके लिये विविध कर्मोंके करनेके लिये वनस्पतियाँ बढ़ती और फल-फूलवाली बनती हैं, पर्वतपरसे कूढ़नेवाली नदियाँ समुद्रको जा मिलती हैं । इस तरह तरुणीके कारण पतित्वकी सिद्धि होती है ।

६०५ टिप्पणी— कन्या तरुण होती है, तब वह पतिकी कामना करती है, वनस्पतियोंसे फल उत्पन्न होनेके समान वह तरुणी अपनेको संतान होनेकी इच्छा करती है, और नदी समुद्रको मिलनेके समान वह पतिको प्राप्त करती है । इस तरह तरुणीका समागम पतिसे होता है ।

[६०६]

६०६ जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः । वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥१०॥

६०६ जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ॥ वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समः । एरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिष्वजे ॥१०॥

६०६ अन्वयः— नरः जीवं रुदन्ति, अध्वरे वि मयन्ते, दीर्घां प्रसितिं अनु दीधियुः ये इदं वामं पितृभ्यो समेरिरे, जनयः पतिभ्यः मयः परिष्वजे ॥१० अश्विनौ दे० ५१

६०६ अर्थ- (नरः) जो मनुष्य (जीवं रुदन्ति) जीवके हितके लिये रोते हैं, अर्थात् हित करनेके लिये कष्ट उठाकर अपना प्रेम व्यक्त करते हैं, वेही (अध्वरे वि मयन्ते) गृहाश्रमरूप यज्ञमें स्त्रीको विशेष सुख पहुँचाते हैं । वे (दीर्घा प्रसितिं अनु) दीर्घ बंधन (विवाहके बन्धन) के अनुकूल रहकर सबके पालनका भार स्वयं (दीधियुः) धारण करते हैं । (ये इदं वामं पितृभ्यः समेरिरे) जो इस रमणीय संतानको पितरोंके हितके लिये प्रेरित करते हैं, वेही (जनयः पतिभ्यः मयः परिष्वजे) स्त्रियाँ अपने पतियोंको सुख देनेके लिये आलिंगन देती हैं ॥

६०६ भावार्थ- जो पुरुष अपने कुटुम्बियोंका हित करनेके लिये अत्यंत कष्ट उठाते हैं, वेही हिंसारहित प्रेममय गृहाश्रममें सबको सुखी करते हैं, वेही विवाहका दीर्घ बंधन धारण करते हैं अर्थात् विवाह-विच्छेद नहीं करते । वे अपने रमणीय संतानको पितरोंके लिये उत्पन्न करते हैं । इनकी स्त्रियाँ अपने पतियोंको सुखी करनेके लिये उनको आलिंगन देती हैं ।

६०६ मानवधर्म- स्वजनोंको जीवोंको सुखी करनेके लिये मनुष्य कष्ट करें, गृहस्थाश्रममें रहकर सबको सुखी करें, प्रेमसे रहें, विवाहका प्रदीर्घ बंधन धारण करें, विवाह-विच्छेद न करें । रमणीय संतानका पालन करके पितरोंको सुखी करें । ऐसे प्रेममय कुटुम्बमें स्त्री पतिका सुख बढ़ानेके लिये पतिको आलिंगन देवे ।

[६०७]

६०७ न तस्य विद्म तदु पु प्र वोचत युवा ह यद् युवत्याः
क्षेति योनिषु । प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं
गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥११॥

६०७ न । तस्य । विद्म । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत ।
युवा । ह । यत् । युवत्याः । क्षेति । योनिषु ॥
प्रियऽस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः ।
गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥११॥

६०७ अन्वयः— अश्विना ! तस्य न विद्म, तत् सु प्र वोचत उ, यत् युवा ह युवत्याः योनिषु क्षेति; तत् उद्भसि (यत्) रेतिनः प्रिय-उत्तियस्य वृष-भस्य गृहं गमेम ॥ ११ ॥

६०७ अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवों ! (तस्य न विद्म) उसके उस सुखको हम नहीं जानते, (तत् सु प्र वोचत उ) जो सुख तुम वर्णन करते हैं । (यत् युवा ह युवत्याः योनिषु क्षेति) जो सुख तरुण पुरुष तरुणीके साथ घरमें रहता हुआ प्राप्त करता है, (तत् उद्भसि) वह सुख हम चाहते हैं, (यत् रेतिनः प्रिय-उत्तियस्य वृषभस्य गृहं गमेम) जो वीर्यवान् युवतिपर प्रेम करनेवाले बैल जैसे दृष्टपुष्टके घर जायेंगे और प्राप्त करेंगे ॥

६०७ भावार्थ— हे अश्विदेवों ! वह सुख अवर्णनीय है कि जो तुमने गृहस्थाश्रमियोंको प्राप्त होता है ऐसा वर्णन किया है । जो सुख तरुण तरुणीके साथ घरमें रहकर प्राप्त करता है और जिस सुखके लिये वीर्यवान् स्त्रीपर प्रेम करनेवाले बलिष्ठ तरुणके घरमें रहकर तरुण स्त्री प्राप्त करना चाहती है ।

[६०८]

६०८ आ वा॒म॒ग॒न्त्सु॒म॒तिर्वी॒जिनी॒वसू॒ न्य॒श्विना॒ ह॒त्सु॒ कामा॑
अयं॑स॒त । अ॒भू॒तं गो॒पा मि॒थुना॑ शु॒भस्प॒ती प्रि॒या
अ॒र्य॒म्णो दु॒र्या॑ अ॒शीम॒हि ॥ १२ ॥

६०८ आ । वा॒म् । अ॒ग॒न् । सु॒म॒तिः । वा॒जिनी॒वसू॒
इति॑ वाजिनी॒वसू॒ ।
नि । अ॒श्विना॒ । ह॒त्सु॒ । कामाः॑ । अ॒यं॑स॒त ॥
अ॒भू॒तम् । गो॒पा । मि॒थुना॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ ।
प्रि॒याः । अ॒र्य॒म्णः । दु॒र्या॑न् । अ॒शीम॒हि ॥ १२ ॥

६०८ अन्वयः— वाजिनी-वसू अश्विना ! सुमतिः वां आ भगन्, हत्सु कामाः नि अयंसत; शुभस्पती । मिथुना गोपा अभूतं, प्रियाः अर्यम्णः दुर्यान् अशीमहि ॥ १२ ॥

६०८ अर्थ- हे (वाजिनी-वसू) सेनारूपी धनवाले अश्विदेवों ! (सुमतिः वां आ भगन्) सुबुद्धि तुम्हारे निकट आ जाए और (हःसु कामाः नि अयंसत) अन्तःकरणोंमें इच्छाएँ नियंत्रित हों; हे (शुभः-पती) अच्छी बातोंके पालनकर्ता अश्विदेवों ! (मिथुना गोपा अभूतं) तुम दोनों संरक्षक बनो, ताकि (प्रियाः) प्यारे होकर हम (अयम्णः दुर्यान् अशीमहि) अयमाके घरोंको पहुँच जायँ ॥

६०८ भावार्थ- हे अश्विदेवों ! हमारे पास आनेकी सुबुद्धि तुम्हारे अन्तर हो, तुम्हारे हृदयमें यही इच्छा रहे, तुम दोनों हमारे संरक्षक बनो और हम तुम्हारे प्यारे बनें और यज्ञगृहमें आनन्दसे यज्ञ करते रहें ।

[६०९]

६०९ ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं
वचस्यवे । कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं
पथेष्ठां अपं दुर्मतिं हतम् ॥१३॥

६०९ ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ ।
धत्तम् । रयिम् । सहवीरम् । वचस्यवे ॥
कृतम् । तीर्थम् । सुप्रपाणम् । शुभः । पती इति ।
स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अपं । दुःऽमतिम् । हतम् ॥१३॥

६०९ अन्वयः- मन्दसाना ता मनुषः दुरोणे वचस्यवे सहवीरं रयिं आ धत्तम्; शुभस्पती ! तीर्थं सुप्रपाणं कृतं, पथेष्ठां स्थाणुं दुर्मतिं अप हतम् ॥१३॥

६०९ अर्थ- (मन्दसाना ता) हर्षित होते हुए वे प्रसिद्ध तुम दोनों (मनुषः दुरोणे) मानवके यज्ञ घरमें (वचस्यवे) आपण करनेकी इच्छा करनेवालेको (सहवीरं रयिं आ धत्तं) वीरोंसे युक्त धन देवालो; हे (शुभः पती) अच्छे कार्योंके अधिपति अश्विदेवों ! (तीर्थं सुप्रपाणं कृतं) जलतीर्थको अच्छी तरह पान करनेयोग्य बना दो और (पथे-स्थां स्थाणुं) मार्गके मध्य उठ खड़े होनेवाले वृक्ष या पत्थरको तथा (दुर्मतिं अप हतं) दुरात्मा पुरुषको मार भगाओ ॥

६०९ भावार्थ— जो यज्ञशालामें शुभविचार प्रकट करता है, उसको ऐसा धन मिले कि जिसके साथ संरक्षक वीर सदा रहते हैं । सब लोग अच्छे कर्मोंकोही करते रहें, जलस्थान पवित्र रखें, मार्गके कंकड़ दूर किये जाय, और दुष्ट बुद्धि मनुष्यका नाश हो ।

[६१०]

६१० कं स्विदुध कतमास्वश्विना विक्षु दुस्त्रा मादयेते शुभस्पती ।
क ई नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य
वा गृहम् ॥१४॥

६१० कं । स्विद् । अ॒ध । क॒त॒मा॒सु । अ॒श्वि॒ना ।
वि॒क्षु । दु॒स्त्रा । मा॒द॒ये॒ते इति॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ ॥
कः । ईम् । नि । ये॒मे । क॒त॒म॒स्य । ज॒ग्म॒तुः ।
वि॒प्र॒स्य । वा । य॒ज॒मा॒न॒स्य । वा । गृ॒हम् ॥१४॥

६१० अन्वयः— दत्ता ! शुभस्पती अश्विना ! अध क्व स्विद् कतमासु विक्षु मादयेते ? ई कः नि येमे, कतमस्य विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहं जग्मतुः ? ॥१४॥

६१० अर्थ— हे (दत्ता) दर्शनीय (शुभस्पती) अच्छे कर्मोंके पालक अश्विदेवों ! (अध क्व स्विद्) आज भला किधर (कतमासु विक्षु) कौनसी प्रजाओंमें (मादयेते) तुम हर्षित हो रहे हो ? (ई कः नि येमे) इन्हें कौन भला अपनी ओर आकर्षित कर रखता है ? (कतमस्य विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहं) भला किस प्राणिके या यजमानके घर (जग्मतुः) ये दोनों चले गये ?

[६११] (क्र० १०।४१।१-३)

(६११-६१३) सुहृत्स्यो धौषेयः । जगती ।

६११ स॒मा॒न॒मु॒ त्वं पु॒रु॒हू॒त॒मु॒क्थ्यं॑ रथं॑ त्रि॒च॒क्रं स॒र्व॒ना
ग॒नि॒ग्म॒तम् । प॒रि॒ज्मा॒नं वि॒दु॒थ्यं॑ सु॒वृ॒क्ति॒भिर्व॒यं
व्यु॒ष्टा उ॒ष॒सो॑ ह॒वाम॑हे ॥१॥

६११ समानम् । ॐ इति । त्यम् । पुरुऽहुतम् । उक्थ्यम् ।
 रथम् । त्रिऽचक्रम् । सर्वना । गनिगमतम् ॥
 परिऽज्मानम् । विदुथ्यम् । सुवृक्तिऽभिः ।
 वयम् । विऽउष्टौ । उपसः । हवामहे ॥१॥

६११ अन्वयः— त्वं समानं, पुरुहूतं, उक्थं, त्रिचक्रं, संयना गनिगमतं,
 परिज्मानं, विदुथं रथं वयं उपसः व्युष्टौ सुवृक्तिभिः हवामहे ॥ १ ॥

६११ अर्थ— (त्वं समानं) उस तुम दोनोंके लिए समान (पुरुहूतं)
 बहुतेने बुलाये हुए (उक्थं) प्रशंसनीय, (त्रिचक्रं) तीन पहियोंसे युक्त
 (सर्वना गनिगमतं) यज्ञोंमें जानेवाले (परिज्मानं) चारों ओर गतिशील
 (विदुथं रथं) यज्ञके लिए या युद्धके लिए योग्य रथको (वयं उपसः
 व्युष्टौ) हम सब उपःवेलाके प्रादुर्भाव होनेपर (सुवृक्तिभिः हवामहे)
 अच्छी स्तुतियोंसे बुलाते हैं ॥

[६१२]

६१२ प्रात॑र्युजं नास॒त्याधि॑ तिष्ठथः प्रात॑र्यावा॒णं मधु॑वाह॒नं
 रथ॑म् । विशो॑ येन॒ गच्छ॑थो यज्व॑री॒नरा॑ की॒रेऽश्वि॑व॒जं
 होतृ॑मन्तमश्विना ॥२॥

६१२ प्रातः॑युजम् । नास॒त्या । अधि॑ । तिष्ठ॒थः ।
 प्रातः॑यावानम् । मधु॑वाहनम् । रथ॑म् ॥
 विशः॑ । येन॒ । गच्छ॑थः । यज्व॑रीः । नरा॑ ।
 की॒रेः । चित् । य॒ज्ञम् । होतृ॑मन्तम् । अ॒श्विना॑ ॥२॥

६१२ अन्वयः— नासत्या अश्विना । नरा ! मधुवाहनं प्रातर्यावाणं प्रातः-
 युजं रथं अधि तिष्ठथः, येन यज्वरीः विशः, कीरेः होतृमन्तं यज्ञं चित्
 गच्छथः ॥ २ ॥

६१२ अर्थ— हे सत्यपूर्ण तथा (नरा) नेता अश्विदेवों ! (मधुवाहनं) मधु डोनेवाले, (प्रातः-यावाणं) सुबहही यात्राके लिए निकलनेवाले, (प्रातः-युजं) इसलिए प्रातःकालही घोड़ोंसे युक्त होनेवाले रथपर (अग्नि तिष्ठथः) तुम चढते हो, (येन) जिस रथसे (यज्वरीः विशः) यजनशील प्रजाओंके समीप और (कीरेः होतृमन्तं यज्ञं चित् गच्छथः) स्तोताके दानी लोगोंसे युक्त यज्ञके प्रति भी तुम चले जाते हो ॥

[६१३]

६१३ अ॒ध्व॒र्यु॒ वा॒ मधु॑पाणिं सु॒हस्त्य॑म॒ग्निध॑ं वा धृत॑दक्षं द॒मून॑सम् ।
विप्र॑स्य वा॒ यत् सर्व॑नानि गच्छ॒थोऽत॒ आ या॑तं
मधु॑पेयम॒श्विना ॥३॥

६१३ अ॒ध्व॒र्यु॒म् । वा॒ । मधु॑ऽपाणिम् । सु॒हस्त्य॑म् ।
अ॒ग्निध॑म् । वा॒ । धृत॑ऽदक्षम् । द॒मून॑सम् ॥
विप्र॑स्य । वा॒ । यत् । सर्व॑नानि । गच्छ॒थः ।
अतः॑ । आ । या॒तम् । मधु॑ऽपेयम् । अ॒श्विना ॥३॥

६१३ अन्वयः— अश्विना ! मधुपाणिं सुहस्त्यं अध्वर्युं वा धृतदक्षं दमूनसं अग्निधं वा, यत् विप्रस्य सर्वनानि वा गच्छथः अतः मधुपेयं आ यातम् ॥ ३ ॥

६१३ अर्थ— हे अश्वि । (मधुपाणिं सुहस्त्यं) हाथमें मधु धारण किये हुए और हाथोंसे अच्छे कार्य करनेवाले (अध्वर्युं वा) अध्वर्युके पास, अथवा (धृतदक्षं दमूनसं अग्निधं वा) बल धारण किये हुए दान देनेकी इच्छा करनेवाले अग्निहोत्रीके समीप, या (यत् विप्रस्य सर्वनानि वा) जो तुम विद्वान्के यज्ञोंमें (गच्छथः) चले जाते हो, (अतः) तो भी वहाँसे (मधुपेयं आ यातं) मधु जिसमें पीनेके लिए मिलता हो ऐसे हमारेही यज्ञमें चले आओ ॥

[६१४] (क्र. १०।१०६।१-११)

(६१४-६१४) भूतांशः काश्यपः । त्रिष्टुप् ।

६१४ उ॒भा उ॑ नूनं तदि॒दर्थ॑येथे वि त॑न्वाथे धि॒यो व॑स्त्राप॒सैव ।
स॒ध्री॒ची॒ना या॑त॒वे प्रेम॑जीगः सु॒दिनै॑व पृ॒क्ष आ तै॑स्येथे ॥१॥

६१४ उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति ।
 वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव ॥
 सध्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगरिति ।
 सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥१॥

६१४ अन्वयः— उभौ नूनं तत् इत् अर्थयेथे, धियः वि तन्वाथे, अपसा इव वस्त्रौ, ईं सध्रीचीना यातवे प्र अजीगः, सुदिना इव पृक्षः आ तंसयेथे॥१॥

६१४ अर्थ— हे अश्विनौ ! (उभौ) तुम दोनों (नूनं तत् इत्) निः-
 सन्देह वही हमारा स्तोत्र (अर्थयेथे) चाहते हैं । और (धियः वि
 तन्वाथे) अपनी बुद्धियोंको हित करनेके लिए फैलाते हैं । (अपसा
 इव वस्त्रौ) जैसे दो जोलाहे वस्त्रोंको फैलाते हैं । (ईं सध्रीचीना यातवे प्र
 अजीगः) यह भक्त तुम दोनों साथ रहनेवालोंकी स्तुति अभीष्ट प्राप्तिके लिए
 करता है । और (सुदिना इव पृक्षः आ तंसयेथे) उत्तम दिनोंमें जिस तरह
 सब लोग अपनी सजावट करते हैं, वैसेही अन्नकी सजावट तुम्हारे करते हैं॥१॥

[५८७]

६१५ उष्टारैव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः ।
 दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु माप स्यात् महिषावपानात्
 ६१५ उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति ।
 प्रायोगाऽइव । श्वात्र्या । शासुः । आ । इथः ॥
 दूताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु ।
 मा । अप । स्यात् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥२॥

६१५ अन्वयः— उष्टारा इव फर्वरीषु श्रयेथे श्वात्र्या प्रायोगा इव शासुः आ इथः, हि जनेषु दूता इव यशसा स्थः महिषा इव अवपानात् मा अप स्यात् ॥

६१५ अर्थ— (उष्टारा इव फर्वरीषु श्रयेथे) बैल जिस तरह घासवाली
 भूमिका आश्रय करते हैं, (श्वात्र्या प्रायोगा इव शासुः आ इथः) धनप्राप्तिके
 लिये प्रयत्न करनेवाले वीर जैसे शासकके पास जाते हैं । (हि जनेषु दूता
 इव यशसा स्थः) जनतामें राजदूत जैसे यशस्वी होते हैं । (महिषा इव
 अवपानात् मा अप स्यात्) उस तरह 'मैंसेके समान जलपानस्थानसे-
 सोमपानस्थानसे—दूर मत होओ ॥२॥

[६१६]

६१६ साकंयुजा शकुनस्यैव पक्षा पश्चेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।
अग्निरिव देवयोर्दीदिवांसा परिज्मानेव यजथः पुरुत्रा ॥३॥

६१६ साकम्युजा । शकुनस्यैव । पक्षा ।
पश्चादैव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ॥
अग्निः । इव । देवयोः । दीदिवांसा ।
परिज्माना । इव । यजथः । पुरुत्रा ॥३॥

६१६ अन्वयः— शकुनस्य इव पक्षा साकं युजा, चित्रा पश्चा इव यजुः आ गमिष्टम्; देवयोः अग्निः इव दीदिवांसा, परिज्माना इव पुरुत्रा यजथः ॥ ३ ॥

६१६ अर्थ— (शकुनस्य इव पक्षा साकंयुजा) शकुन्त-पक्षीके दो पंख जैसे साथ साथ जुड़े रहते हैं । (चित्रा पश्चा इव यजुः आ गमिष्टम्) दो विलक्षण पशु जैसे मिलकर जाते हैं । (देवयोः अग्निः इव दीदिवांसा) दिव्य अग्निके समान दीप्तिमान, तुम दोनों (परिज्माना इव पुरुत्रा यजथः) चारों ओर जानेवाले अनेक स्थानोंमें जाकर यजन करते हैं ॥

[६१७]

६१७ आपी वो अस्मे पितरैव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।
इर्यैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानैव हवमा गमिष्टम् ॥४॥

६१७ आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराः । इव । पुत्रा ।
उग्रा । इव । रुचा । नृपती । इवेति । नृपती । इव । तुर्यै ॥
इर्या । इव । पुष्ट्यै । किरणा । इव । भुज्यै ।
श्रुष्टीवाना । इव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥४॥

६१७ अन्वयः— अस्मे वः आपी, पितरौ इव पुत्राः रुचा उग्रा इव, तुर्यै नृपती इव, पुष्ट्यै इर्या इव, भुज्यै किरणा इव, श्रुष्टीवाना इव हवम् आ गमिष्टम् ॥ ४ ॥

६१७ अर्थ— (अस्मे वः आपी) हमारे लिये आप दोनों प्राप्त हैं ।
 (पितरौ इव पुत्राः) पुत्रोंके लिये मातापिता जैसे (रुचा उग्रा इव) तेजसे
 दीप्तिमान उग्रवीरके समान, (तुयै नृपती इव) स्वरासे कार्य करनेवालेके
 लिये संरक्षक राजाओंके समान, (पुष्ट्यै हर्या इव) पुष्टीके लिये भक्तवानोंके
 समान, (भुज्यै किरणा इव) भोगके लिये सूर्यकिरणोंके समान, (श्रुष्टीवाना
 इव हवं आ गमिष्टं) गतिमानोंके समान तुम दोनों यज्ञस्थानके पास जाते हैं ॥

[६१८]

६१८ वंसगेव पूष्यां शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शातपन्ता ।
 वाजैवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेषेवेषा सपर्यां पुरीषा ॥५॥

६१८ वंसगाऽइव । पूष्या । शिम्बाता ।
 मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शातपन्ता ॥
 वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था ।
 मेषाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥५॥

६१८ अन्वयः— वंसगा इव पूष्या, शिम्बाता मित्रा इव, ऋता शतरा
 शातपन्ता; वाजा इव वयसा उच्चा, घर्म्ये—स्था मेषा इव इषा सपर्या
 पुरीषा ॥ ५ ॥

६१८ अर्थ— (वंसगा इव पूष्या) बैलके समान पुष्ट, (शिम्बाता
 मित्रा इव) सुलदायी मित्रोंके समान, (ऋता शतरा शातपन्ता) सत्यकारी,
 सैकड़ों सुखोंके दाता अत एक स्तुतिके योग्य, (वाजा इव वयसा उच्चा)
 घोड़ोंके समान शरीरसे ऊंचे, (घर्म्ये—स्था मेषा इव इषा सपर्या पुरीषा)
 आकाशस्थित, मेढ़के समान पूजनीय और पोषक तुम हो ॥

[६१९]

६१९ सुण्येव जर्मरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।
 उदुन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जुराय्वजरं मुरायु ॥६॥

६१९ सुण्याऽइव । जर्मरी इति । तुर्फरीतू इति ।
 नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
 उदुन्यजाऽइव । जेमना । मदेरु इति ।
 ता । मे । जुरायु । अजरम् । मुरायु ॥६॥

६१९ अन्वयः— सृण्या इव जर्भरी तुर्फीरू, नैतोशा इव तुर्फी पर्फीका, उदन्यजा इव जेमना मदेरू, ता मे जरायु मरायु अजरम् ॥ ६ ॥

६१९ अर्थ— (सृण्या इव जर्भरी तुर्फीरू) अंकुश जिस तरह हाथीका पोषण करता और कष्ट भी देता है, (नैतोशा इव तुर्फी पर्फीका) घातक शस्त्रके समान नाशक और विदारक, (उदन्यजा इव जेमना मदेरू) जकमें उत्पन्न रत्नके समान तेजस्वी, जयश्रील और हर्षवर्धक, (ता मे जरायु मरायु अजरं) वे दोनों अश्विदेव मेरे जीर्ण होनेवाले और मरनेवाले शरीरको भक्ष्य बनावें ॥

[६२०]

६२० प॒ञ्चेव॒ चर्चैरं॒ जारं॑ म॒रायु॑ क्ष॒त्रेवार्थेषु॑ त॒र्तरीथ॑ उ॒ग्रा ।
ऋ॒भू नाप॑त् खर॒म॒ज्राखर॑ज्जु॒र्वायु॑र्न प॒र्फर॑त्क्षय॒द्रयी॑णाम् ॥७॥

६२० प॒ज्राऽइव॑ । च॒र्चैरम् । जारं॑म् । म॒रायु॑ ।
क्ष॒त्रेऽइव॑ । अ॒र्थेषु॑ । त॒र्तरीथः॑ । उ॒ग्रा ।
ऋ॒भू इति॑ । न । आ॒पत् । खर॒म॒ज्रा । खर॑ऽज्जुः ।
वा॒युः । न । प॒र्फर॑त् । क्षय॑त् । र॒यी॑णाम् ॥७॥

६२० अन्वयः— उग्रा । पज्रा इव चर्चैरं जारं, मरायु अर्थेषु क्षत्र इव तर्तरीथः, ऋभू न खरज्जु खरमज्रा आपत्, वायुः न पर्फरत् रयीणां क्षयत् ॥ ७ ॥

६२० अर्थ— हे (उग्रा) वीरो ! (पज्रा इव चर्चैरं जारं) शत्रुको पराजित करनेवाले वीरोंके समान तुम दोनों, मेरे जर्जर और वृद्ध होनेवाले और (मरायु) मरनेवाले शरीरको (अर्थेषु क्षत्र इव तर्तरीथः) सब प्रकारके अर्थव्यवहारोंमें अस्त्र जलके समान सुरक्षित करते हो । (ऋभू न खरज्जु खरमज्रा आपत्) ऋभुदेवोंके समान वेगवान् रथ तुम वेगवानोंको प्राप्त हो । वह रथ (वायुः न पर्फरत्) वायुके समान वेगसे जावे और (रयीणां क्षयत्) धनोंको प्राप्त करे ॥

[६२१]

६२१ घ॒र्मेव॑ म॒धु ज॒ठरं॑ स॒नेरू॒ भर्गेऽवि॑ता तु॒र्फी फा॒रिवा॑ऽरम् ।
प॒तरे॑व॒ चच॒रा च॒न्द्रनि॑र्णि॒द्धम॑न॒क्रद्वा॑ म॒न॒न्या॑ऽ न जग्मी॑ ॥

६२१ घर्माऽइव । मधु । जठरे । सनेरु इति ।
 भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ॥
 पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् ।
 मनःऽऋङ्गा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

६२१ अन्वयः— घर्मा इव जठरे मधु सनेरु, भगे-अविता अरं तुर्फरी फारिवा; पतरा इव चचरा चन्द्रनिर्निक्, मनः-ऋङ्गा मनन्या न जग्मी ॥ ८ ॥

६२१ अर्थ— (घर्मा इव जठरे मधु सनेरु) तपानेके पात्रमें जैसा दूध वैसा तुम अपने पेटमें मधुर सोमरस सेवन करते हो, (भगे-अविता अरं तुर्फरी फारिवा) धनके संरक्षण करनेमें समर्थ शत्रुहिंसक शस्त्र तुम धारण करते हो, (पतरा इव चचरा चन्द्रनिर्निक्) वेगसे उड़नेवाले आकाशसंचारी पक्षीके समान और चन्द्रके समान सुंदर रूपधारी, (मनःऋङ्गा मनन्या न जग्मी) मनसे शोभा बढ़ानेवाले, मनन करनेवाले और सत्कर्मके स्थानमें जानेवाले, ये अश्विदेव हैं ॥

[६२२]

६२२ बृहन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठां पादैव गाधं तरते विदाथः ।
 कर्णैव शासुरनु हि स्मराथोऽशैव नो भजतं चित्रममः ॥ ९ ॥
 ६२२ बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् ।
 पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ॥
 कर्णीऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः ।
 अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अमः ॥ ९ ॥

६२२ अन्वयः— बृहन्ता इव गम्भरेषु प्रतिष्ठां विदाथः, तरतः पादा इव गाधं (विदाथः); कर्णा इव शासुः हि अनु स्मराथः, अंशा इव नः चित्रं अमः भजतम् ॥ ९ ॥

६२२ अर्थ— (बृहन्ता इव गम्भीरेषु प्रतिष्ठां विदाथः) बड़े वीरोंके समान तुम कठीण गम्भीर स्थितिमें भी अपनी सुस्थिति स्थिर रखना जानते हैं । (तरतः पादा इव गावं विदाथः) तैरनेवालेके पावोंके समान तुम जलकी गहराईको जानते हैं । (कर्णा इव शशुः हि अनु स्मराथः) कानोंके समान तुम उत्तम शामनकर्ताकी आज्ञाका अथवा भक्तकी पुकारका स्मरण रखते हैं । (अंशा इव नः चित्रं भग्नः भजतं) भवयवोंके सहभागी होनेके समान तुम हमारे उत्तम कर्मका सेवन करते हैं ॥

[६२३]

६२३ आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनवारे ।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात्
सचेथे ॥१०॥

६२३ आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति ।
सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽवारे ॥
कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिऽस्विदाना ।
क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥१०॥

६२३. अन्वयः— आरङ्गरा इव मधु आ ईरयेथे, सारघा इव नीचीन-वारे गवि; की-नारा इव स्वेदं आसिष्विदाना, क्षामा इव सुयवसात् ऊर्जा सचेथे ॥१०॥

६२३ अर्थ— (आरङ्गरा इव मधु आ ईरयेथे) पर्याप्त वर्षा करनेवाले मेघोंके समान मधुर जल तुम प्रवाहित करते हैं, (सारघा इव नीचीनवारे गवि) मधुमक्खियोंके समान तुम गौके स्तनोंमें मधुर दूध प्रेरित करते हैं । (की-नारा इव स्वेदं आसिष्विदाना) घुरे नीच मानवके समान तुम पसीना बहा देते हैं । (क्षामा इव सुयवसात् ऊर्जा सचेथे) क्षीण गौके उत्तम जाँका घास खाकर पुष्ट होनेके समान तुम भक्तकी बलवान् बना देते हैं ॥

[६२४]

६२४ ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप
यातम् । यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो
अश्विनोः काममप्राः ॥११॥

६२४ ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् ।
आ । नः । मन्त्रम् । सरथा । इह । उप । यातम् ॥
यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु । अन्तः ।
आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥११॥

६२४ अन्वयः— स्तोमं ऋध्याम, वाजं सनुयाम, सरथा इह नः मन्त्रं उप
आ यातम्; गोषु अन्तः पक्वं मधु यशो न, भूतांशः अश्विनोः कामं आ
अप्राः ॥ ११ ॥

६२४ अर्थ— हम (स्तोमं ऋध्याम) सरकर्मको बढाते हैं । (वाजं
सनुयाम) अन्नका दान करते हैं । (सरथा इह नः मन्त्रं उप आ यातं) रथमें
बैठकर यहाँ हमारे मननीय स्तोत्र सुननेके लिये आओ । (गोषु अन्तः पक्वं
मधु यशो न) गौके अन्दर परिपक्व मधुर अन्न तुमने रखा है । इसलिये ।
(भूतांशः अश्विनोः कामं आ अप्राः) भूतोंका अंशरूप ऋषि अश्विदेवोंकी
भक्ति यथेच्छ तथा पूर्णरूपसे करता है ॥

[६२५] (ऋ. १०।१३।४-५)

(६२५-६२६) सुकीर्तिः काक्षीवतः । ४ अनुष्टुप्, ५ त्रिष्टुप् ।

६२५ युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥४॥

६२५ युवम् । सुरामम् । अश्विना ।
नमुचौ । आसुरे । सचा ॥
विऽपिपाना । शुभः । पती इति ।
इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥४॥

६१५ अन्वयः— शुभस्पती अश्विना । सुरामं पिपाना युवं, सचा आसुरे नमुचौ कर्मसु इन्द्रं आवतम् ॥ ४ ॥

६१५ अर्थ— हे (शुभस्पती अश्विना) उत्तम कर्मोंके संरक्षक दोनों अश्वि-
देवों ! (सुरामं वि-पिपाना युवं) उत्तम रमणीय रसका पान करनेवाले तुम
(सचा) साथ साथ रहनेवाले दोनों देवोंने (आसुरे नमुचौ कर्मसु इन्द्रं आव-
तम्) नमुची असुरके साथ होनेवाले युद्धरूप कर्मोंमें इन्द्रकी सुरक्षा की ॥

[६१६]

६२६ पुत्रमिव पितरौ अश्विनो भेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।
यत् सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा
मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

६२६ पुत्रम् इव । पितरौ । अश्विना । उभा ।
इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ॥
यत् । सुरामम् । वि । अपिवः । शचीभिः ।
सरस्वती । त्वा । मघवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

६२६ अन्वयः— पितरौ पुत्रं इव उभा अश्विना काव्यैः दंसनाभिः आवथुः;
सुरामं यत् शचीभिः अपिवः, मघवन् । सरस्वती त्वा अभिष्णक् ॥ ५ ॥

६२६ अर्थ— हे इन्द्र ! (पितरौ पुत्रं इव) मातापिता पुत्रकी जैसी रक्षा
करते हैं वैसे (उभा अश्विना काव्यैः दंसनाभिः आवथुः) तुम दोनों प्रशंस-
नीय कर्मोंसे हमारी रक्षा करते हैं । (सुरामं यत् शचीभिः अपिवः) उत्तम
रमणीय रस अपनी शक्तिके अनुसार तुमने पीया है । हे (मघवन्) इन्द्र !
(सरस्वती त्वा अभिष्णक्) सरस्वती तुम्हारी सेवा करती है, वर्णन करती है ॥

[६२७] (क्र. १०।१४३।१-६)

(६२७-६३१) अग्निः सांख्यः । अनुष्टुप् ।

६२७ त्वं चिदग्निमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे ।

कक्षीर्वन्तं यदी पुना रथं न कृणुथो नवम् ॥ १ ॥

६२७ त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतञ्जुरम् ।
 अर्थम् । अश्वम् । न । यातवे ॥
 कक्षीवन्तम् । यदि । पुनरिति ।
 रथम् । न । कृणुथः । नवम् ॥१॥

६२७ अन्वयः— त्वं चित् ऋतञ्जुरं अत्रिं, अश्वं न यातवे अर्थम्;
 यदि कक्षीवन्तं पुनः नवं रथं न कृणुथः ॥१॥

६२७ अर्थ— (त्वं चित् ऋतञ्जुरं अत्रिं) उस असुरोंके उपद्रवसे क्षीण
 हुए अत्रिको (अश्वं न यातवे) घोड़ेके समान वेगसे जानेके लिये (अर्थं) समर्थ
 बनानेके अर्थ तुमने सहायता दी । (यदि कक्षीवन्तं पुनः नवं रथं न कृणुथः)
 वैसेही वक्षीवान् ऋषिको पुनः तरुण, रथको पुनः नया बनानेके समान,
 बनाया ॥

[६२८]

६२८ त्वं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत ।
 दृढहं ग्रन्थि न विष्यत्मत्रिं यविष्ठमा रजः ॥२॥
 ६२८ त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् ।
 अरेणवः । यम् । अत्नत ॥
 दृढहम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यत्तम् ।
 अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥२॥

६२८ अन्वयः— अरेणवः, वाजिनं अश्वं न, यं अत्नत, त्वं चित् अत्रिं
 यविष्ठं रजः आ विष्यत् दृढहं ग्रन्थि न ॥२॥

६२८ अर्थ— (अरेणवः, वाजिनं अश्वं न, यं अत्नत) धूलीके समान बिखरे
 न रहनेवाले असुरोंने, वेगवान् अश्वके समान जिय अत्रिको बांध रखा था ।
 (त्वं चित् अत्रिं यविष्ठं) उस अत्रिको तरुण बनाकर (रजः आ विष्यत्)
 इस भूलोकमें बन्धमुक्त किया । (दृढहं ग्रन्थि न) जैसे कोई दृढ ग्रन्थिको
 छोड़ देता है ॥

[६२९]

६२९ नरा दंसिष्ठावत्रये शुभ्रा सिषासतं धियः ।
अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥३॥

६२९ नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये ।
शुभ्रा । सिषासतम् । धियः ॥
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा ।
पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥३॥

६२९ अन्वयः— नरा दंसिष्ठौ शुभ्रा ! अत्रये धियः सिषासतम्, अथ हि दिवः स्तोमः न नरा ! वां पुनः विशसे ॥ ३ ॥

६२९ अर्थ— हे (नरा दंसिष्ठौ शुभ्रा) नेता दर्शनीय सुन्दर वीरों ! (अत्रये धियः सिषासतं) अत्रिके लिये उत्तम बुद्धि और कर्मशक्तिको तुमने दिया । (अथ हि दिवः स्तोमः न) पश्चात् दिव्य स्तोत्रके समान, हे (नरा) नेता वीरो ! (वां पुनः विशसे) वही तुम दोनोंकी पुनः विशेष प्रशंसा करने लगा ॥

[६३०]

६३० चिते तद् वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।
आ यन्नः सदेने पृथौ समने पर्यथो नरा ॥४॥

६३० चिते । तद् । वाम् । सुराधसा ।
रातिः । सुमतिः । अश्विना ॥
आ । यत् । नः । सदेने । पृथौ ।
समने । पर्यथः । नरा ॥४॥

६३० अन्वयः— सुराधसा अश्विना ! सुमतिः रातिः तद् वां चिते, नरा ! यत् पृथौ समने सदेने नः आ पर्यथः ॥ ४ ॥

६३० अर्थ— हे (सुराधरा अधिना) उत्तम दान देनेवाले अभिदेवों !
 (सुमतिः रातिः तत् वां चिते) तुम्हारी उत्तम बुद्धि और उत्तम दातृत्व-शक्ति
 यह सब तुम्हारे उत्तम ज्ञानका सूचक है । हे (नरा) नेताओं ! (यत् पृथौ
 समने सदने नः आपर्षथः) तुम विस्तृत यज्ञगृहमें हमारी सुरक्षा करते हैं ।
 इसलिये हम तुम्हारी भक्ति करते हैं ॥

[६३१]

६३१ युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईङ्खितम् ।
 यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥५॥

६३१ युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ ।
 रजसः । पारे । ईङ्खितम् ॥
 यातम् । अच्छ । पतत्रिभिः ।
 नासत्या । सातये । कृतम् ॥५॥

६३१ अन्वयः— युवं समुद्रे, रजसः पारे ईङ्खितं भुज्युं अच्छ; पतत्रिभिः
 आ यातं, नासत्या । सातये कृतम् ॥ ५ ॥

६३१ अर्थ— (युवं समुद्रे, रजसः पारे ईङ्खितं भुज्युं अच्छ) तुम दोनों
 समुद्रमें, रेतके प्रदेशके परे डूबनेवाले-भुज्युके पास (पतत्रिभिः आ यातं)
 पहुँच गये । हे (नासत्या) सत्यपालको ! (सातये कृतं) यह तुमने उनकी
 सहायताके लिये किया ॥

[६३२]

६३२ आ वाँ सुमैः शंयू इव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।
 समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥६॥

६३२ आ । वाम् । सुमैः । शंयू इवेति शंयूइव ।
 मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ॥
 सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा ।
 उत्सम् । न । पिप्युषीः । इषः ॥६॥

६३२ अन्वयः— विश्ववेदसा नरा । वां शंयू इव मंहिष्ठा सुज्ञैः आ ;
पिप्युषीः इषः उत्सं न अस्मे सं भूषतम् ॥ ६ ॥

६३२ अर्थ— हे (विश्ववेदसा नरा) सब जाननेवाले नेता वीरों ! (वां
शंयू इव मंहिष्ठा सुज्ञैः आ) तुम दोनों सुखदायी राजाओंके समान सन्मान
योग्य, सब सुखसाधनोंके साथ हमारे पास आते हैं । (पिप्युषीः इषः उत्सं न
अस्मे सं भूषतं) पुष्ट करनेवाले धनके हौजको (गौके दुग्धाशयको) देनेके
समान, हमें धन देकर सुभूषित करो ॥

॥६३३॥ (ऋ. १०।१८४।३)

(६३३) त्वष्टा गर्भकतां, विष्णुर्वा प्राजापत्यः । अनुष्टुप् ।

६३३ हिरण्ययीं अरणीं यं निर्मन्थतो अश्विना ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥३॥

६३३ हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् ।
निःऽमन्थतः । अश्विना ॥
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे ।
दशमे । मासि । सूतवे ॥३॥

६३३ अन्वयः— हिरण्ययी अरणी यं अश्विना निर्मन्थतः; तं ते गर्भं
हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

६३३ अर्थ— (हिरण्ययी अरणी) सुरणकी अरणियाँ (यं अश्विना निर्मन्
थतः) जिसको अश्विदेव मथते हैं, (तं ते गर्भं हवामहे) हे स्त्री ! तुम्हारे
किये उस गर्भको हम आवाहन करते हैं कि वह (दशमे मासि सूतवे) दसवें
महिनेमें उत्पन्न हो जाय ॥

[६३४] (वा. य. १४।१-५)

६३४ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया ।
उरूयस्य केतुं ग्रथं जुषाणाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा

६३४ ध्रुवक्षितिः । ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुवयोनिः ।
ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ । सीद ।

साधुयेति साधुऽया ॥

उख्यस्य । केतुम् । प्रथमम् । जुषाणा ।

अश्विना । अध्वर्यूऽइत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ १

६३४ अन्वयः— ध्रुवक्षितिः, ध्रुवयोनिः ध्रुवा, उख्यस्य प्रथमं केतुं जुषाणा असि; साधुया ध्रुवं योनिं आ सीद, अध्वर्यू अश्विनौ त्वा इह सादयताम् ॥ १ ॥

६३४ अर्थ— तू (ध्रुवक्षितिः) स्थिर रहनेवाली (ध्रुवयोनिः) स्थिर जन्म-स्थानमें रहनेवाली अत एव (ध्रुवा) स्थिर हो । (उख्यस्य प्रथमं केतुं जुषाणा असि) उषाके प्रथम ध्वजाकी सेवा करनेवाली है । अतः (साधुया ध्रुवं योनिं आ सीद) उत्तम पद्धतिसे स्थिर स्थानमें बैठ । (अध्वर्यू अश्विनौ त्वा इह सादयताम्) अहिसक कार्य करनेवाले दोनों अश्विदेव तुझे यहां स्थापन करें । अश्विनो मथकर इस वेदीमें रखें ॥

[६३५]

६३५ कुलायिनीं घृतवतीं पुरन्धिः स्योने सीदु सदेने पृथिव्याः ।
अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्तिवमा ब्रह्म पीपिहि
सौभगायाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

६३५ कुलायिनीं । घृतवतीति घृतऽवती । पुरन्धिरिति
पुरम्ऽधिः । स्योने । सीदु । सदेने । पृथिव्याः ।
अभि । त्वा । रुद्राः । वसवः । गृणन्तु ।
इमा । ब्रह्म । पीपिहि । सौभगाय ।
अश्विना । अध्वर्यूऽइत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ २

६३५ अन्वयः— पृथिव्याः स्योने सदेने सीदु, कुलायिनीं घृतवती पुरन्धिः वसवः रुद्राः त्वा अभि गृणन्तु, सौभगाय इमा ब्रह्मा पीपिहि, अध्वर्यू अश्विनौ त्वा इह सादयताम् ॥ २ ॥

६३५ अर्थ— (पृथिव्याः स्योने सदने सीद) पृथ्वीके ऊपरके सुखदायी स्थानमें बैठ । (कुलायिनी घृतवती) घरवाली और घीसे भरपूर होकर (पुरन्धिः) नगरका धारण करनेवाली हो । (वसवः रुद्राः त्वा अभि गृणन्तु) निवास करनेवाले और शत्रुको रुलानेवाले वीर तुम्हारी प्रशंसा करें । (सौभगाय इमा ब्रह्म पीपिहि) उत्तम भाग्य प्राप्त करनेके लिये इस स्तोत्रको—इस ज्ञानकोरसमय बनाओ । (अध्वर्युं अश्विनौ त्वा इह सादयतां) अहिंसक कार्य करनेवाले दोनों अश्विदेव तुझे यहां स्थापन करें ॥

[६३६]

६३६ स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानां सुप्ते बृहते रणाय ।
पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा
संविशस्व अश्विनाऽध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥३॥

६३६ स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेति दक्षऽपिता । इह । सीद ।
देवानाम् । सुप्ते । बृहते । रणाय ॥
पितेवेति पिताऽइव । एधि । सूनवे । आ ।
सुशेवेति सुऽशेवा । स्वावेशेति । सुऽआवेशा ।
तन्वा । सम् । विशस्व ।
अश्विना । अध्वर्युऽइत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा ॥

६३६ अन्वयः— पिता सूनवे इव दक्षपिता देवानां रणाय बृहते सुप्ते स्वैः दक्षैः इह सीद; सुशेवा एधि, स्वावेशा तन्वा संविशस्व अध्वर्यु अश्विनौ त्वा इह सादयताम् ॥ ३ ॥

६३६ अर्थ— (पिता सूनवे इव) जैसा पिता पुत्रको सहारा देता है उस तरह (दक्षपिता देवानां रणाय) बलका पररक्षण करनेवाली होकर दिव्य विबुधोंके आनन्दके लिये (बृहते सुप्ते) बड़े सुखके लिये (स्वैः दक्षैः इह सीद) अपने बलोंके साथ तुम यहां आकर बैठ । (सुशेवा एधि) उत्तम सेवा करने योग्य हो । (स्वावेशा तन्वा संविशस्व) सुखसे प्रवेश करनेयोग्य उत्तम चपल शरीरसे यहां आकर रह । अध्वर्यु अश्विदेव तुझे यहां स्थापन करें ॥

[६३७]

६३७ पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अभि गृणन्तु देवाः ।
स्तोमपृष्टा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽ
यजस्वाश्विनोऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥४॥

६३७ पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम ।
ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ॥
स्तोमपृष्टेति स्तोमऽपृष्टा । घृतवतीति घृतऽवती । इह ।
सीद । प्रजावदिति प्रजाऽवत् । अस्मेऽइत्यस्मे ।
द्रविणा । आ । यजस्व ।
अश्विना । अध्वर्यूऽइत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥

६३७ अन्वयः— पृथिव्याः पुरीषं अप्सः नाम असि तां त्वा विश्वे देवाः
अभि गृणन्तु; स्तोमपृष्टा घृतवती इह सीद प्रजावत् द्रविणं अस्मे आ यजस्व
अध्वर्यू अश्विनौ त्वा इह सादयताम् ॥ ४ ॥

६३७ अर्थ— (पृथिव्याः पुरीषं) तू पृथ्वीको पूर्ण करनेवाली, (अप्सः
नाम असि) तू उदकका भण्डार हो । (तां त्वा विश्वे देवा अभि गृणन्तु) तुम्हारी
सब देव प्रशंसा करें । (स्तोमपृष्टा घृतवती) स्तोत्रोंसे प्रशंसित और घीसे
भरपूर होकर (इह सीद) यहां रह । (प्रजावत् द्रविणा अस्मे आ यजस्व)
संतान और धन हमें दे । अध्वर्यू अश्विदेव तुम्हें यहां रखें ॥

[६३८]

६३८ अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्तीं विष्टम्भनीं
दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् ।
ऊर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनोऽध्वर्यू
सादयतामिह त्वा ॥५॥

६३८ अदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि ।

अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् ॥

अधिपत्नीमित्यर्धेऽपत्नीम् । भुवनानाम् । ऊर्मिः । द्रप्सः ।

अपाम् । असि । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । ते । ऋषिः ।

अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ५

६३८ अन्वयः— अन्तरिक्षस्य धर्त्री, भुवनानां अधिपत्नी एवा अदित्याः पृष्ठे सादयामि, अपां द्रप्सः ऊर्मिः असि, ते ऋषिः विश्वकर्मा अध्वर्यू अश्विनी एवा इह सादयताम् ॥ ५ ॥

६३८ अर्थ— (अन्तरिक्षस्य धर्त्री) अन्तरिक्षका धारण करनेवाली, (भुवनानां अधिपत्नी) भुवनोका पालन करनेवाली, (त्वा अदित्याः पृष्ठे सादयामि) तुम्हें पृथ्वीके ऊपर स्थिर रूपसे स्थापित करते हैं । (अपां द्रप्सः ऊर्मिः असि) तू उदककी राशीसदृश हो । (ते ऋषिः विश्वकर्मा) तेरा द्रष्टा विश्वकर्मा है । अध्वर्यू अश्विदेव तुझे यहां स्थापन करें ॥

[६३९] (वा० य० ३८।१०, १३)

६३९ विश्वा आशा दक्षिणसद् विश्वान् देवानयाद्दिह ।

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिवतमश्विना ॥ १० ॥

६३९ विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदिति दक्षिणऽसत् ।

विश्वान् । देवान् । अयाट् । इह ॥

स्वाहाकृतस्येति स्वाहाऽकृतस्य । घर्मस्य ।

मधोः । पिवतम् । अश्विना ॥ १० ॥

६३९ अन्वयः— इह दक्षिणसत् विश्वाः आशाः विश्वान् देवान् अयाट्; अश्विना । स्वाहाकृतस्य मधोः घर्मस्य पिवतम् ॥ १० ॥

६३९ अर्थ— (इह दक्षिणसत्) यहां दक्षिण दिशामें रहनेवाला (विश्वाः आशाः विश्वान् देवान् अयाट्) सब दिशाओं और सब देवोंका यजन करता है । हे (अश्विना) आश्विदेवों ! (स्वाहाकृतस्य मधोः घर्मस्य पिवतं) स्वाहाकारपूर्वक दिये मधुर रसका पान करो ॥

[६४०]

६४० अपातामश्विनां घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् ।
इहैव रातयः सन्तु ॥१३॥

६४० अपाताम् । अश्विना । घर्मम् । अनु ।
द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । अमंसाताम् ॥
इह । एव । रातयः । सन्तु ॥१३॥

६४० अन्वयः— अश्विना घर्मः अपातां द्यावापृथिवी अन्वमंसातां; इह
एव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

६४० अर्थ— (अश्विना घर्म अपातां) अश्विदेवोंने रसका पान किया है ।
उसका (द्यावापृथिवी अन्वमंसातां) छु और पृथ्वीने अनुमोदन किया है ।
(इह एव रातयः सन्तु) यहांही सब भन रहे ॥

[६४१] (साम० ३०५)

(६४१) अश्विनौ वैवस्वतौ । बृहती ।

६४१ कुष्ठः^{२ ३} को^१ वामश्विना^२ तपानो^{३ १ २ ३ १ २} देवा मर्त्यः ।
घता^{३ १ २ ३ १ २ २} वामश्मया^{३ १ २ ३ १ २} क्षयमाणोऽशुनेत्थम्^{३ १ २} आद्रन्यया ॥३॥

६४१ कु-स्थः^{२ ३} । कः^२ । वाम्^३ । अश्विना ।
तपानः^२ । देवा^{१ २ २} । मर्त्यः^{१ २ २} ॥
घता^{३ २ ३} । वाम्^३ । अश्मया^{२ १ २ २} । क्षयमाणः ।
अंशुना^{३ १ २ ३ २ ३} । इत्थम्^{३ २ ३} । उ । आत् । उ ।
अन्यथा^{१ २ ३ १ २ २} । अन् । यथा ॥३॥

६४१ अन्वयः— देवा अश्विना ! कु-ष्ठः कः मर्त्यः वां तपानः वां अश्मया
घता अंशुना क्षयमाणः आद्रन् यथा इत्थं उ ॥ ३ ॥

६४१ अर्थ— हे (देवा अश्विनो) प्रकाशमान अश्विदेवों ! (कु-ष्ठः कः मर्यः) भूमिपर रहनेवाला कौन मानव (वां तपानः) तुम्हको प्रकाश दे सकता है ? (वां अश्मया) आपको खानेके लिये देनेके अर्थ (ज्ञता अंशुना क्षयमाणः) कूटकर निकाले रसके कारण क्षीण हुआ, थका हुआ, उपासक (आद्वन् यथा) यथेच्छ भोजन करनेवालेके समान (इत्थं उ) ही धनवान् होता है ॥

[६४२] (अथर्व. २।२९।६)

(६४२-६४५) अथर्वा । त्रिष्टुप् ।

६४२ शिवाभिष्टे हृदयं तर्पयाम्यनमीवो मोदिषीष्ठाः सुवर्चाः ।
सवासिनौ पिवतां मन्थमेतमश्विनो रूपं परिधाय मायाम्

६४२ शिवाभिः । ते । हृदयम् । तर्पयामि ।
अनमीवः । मोदिषीष्ठाः । सुवर्चाः ॥
सवासिनौ । पिवताम् । मन्थम् । एतम् ।
अश्विनोः । रूपम् । परिधाय । मायाम् ॥६॥

६४२ अन्वयः— शिवाभिः ते हृदयं तर्पयामि, अनमीवः सुवर्चाः मोदिषीष्ठाः, सवासिनौ अश्विनोः रूपं मायां परिधाय एतं मन्थं पिवतम् ॥६॥

६४२ अर्थ— (शिवाभिः ते हृदयं तर्पयामि) कल्याण करनेवाली विद्याओंसे मैं तेरे हृदयकी तृप्ति करता हूँ । तू (अन्-अमीवः सुवर्चाः मोदिषीष्ठाः) नीरोग और उत्तम तेजस्वी होकर आनन्दप्रसन्न हो । (सवासिनौ) साथ रहनेवाले तुम दोनों (अश्विनोः रूपं) अश्विदेवोंके समान सुन्दर रूपको और उनकी (मायां परिधाय) कुशलतापूर्वक कर्म करनेकी शक्तिको धारण कर (एतं मन्थं पिवतं) इस मधुर रसका पान करो ॥

[६४३] (अथर्व. ६।५०।१-३)

अथर्वा (अभयकामः) । १ विराड् जगती, २-३ पथ्यापङ्क्तिः ।

६४३ हतं तर्दं समङ्कमाखुमश्विना छिन्तं शिरो अपि पृष्टीः
शृणीतम् । यवान्नेददानपि नह्यतं मुखमथामयं कृणुतं
धान्यायि ॥१॥

अश्विनौ दे० ५४

६४३ ह॒तम् । त॒र्दम् । स॒म्ऽअ॒ङ्गम् । आ॒खुम् ।

अ॒श्विना । छि॒न्तम् । शि॒रः । अ॒पि । पृ॒ष्टीः । शृ॒णी॒तम् ॥

यवा॑न् । न । इ॒त् । अदा॑न् । अ॒पि । न॒ह्य॒तम् ।

मु॒खम् । अ॒र्थ । अ॒भय॑म् । कृ॒णु॒तम् । धा॒न्यायि ॥१॥

६४३ अन्वयः— अश्विनौ ! तर्दं समङ्कं आखुं हतं शिरः छिन्तं पृष्टीः अपि शृणीतम् ; यवान् न इत् अदान् मुखं अपि नह्यतं, अथ धान्याय अभयं कृणुतम् ॥ १ ॥

६४३ अर्थ— हे (अश्विनौ) अश्विदेवों ! (तर्दं समङ्कं आखुं हतं) नाश करनेवाले बिलमें रहनेवाले चूहेको मारो ! (शिरः छिन्तं) उसका सिर काटो । (पृष्टीः अपि शृणीतं) उसकी पीठ तोड़ो । वे चूहे (यवान् न इत् अदान्) जौको न खावें । (मुखं अपि नह्यतं) उनका मुख बंद करो । (अथ धान्याय अभयं कृणुतं) और धान्यके लिये निर्भयता करो ॥

[६४४]

६४४ त॒र्द॒ है प॒त॒ङ्ग॒ है ज॒भ्य॒ हा उ॒प॒क॒स ।

ब्र॒ह्म॒वा॒सं॒स्थि॒तं ह॒वि॒र॒न॒द॒न्त॒ इ॒मा॒न्य॒वा॒न॒हिं॒स॒न्तो अ॒पो॒दि॒त॥

६४४ त॒र्द॒ । है । प॒त॒ङ्ग॒ । है । ज॒भ्य॒ । है । उ॒प॒ऽक॒स ॥

ब्र॒ह्मा॒ऽइ॒व । अ॒सं॒म॒ऽस्थि॒तम् । ह॒विः । अ॒न॒द॒न्तः ।

इ॒मा॒न् । यवा॑न् । अ॒हिं॒स॒न्तः । अ॒प॒ऽउ॒दि॒त ॥२॥

६४४ अन्वयः— है तर्द ! है पतङ्ग ! है जम्भ उपकस ! ब्रह्मा इव असंस्थितं हविः इमान् यवान् अनदन्तः अहिंसन्तः अपोदित ॥ २ ॥

६४४ अर्थ— (है तर्द) हे हिंसक ! (है पतंग) हे शालभ ! (है जम्भ उपकस) हे वधू और दुष्ट ! (ब्रह्मा इव असंस्थितं हविः) ब्रह्मा जैसा असंस्कृत हविको छोड़ता है, उस तरह (इमान् यवान् अनदन्तः अहिंसन्तः) इन जौभोंको न खाते और न नष्ट करते हुए (अपोदित) दूर हट जाओ ॥

[६४५]

६४५ तर्दापते वघापते तृष्टजम्भा आ शृणोत मे ।

य आरण्या व्यद्विरा ये के च स्थ व्यद्विरास्तान्तसर्वान्
जम्भयामसि ॥३॥

६४५ तर्दापते । वघापते । तृष्टजम्भाः । आ । शृणोतु । मे ।

ये । आरण्याः । विद्विराः ॥

ये । के । च । स्थ । विद्विराः ।

तान् । सर्वान् । जम्भयामसि ॥३॥

६४५ अन्वयः— तर्दापते, वघायते, तृष्टजम्भ ! मे आ शृणोत; ये आरण्याः
व्यद्विराः ये के च व्यद्विराः स्थ तान् सर्वान् जम्भयामसि ॥ ३ ॥

६४५ अर्थ— हे (तर्दापते) महा हिंसक ! हे (वघापते) शूलभ !
हे (तृष्टजम्भ) तीक्ष्ण दंष्ट्रावाले ! (मे आ शृणोत) मेरा भाषण सुनो । (ये
आरण्याः व्यद्विराः) जो आरण्यमें रहकर अधिक खानेवाले हैं और (ये के च
व्यद्विराः स्थ) जो कोई सर्वभक्षक हैं (तान् सर्वान् जम्भयामसि) उन
सबका हम नाश करते हैं ॥

[६४६] (अथर्व. २।३०।२)

(६४६) प्रजापतिः । अनुष्टुप् ।

६४६ सं चेन्नयाथो अश्विना कामिना सं च वक्षथः ।

सं वां भगासो अगमतु सं चित्तानि समु व्रता ॥२॥

६४६ सम् । च । इत् । नयाथः । अश्विना ।

कामिना । सम् । च । वक्षथः ॥

सम् । वाम् । भगासः । अगमतु ।

सम् । चित्तानि । सम् । ऊं इति । व्रता ॥२॥

६४६ अन्वयः— कामिना अश्विना ! च इतः सं नयाथः, च सं वक्षथः,
वां भगासः सं अगमतु चित्तानि सं व्रतानि सम् ॥ २ ॥

६४६ अर्थ— हे (कामिना अश्विना) इच्छा करनेवाले अश्विदेवों ! (च इतः सं नयायः) यहाँसे मिलकर चलो, (च सं वक्ष्यः) और मिलकर आगे बढ़ो । (वां भगासः सं अगमन्) तुम दोनोंके ऐश्वर्य तुम्हारे साथ रहें, (चित्तानि सं) चित्त मिले रहें, (व्रतानि सं) तुम्हारे कर्म एक हो ॥

इस मंत्रके 'कामिना अश्विना' ये पद अश्विदेवोंके समान इकट्ठे रहनेवाली पतिपत्नीके दर्शक हैं ॥

[६४७] (अथर्व. ६।१०२।१-३)

(६४७-६४९) जमदग्निः । अनुष्टुप् ।

६४७ यथाऽयं वाहो अश्विना समैति सं च वर्तते ।

एवा मामभि ते मनः समैतु सं च वर्तताम् ॥१॥

६४७ यथा । अयम् । वाहः । अश्विना ।

सम्ऽएति । सम् । च । वर्तते ॥

एव । माम् । अभि । ते । मनः ।

सम्ऽएतु । सम् । च । वर्तताम् ॥१॥

६४७ अन्वयः— अश्विनौ ! यथा अयं वाहः सं एति सं वर्तते; एवा ते मनः मां अभि सं आ एतु सं वर्ततां च ॥ १ ॥

६४७ अर्थ— हे (अश्विनौ) अश्विदेवों ! (यथा अयं वाहः सं एति) जिस तरह यह घोड़ा साथ साथ जाता है, और (सं वर्तते) मिलकर रहता है, (एवा ते मनः मां अभि) वैसा तेरा मन मेरे पास (सं आ एतु) आकर्षित हो जावे, और (सं वर्ततां च) मेरे साथ रहे ॥

[६४८]

६४८ आऽहं खिदामि ते मनो राजाश्वः पृष्ट्यामिव ।

रेष्मच्छिन्नं यथा तृणं मयि ते वेष्टतां मनः ॥२॥

६४८ आ । अहम् । खिदामि । ते । मनः ।

राजऽअश्वः पृष्ट्याम्ऽइव ॥

रेष्मऽछिन्नम् । यथा । तृणम् ।

मयि । ते । वेष्टताम् । मनः ॥२॥

६४८ अन्वयः— अहं ते मनः आ खिदामि पृथ्यां राजाश्वः इव यथा
रेष्मच्छिन्नं तृणं ते मनः मयि वेष्टताम् ॥ २ ॥

६४८ अर्थ— (अहं ते मनः आ खिदामि) मैं तेरा मन खींचता हूँ । (पृथ्यां
राजाश्वः इव) गाड़ीको श्रेष्ठ घोड़ा जैसा खींचता है, (यथा रेष्म-छिन्नं
तृणं) जैसा छिन्नभिन्न घास एक दूसरेसे चिपकता है, वैसा (ते मनः मयि
वेष्टतां) तेरा मन मेरे साथ चिपकता रहे ॥

[६४९]

६४९ आज्ञनस्य मदुघस्य कुष्ठस्य नलदस्य च ।
तुरो भगस्य हस्ताभ्यामनुरोधनमुद्धरे ॥ ३ ॥

६४९ आऽअज्ञनस्य । मदुघस्य ।
कुष्ठस्य । नलदस्य । च ॥
तुरः । भगस्य । हस्ताभ्याम् ।
अनुऽरोधनम् । उत् । भरे ॥ ३ ॥

६४९ अन्वयः— तुरः भगस्य आज्ञनस्य मदुघस्य कुष्ठस्य नलदस्य च
हस्ताभ्यां अनुरोधनं उद्धरे ॥ ३ ॥

६४९ अर्थ— (तुरः भगस्य) त्वरासे प्राप्त होनेवाले भाग्यको, (आज्ञ-
नस्य मदुघस्य) अज्ञनके समान हर्षित करनेवाले, (कुष्ठस्य नलदस्य
हस्ताभ्यां) कूठ और नलके समान हाथों द्वारा (अनुरोधनं उद्धरे) अनुकूलतासे
प्राप्त करता हूँ ॥

इन तीन मंत्रोंमें पतिपत्नीका परस्पर प्रेम अटक रहे यह विषय है ॥

[६५०] (अथर्व. ६।१४१।१—३)

(६५०—६५२) विश्वामित्रः । अनुष्टुप् ।

६५० वायुरेनाः समाकरत् त्वष्टा पोषाय ध्रियताम् ।
इन्द्र आभ्यो अर्धं ब्रवद् रुद्रो भूमे चिकित्सतु ॥ १ ॥

६५० वायुः । एनाः । सम्ऽआकरत् ।
 त्वष्टा । पोषाय । ध्रियताम् ॥
 इन्द्रः । आभ्यः । अधि । ब्रवत् ।
 रुद्रः । भूम्ने । चिकित्सतु ॥१॥

६५० अन्वयः— वायुः एनाः सं आकरत्, त्वष्टा पोषाय ध्रियतां; इन्द्रः आभ्यः अधि ब्रवत्, रुद्रः भूम्ने चिकित्सतु ॥ १ ॥

६५१ अर्थ— (वायुः एना सं आकरत्) वायु इन गौर्भोंको इकट्ठा करे, (त्वष्टा पोषाय ध्रियतां) त्वष्टा इनको पुष्टिके लिये धरे, (इन्द्रः आभ्यः अधि ब्रवत्) इन्द्र इनको बुलावे, (रुद्रः भूम्ने चिकित्सतु) रुद्र इनकी वृद्धि करनेके लिये चिकित्सा करे ॥

[६५१]

६५१ लोहितेन स्वधितिना मिथुनं कर्णयोः कृधि ।
 अकर्तामश्विना लक्ष्म तदस्तु प्रजया बहु ॥२॥

६५१ लोहितेन । स्वऽधितिना ।
 मिथुनम् । कर्णयोः । कृधि ॥
 अकर्ताम् । अश्विना । लक्ष्म ।
 तत् । अस्तु । प्रऽजया । बहु ॥२॥

६५१ अन्वयः— लोहितेन स्वधितिना कर्णयोः मिथुनं कृधि; अश्विनौ लक्ष्म अकर्ता तत् प्रजया बहु अस्तु ॥ २ ॥

६५१ अर्थ— (लोहितेन स्वधितिना) लोहेकी शलाकासे (कर्णयोः मिथुनं कृधि) कानोंके ऊपर जोड़का चिन्ह कर । (अश्विनौ लक्ष्म अकर्ता) अश्विदेव चिन्ह करें, (तत् प्रजया बहु अस्तु) वह सन्ततिके साथ बहुत हितकारी हो ॥

[६५१]

६५२ यथा चक्रुर्देवासुरा यथा मनुष्या उत ।
 एवा सहस्रपोषाय कृणुतं लक्ष्माश्विना ॥३॥

६५२ यथा । चक्रुः । देवऽअसुराः ।
 यथा । मनुष्याः । उत ॥
 एव । सहस्रऽपोषाय ।
 कृणुतम् । लक्ष्म । अश्विना ॥३॥

६५२ अन्वयः— यथा देवासुराः चक्रुः उत यथा मनुष्याः, अश्विना !
 एवा सहस्रपोषाय लक्ष्म कृणुतम् ॥ ३ ॥

६५२ अर्थ— (यथा देवासुराः चक्रुः) जैसे देवों और असुरोंने चिन्ह
 किये, (उत यथा मनुष्याः) और जैसे मनुष्य भी करते हैं, हे (अश्विना)
 हे अश्विदेवों ! (एवा सहस्रपोषाय लक्ष्म कृणुतम्) इस प्रकार सहस्रों प्रकारकी
 पुष्टिके लिये गाँवोंपर चिन्ह करो ॥

अश्विसहचारी देवगणः ।

(१) अश्विसरस्वतीन्द्राः ।

[६५३] (६५३-६६९) (वा. य. १९।३३-३५)

६५३ यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया
 सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वती-
 मश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥३३॥

६५३ यः । ते । रसः । सम्भृत इति सम्भृतः । ओषधीषु ।
 सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ॥
 तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन ।
 सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् । अग्निम् ॥३३॥

६५३ अन्वयः— ओषधीषु ते यः रसः सम्भृतः, सुरया सुतस्य सोमस्य
 शुष्मः, तेन मदेन यजमानं सरस्वतीं अश्विनौ इन्द्रं अग्निं जिन्व ॥ ३३ ॥

६५३ अर्थ— (ओषधीषु ते यः रसः सम्भृतः) ओषधियोंमें तेरा जो रस
 भरपूर भरकर रहा है, (सुरया सुतस्य सोमस्य शुष्मः) जलके साथ कूटे हुए
 सोमरसका जो बल है, (तेन मदेन) आनन्दकारक रससे (यजमानं सरस्वतीं
 अश्विनौ इन्द्रं अग्निं) यजमान, सरस्वती, अश्विदेव, इन्द्र और अग्निको (जिन्व)
 प्रसन्न कर ॥

[६५४]

६५४ यम॒श्विना॒ नमु॑चेरासुरादधि सर॑स्वत्यसु॒नोदिन्द्रि॒याय॑ ।
इमं त॑ शु॒क्रं मधु॑मन्त॒मिन्दु॑ सोम॒ राजा॑नमिह भक्षयामि

६५४ यम् । अ॒श्विना॑ । नमु॑चेः । आ॒सुरात् । अधि॑ ।
सर॑स्वती । असु॑नोत् । इन्द्रि॒याय॑ ॥
इमम् । तम् । शु॒क्रम् । मधु॑मन्तम् । इन्दु॑म् ।
सोम॑म् । राजा॑नम् । इह । भक्ष॒यामि॑ ॥३४॥

६५४ अन्वयः—अश्विना नमुचेः असुरात् अधि यं, सरस्वती इन्द्राय असु-
नोत्, तं इमं शुक्रं मधुमन्तं इन्दुं राजानं सोमं इह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

६५४ अर्थ—(अश्विना नमुचेः असुरात् अधि यं) अश्विदेवोंने नमुचि-
असुरसे जो सोम लाया, (सरस्वती इन्द्राय असुनोत्) सरस्वतीने इन्द्रके
लिये जिसका रस निचोड़ा, (तं इमं शुक्रं मधुमन्तं राजानं सोमं) उसी इस
शुभ्रवर्ण मधुर और आल्हाद देनेवाले दीप्तिमान सोमरसको (इह भक्षयामि)
यहाँ इस यज्ञमें मैं भक्षण करता हूँ ॥

[६५५]

६५५ यदत्र॑ रि॒प्तं र॒सिनः॑ सुतस्य॒ यदिन्द्रो॑ अपि॒वच्छ॑ची॒भिः ।
अहं॑ तदस्य॒ मन॑सा शि॒वेन॑ सोम॒ राजा॑नमिह भक्षयामि॥

६५५ यत् । अत्र॑ । रि॒प्तम् । र॒सिनः॑ । सुतस्य॑ ।
यत् । इन्द्रः॑ । अपि॑वत् । श॒ची॒भिः ॥
अहम् । तत् । अ॒स्य । मन॑सा । शि॒वेन॑ ।
सोम॑म् । राजा॑नम् । इह । भक्ष॒यामि॑ ॥३५॥

६५५ अन्वयः—रसिनः सुतस्य यत् अत्र रिप्तं शचीभिः इन्द्रः यत् अपि-
वत्, तत् अस्य राजानं सोमं इह शिवेन मनसा भक्षयामि ॥ ३५ ॥

६५५ अर्थ— (रसिनः सुतस्य यत् अन्नं रिसं) रसयुक्त सोमरसका जो वंश यहां लिपटा है, चिपका है, (शचीभिः इन्द्रः यत् अपिबत्) शक्तियों-समेत इन्द्र जिसे पीता है, (तत् अस्य राजानं सोमं इह शिवेन मनसा भक्षयामि) उस तेजस्वी सोमरसको यहां मैं शुभ मनोभावनाके साथ भक्षण करता हूँ ॥

[६५६] (वा. य. २०।६७-६९)

६५६ अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेधिया सरस्वती ।
आ शुक्रमासुराद्वसु मघमिन्द्राय जग्निरे ॥६७॥

६५६ अश्विना । हविः । इन्द्रियम् ।
नमुचेः । धिया । सरस्वती ।
आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु ।
मघम् । इन्द्राय । जग्निरे ॥६७॥

६५६ अन्वयः— अश्विना सरस्वती धिया नमुचेः आसुरात्, इन्द्राय शुक्रं हविः इन्द्रियं मघं वसु जग्निरे ॥ ६७ ॥

६५६ अर्थ— (अश्विना सरस्वती धिया) अश्विदेव और सरस्वतीने बुद्धिपूर्वक (नमुचेः आसुरात्) नमुचि असुरसे (इन्द्राय शुक्रं हविः इन्द्रियं मघं वसु) इन्द्रको देनेके लिये बलवर्धक हविरूप इन्द्रियशक्तिवर्धक पूजनीय घन जैसा यह सोमरस (आ जग्निरे) लाया गया है ॥

[६५७]

६५७ यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् ।
स विभेद वलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥६८॥

६५७ यम् । अश्विना । सरस्वती ।
हविषा । इन्द्रम् । अवर्धयन् ॥
सः । विभेद । वलम् । मघम् ।
नमुचौ । आसुरे । सचा ॥६८॥

६५७ अन्वयः— भक्षिना सरस्वती यं इन्द्रं हविषा वर्धयन्; सः नमुषौ भासुरे सचा मघं बलं विभेद ॥ ६८ ॥

६५७ अर्थ— (भक्षिना सरस्वती यं इन्द्रं) भक्षिवदेव और सरस्वतीने जिस इन्द्रको (हविषा वर्धयन्) हवि देकर बढ़ाया, (सः नमुषौ भासुरे सचा मघं बलं विभेद) उस इन्द्रने नमुचि भासुरको और उसके साथ बड़े बल भासुरको भी चूर चूर किया ॥

[६५८]

६५८ तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती ।
दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञे इन्द्रियैः ॥६९॥

६५८ तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा ।
अश्विना । उभा । सरस्वती ॥
दधानाः । अभि । अनुषत ।
हविषा । यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६९॥

६५८ अन्वयः— पशवः उभा भक्षिना सरस्वती सचा यज्ञे हविषा इन्द्रियैः दधानाः तं इन्द्रं अभ्यनूषत ॥ ६९ ॥

६५८ अर्थ— (पशवः उभा भक्षिना सरस्वती सचा) सब पशु, दोनों भक्षिवदेव और सरस्वती एकत्रित होकर (यज्ञे हविषा इन्द्रियैः दधानाः) यज्ञमें हविष्याग्नसे इन्द्रिय शक्तियोंको बढ़ाकर बल धारण करके (तं अभ्यनूषत) उस इन्द्रकी प्रशंसा की ॥

[६५९] (वा. य. २१।४८-५८)

६५९ देवं बृहिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रं अश्विना ।
तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बृहिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेर्यस्य व्यन्तु यज ॥४८॥

६५९ देवम् । ब॒र्हिः । सर॑स्वती । सु॒देवमि॑ति सु॒ऽदेवम् ।
 इन्द्रे॑ । अ॒श्विना॑ ॥ तेजः॑ । न । चक्षुः॑ ।
 अ॒क्षयोः । ब॒र्हिषा॑ । दधुः॑ । इन्द्रि॒यम् ।
 वसु॑वन् इति वसु॒ऽवने॑ । वसु॒धेय॑स्येति
 वसु॒ऽधेय॑स्य । व्य॒न्तु । यज॑ ॥४८॥

६५९ अन्वयः— सुदेवं बर्हिः देवं बर्हिषा अश्विना सरस्वती इन्द्रे तेजः न अक्षयोः चक्षुः इन्द्रियं दधुः वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु, (होतः ।) यज ॥ ४८ ॥

६५९ अर्थ— (सुदेवं बर्हिः) देवोंको प्रिय यह बर्हि है । (देवं बर्हिषा अश्विना सरस्वती) इस देवके लिये बर्हिसे अश्विदेवोंने और सरस्वतीने (इन्द्रे तेजः न अक्षयोः चक्षुः इन्द्रियं दधुः) इन्द्रमें तेज और आँखोंमें दर्शन प्राप्तिरूपी इंद्रिय धारण किया । (वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु) हमें धन प्राप्त हो इसलिये धनके संग्रहसे प्राप्त होनेवाला हवि इन देवोंको प्राप्त हो । हे (होतः ! यज) हे हवन करनेवाले ! यजन कर ॥

[६६०]

६६० देवी॒र्द्वारो॑ अ॒श्विना॑ भिष॒जेन्द्रे॑ सर॑स्वती ।
 प्रा॒णं न वी॒र्यं॑ न॒सि द्वा॒रो दधु॑रिन्द्रि॒यं वसु॑वने॑
 वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु यज॑ ॥४९॥

६६० देवीः । द्वा॒रः । अ॒श्विना॑ । भिष॒जा । इन्द्रे॑ । सर॑स्वती ॥
 प्रा॒णम् । न । वी॒र्यम् । न॒सि । द्वा॒रः । दधुः॑ । इन्द्रि॒यम् ।
 वसु॑वन् इति वसु॒ऽवने॑ । वसु॒धेय॑स्येति वसु॒ऽधेय॑स्य ।
 व्य॒न्तु । यज॑ ॥४९॥

६६० अन्वयः— देवीः द्वारः द्वारः भिषजा अश्विना सरस्वती, इन्द्रे वीर्यं नसि प्राणं इन्द्रियं दधुः वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु, (होतः ।) यज ॥ ४९ ॥

६६० अर्थ— (देवीः द्वारः) ये द्वार देवियाँ हैं । (द्वारः भिषजा अश्विना सरस्वती) ये द्वार, वैद्य अश्विदेव और सरस्वती इन्होंने मिलकर, (इन्द्रे वीर्यं नसि प्राणं इन्द्रियं दधुः) इन्द्रमें वीर्य, नासिकामें प्राणरूप इन्द्रिय स्थिर रखा । हम धन मिले इसलिये धनसे प्राप्त हविष्यान्न ये देव ग्रहण करें । हे (होतः ! यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६१]

६६१ देवी उपासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती ।
बलं न वाचमास्य उषाम्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५०॥

६६१ देवीऽइति देवी । उपासौ । उषावित्युषसौ । अश्विना ।
सुत्रामेति सुत्रामा । इन्द्रे । सरस्वती ॥
बलम् । न । वाचम् । आस्ये । उषाम्याम् । दधुः ।
इन्द्रियम् । वसुवनऽइति वसुवने । वसुधेयस्येति
वसुधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥५०॥

६६१ अन्वयः— उपासा देवी सुत्रामा अश्विना सरस्वती इन्द्रे बलं आस्ये वाचं न इन्द्रियं दधुः वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः !) यज ॥ ५० ॥

६६१ अर्थ— (उपासा देवी) उपा और नक्त ये देवता हैं । (सुत्रामा अश्विना सरस्वती) उत्तम संरक्षण करनेवाले अश्विदेव और सरस्वती ये मिलकर (इन्द्रे बलं, आस्ये वाचं न इन्द्रियं दधुः) इन्द्रमें बल, मुखमें वाणी-का इन्द्रिय धारण करती हैं । हमें धन प्राप्त हो इसलिये धनसे प्राप्त हविष्या-न्नका स्वीकार ये देव करें । हे (होतः ! यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६२]

६६२ देवी जोष्टी सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् ।
श्रोत्रं न कर्णयोर्यशो जोष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियं
वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५१॥

६६२ देवीऽइति देवी । जोष्ट्रीऽइति जोष्ट्री । सरस्वती ।
 अश्विना । इन्द्रम् । अवर्धयन् ॥
 श्रोत्रम् । न । कर्णयोः । यशः । जोष्ट्रीभ्याम् ।
 दधुः । इन्द्रियम् । वसुवन इति वसुऽवने । वसुधेयस्येति
 वसुऽधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥५१॥

६६२ अन्वयः— जोष्ट्री देवी जोष्ट्रीभ्यां अश्विना सरस्वती इन्द्रं अवर्धयन्;
 श्रोत्रं न कर्णयोः यशः इन्द्रियं दधुः वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।)
 यज ॥ ५१ ॥

६६२ अर्थ— (जोष्ट्री देवी) सुख देनेवाली दो देवताएँ भू और द्यौ ये
 हैं । (जोष्ट्रीभ्यां अश्विना सरस्वती) इनके साथ अश्विदेव और सरस्वती
 ये इन्द्रमें बल और कानोंमें श्रवण इंद्रिय धारण करती हैं । हमें धन प्राप्त
 हो इसलिये धनसे प्राप्त हविष्याप्त ये देव स्वीकारें । हे (होतः । यज) होता ।
 तू यजन कर ॥

[६६३]

६६३ देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विना भिषजाऽवतः ।
 शुक्रं न ज्योति स्तनयोराहुती धत्त इन्द्रियं वसुवनं
 वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५२॥

६६३ देवी इति देवी । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जाऽआहुती ।
 दुधेऽइति दुधे । सुदुधेति सुदुधौ । इन्द्रे । सरस्वती ।
 अश्विना । भिषजा । अवतः ॥ शुक्रम् । न । ज्योतिः ।
 स्तनयोः । आहुती इत्याहुती । धत्तः । इन्द्रियम् ।
 वसुवन इति वसुऽवने । वसुधेयस्येति वसुऽधेयस्य ।
 व्यन्तु । यज ॥५२॥

६६३ अन्वयः— सुदुधे दुधे च ऊर्जाहुती देवी भिषजा अश्विना सरस्वती
 इन्द्रे अवतः ज्योतिः धत्तः स्तनयोः आहुती शुक्रं न इन्द्रियं, वसुवने वसुधेयस्य
 व्यन्तु (होतः !) यज ॥५२॥

६६३ अर्थ— (सुदुवे दुवे च ऊर्जाहुती देवी) उत्तम दोहन जिनका होता है ऐसी बलवर्धक दूध देनेवाली दो देवियां हैं । उनके साथ अग्निदेव और सरस्वती इन्द्रका (अवतः) संरक्षण करती हैं, इन्होंने उसमें (उद्योतिः भक्तः) तेज धारण किया और (स्तनयोः शुक्रं न इंद्रियं) स्तनोंमें बलवर्धक इंद्रियशक्तिवर्धक दूध धारण किया है । हमें धन मिले इसलिये धनसे प्राप्त हविष्यान्ना ये देव स्वीकारें । हे (होतः । यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६४]

६६४ देवा देवानां भिषजा होतारविन्द्रमश्विना ।
वषट्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिं होतृभ्यां
दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५३॥

६६४ देवा । देवानाम् । भिषजा । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना ॥
वषट्कारैरिति वषट्कारैः । सरस्वती । त्विषिम् ।
न । हृदये । मतिम् । होतृभ्यामिति होतृभ्याम् ।
दधुः । इन्द्रियम् । वसुवन इति वसुवने ।
वसुधेयस्येति वसुधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥५३॥

६६४ अन्वयः— देवानां होतारौ देवा वषट्कारैः भिषजा अश्विना सरस्वती इन्द्रं त्विषिं दधुः हृदये मतिं इन्द्रियं होतृभ्यां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः !) यज ॥ ५३ ॥

६६४ अर्थ— (देवानां होतारौ देवा) देवोंके लिये हवन करनेवाले दो देव हैं । उनके साथ तथा (वषट्कारैः भिषजा अश्विना सरस्वती) वषट्कारोंके साथ अग्निदेव और सरस्वती मिलकर (इन्द्रं त्विषिं दधुः) इन्द्रके लिये तेजका धारण करते रहें । उसके (हृदये मतिं इंद्रियं) हृदयमें उन्होंने मतिरूप इंद्रिय धारण किया । हमें धन मिले इसलिये द्रव्यसे प्राप्त होनेवाले हविष्यान्ना स्वीकार ये देव करें । हे (होतः । यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६५]

६६५ देवीस्तिस्त्रिस्तो देवीरश्विनेडा सरस्वती ।
शूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५४॥

६६५ देवीः । तिस्रः । तिस्रः । देवीः । अश्विना । इडा ।
सरस्वती ॥ शूषम् । न । मध्ये । नाभ्याम् । इन्द्राय ।
दधुः । इन्द्रियम् । वसुवन इति वसुऽवने ।
वसुधेयस्येति वसुऽधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥५४॥

६६५ अन्वयः— तिस्रस्तिस्त्रः देवीः, अश्विना, इडा सरस्वती देवीः इन्द्राय
नाभ्यां मध्ये शूषं न इन्द्रियं दधुः वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।)
यज ॥ ५४ ॥

६६५ अर्थ— (तिस्रः-तिस्रः देवीः) तीन देवियां हैं (अश्विनौ, इडा सरस्वती)
अश्विदेव, मातृभूमि और सरस्वती (विद्या) ये देवियाँ (इन्द्राय नाभ्यां
मध्ये शूषं न इन्द्रियं) इन्द्रके लिये नाभिमें बलरूपी इन्द्रिय (दधुः) धारण
करती हैं । हमें धन मिले इसलिये द्रव्यसे प्राप्त होनेवाला हविष्यान्न ये
देव लें । हे (होतः ! यज) होता ! तू यजन कर ॥

[६६६]

६६६ देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः ।
रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि
वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५५॥

६६६ देवः । इन्द्रः । नराशंसः । त्रिवरूथऽइति त्रिऽवरूथः ।
सरस्वत्या । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । ईयते । रथः ॥
रेतः । न । रूपम् । अमृतम् । जनित्रम् ।
इन्द्राय । त्वष्टा । दधत् । इन्द्रियाणि ।
वसुवन इति वसुऽवने । वसुधेयस्येति वसुऽधेयस्य ।
व्यन्तु । यज ॥५५॥

६६६ अन्वयः— रथः सरस्वती अश्विभ्यां ईयते, इन्द्रः त्रिवरुथः त्वष्टा नराशंसः देवः, रेतः रूपं अमृतं न जनित्रं इन्द्रियाणि इन्द्राय दधत्, वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।) यज ॥ ५५ ॥

६६६ अर्थ— (रथः सरस्वती अश्विभ्यां ईयते) जिसका रथ सरस्वती और दोनों अश्विदेव खींचने लगते हैं । वह (इन्द्रः त्रिवरुथः त्वष्टा नराशंसः देवः) प्रभु, तीनों स्थानोंमें जिसका घर है ऐसा त्वष्टा और नरों द्वारा प्रशंसित देव ये सब (रेतः रूपं अमृतं न जनित्रं) रेत अमृतरूप जननेन्द्रिय तथा (इन्द्रियाणि इन्द्राय दधत्) सब इंद्रियां इन्द्रके लिये भारण करते हैं । हमें धन मिले इसलिये धनसे प्राप्त होनेवाला हविष्यान्न ये देव लें । हे (होतः । यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६७]

६६७ देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्यां सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु ।
ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

६६७ देवः । देवैः । वनस्पतिः । हिरण्यपर्णोऽइति हिरण्यऽपर्णः । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । सरस्वत्या । सुपिप्पलऽइति सुऽपिप्पलः । इन्द्राय । पच्यते । मधु ॥ ओजः । न । जूतिः । ऋषभः । न । भामम् । वनस्पतिः । नः । दधत् । इन्द्रियाणि । वसुवनऽइति वसुवने । वसुधेयस्येति वसुधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥ ५६ ॥

६६७ अन्वयः— वनस्पतिः इन्द्राय मधु पच्यते देवैः हिरण्यपर्णः अश्विभ्यां सरस्वत्या सुपिप्पलः ऋषभः ओजः न जूतिः भामं न इन्द्रियाणि दधत्, वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।) यज ॥ ५६ ॥

६६७ अर्थ— (वनस्पतिः इन्द्राय मधु पच्यते) वनस्पति इन्द्रके लिये मधुर रसको परिपक्व करता है । (देवैः हिरण्यपर्णः अग्निभ्यां सरस्वत्या) देवोंकी योजनासे सुवर्णके पत्रोंसे युक्त, अग्निदेव और सरस्वतीके द्वारा (सुपिप्पलः ऋषभः) उत्तम फलफूलसे भरा ऋषभक वनस्पति, (भोजः न जूतिः भामं न इन्द्रियाणि दधत्) तेज, बल, वेग और प्रभावपूर्ण इंद्रियाँ धारण करते हैं । धन हमें प्राप्त हो इसलिये धनसे प्राप्त हविष्यान्न ये देव लें । हे (होतः । यज) होता । तू यजन कर ॥

[६६८]

६६८ देवं ब॒र्हिर्वारि॑तीनाम॒ध्वरे स्ती॒र्णम॒श्विभ्या॒मूर्ण॑म॒द्राः

सर॑स्वत्या स्यो॒नमिन्द्र॑ ते स॒दः ॥

ई॒शाये॑ म॒न्युः राजा॑नं ब॒र्हिषा॑ दधु॒रिन्द्रि॑यं वसु॒वने॑

वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥५७॥

६६८ देवम् । ब॒र्हिः । वारि॑तीनाम् । अ॒ध्वरे । स्ती॒र्णम् ।

अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्विभ्या॑म् । ऊ॒र्णम॒द्राऽइत्यूर्ण॑म॒द्राः ॥

सर॑स्वत्या । स्यो॒नम् । इन्द्र॑ । ते । स॒दः ॥

ई॒शाये॑ । म॒न्युम् । राजा॑नम् । ब॒र्हिषा॑ । दधुः । इन्द्रि॑यम् ।

वसु॒वने॑ इति॑ वसु॒वने॑ । वसु॒धेय॑स्येति॑ वसु॒धेय॑स्य ।

व्यन्तु॒ । यज॑ ॥५७॥

६६८ अन्वयः— इन्द्र । देवं ऊर्णमद्राः स्योनं वारितीना बर्हिः अध्वरे ते सदाः अग्निभ्यां सरस्वत्या स्तीर्णं ईशाये राजानं मन्युं इन्द्रियं दधुः, वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।) यज ॥ ५७ ॥

६६८ अर्थ— हे (इन्द्र) इन्द्र । (देवं ऊर्णमद्राः स्योनं) प्रकाशमान, उनके समान मृदु, सुस्त देनेवाला (वारितीनां बर्हिः) जलमें उत्पन्न द्रवोंका यह बर्हि यही इस (अध्वरे ते सदाः) यज्ञमें तेरा स्थान है । यह भासन (अग्निभ्यां सरस्वत्या स्तीर्णं) अग्निदेव और सरस्वतीने फैलाया है । (ईशाये राजानं मन्युं दधुः) ब्रह्म स्वामीके लिये तेजस्वी उरसाद्विरूप इंद्रिय धारण किया है । हमें धन मिले इसलिये इस धनसे प्राप्त हविर्द्रव्य अर्पण किया है वह देव लें । हे (होतः । यज) होता । तू यजन कर ॥

अश्विनौ दे० ५६

[६६९]

६६९ देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवान् यक्षद् यथायथ५
 होताराविन्द्रमश्विना वाचा वाच५ सरस्वतीमग्नि५ सोम५
 स्विष्टकृत् स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो
 देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो अग्निरग्निना
 होता होत्रे स्विष्टकृद् यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचिति५
 स्वधा वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥५८॥

६६९ देवः । अग्निः । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । देवान् ।
 यक्षत् । यथायथमिति यथाऽयथम् । होतारौ । इन्द्रम् ।
 अश्विना । वाचा । वाचम् । सरस्वतीम् । अग्निम् ।
 सोमम् । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । स्विष्टऽहति सुऽहृष्टः ।
 इन्द्रः । सुत्रामेति सुऽत्रामा । सविता । वरुणः । भिषक् ।
 इष्टः । देवः । वनस्पतिः स्विष्टाऽहति सुऽहृष्टाः । देवाः ।
 आज्यपाऽहत्याज्यऽपाः । स्विष्टऽहति सुऽहृष्टः । अग्निः ।
 अग्निना । होता । होत्रे । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् ।
 यशः । न । दधत् । इन्द्रियम् । ऊर्जम् । अपचितिमित्य-
 पऽचितिम् । स्वधाम् । वसुवन इति वसुवने ।
 वसुधेयस्येति वसुधेयस्य । व्यन्तु । यज ॥५८॥

६६९ अन्वयः— स्विष्टकृत् अग्निः देवः यथायथं देवान् यक्षत् होतारा इन्द्रं
 अश्विना वाचा वाचं सरस्वतीं अग्निं च सोमं, स्विष्टकृत् सुत्रामा इन्द्रः स्विष्टः
 सविता भिषक् वरुणः इष्टः देवः वनस्पतिः इष्टः आज्यपाः देवाः स्विष्टाः अग्निना
 अग्निः इष्टः, स्विष्टकृत् होता होत्रे यशः इन्द्रियं ऊर्जं अपचितिं न स्वधा दधत्,
 वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु (होतः ।) यज ॥ ५८ ॥

६६९ अर्थ— (स्विष्टकृत् अग्निः देवः) स्विष्टकृत् अग्निदेव है, (यथा-
यथं देवान् यक्षत्) यथायोग्य रीतिसे उसने सब देवोंका यजन किया है ।
(होतारा इन्द्रं अग्निना वाचा वाचं सरस्वतीं अग्निं च सोमं) होता, इन्द्र,
अग्निदेव, वाणी सरस्वती, अग्नि और सोमका यजन किया है । (स्विष्टकृत्
सुत्रामा इन्द्रः) स्विष्टकृत् संरक्षक इन्द्र, (स्विष्टः सविता) यजन किया गया
सविता, (भिषक् वरुणः इष्टः देवः वनस्पतिः इष्टः) वैद्य वरुण इष्ट देव वन-
स्पति, (आज्यपाः देवाः स्विष्टाः) घी पीनेवाले देवोंका यजन हुआ है ।
(अग्निना अग्निः इष्टः) अग्निद्वारा अग्निको यजन हुआ है । (स्विष्टकृत् होत्रे
यज्ञः इन्द्रियं ऊर्जं अपचितिं न स्वधा दधत्) हवन करनेवालेके लिये यज्ञ,
इन्द्रिय, पक, रस, भस्म आदिका धारण किया है । हमें धन मिले इसलिये
धनसे प्राप्त इच्छिमांश ये देव प्राप्त करें । हे (होतः ! यज) होता ! तू यजन
कर ॥

(२) अश्विसूर्यादयः ।

[६७०] (वा० य० ३८।१२ ,

६७० अश्विना घर्म पातु ५ हाद्वानमहर्दिवाभिरुतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

६७० अश्विना । घर्मम् । पातम् । हाद्वानम् ।

अहः । दिवाभिः । उतिभिरित्युतिभिः ॥

तन्त्रायिणे । नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

६७० अन्वयः— अश्विना । अहर्दिवाभिः उतिभिः हाद्वानं घर्मं पातुं तन्त्रा-
यिणे द्यावापृथिवीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

६७० अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवों । (अहर्दिवाभिः उतिभिः)
सवेरे और शामको अपने संरक्षणद्वारा (हाद्वानं घर्मं पातुं) हृदयको
आवहाद देनेवाले इस तपे वृषके पात्रकी सुरक्षा करो । (तन्त्रायिणे द्यावापृथि-
वीभ्यां नमः) काक्यन्त्ररूप आदित्य, शु और भूमिके लिये प्रणाम है ॥

(३) अश्विनौ, बृहस्पतिः ।

[६७१] (अथर्व० ५।२६।१२)

(६७१) ब्रह्मा । परातिशक्वरी चतुष्पदा गायत्री ।

६७१ अश्विना ब्रह्मणा यातमर्वाञ्चौ वषट्कारेण यज्ञं वर्धयन्तौ ।
बृहस्पते ब्रह्मणा याहर्वाङ् यज्ञो अयं स्वरिदं
यजमानाय स्वाहा ॥१२॥

६७१ अश्विना । ब्रह्मणा । आ । यातम् ।
अर्वाञ्चौ । वषट्कारेण । यज्ञम् । वर्धयन्तौ ॥
बृहस्पते । ब्रह्मणा । आ । याहि । अर्वाङ् । यज्ञः ।
अयम् । स्वि । इदम् । यजमानाय । स्वाहा ॥१२॥

६७१ अन्वयः— अश्विना ! ब्रह्मणा वषट्कारेण यज्ञं वर्धयन्तौ अर्वाञ्चौ आ यातम् । बृहस्पते ब्रह्मणा अर्वाङ् आ याहि, अयं यज्ञः यजमानाय स्वः इदं स्वाहा ॥ १२ ॥

६७१ अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवों ! (ब्रह्मणा वषट्कारेण यज्ञं वर्धयन्तौ) ज्ञान और दानद्वारा यज्ञको बढ़ाते हुए (अर्वाञ्चौ आ यातं) हमारे पास आओ । हे (बृहस्पते ! ब्रह्मणा अर्वाङ् आ याहि) ज्ञानके साथ पास आओ ! (अयं यज्ञः यजमानाय स्वः) यह यज्ञ यजमानका तेज बढ़ानेवाला होवे । (स्वाहा) यज्ञमें आगमसमर्पण हो ॥

(४) इयेनः, अश्विनौ ।

[६७२] (अथर्व० ३।३।४)

(६७२-६७८) अथर्वा । त्रिष्टुप् ।

६७२ इयेनो हव्यं नमृत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम् ।
अश्विना पन्थां कण्ठतां सुगं तं इमं संजाता
अभिसंविशध्वम् ॥४॥

६७२ इयेनः । हव्यम् । नयतु । आ । परस्मात् ।
 अन्यक्षेत्रे । अपरुद्धम् । चरन्तम् ॥
 अश्विनौ । पन्थाम् । कृणुताम् । सुगम् । ते ।
 इमम् । सजाताः । अभिसंविशध्वम् ॥४॥

६७२ अन्वयः— अन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तं हव्यं इयेनः परस्मात् आ नयतु ।
 अश्विनौ ते पन्थां सुगं कृणुतां । सजाताः इमं अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

६७२ अर्थ— (अन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तं हव्यं) अन्य प्रदेशमें छिपकर
 भ्रमण करनेवाले मन्मानयोग्य राजाको (इयेनः परस्मात् आ नयतु) इयेनके
 समान वेगसे दूसरे देशसे ले आवे । (अश्विनौ ते पन्थां सुगं कृणुतां) अश्वि-
 देव तेरे मार्गको सुखसे चलनेयोग्य बनाने । (सजाताः इमं अभिसंविशध्वं)
 सजातीय कौग इस राजाको पुनः राज्यपर प्राविष्ट करावें ॥

(५) अश्विनौ, द्यौष्पिता ।

[६७३] (अथर्व० ६।४।३) त्रिपदा विराड् गायत्री ।

६७३ धिये समश्विना प्रावतं न उरुष्या न उरुज्मन्नप्रयुच्छन् ।
 द्यौःपितर्यावय दुच्छुना या ॥३॥

६७३ धिये । सम् । अश्विना । प्र । अवतम् ।
 नः । उरुष्य । नः । उरुज्मन् । अप्रयुच्छन् ॥
 द्यौः । पितः । यावय । दुच्छुना । या ॥३॥

६७३ अन्वयः— अश्विना । धिये नः सं प्रावतं, उरु-ज्मन् । अप्रयुच्छन्
 नः उरुष्य द्यौः, पिता या दुच्छुना, यावय ॥ ३ ॥

६७३ अर्थ— हे (अश्विना) अश्विदेवों ! (धिये नः सं प्रावतं) बुद्धि बढा-
 नेके लिये हमारी उत्तम सुरक्षा करो । हे (उरु-ज्मन्) विशेष गतिवाले !
 (अप्रयुच्छन् नः उरुष्य) भूल न करते हुए तू हमारी सुरक्षा कर । दे (द्यौः
 पिता) छुल्लोक्के पिता ! (या दुच्छुना, यावय) जो दुर्गति हो उसे दूर कर ॥

(६) बृहस्पतिः, अश्विनौ ।

[६७४] (अथर्व० ६।६९।१-३) अनुष्टुप् ।

६७४ गिरावरगराटेषु हिरण्ये गोषु यशः ।
सुरायां सिच्यमानायां कीलाले मधु तन्मयि ॥१॥

६७४ गिरौ । अरगराटेषु ।
हिरण्ये । गोषु । यत् । यशः ॥
सुरायाम् । सिच्यमानायाम् ।
कीलाले । मधु । तत् । मयि ॥१॥

६७४ अन्वयः— गिरौ अरगराटेषु हिरण्ये गोषु यत् यशः सिच्यमानायाम्
सुरायां कीलाले मधु तत् मयि ॥ १ ॥

६७४ अर्थ— (गिरौ अरगराटेषु हिरण्ये गोषु) पर्वत, चक्रयन्त्र, सुवर्ण और
गौवोंमें (यत् यशः) जो यश है, तथा (सिच्यमानायां सुरायां) बहनेवाली
पर्जन्यधारामें तथा (कीलाले मधु) जो अन्नमें मधुरता है वह सब (तत् मयि)
मुझे प्राप्त हो ॥

[६७५]

६७५ अश्विना सारघेण मा मधुनाङ्क्तं शुभस्पती ।
यथा भर्गस्वतीं वाचमावदानि जनां अनु ॥२॥

६७५ अश्विना । सारघेण । मा ।
मधुना । अङ्क्तम् । शुभः । पत्नी इति ॥
यथा । भर्गस्वतीम् । वाचम् ।
आऽवदानि । जनान् । अनु ॥२॥

६७५ अन्वयः— शुभस्पती अश्विनौ । सारघेण मधुना मा अङ्क्तं, यथा
भर्गस्वतीं वाचं जनान् अनु आवदानि ॥ २ ॥

६७५ अर्थ— (शुभस्पती अश्विनौ) शुभके स्वामी अश्विर्वर्चो ! (सारधेल मधुना मा भङ्क्त) सरस मधुसे मुझे युक्त करो । (यथा भर्गस्वर्ती वाचं) जिससे भाग्यवाली वाणीको (जनान् अनु भावदानि) लोगोंके प्रति मैं बोलूँ, वैसा करो ॥

[६७६]

६७६ मयि वर्चो अथो यशोऽथो यज्ञस्य यत् पर्यः ।

तन्मयि प्रजापतिर्दिवि द्यामिव दृंहतु ॥३॥

६७६ मयि । वर्चः । अथो इति । यशः ।

अथो इति । यज्ञस्य । यत् । पर्यः ॥

तत् मयि । प्रजापतिः ।

दिवि । द्याम्ऽइव । दृंहतु ॥३॥

६७६ अन्वयः— मयि वर्चः, अथो यशः अथो यज्ञस्य यत् पर्यः प्रजापतिः तत् मयि दृंहतु दिवि द्यां इव ॥ ३ ॥

६७६ अर्थ— (मयि वर्चः) मुझे तेज मिले, (अथो यशः) और यश मिले, (अथो यज्ञस्य यत् पर्यः) यज्ञका जो सार है, जो दूध है, (प्रजापतिः तत् मयि दृंहतु) प्रजापति वह मुझमें रखे, मुझे देवे (दिवि द्यां इव) जैसा शुलोकमें प्रकाश होता है वैसा मैं तेजस्वी हो जाऊँ ॥

(७) सांमनस्यं, अश्विनौ ।

[६७७] (अथर्व० ७।५२।१-२)

१ ककुम्भस्यनुष्टुप्, २ जगतो ।

६७७ संज्ञानं नः स्वोभिः संज्ञानमरणोभिः ।

संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छतम् ॥१॥

६७७ सम्ज्ञानम् । नः । स्वोभिः ।

सम्ज्ञानम् । अरणोभिः ॥

सम्ज्ञानम् । अश्विना । युवम् ।

इह । अस्मासु । नि । यच्छतम् ॥१॥

६७७ अन्वयः— अश्विनौ । नः स्वभिः संज्ञानं भरणेभिः संज्ञानं युवं इह
अस्मासु संज्ञानं नि यच्छतम् ॥ १ ॥

६७७ अर्थ— हे (अश्विनौ) अश्विदेवों ! (नः स्वभिः संज्ञानं) हमें
रवजनोंके साथ मिलकर रहनेका ज्ञान हो । (भरणेभिः संज्ञानं) हमें
निकृष्ट लोगोंके साथ मिलकर रहनेका ज्ञान हो । (युवं इह अस्मासु) तुम
यहां हममें (संज्ञानं नि यच्छतं) मिलकर रहनेका ज्ञान स्थिर रखो ॥

[६७८]

६७८ सं जानामहे मनसा सं चिकित्वा मा युष्महि मनसा
दैव्येन । मा घोषा उत्स्थुर्बहुले विनिर्हते मेघुः
पसुदिन्द्रस्याहुन्यागते ॥२॥

६७८ सम् । जानामहे । मनसा । सम् । चिकित्वा ।
मा । युष्महि । मनसा । दैव्येन ॥
मा । घोषाः । उत् । स्थुः । बहुले । विनिर्हते ।
मा । इषुः । पसुत् । इन्द्रस्य । अहनि । आऽगते ॥२॥

६७८ अन्वयः— मनसा संजानामहे चिकित्वा सं दैव्येन मनसा मा युष्महि
बहुले विनिर्हते घोषाः मा उत्स्थुः, आगते अहनि इन्द्रस्य इषुः मा पसुत् ॥ २ ॥

६७८ अर्थ— (मनसा संजानामहे) मनसे मिलकर रहनेका ज्ञान प्राप्त
करें, (चिकित्वा सं) ज्ञानसे भी मिलकर रहना सोखें । (दैव्येन मनसा)
मनको दिव्य करके उससे (मा युष्महि) कभी विरोध न करें, आपसमें फूट
न होने दें ! (बहुले विनिर्हते) बहुतोंका नाश होनेपर (घोषाः मा उत्स्थुः)
दुःखके शब्द न उठे, आपसमें विरोध न हो और उससे होनेवाला वध,
हत्या आदि भी न हो । (आगते अहनि) भविष्यमें (इन्द्रस्य इषुः मा
पसुत्) इन्द्रका शत्रु हमपर न गिरे । इन्द्रके मनसे हम अपराधी न हों ॥

(८) घर्मः, अश्विनौ ।

[६७९] (अथर्व० ७।७३।१—५,८)

१,४ जगती, २ पथ्याबृहती, ३,५,८ त्रिष्टुप् ।

६७९ समिद्धो अग्निर्वृषणा रथी दिवस्तप्तो घर्मो दुह्यते वामिषे
मधु । वयं हि वां पुरुदमासो अश्विना हवामहे
सधमादेषु कारवः ॥१॥

६७९ समुऽह्रद्धः । अग्निः । वृषणा । रथी । दिवः ।
तप्तः । घर्मः । दुह्यते । वाम् । इषे । मधु॥
वयम् । हि । वाम् । पुरुऽदमासः ।
अश्विना । हवामहे । सधमादेषु । कारवः ॥१॥

६७९ अन्वयः— वृषणौ अश्विनौ ! रथी अग्निः समिद्धः घर्मः तप्तः वां इषे
मधु दुह्यते, वयं पुरुदमासः कारवः सधमादेषु वां हवामहे ॥ १ ॥

६७९ अर्थ— हे (वृषणौ अश्विनौ) बलवान् अश्विदेवों । (दिवः रथी
अग्निः समिद्धः) प्रकाशका रथ जैसा अग्नि प्रदीप्त हुआ है । (घर्मः तप्तः)
यह पाय उष्ण हुआ है । (वां इषे मधु दुह्यते) आपके यज्ञके लिये मधुर रस
निकाला जा रहा है । (वयं पुरुदमासः कारवः) हम सब बड़े घरवाले कुशल-
तासे कर्म करनेवाले लोग (सधमादेषु वां हवामहे) साथ साथ रसपान
करनेके समय आप दोनोंको बुलाते हैं ॥

[६८०]

६८० समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो वां घर्म आ गतम् ।
दुह्यन्ते नूनं वृषणेह धेनवो दत्ता मदन्ति वेधसः ॥२॥

६८० समुऽह्रद्धः । अग्निः । अश्विना ।
तप्तः । वाम् । घर्मः । आ । गतम् ॥
दुह्यन्ते । नूनम् । वृषणा । इह ।
धेनवः । दत्ता । मदन्ति । वेधसः ॥२॥

अश्विनौ दे० ५७

६८० अन्वयः— वृषणौ अश्विनौ । अग्निः समिद्धः वां वर्मः तसः भा गतं, नून इह धेनवः दुहन्ते, दक्षौ । वेधसः मदन्ति ॥ २ ॥

६८० अर्थ— हे (वृषणौ, अश्विनौ) बलवान् अग्निदेवों ! (अग्निः समिद्धः) अग्नि प्रदीप्त हुआ है, (वां वर्मः तसः) आपके लिये यह वृधका पात्र तप गया है । इसलिये (भा गतं) आओ । (नून इह धेनवः दुहन्ते) निश्र्वसते गद्गां गावं दुह्रीं जाती है । हे (दक्षौ) दर्शनीय देवो । (वेधसः मदन्ति) ज्ञान-पूर्वक कर्म करनेवालेही आनन्द प्राप्त करते हैं ॥

[६८१]

६८१ स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु यज्ञो यो अश्विनौ चमसो देवपानः ।
तमु विश्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यास्ना
रिहन्ति ॥३॥

६८१ स्वाहाकृतः । शुचिः । देवेषु । यज्ञः ।
यः । अश्विनौ । चमसः । देवपानः ॥
तम् । ऊं हति । विश्वे । अमृतासः । जुषाणाः ।
गन्धर्वस्य । प्रति । आस्ना । रिहन्ति ॥३॥

६८१ अन्वयः— यः अश्विनोः देवपानः चमसः देवेषु स्वाहाकृतः शुचिः विश्वे अमृतासः तं उ जुषाणा (तं उ) गन्धर्वस्य आस्ना प्रति रिहन्ति ॥ ३ ॥

६८१ अर्थ— (यः अश्विनोः देवपानः चमसः) जो अश्विदेवोंका देवोंको रसपान करानेवाला चमस है, वह (देवेषु स्वाहाकृतः शुचिः) देवोंके लिये शर्पण होनेके कारण पवित्र है । (विश्वे अमृतासः तं उ जुषाणाः) सब देव उसीका सेवन करते हैं । और (तं उ गन्धर्वस्य आस्ना प्रति रिहन्ति) उसकी गन्धर्वके मुलसे प्रशंसा करते हैं ॥

[६८२]

६८२ यदुस्रियास्वाहुतं वृतं पयोऽयं स वांमश्विना आग आ
गतम् । माध्वीं धतरा विदथस्य सत्पती तमं घृमं पिबतं
रोचने दिवः ॥४॥

६८२ यत् । उ॒स्त्रिया॑सु । आऽहु॑तम् । घृ॒तम् । प॒यः ।

अ॒यम् । सः । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना । भा॒गः । आ । ग॒तम् ॥

मा॒ध्वी इति॑ । ध॒र्त॒रा । वि॒दध॑स्य ।

स॒त्प॒ती इति॑ सत्ऽप॒ती । त॒प्तम् । ध॒र्मम् । पि॒ब॒तम् ।

रो॒च॒ने । दि॒वः ॥४॥

६८२ अन्वयः— अश्विनौ । यत् उस्त्रियासु आहुतं घृतं पयः अयं स वा भागः आ गतं, माध्वी विदधस्य धर्तारौ सत्पती । दिवः रोचने तप्तं धर्मं पिबतम् ॥ ४ ॥

६८२ अर्थ— हे (अश्विनौ) अश्विदेवों । (यत् उस्त्रियासु आहुतं घृतं पयः) जो गौणोंमें रखा हुआ घी और दूध हैं, (अयं स वा भागः) यह तो आपकाही भाग है, इसके लिये तुम दोनों (आ गतं) आओ । हे (माध्वी विदधस्य धर्तारौ सत्पती) मधुर रमपर प्रेम करनेवाले, युद्धमें आजार देनेवाले उत्तम स्वामी ! (दिवः रोचने तप्तं धर्मं पिबतं) प्रकाशके होनेपर तपे दूधको पीओ ॥

[६८३]

६८३ त॒प्तो वाँ ध॒र्मो न॑क्ष॒तु स्व॒हो॒ता प्र॒वा॒मध्व॑र्यु॒श्चर॑तु प॒यस्वा॑न् ।

म॒धो॒ दुग्ध॑स्य॒ अश्वि॒ना त॒नाया॑ वी॒तं पा॒तं प॒यस॑ उ॒स्त्रिया॑याः ।

६८३ त॒प्तः । वा॒म् । ध॒र्मः । न॒क्ष॒तु । स्व॒हो॒ता ।

प्र । वा॒म् । अ॒ध्व॒र्युः । च॒र॒तु । प॒यस्वा॑न् ॥

म॒धोः । दुग्ध॑स्य । अ॒श्वि॒ना । त॒नायाः ।

वी॒तम् । पा॒तम् । प॒यसः॑ । उ॒स्त्रिया॑याः ॥५॥

६८३ अन्वयः— अश्विनौ ! तप्तः धर्मः वां नक्षतु, स्वहोता पयस्वान् अध्वर्युः वां प्र चरतु; तनायाः उस्त्रियायाः मधोः दुग्धस्य पयसः वीतं पातम् ॥ ५ ॥

६८३ अर्थ— हे (अश्विनौ) अश्विदेवों ! (तप्तः धर्मः वां नक्षतु) तपे दूधको तुम दोनों प्राप्त करो ! (स्व होता पयस्वान् अध्वर्युः वां प्र चरतु) स्वयं हवन करनेवाला दूध लेकर आया अध्वर्यु आप दोनोंकी सेवा करे । (तनायाः उस्त्रियायाः मधोः दुग्धस्य पयसः) दृष्टपुष्ट गौके मधुर दूधको (वीतं पातं) माछ करके पी लालो ॥

[६८४]

६८४ हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसा न्यागन् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय

६८४ हिङ्कृण्वती । वसुपत्नी । वसूनाम् ।
वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । निऽआगन् ॥
दुहाम् । अश्विभ्याम् । पयः । अघ्न्या ।
इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ ८ ॥

६८४ अन्वयः— हिङ्कृण्वती वसूनां वसुपत्नी मनसा वत्सं इच्छन्ती नि-
भागन्; इयं अघ्न्या अश्विभ्यां पयः दुहां सा महते सौभगाय वर्धताम् ॥ ८ ॥

६८४ अर्थ— (हिङ्कृण्वती वसूनां वसुपत्नी) हिंकार करनेवाली वसुओंको
दूध पिलानेवाली, (मनसा वत्सं इच्छन्ती नि-भागन्) मनसे अपने बछड़ेको
मिलनेकी इच्छा करती हुई पास भागयी हैं । (इयं अघ्न्या अश्विभ्यां पयः दुहां)
यह अवश्य गौ अश्विदेवोंके लिये दूध देवे । और (सा महते सौभगाय वर्धतां)
बढ़ बड़े ऐश्वर्यका संवर्धन करनेके लिये बढ़े ॥

(९) मधु, अश्विनौ ।

[६८५] (अथर्व. ९।१।११, १६-१७, १९)

अनुष्टुप्, १७ उपरिष्ठाद्विराड् बृहती ।

६८५ यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥

६८५ यथा । सोमः । प्रातःसवने ।
अश्विनोः । भवति । प्रियः ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः ।
आत्मनि । ध्रियताम् ॥ ११ ॥

६८५ अन्वयः— यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोः प्रियः भवति, अश्विना ।
एवा मे आत्मनि वर्चः ध्रियताम् ॥ ११ ॥

६८५ अर्थ— (यथा सोमः प्रातःसवने) जैसा सोमरस प्रातःसवन यज्ञमें
(अश्विनोः प्रियः भवति) अश्विदेवोंको प्रिय होता है, हे (अश्विना) अश्विदेवों!
(एवा मे आत्मनि) वैसा मेरी आत्मामें (वर्चः ध्रियतां) तेजका धारण करो ॥

[६८६]

६८६ यथा मधु मधुकृतः संभरन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥१६॥

६८६ यथा । मधु । मधुकृतः ।
सम्भरन्ति । मधौ । अधि ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः ।
आत्मनि । ध्रियताम् ॥१६॥

६८६ अन्वयः— यथा मधुकृतः मधौ अधि मधु संभरन्ति, अश्विना ! एवा मे वर्चः तेजः बलं भोजः ध्रियताम् ॥ १६ ॥

६८६ अर्थ— (यथा मधुकृतः) जैसी मधुमक्खियाँ (मधौ अधि मधु संभरन्ति) मधुकोशमें मधुको संचित करती हैं, हे (अश्विना) अश्विदेवों ! (एवा मे) ऐसा मेरेलिये (वर्चः तेजः बलं भोजः ध्रियतां) प्रभाव, तेज, बल और सामर्थ्य धारण करें ॥

[६८७]

६८७ यथा मक्षा इदं मधु न्यञ्जन्ति मधावधि ।
एवा मे अश्विना वर्चस्तेजो बलभोजश्च ध्रियताम् ॥१७॥

६८७ यथा । मक्षाः । इदम् । मधु ।
निऽञ्जन्ति । मधौ । अधि ॥
एव । मे । अश्विना । वर्चः ।
तेजः । बलम् । भोजः । च । ध्रियताम् ॥१७॥

६८७ अन्वयः— यथा मक्षाः इदं मधु मधौ अधि न्यञ्जन्ति एवा अश्विनौ । मे वर्चः तेजः बलं भोजः ध्रियताम् ॥ १७ ॥

६८७ अर्थ— (यथा मक्षाः) जैसी मक्खियाँ (इदं मधु) यह मधु (मधौ अधि न्यञ्जन्ति) मधुके कोशमें भर देते हैं, (एवा) इस तरह हे (अश्विनौ) अश्विदेवों ! (मे वर्चः तेजः बलं भोजः ध्रियतां) मेरेमें प्रभाव, तेज और सामर्थ्य धारण करो ॥

[६८८]

६८८ अश्विना सारधेण मा मधुनाऽङ्कतं शुभस्पती ।
यथा वर्चस्वतीं वाचमावदानि जनान् अनु ॥१९॥

६८८ अश्विना । सारधेण । मा ।
मधुना । अङ्कतम् । शुभः । पती इति ॥
यथा । वर्चस्वतीम् । वाचम् ।
आऽवदानि । जनान् । अनु ॥१९॥

६८८ अन्वयः— शुभस्पती अश्विनौ ! सारधेण मधुना मा सं अङ्कतं; यथा वर्चस्वतीं वाचं जनान् अनु आवदानि ॥ १९ ॥

६८८ अर्थ— हे (शुभस्पती अश्विनौ) शुभके पाकक अश्विदेवों ! (सारधेण मधुना मा सं अङ्कतं) साररूप मधुसे मुझे युक्त करो । (यथा वर्चस्वतीं वाचं) जैसा तेजस्वी भाषण (जनान् अनु आवदानि) लोगोंके प्रति मैं वीक मङ्ग वैसा मेरा मीठा भाषण करो ॥

(१०) सिनीवालीसरस्वत्यश्विनः ।

[६८९] (क्र. १०।१८४।२)

(६८९) स्वष्टा गर्भकर्ता, विष्णुर्वा प्राजापत्यः । अनुष्टुप् ।

६८९ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्त्रजा ॥२॥

६८९ गर्भम् । धेहि । सिनीवालि ।
गर्भम् । धेहि । सरस्वति ॥
गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवा ।
आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्त्रजा ॥२॥

६८९ अन्वयः— सिनीवालि ! गर्भं धेहि, सरस्वति ! गर्भं धेहि, पुष्कर-स्त्रजा अश्विनौ देवौ ते गर्भं आ धत्ताम् ॥ २ ॥

६८९ अर्थ— हे (सिनीवालि) सिनीवाली ! (गर्भं धेहि) गर्भका धारण करो । हे (सरस्वति) सरस्वति (गर्भं धेहि) गर्भका धारण करो । हे (पुष्कर-स्त्रजा अश्विनौ देवौ) कमलोंकी माला धारण करनेवाले अश्विदेवों ! (ते गर्भं आ धत्तां) तेरे गर्भका धारण करो ॥

ऋषि-सूची ।

ऋषिः—	(मन्त्राङ्कः) पृष्ठाङ्कः	ऋषिः—	(मन्त्राङ्कः) पृष्ठाङ्कः
मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः । (१-३) १		अवस्युरात्रेयः । (२७८-२८६) २२४	
मेधातिथिः काण्वः । (४-८) ४		भौमोऽग्निः । (२८७-२९६) २३०	
शुनः शेष आजीगर्तिः स कृत्रिमो		सप्तवधिरात्रेयः । (२९७-३०५) २३६	
वैश्वामित्रो देवरातः ।		बार्हस्पत्यो भरद्वाजः ।	
(९-११) ७		(३०६-३१७) २४१	
हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । (१२-२३) १०		मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः । (३२८-३८३) २५४	
प्रहकण्वः काण्वः । (२३-४८) २२		ब्रह्मातिथिः काण्वः ।	
गोतमो राहूगणः । (४९-५१) ३८		(३८४-४२०) २२०	
कुरस आङ्गिरसः । (५२-७६) ४०		सध्वंसः काण्वः । (४२१-४४३) २०६	
कक्षीवान् दैर्घतमस औजिजः ।		शशकर्णः काण्वः । (४४४-४६४) ३१८	
(७७-१५९) ६६		प्रनाथो (चौरः) काण्वः ।	
परुच्छेपो देवोदामिः ।		(४६५-४७०) ३२९	
(१६०-१६२) १३९		हरिम्बिठिः काण्वः । (४७१) ३३१	
दीर्घतमा औचथ्यः ।		सोभरिः काण्वः । (४७२-४८९) ३३३	
(१६३-१७४) १४२		विश्वमना वैयशः, व्यशो वा	
भागस्यो मैत्रावरुणिः ।		ऽङ्गिरसः । (४९०-५०८) ३४३	
(१७५-२१३) १५३		श्यावाश्व आत्रेयः ।	
गुहसमदः (आङ्गिरसः शौनहोत्रः		(५०९-५३२) ३५२	
पश्चात्) भार्गवः शौनकः ।		नाभाकः काण्वः, अर्चनाना	
(२१४-२२५) १८४		आत्रेयो वा । (५३३-५३५) ३६४	
गायिनो विश्वामित्रः ।		मेध्यः काण्वः । (५३६-५३९) ३६५	
(२२६-२३४) १९३		गोपवन आत्रेया सप्तवधिवर्वा ।	
वामदेवो गौतमः ।		(५४०-५५७) ३६७	
(२३५-२४३) २००		कृष्ण आङ्गिरसः । (५५८-५६६) ३७३	
पुरुमीळहाजमीळही सौहोत्रा ।		कृष्ण आङ्गिरसः, विश्वको वा	
(२४४-२५७) २०५		कार्णिः । (५६७-५७१) ३७६	
पौर आत्रेयः । (२५८-२७७) २१३			

शशिः—	(मन्त्राङ्कः) पृष्ठाङ्कः	ऋषिः—	(मन्त्राङ्कः) पृष्ठाङ्कः
कृष्ण भाङ्गिरसो वासिष्ठो वा		भृगुः सांख्यः । (६१७-६३२)	४१५
गुह्यीकः, प्रियमेध भाङ्गिरसो		त्वष्टा गर्भकर्ता, विश्वगुर्वा प्राजापत्यः ।	
वा । (५७२-५७७)	३७९	(६३३-६८९)	४१९
जमदग्निर्भार्गवः । (५७८-५७९)	३८३	वाजमनेयि-ऋषिः । (६३४-६४०,	
पेन्द्रो विमदः, प्राजापत्यो वा,		६५३-६७०)	॥
वासुक्रो वसुहृद्वा ।		भद्रिन्नो वैवस्वतौ । (६४१)	४२४
(५८०-५८२)	३८४	अथर्वा । (६४२)	४२५
काक्षीवती घोषा । (५८३-६१०)	३८६	अथर्वा (अभयकामः) ।	
सुहस्त्यो वौषेयः । (६११-६१३)	४०५	(६४३-६४५, ६७२-६८८)	॥
भूतांशः काश्यपः ।		प्राजापतिः । (६४६)	४२७
(६१४-६२४)	४०७	जमदग्निः । (६४७-६४९)	४२८
सुकीर्तिः काक्षीवतः ।		विश्वामित्रः । (६५०-६५२)	४२९
(६२५-६२६)	४१४	मत्स्य । (६७१)	४४४